

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ISSN 2312-2595 (Print)

ISSN 2664-3715 (Online)

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Серія Історія. Випуск 4/46 (2020)

Видавничий дім

«Гельветика»

2020

УДК 009+1+4+15+93
Д 75

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 16 від 19.11.2020 р.)

«Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія» перереєстровано і затверджено в Переліку наукових фахових видань рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 № 515. Збірник індексується у міжнародних базах даних: **Google Scholar**, **Index Copernicus** (ICV 2018-62.60).

Від 2004 р. виходять за серійним принципом.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 24056-13896Р від 22.07.2019 року Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

У збірнику вміщено матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953 рр.): досвід і шляхи удосконалення», яка відбулася 16 жовтня 2020 року.

Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія / ред. кол. Василь Ільницький (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». Випуск 4/46 (2020). 434 с. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.4/46>.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2312-2595 (Print)
ISSN 2664-3715 (Online)

PROBLEMS OF HUMANITIES

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

History Series. Issue 4/46 (2020)

"Helvetica"
Publishing House
2020

ISSN 2312-2595 (Print)
ISSN 2664-3715 (Online)

UDC 009+1+4+15+93
D 75

Recommended for printing by Academic Council
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(19 November 2020, Minutes № 16)

«Problems of the humanities: a collection of scientific works of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History Series» was re-registered and approved in the List of scientific professional editions of Ministry of Education and Science of Ukraine No. 515 dated 16.05.2016 and registered in the international scientometric databases **Google Scholar**, **Index Copernicus** (ICV 2018-62.60).

Since 2004 they come out on a serial basis.

Certificate of state registration of the printed mass media of the CU № 24056-13896R dated July 22, 2019 of the State Committee for Information Policy, Television and Radio Broadcasting of Ukraine.

The authors of the articles are responsible for the authenticity of the facts, dates, names, surnames, names, and digital data contained in the publications. Scientific articles are published from copyright/author's texts. The opinion of the editorial board may not coincide with the views of the authors.

The collection contains materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Politics of Memory in Ukraine on Soviet repression in the western regions (1939–1953): experience and ways of improvement", which took place on October 16, 2020.

Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University / Vasyl Ilnytskyi (Editor-in-Chief) & others. Drohobych : Publishing House "Helvetica". Issue 4/46 (2020). 434 p. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.4/46>.

РЕДКОЛЕГІЯ

Льницький Василь, головний редактор, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Попп Руслана, заступник головного редактора, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Гриценко Галина, відповідальний секретар, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Андрєв Віталій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії, Херсонський державний університет.

Бальбуза Катерина, доктор габілітований з історії, професор, професор кафедри історії античних суспільств, Університет Адама Міцкевича у м. Познань (Польща).

Галик Володимир, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Зашкільняк Леонід, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії країн Центральної та Східної Європи, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Кондратюк Костянтин, доктор історичних наук, професор, професор кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Корсак Роман, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури та готельно-ресторанного господарства, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Луць Іренеуш, доктор габілітований з історії, ад'юнкт з науковим ступенем доктора габілітованого кафедри історії стародавнього світу, Університет Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Польща).

Магсумов Тимур, кандидат історичних наук, доцент, Товариство історії освіти (м. Глазго, Велика Британія), доцент Набережночелнінського державного педагогічного університету (м. Набережні Челни, Росія).

Масненко Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького.

Машталір Вадим, доктор історичних наук, доцент, заслужений винахідник України, заступник начальника інформаційно-аналітичного управління Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України.

Петrenchко Олег, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка.

Прохненко Ігор, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Ужгородський національний університет.

Ситник Олександр, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Слапек Даріуш, доктор габілітований з історії, професор, завідувач кафедри стародавньої історії, Університет Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Польща).

Ставнюк Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Стецик Юрій, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Тельвак Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Тимошенко Леонід, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Футала Василь, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Яремчук Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Національний університет «Острозька академія».

EDITORIAL BOARD

Inytskyi Vasyi, Editor-in-Chief, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Ukraine's History, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University; Associate Professor of the Department of Mobilization, Organizational, Staffing, Human Resources and Defense Planning, National Academy of Land Forces named after Petro Sahaidachnyi.

Popp Ruslana, Deputy Editor-in-Chief, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Hrytsenko Halyna, Executive Secretary, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Andreyev Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Historiography, Kherson State University.

Balbuza Kateryna, Habilitated Doctor in History, Professor, Professor of the History Department of Ancient Societies, Adam Mickiewicz University in Poznan (Poland).

Futala Vasyi, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Halyk Volodymyr, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Kondratyuk Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Modern History of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv.

Korsak Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Tourism Infrastructure and Services Department, Uzhgorod National University.

Luts Ireneush, Habilitated Doctor in History, Adjunct of the Department of Ancient History, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (Poland).

Magsumov Timur, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Deputy head of the laboratory, Laboratory of Professional and Pedagogical Training, International Network Center for Fundamental and Applied Research (Washington, USA); Life member, History of Education Society, Glasgow, UK; Associate Professor, History and its Teaching Methods Department, Naberezhnye Chelny State Pedagogical University (Naberezhnye Chelny, Russia)

Mashtalir Vadym, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Chief of Department – Deputy Head of Department of the Main Department of Personnel of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine.

Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, B. Khmelnytsky Cherkassy National University.

Petrechko Oleh, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Prokhnenko Ihor, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of History of the Ancient and Middle Ages, Uzhgorod National University.

Slapek Dariush, Doctor of History, Professor, Head of the Department of Ancient History, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (Poland).

Stavniuk Viktor, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of the Ancient and Middle Ages, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Stetsyk Yuriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Sytnyk Oleksander, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Philosophy, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University.

Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Tymoshenko Leonid, Candidate of Historical Sciences, Professor, Dean of the Historical Faculty, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Yaremchuk Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History, National University of Ostroh Academy.

Zashkilnyak Leonid, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv.

ЗМІСТ

Сергійчук Володимир. Голодомор 1932–1933 років: геноцидна спрямованість, спроба підрахунку втрат.....	13
Хома Іван. Євген Коновалець і Всеукраїнська національна рада.....	43
Баран Володимир. Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень-грудень 1939 р.).....	57
Кобута Лариса, Кобута Світлана. Василь Пашницький (1903–1941): трагічна доля станіславівського інтелігента.....	74
Банах Василь. Національний музей у Львові (1905–1939): науково-фондова робота.....	89
Кобута Степан. Українські адвокати Станіславівщини – жертви комуністичного і нацистського репресивних режимів у 1939–1945 рр.....	106
Струченков Олександр, Романуха Олександр. Політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу напередодні німецько-радянської війни.....	132
Черепанин Мирон. Музичне життя західних областей України в роки німецької окупації (1941–1944).....	148
Москалюк Микола, Пирожишин Роман. Структура та комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр.....	166

-
- Пагіря Олександр.** Пересильна тюрма № 25 у Львові
(1944–1955): історія, пам'ять, меморіалізація.....180
- Литвин Микола,**
Льницький Василь. Західноукраїнська соціогуманітаристика
в умовах сталінського тоталітаризму:
просопографічний та комеморативний аспекти.....208
- Шалашна Наталія.** Історична пам'ять
мешканців Сходу України
про радянські репресії у західних областях:
сучасний стан історіографії проблеми.....229
- Данильчук Віталіна,**
Левдер Андрій. Репрезентація пам'яті
про примусових робітників
періоду Другої світової війни
в сучасному суспільному просторі
та науковому дискурсі України.....245
- Іріоглу Юрій.** Західноукраїнські примусові переселенці
на теренах Південної України:
досвід вивчення его-джерел.....262
- Музичко Олександр.** Південна Україна
кінця XX – початку XXI ст. як ареал
існування історичної пам'яті
про комуністичний геноцид
західноукраїнського населення середини XX ст.....280
- Давидюк Руслана,**
Шеретюк Валерій. Пам'ять про репресованих діячів
Української революції 1917–1921 рр.
крізь призму розсекречених архівів
радянських спецслужб.....297

-
- Калищук Оксана.** Історична травма
і проблема її (не)пам'ятання:
досвід трагедії Луцької в'язниці 1941 року.....312
- Стрільчук Людмила.** Репресії
проти радянських репатріантів
після Другої світової війни: формування політики
непам'ятання в СРСР.....330
- Хахула Любомир,**
Ільницький Василь. Сучасні українські музейні наративи
як чинники детравматизації пам'яті
про тоталітаризми ХХ ст.....347
- Тимків Ірина.** Прагматичні концептуалізації
історичної пам'яті у проблемному полі
політичного виховання.....371
- Охрімчук Олена.** Діяльність
Українського інституту національної пам'яті
з відновлення та збереження пам'яті
про радянські репресії у західних областях.....383
- Біла Світлана,**
Лозинська Ірина. Методичні засади
реалізації політики пам'яті
при вивченні новітньої історії.....401
- Адамович Сергій.** Політика пам'яті
на Прикарпатті щодо радянських репресій
у 1939–1953 рр.....423

CONTENTS

Serhiichuk Volodymyr. Holodomor of 1932–1933: genocide orientation, attempt to calculate losses.....	13
Khoma Ivan. Yevhen Konovalts and the All-Ukrainian National Council.....	43
Baran Volodymyr. NKVD authorities as a tool of Stalin’s repression in the western regions of Ukraine (September-December 1939).....	57
Kobuta Larysa, Kobuta Svitlana. Vasyl Pashnytsky (1903–1941) – a tragic fate of the Stanislaviv intellectual.....	74
Banakh Vasyl. National Museum in Lviv (1905–1939): scientific and fund work.....	89
Kobuta Stepan. Ukrainian advocates in the Stanislaviv region as victims of the communist and Nazi repressive regimes between 1939–1945.....	106
Struchenkov Oleksandr, Romanukha Oleksandr. Political repressions against the technical intelligentsia of Donbass on the eve of the German-Soviet war.....	132
Cherepanyn Myron. Musical life of the western regions of Ukraine in the years of German occupation (1941–1944).....	148
Moskaliuk Mykola, Pyrozhyshyn Roman. Structure and staffing of the NKGB-MGB city departments in Ternopil region in 1944–1947.....	166

-
- Pahiria Oleksandr.** Transit prison № 25 in Lviv
(1944–1955): history, memory, memorialization.....180
- Lytvyn Mykola,**
Ihnytskyi Vasyl. Western Ukrainian socio-humanitarian studies
in the conditions of Stalin’s totalitarianism:
prosopographical and commemorative aspects.....208
- Shalashna Nataliia.** Historical memory
of Eastern Ukraine residents
about Soviet repression in the western regions:
current state of historiography of the problem.....229
- Danylchuk Vitalina,**
Levder Andriy. Representation of the memory
of forced laborers of the Second World War period
in the modern public space
and scientific discourse of Ukraine.....245
- Irioglu Yuriy.** Western Ukrainian forced settlers
on the territory of the southern Ukraine:
"The ego-documents" research experience.....262
- Muzychko Oleksandr.** Southern Ukraine
of the late XX – early XXI century as the area
of the existence of historical memory
about the communist genocide
of the Western Ukrainian population
in the middle of the XX century.....280
- Davydiuk Ruslana,**
Sheretiuk Valerii. The memory of the repressed activists
of the Ukrainian Revolution of 1917–1921
through the prism of declassified archives
of the Soviet special services.....297

Kalishchuk Oksana. Historical trauma and the problem of its oblivion: the experience of the Lutsk prison tragedy in 1941.....	312
Strilchuk Liudmyla. Repression against Soviet repatriates after World War II: formation of the policy of oblivion in the USSR.....	330
Khakhula Liubomyr, Ilnytskyi Vasyl. Present-day Ukrainian museum narratives as factors of detraumatization of the memory of the XX century totalitarianisms.....	347
Tymkiv Iryna. Pragmatic conceptualizations of historical memory in the problem field of political education.....	371
Okhrimchuk Olena. Ukrainian Institute of National Remembrance activities on the restoration and preservation of memory of the Soviet repressions in the western regions.....	383
Bila Svitlana, Lozynska Iryna. Methodological approaches for the realization of the politics of memory in the study of Modern History.....	401
Adamovych Serhiy. The politics of memory in the Pricarpathians regarding Soviet repression in 1939–1953.....	423

УДК 94:341.485(477)"1932/1933"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215320

Володимир СЕРГІЙЧУК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, індекс 01033 (serhijchuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Сергійчук, В. (2020). Голодомор 1932–1933 років: геноцидна спрямованість, спроба підрахунку втрат. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 4/46*, 13–42. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215320>.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ГЕНОЦИДНА СПРЯМОВАНІСТЬ, СПРОБА ПІДРАХУНКУ ВТРАТ

***Анотація. Мета дослідження** – запропонувати новий підхід до визначення ознак Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду української нації через аналіз директивних документів і свідомих зумисних дій влади СРСР щодо організації цього злочину, а також представити методику підрахунку втрат на основі аналізу первинних документів українських архівів. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі аналізу первинних документів українських архівів уперше пропонується визначати ознаки геноцидної спрямованості Голодомору 1932–1933 рр. через аналіз свідомих зумисних дій влади, які зафіксовані в її документах. **Висновки.** Аналіз первинних документів українських архівів є важливим і перспективним напрямом дослідження, адже саме вони дають можливість підтвердити цілеспрямований злочинний намір з боку вищого партійно-державного керівництва СРСР упокорити українство шляхом голодного мору. Це проявлялося через вилучення продо-*

© Володимир Сергійчук, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

вольства, заборону виїзду голодних селян за хлібом до Білорусі, Росії та Закавказзя, приховування інформації перед світом, відмова від продовольчої допомоги від Заходу, припинення українізації в УСРР і її повної заборони в інших союзних республіках, а також завезення до вимерлих українських сіл переселенців з Росії та Білорусі з метою змінити автохтонне етнічне представництво в конкретних регіонах на російськомовне. Що стосується підрахунку втрат, то запропонований історико-статистичний підхід дає можливість на основі аналізу документів визначити їхній мінімальний обсяг в 7,123 мільйона жертв, а завдяки історико-демографічним розрахункам цей показник може сягати понад 9 мільйонів осіб.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років; ознаки геноциду; підрахунок втрат.

Volodymyr SERHIICHUK

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01033 (serhijchuk@ukr.net)

To cite this article: Serhiichuk, V. (2020). Holodomor 1932–1933 rokiv: henotsydna spriamovanist, sproba pidrakhunku vtrat [Holodomor of 1932–1933: genocide orientation, attempt to calculate losses]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 13–42. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215320> [in Ukrainian].

HOLODOMOR OF 1932–1933: GENOCIDE ORIENTATION, ATTEMPT TO CALCULATE LOSSES

Summary. *The purpose of the study is to propose a new approach to defining the signs of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as genocide of the Ukrainian nation through the analysis of policy documents and conscious deliberate actions of the USSR authorities to organize this crime, and to present a method of calculating losses based on the analysis of primary documents of Ukrainian archives.*

The research methodology is based on the scientific principle and principles of historicism, systematization, verification, authorial

objectivity, the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods.

The scientific novelty is that on the basis of the analysis of primary documents of Ukrainian archives it is proposed for the first time to determine the signs of genocidal orientation of the Holodomor of 1932–1933 through the analysis of conscious deliberate actions of the authorities recorded in its documents.

Conclusions. Analysis of primary documents of Ukrainian archives is an important and promising area of research, because they provide an opportunity to confirm the purposeful criminal intent of the top party and state leadership of the USSR to subdue Ukrainians through a famine.

This was manifested through the seizure of food, the ban on the departure of hungry peasants for bread in Belarus, Russia and the Caucasus, the concealment of information from the world, the refusal of food aid from the West, the cessation of Ukrainization in the Ukrainian SSR and its total ban in other union republics, also in the importation of immigrants from Russia and Belarus to extinct Ukrainian villages in order to change the indigenous ethnic representation in specific regions to Russian-speaking.

With regard to the calculation of losses, the proposed historical and statistical approach makes it possible to determine the minimum amount of 7.123 million victims based on the analysis of documents, and thanks to historical and demographic calculations, this figure can reach more than 9 million people.

Key words: Holodomor of 1932–1933; signs of genocide; calculation of losses.

Постановка проблеми. У світовій історії голод траплявся часто і в багатьох народів. Причини, як правило, крилися у недородах через посуху чи інших природних катаклізмах. Але на українських чорноземах ніколи не траплялося подібних трагедій. І навіть штучний голод 1921–1923 рр., коли з УСРР вивезли до Росії всі запаси хліба, не мав таких катастрофічних наслідків, як Голодомор 1932–1933 рр. з огляду на його геноцидний характер.

Саме це є визначальним в оцінці Голодомору 1932–1933 рр., оскільки для виморення голодом українського селянства влада свідомо й зумисне вживала всіх заходів, що підпадають під ознаки геноциду, визначених Конвенцією ООН про запобігання

злочинів проти людяності. Саме аналіз первинних документів українських архівів є важливим і перспективним напрямом цього дослідження, бо вони дають можливість підтвердити цілеспрямований злочинний намір з боку вищого партійно-державного керівництва СРСР упокорити українство шляхом голодного мору. Це проявлялося через вилучення продовольства, заборону виїзду голодних селян за хлібом до Білорусі, Росії та Закавказзя, приховування інформації перед світом, відмова від продовольчої допомоги від Заходу, припинення українізації в УСРР і її повної заборони в інших союзних республіках, а також завезення до вимерлих українських сіл переселенців з Росії та Білорусі з метою змінити автохтонне етнічне представництво в конкретних регіонах на російськомовне. Що стосується підрахунку втрат, то пропонований історико-статистичний підхід дає можливість на основі аналізу документів визначити їхній мінімальний обсяг в 7,123 мільйона жертв, а завдяки історико-демографічним розрахункам цей показник може сягати понад 9 мільйонів осіб.

Аналіз джерел та останні дослідження. Після визнання Верховною Радою України в 2006 р. Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу це визначення було 2010 р. підтверджене також і у судовому порядку. Однак не скрізь це сприймають за доведений факт, особливо в Російській Федерації, де безапеляційно заявляють, що «не найдены документы, в которых бы говорилось о наличии у сталинского режима намерения уничтожить украинский народ» (Кондрашин, 2008, с. 378). Або є ще й такі аргументи: «страдали все – русские, украинцы, казахи» (Кропачев, 2010, с. 13), або «утверждать, что геноцид на Кубани осуществлялся по национальному принципу, необходимы документы, подтверждающие этот факт, но на сегодняшний день исследователи ими не располагают, либо имеют лишь косвенные данные, нуждающиеся в специальном анализе» (Кубякин, 2007, с. 167).

Подібний підхід притаманний і деяким українським історикам, котрі пишуть, що «не існує й існувати не може» достатніх доказів того, що Сталін влаштував покарання саме етнічних українців, бо вони, мовляв, «не були для Сталіна тим, чим були євреї для Гітлера» (Кульчицький, 2013, с. 192). Йдуть цим шляхом і окремі зарубіжні дослідники. Так, австралієць С. Віткрофт, заявив: «Я не думаю, що слово «геноцид» має бути застосоване до

СРСР на початку 1930-х, оскільки я не бачу ніяких доказів про намір спеціально вбити багато людей» (Виткрофт, 2014, с. 190). Є думки, на кшталт, мовляв, «голод в Україні не був спробою вбивства всіх українців; його також зупинили влітку 1933 року, задовго до того, як він міг винищити всю націю» (Еппелбом, 2018, с. 340).

Мета публікації – оприлюднити новий підхід до встановлення ознак Голодомору-геноциду, які підпадають під Конвенцію ООН про запобігання злочинів проти людяності, а також аналіз первинних документів для встановлення кількості жертв у 1932–1933 рр.

Аналіз таємних архівів комуністичної влади в Україні дає можливість відповісти на всі питання, які виникають перед дослідниками минулого нашого народу. І саме первинні документи українських архівів стверджують про свідомі й зумисні дії тодішньої влади під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., бо тільки це є ознакою геноциду як кримінального злочину відповідно до Конвенції ООН від 1948 р. Завдання дослідника полягає у тому, аби серед величезного масиву тогочасних документів віднайти й оприлюднити факти, які свідчитимуть, що влада свідомо йшла на злочин. Тож саме на основі первинних матеріалів маємо говорити принаймні про шість таких ознак:

1. Вилучення продовольства, що прирікає людей на голодну смерть

Голод в Україні лютував уже навесні 1932 р. Так, у листі до Сталіна 15 березня 1932 р. Косіор повідомляв, що найбільше вражена голодом Дніпропетровська область, звідки «нам більш усього надходить інформацій про голодування, про померлих і т. п. ... Понад 70 % всіх смертей припадає на Дніпропетровську область. З 49 районів області важкими є 35 районів. ... На другому місці Київська область, 31 район важкий» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5460, арк. 7).

Коли влітку 1932 р. Білорусь заповнили голодні селяни з України, то шоковані тамтешні робітники писали в московську «Правду» й до вищого керівництва країни, що «они не помнят, чтобы когда бы то ни было Белоруссия кормила Украину» (Кондрашин, 2008, с. 180).

Незважаючи на ці повідомлення, Раднарком СРСР та ЦК ВКП (б) доводять для УСРР непосильне завдання із хлібозаготівель у розмірі 356 млн пудів 5.831 300 тонн). 21 червня 1932 р. в ЦК КП (б) У і Раднарком УСРР за підписом Сталіна й Молотова була направлена телеграма, в якій наголошувалося виконати план за будь-яких умов (*Письма И.В. Сталина В.М. Молотову*, 1995, с. 242). Відтак тільки в таємній ухвалі ЦК КП (б) У наводилися факти виконання хлібозаготівель «за будь-яких умов»: «не здавців хліба і інших державних зобов'язань, викликаючи до сільради, наносили тяжкі побої, роздягали до гола, примушували стояти на колінах, наклеювали на груди плякати з різними написами і водили по селу, роздягали жінок, виводили роздягнених на мороз та в степ, тримали по кілька днів в холодних ямах, не давали їсти і спати, били револьверами, руйнували будівлі, хати, печі, розшивали стріхи (хат) нездатчиків, організовували сквозняки і т. інш. нелюдські катування...» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5488, арк. 17).

В Одеській області, до якої входив і Арбузинський район теперішньої Миколаївщини, як повідомляв уповноважений по заготівлях хліба Володимир Затонський, в селі Костянтинівка «какой-то кандидат партии Харитонов, будучи бригадиром по индивидуалам, собрал группу мужиков в штабе, заперь дверь, облил керосином кота, поджег его и бросил обезумевшее животное (через форточку что ли) в переполненную людьми комнату. После этого, собравши отдельно баб-индивидуалок, вместе с другими беспартийными бригадирами начали их поочередно насиловать «в порядке натурштрафа» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 63).

Тим часом суди й прокуратура намагалися при цьому неухильно виконувати затверджену ЦК ВКП (б) інструкцію Верховного суду СРСР, прокурора Верховного суду і ДПУ щодо втілення в життя закону ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону суспільної власності. І вже 4 вересня 1932 р. нарком юстиції УСРР Михайлик вимагав від низки районних судів негайно надіслати всі розглянуті справи про зрізані колоски (ЦДАВОВУ, ф. 8, оп. 16, спр. 325, арк. 48).

Так, станом на 29 грудня 1932 р. було відправлено обласним судам 552 копії по розстрільних справах, розглянутих з 1 листопада до 28 грудня: Дніпропетровська область – 150, Київська –

69, Вінницька – 66, Одеська – 71, АМСРР – 19, Харківська – 111, Чернігівська – 2, Донецька – 70 (ЦДАВОВУ, ф. 8, оп. 16, спр. 325, арк. 87).

Уже в процесі вилучення продовольства спостерігається неоднаковий підхід до різних регіонів. Скажімо, Шебекинський район Центрально-Чорноземної області Росії здавав з гектара в 1931 р. 2 центнери, в 1932 – 1,1 центнера, а Вовчанський Харківської – відповідно 7 і 5,1 центнера (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5935, арк. 34).

Подібне питання виникає і в зв'язку з пільгами для червоноармійських родин, які рекрутувалися, як правило, з неукраїнців. Так, у Городецькому районі тодішньої Вінницької області жителям тих сіл, куди доприселили 160 родин червоноармійців у порядку зміцнення прикордонної смуги, також надавалися пільги з хлібозаготівель. Завдяки цьому, скажімо, в Райківцях натуральна оплата збільшилася з 0,8 кілограма зерна на трудодень до 4,2, в Москалівці ці показники становили відповідно 0,7 і 3,3, Новому Поріччі – 1,1 і 2,4, Скотинянах – 4 і 5, Варівцях – 2,1 і 3,4, Тростянці 2,3 і 4,2, Остапківцях – 1,3 і 4,2, Немиренцях – 2 і 3,5 (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5947, арк. 131).

А в інших колгоспах цього району, куди не вселяли російськомовних демобілізованих, такого «дарунку» від влади не одержали. Там примус до виконання непосильних завдань супроводжувався жорстокими репресіями на кшталт вищенаведених.

Керівні українські більшовики, треба визнати, намагалися випередити Москву в повальному вилученні продовольства. Ще за місяць до того, як Сталін розішле 1 січня 1933 р. зловісну телеграму щодо так званого добровільного здавання прихованого хліба, після чого в селян вимітатимуть усе їстівне, Раднарком УСРР 1 грудня 1932 р. ухвалить постанову про вилучення картоплі, виданої на трудодні (ЦДАВОВУ, ф. 27, оп. 13, спр. 1221, арк. 38).

З початком непосильних хлібозаготівель в УСРР запроваджується така форма примусу, як занесення відстаючих колгоспів і сіл на «чорні дошки». Вже 15 січня 1932 р. вони появляються на сторінках районної газети «Правда Прилуччини» нинішньої Чернігівщини. З 24 травня така форма більшовицького терору вже присутня і на сторінках чернігівської районки «Червоний стяг». А 9 листопада Станіслав Косіор, одержавши сталінську

директиву брати за приклад у боротьбі за викачування хліба ухвалу Північнокавказького крайкому ВКП (б), погрожує керівникам районів подібними акціями (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5384, арк. 122).

Відтак 6 грудня 1932 р. Раднарком УСРР і ЦК КП (б) У за підписами Чубаря і Косіора ухвалили постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі», в якій, зокрема, наголошувалося: «За явний зрив пляну хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на чорну дошку такі села:

1. с. Вербка Павлоградського району Дніпропетровської обл.
2. с. Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської обл.
3. с. Лютенки Гадяцького району Харківської обл.
4. с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської обл.
5. с. Святотроїцьке Троїцького району Одеської обл.
6. с. Піски Баштанського району Одеської обл.

Щодо цих сіл вжити таких заходів:

Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари.

Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспів, колгоспників, так і одноосібників...» (ЦДАВОВУ, ф. 423, оп. 6, спр. 1183, арк. 40).

В українському селі на централізоване продовольче забезпечення в 1932 р. могли розраховувати тільки 2.147,4 тис осіб з наявних 25.553 тис мешканців: зокрема, за спеціальними списками 443,5 тис, колективи цукрозаводів – 581,8 тис, радгоспів і МТС – 938,3 тис, лісозаготівлі – 83,6 тис, лісосплав – 5,7 тис, вилов риби – 23,7 тис, торфорозробки – 24,1 тис, кустарі – 99 тис, а також родини вчителів – 234 тис осіб, агрономів, медиків і ветеринарів 65,4 тис й інших категорій – 91,8 тис (ЦДАВОВУ, ф. 423, оп. 6, спр. 1283, арк. 35).

Усі інші були приречені на голодну смерть. У селі Костянтинівка Мелітопольського району нинішньої Запорізької області «у колгоспі суворо заборонялося брати хоча б одну колосинку. Охорона мала наказ стріляти в людей, що намагалися взяти з поля хоч трошки колосків. І таки стріляли і вбивали. Одного

разу в охороні поля з буряками стояв Андрій, а на поле прийшла зірвати бурячину його рідна сестра, а Андрій її вбив, такий відданий партії був...» (*Голодомор 1932–1933*, 2008, с. 104).

Смерть від голоду розгулялася так, що вістки про це дійшли і до далекого зарубіжжя. «У Калинівському районі, – писала українська газета Далекого Сходу, – голод і смерть зробили в слідуючих селах такі спустошення: Заливанщина мала у 1932 р. 3.500 мешканців – померло досі 2.000 осіб. Немирненці мали в 1932 р. – 700 мешканців, осталося при житті 1–5 родин, Куманівка мала рік тому 3.000 мешк., осталося при житті 1.900 осіб. Мочинці мали 1800 мешк., осталося 1.300 осіб. і т. п. Зозулинецький колектив вимер майже до ноги, так що зі 120 його членів остало в живих ледви 20. У місточку Самгородок було в 1932 р. 3.000 мешканців, померло 800 осіб. Найбільше вмирає дітей до 14 літ, до 80 відсотків гинуть мужчини, найбільш витривалі жінки.

Мерців влада не дозволяє ховати так довго, поки трупи зовсім не почнуть розкладатися, а це тому, що коли ховають свіжі тіла, негайно нічюю населення відкопує свіжі могили і вживає трупи у страву. Людоїдство дуже поширилось» («Маньджурський вістник», 1933, 9 вересня, с. 1).

Інший автор додав у цьому ж числі: «Большевики умышленно вызывають голод на Украине для того, чтобы пользуясь исключительным положением, усилят террор и окончательно уничтожат голодом и разстрелами страну, которая не желает подчиниться советской власти» («Маньджурський вістник», 1933, 9 вересня, с. 3).

І додавав: «Если внимательно следить за газетными сообщениями, то видно, что голод, доходящий до людоедства, имеет место только на Украине. Ничего не слышно о случаях голода в Псковской, Петербургской, Олонецкой и др. губ., где недород всегда считался явлением хроническим» («Маньджурський вістник», 1933, 9 вересня, с. 3).

Спроби на місцях щодо підтримки голодуючих також нещадно присікалися згори. Скажімо, Сталін особисто приділив увагу зверненню передових бригадирів Дніпропетровської області, які напередодні жнив 1933 р. звернулися із закликом до земляків-хліборобів: «Правление каждого колхоза совместно с бригадами до начала общей уборки должно выбрать наиболее высокие мес-

та, где быстрее созревает хлеб, с тем, чтобы быстрее собрать эту часть урожая и скорее выдать аванс колхозникам» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 306, арк. 185).

Гнів кремлівського тирана був таким немилосердним, що на засіданні пленуму Дніпропетровського обкому 25 травня 1933 р. перший секретар обкому Хатаєвич заявив, «что это была непростительная серьезная политическая ошибка, которая подверглась суровой критике со стороны ЦК ВКП (б) и со стороны тов. Сталина» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 306, арк. 162).

Тим часом голод поширився на українські етнічні терени Північного Кавказу. Тамтешній Староминський райком ВКП (б), до речі, навіть не криючись, санкціонував спеціальну ухвалу щодо станиці Новодерев'янківської: «соблюдая классовые принципы», мовляв, «принять самые суровые меры воздействия, принуждения, производя изъятие всех продуктов питания» (Кондрашин, 2008, с. 216).

Після вже згаданої наради в Ростові на початку листопада 1932 р. представник Москви Лазар Каганович виїхав до кубанських станиць для викачування хліба. Повідомляючи про це Сталіна 5 листопада 1932 р., він писав: «Думаю направиться в самую злостную Полтавскую, где имеется 400 человек учителей, врачей и техников + полковники, есаулы и т. п.» (*Сталин и Каганович*, 2001, с. 299).

«Казачи, – орал он, этот очередной выдвигенец, – сдавайте хлеб по-хорошему. Спрятали вы его, знаем. Но мы и приехали сюда, чтобы трахнуть вас как следует!»... На следующее утро подогнали пустой эшелон. Всем старым и малым велено было покинуть жилища и грузиться в вагоны. Так всех жителей станицы увезли бог весть куда...» («Родная Кубань», 2002, с. 105).

Цю страшну трагедію українців Кубані підтверджує і грек за походженням В. Стефаніді, який як чиновник районного апарату відвідував козацькі станиці взимку 1933 р.: «Жители вольной Кубани, идя под московским конвоем к теплушкам на вокзал, вместо слез пели: «Вызволь мене, козаченька, из биды», и только некоторые казачки, не слушавшие увещевания своих мужей, оплакивали оставленное имущество неизвестным людям.

Станицы некогда вольной Кубани наполненные животными, птицами, зерном, теперь пусты, а бывшие хлебосолы едят собак,

кошек и часто трупы своих знакомых. Людоедство на Кубани приняло зимой и весной 1933 г. систематический характер. Власти бессильны борются со стихией, созданной самими же.

В центрах, как Екатеринодар (ныне Краснодар), на базаре торгуют фаршем из человеческого мяса, а на Березанской ул. в том же Краснодаре в феврале 1933 г. нашли у одной кулинарки тринадцать детских головок и один разделанный труп, приготовленный для кулинарии советского образца» («Маньджурский вістник», 1935, 9 березня, с. 2).

Відомий краснодарський дослідник І. Алексеєнко, який виявив окремі матеріали про рух населення за актовими книгами ЗАГСів, уважає, що кількість загиблих від голоду в кубанських станицях коливається від 40 до 60 відсотків, а в окремих місцях і до 90 («Родная Кубань», 2002, с. 36).

Відтак, якщо за переписом 1926 р. українців на теренах майбутнього Краснодарського краю було 1.580.895 осіб, то в 1939 там їх виявилось лише 143.744 (розраховано російськими дослідниками за: «Всесоюзная перепись населения 1926 г.», 1928; «Всесоюзная перепись населения 1939 г.», 1992).

Систему каральних заходів через «чорні дошки» за розпорядженням Сталіна було запроваджено і в Казахстані. Але ті села Федорівського району, яких це стосувалося, виявилися, як правило, українськими. Скажімо, за переписом 1926 р. Федорівський район нараховував 28.302 жителів, з яких 25.408 були українцями. В українізованому Уджарському районі особливо старався уповноважений райвиконкому якийсь Зуєв. У селі Благодарному він перевів у розряд куркулів і обклав в індивідуальному порядку 20 господарств середняків і 4 бідняків. Скажімо, службовця Бабенка у такий спосіб покарали за те, що в царські часи був писарем волосної управи; бідняка Терещенка – за те, що курич анашу. Всі ці господарства за несплату індивідуального обложення «подверглись конфіскації всего имущества в административном порядке, без суда» (Архів Президента Казахстану, ф. 141, оп. 1, спр. 5208, арк. 18).

В українізованому Булаївському районі на «чорну дошку» заносилися колгоспи: «Образец» імені Калініна, «Пролетарское знамя», «Пятилетка», «Красная крепость», «Ленинский путь»,

«Гигант», «Макс Гельц», «Ганкинский», «Первая Токушинская», «Путь социализма» (Архів Президента Казахстану, ф. 141, оп. 1, спр. 5794, арк. 198).

2. Заборона виїзду за хлібом

Грабіжницька політика кремлівської верхівки, яка через своїх поплічників витягнула навіть жменю квасолі з-під немовляти в колісці, змусила згорьованих селян відкривати найпотаємніші шкатулки, де зберігалися найцінніші родинні реліквії й останні заощадження, і вирушати в незвіданий світ за продуктами. Поневіряння в дорозі для таких відчайдух були страшними. Так, 16 травня 1932 р. група відходників за хлібом з Глобинського, Семенівського, Потоцького, Кременчуцького, Олександрійського районів «от имени пятидесятичной массы не скота, а еще полуживых людей, рвущих себя из крепких когтей искусственного голода», зверталася до Сталіна і ЦК КП (б) У: «... мы полуголодные валяемся по станциях, как никому не нужный хлам, при посадке в вагоны нам безнаказанно проводники вагонов разбивают руками носы и дверями вагонов пересекают пальцы на перегоне Ромны – Бахмач. Оборванные от недоедания, высохшие и почерневшие от ветров и сонца люди с котомками подходят к вагонам, предъявляют билеты, а молодой проводник – девушка с значком КИМ» а кричит: «куда прешь, иди дальше». Идут в задние вагоны, там спешит посадиться фельдсвязист ГПУ, как сговорившись, повторяет фразу проводника, только изменив тон: «куда прешься, поедешь сборным».

И вот не смотря в зеркало, мы видим и чувствуем, что на наши лица голод свою ужасную печать положил и мы в обществе сытых проезжающих пассажиров кажемся недостойными. Разве нам неизвестно, что все партийные и ответственные совработники из закрытых распределителей получают все необходимое для существования и поддержки приличного вида своих лиц» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5255, арк. 28).

Тож забравши все їстівне в українського населення, влада не дозволила йому роздобути засоби для існування в інших регіонах СРСР. І цілком справедливо російський дослідник В. Кондрашин уважає, що це тільки до українського населення було застосовано таку репресію: «Прямой организацией голода можно назвать драконовские директивы Сталина-Молотова о борьбе со стихийной

миграцией крестьян, запиравших их в голодающих селениях и обрекавших на голодную смерть. Именно поэтому голод 1932–1933 гг. можно считать организованным голодом, и этот голод – одно из самых тяжких преступлений Сталина» (Кондрашин, 2008, с. 376).

Постанова ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР за підписами Сталіна і Молотова від 22 січня 1933 р. про заборону виїзду стосувалася селян України й Кубані, де за переписом 1926 р. українців нараховувалося більше двох третин від усього населення. Цим документом, до речі, каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місця їхнього проживання».

І як свідчить зведення таємно-політичного відділу ОДПУ СРСР, за грудень 1932 – січень 1933 рр., із сіл 215 районів України виїхали 85.217 однаків і 9.213 родин: з Київської області 26.344, Харківської – 26.129, Дніпропетровської – 12.421 однаків і 3.845 родин, Донецької – 9.561, Одеської – 3.950 і 4.020, Чернігівської – 5.593 і 837, Вінницької – 5.068 і 511 («Отечественные архивы», 2009, с. 120).

Треба додати, що голодних українських селян з теренів Росії намагалися відправити додому ще з початку літа 1932 р. – після сумнозвісного листа Сталіна до Молотова й Кагановича від 18 червня 1932 р., що, мовляв, «десятки тисяч українських колгоспників» блукають європейською частиною СРСР і «розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигленням» (*Сталін і Каганович*, 2001, с. 179).

Насамперед депортували голодних українських дітей. Скажімо, 17 липня 1932 р. московська міліція відправила до Києва 178 безпритульних дітей, яких виловили на вокзалах. А 22 липня 12 дітей було прислано з Калуги під тим приводом, що вони не розмовляють російською мовою, хоч це не відповідало дійсності (ДАКО, ф. 144, оп. 1, спр. 58, арк. 155, 156).

Водночас понад 60 районів Західного Сибіру прийняли казахських біженців, вимушених «казахстанським голодомором покинути рідні місця». Таких до кінця 1932 р. тут виявилось 150

тисяч осіб. Вони мали можливість працювати на новобудовах Сибірського краю (Рифель, 2012, с. 38).

У Казахстані навіть опубліковано спеціальне дослідження про те, як голодні казахи рятувалися від смерті в Західному Сибіру (Малышева, 1999, с. 12).

3. Замовчування правди про голодомор

Третя ознака геноциду українства з боку більшовицької влади – це свідоме замовчування правди про голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б подати продовольчу допомогу голодуючому населенню. Скажімо, коли стало відомо про голод у Старошведському на Херсонщині, то політбюро ЦК КП (б) У негайно ухвалило постанову, якою, між іншим, було запропоновано: «поручить тов. Балицкому прийняти заходи к предотвращению проникновения случаев голодовки в селе Старошведском за границу» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 85).

Говорити про голод по телефону боялися й більшовицькі зверхники. Так, коли під час розмови по прямому дроту 13 березня 1933 р. перший секретар Дніпропетровського обкому Хатаєвич, доповідаючи Постишеву про важке продовольче становище в області, хотів сказати, скільки вимерло в семи селах Нововасилівського району за останні три місяці, то Постишев його обірвав: «Тов. Хатаевич, относительно последнего вопроса, сколько вымерло, говорить не нужно. Давай вопросы другие. Потом не по аппарату можно поговорить...» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6310, арк. 21).

А завершуючи розмову, Постишев не забув нагадати й таке: «Лазарь Моисеевич просил передать Вам, что Вы много говорите о продовольственных затруднениях в Вашей области... Такую практику надо прекратить» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6310, арк. 22).

Однак голодні люди з України пробиралися на захід через радянський кордон до Польщі й Румунії, розповідали там про жахіття, що творилися на їхній батьківщині. Аби заперечити факт штучного голоду, більшовицькі вожді вдаються до широко-масштабної системи дезінформації, до якої були втягнуті визначні діячі світової культури Ромен Ролан, Бернард Шоу, прем'єр-міністр Франції Ерію. Це саме вони після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували світ про відсутність голоду Україною. Зокрема, в доповідній радянського дипломата

Величка, який супроводжував прем'єр-міністра Франції Еріо в поїзді по Україні, зазначалося, що останній, маючи за мету висвітлити, «1) чи є на Україні голод, причому це питання він пов'язував, звичайно, з основним питанням про успішність чи провал колективізації, і 2) національне питання», «цікавився тим, що йому показували, і тим, що він бачив з вікна вагона чи з автомобіля» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6204, арк. 111).

4. Відмова від продовольчої допомоги із Заходу

Четверта ознака геноциду більшовицької влади, це свідоме недопущення тієї матеріальної допомоги для голодуючих в Україні, яку все таки організовувала наша еміграція. Крім того, навіть грошову допомогу, яку переказували з Німеччини (сам Гітлер здав у фонд допомоги голодуючим німцям України тисячу марок), більшовицька влада насильно забирала собі, прирікаючи тих, кому адресувалися кошти, помирати.

Як свідчив співробітник Держплану УРСР з передвоєнних років С. Сосновий, «офіційно не тільки голоду, а навіть недоїдання не було. Через те продуктові пакунки, які надсилали німецьким колоністам їхні родичі з-за кордону, відсилались назад з написаними під диктант ГПУ-вських катів листами, що в нас все гаразд... Пропозиції закордонних філантропічних організацій налагодити допомогу голодним відхилялися з глузливою порадою допомоги своїм безробітним» («Українські вісті», 1950, ч. 10, с. 3).

Довівши українське селянство до такого стану, більшовицька влада водночас гріла на цій трагедії руки, організувавши систему так званих торгсинів, які фактично за безцінь скуповували в голодних людей золото й срібло та інші коштовності – 33 т золота і 1420 т срібла було у такий спосіб вилучено в населення. З цього приводу спеціальні рішення могли ухвалюватися тільки в Москві. Так, питання про скупку срібла Торгсином розглядалося на засіданні політбюро ЦК ВКП (б) 24 листопада 1932 р. (*Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б)*, 2001, с. 375).

5. Доприселення у вимерлі села

Уже з весни 1933 р. українські села були страшними пустками. До осені це жахливе видовище ще більше посилювалося – були цілі села, особливо в степовій частині України, де фактично не залишилося жителів. Зрозуміло, Москву це питання хвилювало лише в плані відсутності робочої сили, яка оброблятиме опус-

тілий чорнозем. Відтак необхідно було переселити сюди тих, хто вирощуватиме хліб, відновить тваринництво. І передовсім сюди мали привезти вихідців з неукраїнських регіонів. Цією проблемою в 1933 р., знову ж таки найактивніше опікувався Лазар Каганович, який питання про переселення в Україну і на Північний Кавказ доповідав на засіданні політбюро 15 жовтня 1933 р. (*Політбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б)*, 2001, с. 468).

Але загрозу вилюднення цілих сіл для виконання всіх операцій сільськогосподарського циклу побачили в УСРР набагато раніше. Так, секретар ЦК КП (б) У Любченко ще 10 січня 1933 р. в спеціальній записці до політбюро ЦК КП (б) У «підніс питання про можливість і потребу доприселення в колгоспи окремих районів Одещини і Дніпропетровщини колгоспників з Правобережжя України (Волині, Вінниччини, Чернігівщини)». Це тим більш можливо, додавав далі він, що «не стоїть питання про нове будівництво, оскільки в селах цих степових районів є багато приміщень розкуркулених, засуджених за контрреволюційну роботу і висланих на північ і інш.» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 288, арк. 162).

Як результат, у порядку першочерговості до районів тогочасної Одеської області переселяли з осені 1933 р. 20 тисяч родин: Великоолександрівського – 500 (з БСРР), Рівнянського – 900 (з Горьківського краю), Компаніївського – 800 (БСРР), Каховського – 406 (БСРР), Новоукраїнського – 1.100 (БСРР), Зінов'ївського – 500 (БСРР), Снігурівського – 400 (БСРР), Великовиківського – 800 (БСРР), Любашівського – 300 (Горьківський край), Врадіївський – 600 (Горьківський край), Кривоозерський – 200 (Горьківський край); до Дніпропетровської із Західної області (нинішня Смоленщина в основному): Білозірського – 450, Новотроїцького – 450, Лепетиського – 780, Великотокмацького – 500, Мелітопольського – 500, Михайлівського – 300, Люксембурзького – 300, Новосірогоського – 550, Якимівського – 600, Апостолівського – 500, Василівського – 300, Васильківського – 650, Долинського – 400, Божедарівського – 300; до Донецької з Івановської області: Біловодського – 600, Білолуцького – 500, Новопсковського – 600, Старокоранського – 400, Старобільського – 350, Сватівського – 150, Покровського – 510, Марківського – 390; до Харківської з Центрально-Чорноземної області: Сахновщанського – 1600, Краснокутського – 750, Дворічанського – 600, Близнюківського – 55,

Тростянецького – 250, Великобурлуцького – 250, Красноградського – 300, Барвінківського – 200 (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2417, арк. 75–80).

Із Росії, писав уродженець Новомлинського Дворічанського району Харківської області Віктор Лісовиченко: «в спустошені, вимерлі наші краї прийшли перші ходаки. Вони знайшли тут порожні будівлі, родочі чорноземи, квітучі, хоч і недоглянуті, сади. Цей край їм і їх близьким належало заселяти.

І от через деякий час потяглися у Новомлинськ, у навколишні села – Шведарове, Нижнє Красне, Колошматівку, Коноплянівку та інші – підводи з російських ближніх областей, в основному з Курської. На спорожнілі українські землі везли російських переселенців. Селитися, повторюю, було де: добра половина хат стояла порожньою. У селах Дворічанського району російські переселенці для палива навіть повирубували на цвинтарях дерев'яні хрести» («Дворічанський край», 1993, 17 вересня, с. 3).

Як звітував спеціальний уповноважений ЦК ВКП (б) і РНК СРСР по переселенню із Західної області до Дніпропетровської С. Крупко, усі відправлені ешелони з переселенцями, в яких було відправлено 6.658 родин при плані 6.500, були забезпечені вагонами-кухнями і вагонами-ларками. В дорозі переселенцям кожного дня видавалася гаряча їжа. Всього витрачено 151,8 тонни борошна, 8,9 – круп, 2,7 – солоної риби, 188,8 – картоплі й овочів, 3,91 – олії, 6,32 – цукру і 390,5 кілограма чаю (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 18, 19).

Тож і не дивно, що з відчинених товарних вагонів, якими перевозили тоді російських переселенців у вимерлі українські села, лунало ось таке:

«На Україні добре жить:

Есть что шамать, есть что пить» (Вербицький, 1952, с. 98).

Крім того, в дорозі їм, як це наголошувалося в спеціальній телеграмі, мали видавати газети російською мовою. Зрозуміло, що й на місцях вселення одразу ж організовувалися російські класи і школи, що посилюватиме асиміляцію українського селянства, насамперед південно-східних областей.

А апробоване це зросійщення українців було уже наприкінці 1932 р. на Кубані, коли її заселяли вихідцями з російської глибинки – все планувалося заздалегідь і розроблялося до дрібниць.

Так, за тиждень до депортації станиці Полтавської заступник наркома з військових і морських справ СРСР Михайло Тухачевський підписав таємну директиву, якою передбачалося до 10 січня 1933 р. здійснити набір «особенно надежных в политическом отношении» серед тих, хто був в армійських рядах для заселення опустілих хат. При цьому особливо наголошувалося, що «уроженцы Северного Кавказа и Украины вербовке не подлежат» (Чуркин, 1991, с. 145).

Крім того, Тухачевський наголошував: «Вербовку и отправку красноармейцев-колхозников и их семей в печати не оглашать» (Чуркин, 1991, с. 145).

Більша частина завербованих червоноармійців прибули на Кубань у період з 14 жовтня до 15 грудня 1933 р. в 111 ешелонах – 8007 родин із загальною кількістю 34.209 осіб і 6.027 однаків, усього – 40.281, з яких 30.650 були працездатними. З Московського військового округу прибули 4.720 глав родин і 14.544 членів, Ленінградського відповідно – 2.486 і 746, Білоруського – 4.714 і 13.517, Приволзького – 1.850 і 4.592, Середньоазіатського – 162 і 204. Треба взяти до уваги, що було дотримано вимоги директиви Тухачевського щодо небажаності вербувати вихідців з України і Північного Кавказу, тому з цих регіонів маємо відповідно такі показники: 1.773 і 337, 162 і 204 (Платунов, 1976, с. 209).

6. Припинення українізації

На території УРСР

Постановою ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» Москва означила досить чітко своє ставлення до українізації: «ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций...»

Предложить ЦК КП (б) и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать

украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 237).

Чому російські історики й ті, хто йде їхніми слідами, не звертають увагу на рядки вказаної постанови, якими чітко пов'язується хлібозаготівельна кампанія із призупиненням національного розвитку тільки однієї нації там, де вона споконвіків проживала, і грубою ліквідацією цього процесу на її етнічному розселенні поза межами УСРР.

За межами УСРР

Згадана постанова Кремля не тільки вказує «Северокавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Севкавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов дала легальную форму врагам советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.», а й ставить завдання з метою «розгрому спротиву хлібозаготівель куркульських елементів і їх партійних і безпартійних прислужників» вдатися до цілого ряду репресивних заходів.

У розвиток цієї московської директиви постановою президії Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету від 26 грудня 1932 р. передбачалося:

«1. Немедленно приостановить дальнейшую украинизацию во всех районах и станицах Северо-Кавказского края.

2. Перевести к 1-му января 1933 года все делопроизводство советских организаций в станицах и районах на русский язык.

3. В 3-дневный срок перевести все украинизированные газеты на русский язык, а также листовки, брошюры, стенгазеты, многотиражки и прочую литературу, вышедшую на украинском языке, и в дальнейшем издавать их на русском языке.

4. Перевести преподавание на всех работающих краткосрочных курсах (советских, педагогических, колхозных и т. д.) на русский язык.

5. Предложить Край ОНО подготовить необходимые мероприятия для перевода к осени 1933 г. преподавания во всех школах на русский язык и по укреплению учительского состава украи-

низированных школ и предоставит на обсуждение Президиума СККрайисполкома.

6. Радиовещание на украинском языке прекратить.

7. Обязать РИКи разъяснить настоящее решение на общих собраниях и Пленумах Советов» (ДАКК, ф. р-1594, оп. 1, спр. 50, арк. 614).

Ця цілеспрямована репресивна політика більшовицької влада щодо українства на всіх теренах СРСР підтверджена була 15 грудня 1932 р., коли Сталін і Молотов підписали нову постанову Кремля про припинення українізації на Далекому Сході, в Казахстані, Сибіру, Поволжі, Центрально-Чорноземній області... (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5288, арк. 4).

Нею, по суті, було заборонено українське слово за межами УСРР. Відтепер воно позбавлялося права існувати в школі, в клубі, в газеті й у радіоєфірі – було загнане до селянської хати. Це означало, що українська дитина, яка виходила за власне подвір'я, поступово втрачалася для нашої нації.

Більшовицька влада Казахстану також негайно відгукнулася на ухвалу Кремля щодо припинення українізації. Вже 18 грудня 1932 р. бюро Казахстанського крайкому ВКП (б) ухвалює: «а) Запропонувати Актюбинському обкому існуючі українські газети перевести на російську мову; б) Запропонувати Культпропу разом з Наркомосом розробити заходи про переведення українських шкіл у 33 році на російську мову» (ДААО, ф. 13, оп. 1, спр. 363, арк. 262).

А контролювала цей процес Москва. Так, 20 квітня 1933 р. завідуючий таємним відділом ЦК ВКП (б) Поскрьобишев написав до секретаря Казахстанського обкому ВКП (б) Мірзояна: «Прошу повідомити про хід виконання постанови ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 15.XII.32 р. (пр. ПБ № 126, п. 50/22) «Про українізацію в ДСК, Казакстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР» (Архів Президента Казахстану, ф. 141, оп. 1, спр. 5827, арк. 59).

Доповідаючи ЦК ВКП (б) про виконання цієї постанови, керівники ідеологічного відділу Казахстанського крайкому більшовицької партії 9 червня 1933 р. зазначали, що з 96 українських шкіл у Східно-Казахстанській, Алма-Атинській, Південно-Казахстанській і Актюбинській областях на російську переведено лише 44, а «в таких найголовніших українських районах, як Акбулакський і Федорівський, переведено тільки 3 школи. Переведені на

російську мову Атбасарський і Акбулакський педтехнікуми. Всього в краю було 3 українські газети («Більшовицький штурм» у Федорівському районі, «Прапор колгоспу» – Атбасарському р-ні і «За соц. будову» – Акбулакському р-ні), вони всі зараз переведені на російську мову» (Архів Президента Казахстану, ф. 141, оп. 1, спр. 5827, арк. 119).

Окремо стоїть питання про підрахунок втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. На нашу думку, в ситуації, яка склалася з неповною джерельною базою щодо міграційних процесів в УСРР в 1927–1931 рр., необхідно взяти за основу поточний облік населення станом на 1 січня 1932 р., оскільки маємо на цю дату показники наявності мешканців як села, так і міста. У кожному з виданих у Харкові управлінням справами Раднаркому УСРР 8 довідників з основних статистично-економічних показників господарства районів відповідних областей і Автономної МСРР перший розділ «Територія та населення» супроводжується спеціальним поясненням до таблиць: «Відомості про територію та населення складено за станом на 1 січня 1932 року за матеріалами Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії при ВУЦВК», що їх одержано від районних виконавчих комітетів» («Довідник», 1933, с. 5). У цілому ж населення УСРР на той час, згідно з ними, нараховувалося 32.680,7 тисячі осіб населення: міського – 7.127,7 тисячі, сільського – 25.553,0 тисячі («Довідник», 1933, с. 8).

Приймаючи щорічний природний приріст населення в 2,36 відсотка (ця цифра була зафіксована в 1924–1927 рр. за даними виданого в 1939 р. в Харкові «Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», С. Сосновий писав: «ми, за формулою складних відсотків, на 1 січня 1932 року мали 32.680.700 душ, на 1 січня 1933 року повинні були мати 33.406.100 душ, а на 1 січня 1934 року – 34.258.000 душ» («Українські вісті», 1950, ч. 11, с. 3).

Ось чому, на наше глибоке переконання, виходячи саме з останніх показників обліку населення (січень 1932 р.) і необхідно розраховувати втрати населення УСРР у 1932–1933 рр. Зрештою, зовсім іншою виглядає картина щодо втрат від Голодомору, коли порівнювати показники 1937 р. до наявності населення УСРР станом на 1 січня 1932 р. Офіційні дані перепису 1937 р., які більшовицька влада оприлюднила тільки 1990 р., свідчили про кіль-

кість населення в УСРР в 28.383,0 тисячі. Водночас перерахунок порайонних результатів перепису показав, що цей показник завищений принаймні на 532 тисячі осіб. Однак якщо взяти і цю мінімально занижену цифру приписок, то станом на початок січня 1937 р. населення України становило не більше 27.851 тисячі осіб.

Коли від неї відняти кількість приросту населення в 1934 р. (88,2 тис. осіб), 1935 (417,2 тис.) і 1936 (533,7 тис.) – усього 1.039,1 тис., то маємо станом на 1 січня 1934 р. 26.812 тисяч осіб. А мало бути 33.933.400: до кількості населення станом на 1.1.1932 р. в 32.680,700 додаємо народжених у 1932–1933 рр. в кількості 1.252,700. Різниця – 7.121,400!

Цей історико-статистичний підхід до визначення втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. можна перевірити через розрахунок втрат дітей початкової школи, яка на той час уже була обов'язковою. Наприклад, порівняльна таблиця учнів 1–4-х класів у Петриківському районі на Дніпропетровщині показує, що 1 вересня 1933 р. в початкові класи прийшло менше на 1.750 учнів, ніж рік тому (ДАДО, ф. п-19, оп. 1, спр. 483, арк. 154; ф. р-439, оп. 1, спр. 31, арк. 32):

Роки	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас	Разом
1932	1737	1275	1126	1121	5259
1933	1254	867	695	693	3509

Але ще приголомшливіші цифри, коли йдеться про тих, хто продовжив навчання 1933 р., перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го – в 3-й, і з 3-го в 4-й – таких тільки в 3-х класах не дорахуємося вже 1.883. І це враховуючи ту обставину, що нам невідомо, скільки мало прийти до 1-го класу 1933 р. й скільки четвертокласників набору 1932 р. вижили станом на 30 червня 1933-го.

Ще більш разючі результати одержуємо, коли визначаємо ту кількість дітей, які саме 8-річними прийшла до першого класу після Голодомору-геноциду. Наприклад, наглядно це демонструють результати прийому до першого класу в 1935–1936 навчальному році в школах (п – початкових, нс – неповносередніх і с – середніх) в Оратівському районі, який нині віднесений до Вінницької області, дітей, які народилися 1927 р., тобто, восьмирічних (8р), і де збереглися про це документи:

	1927	1к	8р	2к	3к	4к
Оратівська нсз	139	81	79	62	69	62
Оратівська п		10	10	10	10	8
Оратівецька нс	43	20	17	20	20	18
Животівська нс	91	45	39	40	46	40
Староживотівська нс		71	63	86	67	67
Новоживотівська нс		34	30	30	33	24
Осичанська нс	84	27	26	26	36	30
Юшковецька нс	117	–	–	35	45	31
Якимівська нс	44*	87	79	61	45	43
Медівська	84	52	43	60	48	55
Лопатинська нс	39	37	36	36	33	29
Фронтівська нс		45	42	48	43	44
Чагівська нс	67	42	40	60	50	49
Сологубівська нс	103	58	54	36	44	45
Клюківська нс		72	61	44	45	40
Балабанівська нс	178	64	60	71	59	65
В. Ростівська нс		45	40	49	47	43
Зарудянська нс	74	48	44	51	42	40
Підвисочанська нс	105	41	36	38	68	48
Мервинська п	–	30	25	37	33	32
Рожичанська п	59	15	12	20	12	19
Бугаївська п	37	27	25	31	35	25
Казимирівська п	24	–		24	19	13
Гоноратська п	42	39	27	23	26	32
Каленівська п	18	29	25	28	–	10
Хмелівська п		28	23	18	20	24
Ступчанська п		27	27	–	20	–
Сабарівська п	70	54	50	34	30	32
Балабанівська п	178	12	12	–	11	–
М. Ростівська п	43	26	22	22	23	18

(ДАВО, ф. Р-6129, оп. 13, стр. 105, 106, 107;
ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, стр. 1880, арк. 1–31)

Подібну картину під час набору першокласників у 1939–1940 навчальному році бачимо і в Переяславському районі Київської області:

	Нар. 1931	1к	8р	2к	3к	4к
Андруші нс	35	18	11	33	35	44
Бабачиха п	31	23	10	–	27	–
В. Каратуль	140	61	55	98	91	57
Виповзки нс	54	14	12	40	35	29
Віненці нс	72	29	25	28	41	33
Вовчків нс	60	36	32	36	41	56
Воскресінка п	36	19	11	–	29	–
В'юнище нс	49	21	19	36	34	30
Гайшин нс	63	40	38	54	59	64
Гланишів нс	51	37	22	36	30	30
Городище п	35	11	10	23	–	17
Григорівка нс	–	32	28	57	71	53
Дем'янці нс	85	35	30	56	60	66
Дениси нс	82	45	42	45	50	56
Дівички нс	48	52	45	72	51	72
Єрковці с	100	76	59	111	94	79
Зарубенці нс	–	35	21	22	52	27
Засупоївка нс	48	38	28	35	32	32
Карань нс	64	14	10	28	40	9
Ковалин нс	64	40	30	43	63	47
Козинці нс	40	29	14	–	29	35
Козлів нс	126	38	31	42	43	36
Комарівка нс	51	24	22	36	36	35
Кулябівка нс	62	30	26	35	37	30
Лецьки нс	52	27	24	30	33	33
Мазіньки нс	33	35	33	39	46	39
М. Каратунь п	–	30	20	32	–	–
Панфіли нс	70	57	40	51	62	76
Переяслав-1с	210	49	41	77	77	94
Переяслав-2с		95	32	110	129	131

Переяслав-Знс		29	29	35	56	29
Підварки нс	117	77	59	66	77	100
Підсінне п	36	22	20	22	37	49
Положаї п	37	2	2	27	27	22
Пологи-Чобітьки п	230	9	7	18	21	16
Пологи-Вергуни нс	123	35	30	59	69	76
Пологи-Яненки нс	188	22	22	14	20	17
Пологи-Яненки нс		54	27	67	40	54
Помоклі с	179	68	59	99	114	97
Пристанційна нс	–	37	35	36	42	40
Пристроми с	90	62	53	81	61	70
Сомк. Долина п	29	19	17	32	28	42
Соснова с	97	51	47	83	64	53
Стовпяти нс	46	31	28	58	31	45
Строкова нс	75	29	27	38	53	33
Студеники с	89	59	51	73	73	85
Ташань нс	60	30	23	38	55	33
Трактомирів нс	–	26	20	30	20	28
Харківці нс	26	28	24	36	29	31
Хоцьки с	109	61	54	81	81	75
Циблі нс	87	21	16	33	41	37
Шевченків хут п	–	24	24	21	21	26

(ДАКО, ф. 144, оп. 1, спр. 2463, арк. 1–52)

Таким чином, можемо бачити реальну картину того, що сталося в 1932–1933 рр. в Україні. Зокрема, документи про наповнення перших класів сільських загальноосвітніх шкіл України після 1933 р. дають підставу стверджувати, що 30–40 відсотків дітей, народжених у 1924–1932 рр. в УСРР, не сіли за парти, починаючи з 1933-го. Якщо врахувати, що за 1924–1932 рр. на світ появились близько 10 мільйонів осіб (наприклад, 1924 – 1.162,9, 1925 – 1.196,8, 1926 – 1.207,9, 1927 – 1.184,4 тисячі, 1928 – 1.139,3, 1929 – 1.080,0, 1930 – 1.023,0, 1931 – 975,3, 1932 – 782,0 («Природний рух людности», 1932, с. 13; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 7163, арк. 16) – цей приріст відбувався головним чином за рахунок села), то цілком вірогідною є втрата у 1932–1933 рр. щонайменше

3 мільйонів першокласників і майбутніх школярів початкових класів. А якщо додати до цих жертв Голодомору і тих, хто в 1933 р. належав до середнього і старшого шкільного віку, то матимемо ще мінімум півмільйона жертв.

Ось чому, виходячи з того, що втрати тільки дітей дошкільного і шкільного віку становили щонайменше 3,5 мільйона осіб, вважаємо цілком реальним, що мінімум 7 мільйонів населення УСРР стали жертвами Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Відтак є підстава стверджувати про достовірність свідчень німецьких дипломатів щодо втрат українства під час Голодомору – геноциду від 7 до 10 мільйонів, тим більше, коли включати наші поселення на Північному Кавказі, на Слобожанщині, в Поволжі, в Казахстані й Західному Сибіру.

Джерела та література

Архів Президента Казахстану (Алмати).

Вербицький, М. (1952). *Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років*. Лондон.

Виткрофт, С. (2014). *Голод в Казахстане и на Украине. Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии): сборник материалов выступлений, докладов и сообщений участников Международной научно-методической конференции, Астана, 3 декабря 2013 г.* Астана.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. (1928). Москва.

Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги. (1992). Москва.

Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. (2008). Запоріжжя: Просвіта.

Дворічанський край. (1993, 17 вересня). Дворічна.

ДААО – Державний архів Актюбінської області (Республіка Казахстан).

ДАВО – Державний архів Вінницької області.

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДАКК – Державний архів Краснодарського краю (Російська Федерація).

Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області. (1933). Харків.

Еппелбюм, Е. (2018). *Червоний голод. Війна Сталіна проти України*. Київ: НrecPress.

Кондрашин, В. (2008). *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*. Москва: Российская политическая энциклопедия.

- Кропачев, С.** (2010). Масштабы демографических потерь СССР. Начало 1930-х – середина 1940-х годов. *Проблемы отечественной истории и историографии*: сборник научных статей. Краснодар: Экоинвест.
- Кубякин, Е.** (2007). Был ли геноцид украинского населения на Кубани в 1930-е годы? *Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії* (Вип. 2). Краснодар: Картика.
- Кульчицький, С.** (2013). *Український Голодомор в контексті політики Кремля*. Київ.
- Мальшева, М., & Познанский, В.** (1999). *Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири (1931–1934 гг.)*. Алматы.
- Маньджурський вістник*. (1935, 9 березня). Харбін.
- Маньджурський вістник*. (1933, 9 вересня). Харбін.
- Отечественные архивы*. (2009). (№ 2). Москва.
- Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг.* (1995). Москва.
- Платунов, Н.** (1976). *Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.)*. Томск: Из-во Томского университета.
- Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б). Повестки дня заседаний 1919–1952. Т. II: 1931– 1939.* (2001). Москва.
- Природний рух людності України в 1929 р.* (1932). Харків: Господарство України.
- Рифель, Л.** (2012). Трагедия сплошной коллективизации в документах бывшего архивного фонда КПСС. *Политика «Малого октября» и голод в Казахстане*: сборник материалов научно-практической конференции. Астана.
- Родная Кубань*. (2002). Краснодар.
- Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг.* (2001). Москва.
- Українські вісті*. (1950).
- ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Чуркин, В.** (1991). Неизвестная война. *Дон, 7*. Ростов-на-Дону.

References

- Arkhir Prezidenta Kazakhstanu (Almaty) [Archive of the President of Kazakhstan (Almaty)] [in Ukrainian].
- Verbytskyi, M.** (1952). *Naibilshyi zlochyn Kremli: zaplanovanyi shtuchnyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv* [The Kremlin's greatest crime: the planned artificial famine in Ukraine in 1932–1933]. London [in Ukrainian].

- Vitkroft, S.** (2014). *Golod v Kazakhstane i na Ukraine [Famine in Kazakhstan and Ukraine]. Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii): sbornik materialov vystupleniy, dokladov i soobshcheniy uchastnikov Mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii, Astana, 3 dekabrya 2013 g. – The famine of the 1930s in Ukraine and Kazakhstan: issues of historiography and approaches to the study of the problem (to the 80th anniversary of the tragedy): a collection of materials of speeches, reports and reports of participants in the International Scientific and Methodological Conference. Astana [in Russian].*
- Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. [All-Union Census of 1926].* (1928). Moskva [in Russian].
- Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 g.: osnovnye itogi [All-Union census of 1939: main results].* (1992). Moskva [in Russian].
- Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir [The Holodomor of 1932–1933: the Zaporizhia dimension].* (2008). Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].
- Dvorichanskyi kraj [Dvorychansky region].* (1993, September 17). Dvorichna [in Ukrainian].
- DAAO – Derzhavnyi arkhiv Aktiubynskoi oblasti (Respublika Kazakhstan) [State Archives of Aktobe Region (Republic of Kazakhstan)].
- DAVO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region] [in Ukrainian].
- DADO – Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region] [in Ukrainian].
- DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv Region] [in Ukrainian].
- DAKK – Derzhavnyi arkhiv Krasnodarskoho kraiu (Rosiiska Federatsiia) [State Archives of the Krasnodar Territory (Russian Federation)].
- Dovidnyk z osnovnykh statystychno-ekonomichnykh pokaznykiv hospodarstva raioniv Kyivskoi oblasti [Handbook of the main statistical and economic indicators of the economy of the districts of Kyiv region].* (1933). Kharkiv [in Ukrainian].
- Eppelbom, E.** (2018). *Chervonyi holod. Viina Stalina proty Ukrainy [Red hunger. Stalin's war against Ukraine].* Kyiv: HrecPress [in Ukrainian].
- Kondrashin, V.** (2008). *Golod 1932–1933 godov: tragediya rossiyskoy derevni [The famine of 1932–1933: the tragedy of the Russian village].* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya [in Russian].
- Kropachev, S.** (2010). *Masshtaby demograficheskikh poter SSSR. Nachalo 1930-kh – seredina 1940-kh godov [The scale of the demographic losses of the USSR. Early 1930s – mid 1940s]. Problemy oteches-*

- tvennoy istorii i istoriografii: sbornik nauchnykh statey – Problems of national history and historiography: a collection of scientific articles.* Krasnodar: Ekoinvest [in Russian].
- Kubyakin, E.** (2007). Byl li genotsid ukrainskogo naseleniya na Kubani v 1930-e gody? [Was there a genocide of the Ukrainian population in the Kuban in the 1930s?]. *Kuban – Ukraina: pytannia istoriko-kulturnoi vzaïmodii – Kuban – Ukraine: issues of historical and cultural interaction* (Vol. 2). Krasnodar: Kartika [in Russian].
- Kulchytskyi, S.** (2013). *Ukrainskyi Holodomor v konteksti polityky Kremlia [The Ukrainian Holodomor in the context of Kremlin policy]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Malysheva, M., & Poznanskiy, V.** (1999). *Kazakhi – bezhentsy ot goloda v Zapadnoy Sibiri (1931–1934 gg.) [Kazakhs – refugees from famine in Western Siberia (1931–1934)]*. Almaty [in Russian].
- Mandzhurskyi vistnyk [Manchurian Herald]*. (1935, March 9). Kharbin [in Ukrainian].
- Mandzhurskyi vistnyk [Manchurian Herald]*. (1933, September 9). Kharbin [in Ukrainian].
- Otechestvennye arkhivy [Domestic archives]*. (2009). (Vol. 2). Moskva [in Russian].
- Pisma I.V. Stalina V.M. Molotovu. 1925–1936 gg. [Letters from I.V. Stalin V.M. Molotov. 1925–1936]*. (1995). Moskva [in Russian].
- Platunov, N.** (1976). *Pereselencheskaya politika Sovetskogo gosudarstva i ee osushchestvlenie v SSSR (1917 – iyun 1941 gg.) [The resettlement policy of the Soviet state and its implementation in the USSR (1917 – June 1941)]*. Tomsk: Iz-vo Tomskogo universiteta [in Russian].
- Politbyuro TsK RKP (b) – VKP (b). Povestki dnya zasedaniy 1919–1952. T. II: 1931–1939 [Politburo of the Central Committee of the RCP (b) – VKP (b). Agendas of meetings 1919–1952. Vol. II: 1931–1939]*. (2001). Moskva [in Russian].
- Pryrodnyi rukh liudnosti Ukrainy v 1929 r. [The natural movement of the people of Ukraine in 1929]*. (1932). Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Rifel, L.** (2012). Tragediya sploshnoy kollektivizatsii v dokumentakh byvshego arkhivnogo fonda KPSS [The tragedy of complete collectivization in the documents of the former archives of the CPSU]. *Politika «Malogo oktyabrya» i golod v Kazakhstane: sb. materialov nauchno-prakticheskoy konferentsii – The policy of "Little October" and the famine in Kazakhstan: a collection of materials of the scientific-practical conference.* Astana [in Russian].
- Rodnaya Kuban [Native Kuban]*. (2002). Krasnodar [in Russian].

- Stalin i Kaganovich. Perepiska 1931–1936 gg. [Stalin and Kaganovich. Correspondence of 1931–1936].* (2001). Moskva [in Russian].
- Ukrainski visti [Ukrainian news].* (1950). [in Ukrainian].
- TsDAVOVU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine] [in Ukrainian].
- TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].
- Churkin, V.** (1991). Neizvestnaya voyna [Unknown war]. *Don – Don*, 7. Rostov-na-Donu [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.09.2020 р.

УДК 94(477)(092)"19"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215310

Іван ХОМА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна, індекс 79000 (khomaivan@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/J-4139-2018>

Scopus-Author ID: [57217113868](https://scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57217113868)

Бібліографічний опис статті: Хома, І. (2020). Євген Коновалець і Всеукраїнська національна рада. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 43–56. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215310>.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І ВСЕУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА

Анотація. Поразка українських національних сил у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., а також протистояння між двома державними центрами УНР та ЗУНР, поставили полковника Є. Коновальця перед вибором: що робити далі? До серпня 1920 р. формально залишався в складі Армії УНР та робив спроби очолити Українську стрілецьку бригаду в Німецькому Яблонному. При тому не поділяв союз УНР з Польщею ціною Західних областей УНР. Так само не поділяв політику ЗУНР на зближення з більшовицькою Росією. Дистанціювавшись від державних центрів УНР і ЗУНР та опираючись на Стрілецьку раду, розпочав творити революційну військово-політичну організацію, яка продовжила б боротьбу за відродження державності. Ця робота деякими членами Стрілецької ради проводилася у Львові. Одночасно Є. Коновалець підтримував в еміграції спроби створити всеукраїнський політичний осередок, який був би над протистоянням між урядами УНР та ЗУНР, а в перспективі очолив процес відродження

© Іван Хома, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

державності. У результаті, в січні 1921 р. у Відні було створено Всеукраїнську національну раду, до розвитку якої отримав за-прошення долучитись і Є. Коновалець. Створення національної ради він оцінив позитивно та був її членом до розпаду в квітні 1921 р. **Методологічною основою** статті є принципи історизму, об'єктивності та критичного підходу. **Наукова новизна.** Уперше до наукового обігу введено фактичний матеріал, який комплексно розкриває діяльність та ставлення Є. Коновальця до Всеукраїнської національної ради. **Висновки.** Отже, це була чергова невдала спроба доєднатися до ініціатив зі створення всеукраїнського національного центру в еміграції, що об'єднував би військових, політиків та громадських діячів для подолання суперечності між середовищами УНР та ЗУНР. Наступним етапом діяльності стане повернення до Львова і робота над розбудовою революційної підпільної організації, командиром якої і стане Є. Коновалець, – Української військової організації.

Ключові слова: Євген Коновалець; Всеукраїнська національна рада.

Ivan KHOMA

PhD (History), Associate Professor, Department of History, Museology and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University, 12 Stepan Bandera Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (khomaivan@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/J-4139-2018>

Scopus-Author ID: [57217113868](https://orcid.org/0000-0003-4607-7065)

To cite this article: Khoma, I. (2020). Yevhen Konovalets i Vseukraincka natsionalna rada [Yevhen Konovalets and the All-Ukrainian National Council]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 43–56.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215310> [in Ukrainian].

YEVHEN KONOVALETS AND THE ALL-UKRAINIAN NATIONAL COUNCIL

Summary. *The defeat of the Ukrainian national forces in the liberation struggles of 1917–1921, as well as the confrontation between*

*two centers of the state – the Ukrainian People’s Republic and the Western Ukrainian People’s Republic, put colonel Ye. Konovalets before the choice of what should be done next. Until August 1920 he formally remained in the Army of the Ukrainian People’s Republic and made attempts to lead the Ukrainian Rifle Brigade in Jablonné v Podještědí. At the same time, Ye. Konovalets did not support the union of the Ukrainian People’s Republic with Poland at the cost of the Western regions of the UPR. Similarly, he did not prop up the policy of the Western Ukrainian People’s Republic into rapprochement with Bolshevik Russia. He began to create a revolutionary military-political organization, distancing himself from the state centers of the Ukrainian People’s Republic and the Western Ukrainian People’s Republic and relying on the Riflemen’s Council. The goal of this activity was a continuation of the struggle for the revival of statehood. This work was carried out by some members of the Rifle Council in Lviv. At the same time Ye. Konovalets supported attempts to create an all-Ukrainian political center in the conditions of emigration. The principal aim of this center would be over the confrontation between the governments of the UPR and ZUNR, and leading the process of revival of statehood in the future. As a result, the All-Ukrainian National Council was established in Vienna in January 1921. Ye. Konovalets was invited to join its development. He estimated the creation of the national council positively and was a member until its dissolution in April 1921. The principles of historicism, objectivity and critical approach form **the methodological basis of the research. Scientific novelty.** For the first time, factual material about the activities and attitudes of Ye. Konovalets to the All-Ukrainian National Council was introduced into scientific circulation. **Conclusions.** Thus, it was another unsuccessful attempt to join the initiatives to create an all-Ukrainian national center in the emigration with the aim of consolidation of the military, politicians and public figures to overcome the contradictions between the UPR and ZUNR. The next stage of activity would be return to Lviv and work on the development of a revolutionary underground Ukrainian military organization which would be headed by Ye. Konovalets.*

Key words: Yevhen Konovalets; All-Ukrainian National Council.

Постановка проблеми. В історії діяльності полковника Євгена Коновальця є багато маловідомих або невідомих фактів, що не завжди дає змогу належно оцінити його місце і роль у громадських, політичних та військових процесах національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. Один із таких –

його участь у Всеукраїнській національній раді (ВНР). Тобто, факт участі відомий, але от щось більше, то ні. Ця організація, впродовж січня – квітня 1921 р., діяла у Відні, ставила амбітну ціль об'єднати національні сили, що перебували в стані конфронтації, щоб єдиним політичним, військовим та дипломатичним фронтом продовжувати боротьбу за державність.

Аналіз останніх досліджень. У сучасній історіографії загальне розуміння основних засад створення та діяльності Всеукраїнської національної ради визначає стаття І. Соляра «Ідея консолідації національних сил у діяльності Всеукраїнської національної ради і Ради республіки» (Соляр, 2010). Щодо діяльності Є. Коновальця у ВНР, то І. Хома в науково-популярній книзі «Євген Коновалець. Історія нескорених» фрагментарно звернув увагу на участь у цій організації Є. Коновальця (Хома, 2016, с. 179–180).

Мета та завдання. Розкрити маловідому сторінку діяльності Є. Коновальця після звільнення з Армії УНР. Досягнення мети передбачає реалізацію такого завдання: залучити невідомий та маловідомий джерельний матеріал.

Результати досліджень. Поразка у війнах за українську державність посилила протистояння між державними центрами УНР та ЗУНР, які опинилися в еміграції та по-різному бачили шляхи продовження боротьби за відродження державності. На цьому тлі низка українських політичних сил та лідерів громадського життя, що перебували у Відні, восени 1920 р. розпочали активну роботу зі створення координаційного осередку, який зміг би визначити ключові засади для об'єднання національних сил. 23 грудня 1920 р. на нараді представників частини партій і організацій з Наддніпрянщини й Західної України у Відні було сформульовано «Основні положення платформи Всеукраїнської Національної Ради:

– оборона національної єдності українського народу і відновленої ним державної самостійності українських земель;

– з'єднання поодиноких українських земель в одноцільній державі на умовах, які будуть вироблені правно-державними органами тих земель (Велика Україна, Галичина, Кубань та ін.);

– народоправний лад в українській державі, державний устрій якої мало встановити Національне зібрання, обране на підставі п'ятичленної виборчої формули;

– переведення парламентарним шляхом аграрної реформи, з тим, що в основу аграрної політики має бути положена засада сталого володіння землею селянством;

– реальне забезпечення за робітництвом його домагань в соціальній області, як охорона праці, воля професійного руху і т. п.;

– забезпечення національним меншостям національно-персональної автономії, основи якої установає Національне зібрання» (Соляр, 2010, с. 27).

У цей час у Відні проживав і активно співпрацював з різними українськими громадсько-політичними середовищами полковник Є. Коновалець. Це мало бути середовище, яке б стояло на засадах самостійності та соборності. Окрім того, Є. Коновалець зі Стрілецькою радою працювали над новими організаційними та ідейними формами діяльності. При тому, він не займався критикою державних центрів УНР та ЗУНР (Хома, 2018, с. 43–46; 2019а, с. 40–47, 2019b, с. 92–102).

У кінці 1920 р. Є. Коновальцю запропонували долучитись до ВНР. 4 січня 1921 р. він брав участь в установчому засіданні ВНР, яка зайняла виважену опозиційну позицію до уряду УНР у Тарнові. Повний склад ВНР становив 75 осіб (45 представників мала Наддніпрянина, 18 – Західна Україна, 7 – Кубань, 2 – Ліга відновлення України та 3 – Український жіночий союз). 4 січня на установчому засіданні було лише 40 членів, інші не змогли приїхати. Головою ради обрали С. Шелухіна, заступниками О. Грекова, Р. Перфецького, представника від Кубані, а секретарем М. Залізняка. На установчому засіданні було прийнято рішення провести підготовку до проведення першої сесії ВНР, яку запланували на 1 лютого 1921 р. (N.N., 1921, с. 98).

О. Греков та Є. Коновалець до складу ВНР увійшли за квотою Ліги відновлення України («Члени Всеукраїнської національної ради», 1921, с. 2). Дещо пізніше Є. Коновалець інформував, що О. Греков виступав проти його участі у ВНР («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 262).

Досить передбачливим в оцінці створення та намірів ВНР був С. Индишевський. У листі від 1 лютого до Є. Коновальця з

Праги, який стосувався необхідності об'єднання УСС і СС, оцінює ВНР мертвнонародженою («Лист С. Индишевського», № 307/19. Течка 4/6).

26 січня Є. Коновальцю надійшло інформаційне повідомлення за підписами С. Шелухіна та М. Залізняка, що 1 лютого буде продовжено роботу Загальних зборів ВНР в приміщенні Lehrerhaus, за адресом Відень, Lange Gasse 20 («Всеукраїнська національна рада», № 307/19. Течка 53/11).

1 лютого Є. Коновалець прибув на першу сесію ВНР, заплативши у фонд ради 100 крон, а це письмово підтвердив головний скарбник М. Кривецький («Розписка М. Кривецького про отримання 100 крон», № 307/19. Течка 58/16).

Робота ВНР складалась з ранкового і вечірнього засідань і тривала 1–3 лютого. За цей час Є. Коновалець не виступав з доповіддю, повідомленням, а також не брав участі у дискусіях. 3 лютого на вечірньому останнім доповідачем був О. Макаренко, який виступ завершив словами: «Ми брали участь в організації Всеукраїнської Національної Ради, щоб знайти спільну лінію, спільну мову, щоб якось порозумітись, що для нас лекше, як для наших урядів. Нехай живе Всеукраїнська Національна Рада як символ з'єдинення!». Після, цих слів засідання було закрито та прийнято рішення продовжити роботу о 10 год 12 лютого («Перша сесія», 1921, с. 352–363).

12 лютого ранкове засідання розпочав голова політичної комісії О. Лотоцький, який повідомив про погодження усіх важливих питань проекту резолюції ВНР. Щодо окремих положень, то вони будуть узгоджуватись комісією. А. Жук представив десять питань, з яких складався проект резолюції: «1. Правно-державне становище українських земель; 2. Міжнародне становище й українська справа; 3. Справа реставрації Росії; 4. Справа польського імперіалізму; 5. Союз між Україною й Поляками; 6. Політика держав Антанти супроти Росії; 7. Окупація більшовиками України; 8. Держави Антанти й самоозначення народів Росії; 9. Українські державні центри; 10. Завдання Всеукраїнської Національної Ради» («Перша сесія», 1921, с. 363).

Дискусію викликало тільки сьоме питання. О. Назарук повідомив, що резолюція з цього питання зашкодить галицькій справі. Адже ЗУНР не перебуває в стані війни з більшовиками.

Його підтримав Л. Мишуга. Вони запропонували відредагувати це питання, щоб воно не стосувалось ЗУНР. Досить жваву дискусію зупинив К. Трильовський та С. Дністрянський. Перший засудив позицію О. Назарука та Л. Мишуги, зазначивши, що вона шкідлива з точки зору українських інтересів і боротьби за визволення. С. Дністрянський заявив, що позиція О. Назарука є його особистою, а не всієї галицької групи.

Після цього, політична комісія подала проєкт відозви до українського народу, яку було прийнято за основу, але з потребою доопрацювати. Розв'язавши деякі поточні питання засідання ВНР закрили без визначеної дати наступного засідання («Перша сесія», 1921, с. 363–365).

Беручи участь у роботі ВНР Є. Коновалець не проявляв особливої активності та ініціативності. Хоча, листуючись з членами Стрілецької ради, більшість з яких станом на лютий 1921 р. проживали у Львові, не приховував того, що долучився до ВНР. Досить інформативним про ВНР видався лист, який за своїм стилем схожий на послання, від середини березня 1921 р. Зокрема, створення ВНР оцінив «одною з найважливіших подій останнього часу» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 257), а також відзначає два головні «маркантні табори»: – Перший, «...визнаючи Державний центр в Тарнові, не вважають можливим тепер переводити яких небудь змін в ньому... . На їх думку, даліше ВНР має бути громадянською загальнонаціональною організацією, котра має згладжувати ті різниці, котрі родяться наслідком реальної політики Урядів УНР і ЗУНР»; – Другий, «... репрезентований галичанами, і до певної міри (це зазначую виразно) С.С., є такого погляду, що не чекаючи, зразу треба зірвати з дотеперішньої політикою Уряду УНР, перевести кардинальні зміни в ньому... На думку цієї групи, Україну можна будувати з Галичини, і тому також, в першу чергу, завдання так Галицького, як і Наддніпрянського громадянства докласти всіх сил для вирішення справи Галичини ... Даліше, на думку цієї групи, не треба дуже гостро в справах, які торкаються Галичини, виступати проти большевиків тому, що большевики визнали не тільки Самостійність Галичини, але що більше, і теперішній її Уряд (Диктатуру)» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 254–255).

Щодо свого членства у ВНР, то оскільки «... по походженню галичанин, у всіх справах, торкаючихся виключно Галичини, мушу голосувати згідно вирішенню Територіяльної Галицької Секції. У всіх прочих маю свободу. Веду даліше, мимо великих тепер перепон, діяльність, згідно нашим рішенням в Празі». Зауважує, що через брак інформації не може активно долучатись до обговорення деяких питань, тому чекає від них «... додаткових інформацій і вказівок». Далі інформує, що його обрали «т. зв. військовим референтом». Йому слід збирати дані про «... всі наші військові частини, котрі ще досі збереглися, про їх кількість, місце перебування, настрої і на основі зібраних в цьому напрямку матеріалів злагодити на Всеукраїнську Національну Раду реферат». Розуміє, що не зможе дати раду зі збору військової інформації, без допомоги ще когось. Саме ця аналітична робота могла б стати чинником поступового відновлення Стрілецької ради. Тому просить «...Шановне Товариство в цій справі дати мені ясну відповідь» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 254–255).

Далі Є. Коновалець, аналізуючи ситуацію, в якій почала діяти ВНР, звертає увагу Стрілецької ради, що не слід переоцінювати зближення з галицькими політиками, адже «... їхнє недовір'я до нас... Інтригує і безпокоїть їх Ваша діяльність у Львові. (Балакаю про круги Диктатури). За нею підозрівають вони певну акцію на дальшу мету. Маю вражіння (точно нічого сказати не можу), Ви є предметом обсервації з боку галицьких патріотів в краю. Знають, пр., ту точно, де кожний з Вас (з членів С. Р.) працює, а навіть деякі нюанси Вашої діяльності. Балакають ту про старання Ваші виідеалізувати в Галичині С.С. і т. д. Вважаю своїм обов'язком подати це до Вашого відома» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 259–260).

Щодо ставлення Стрілецької ради до уряду УНР, «... то, розуміється, під цю хвилю ніякого зближення між нами а Урядом УНР бути не може. Це, однак, не значить, щоби ми зривали зносини з поодинокими людьми, що знаходяться в цьому Уряді... Мусимо стояти на неправосильності і неважності всяких договорів, заключених між урядом УНР та Польщею. Мусимо противитися якій би то не було акції укр. військ на Україні спільно з поляками. Акція така була би дальшою авантюрою, котра, крім тільки шкоди, нічого нам позитивного не дала(б). До акції такої присту-

пили би ми тільки тоді, коли би мали певність, що знайде вона попертя в цілому світі» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 260).

Стосовно уряду ЗУНР пропонував зайняти таку позицію: «Галицький Уряд мусимо вважати правосильним представником і виразником державної думки Галичини. Проти нього як такого ніколи виступати не повинні» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 260).

Щодо взаємин між «Галичиною та Вел. Україною залишити просто на пізніший час. З цього ще не виходить, щоби залишали ми свій основний принцип – створення одної України. Реальні заходи обох Урядів в справі одної і другої частини України ведені бути мусять окремо... Як військова група старатися мусимо бути зі всіма в зв'язку» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 260).

Членство Є. Коновальця у ВНР позитивно сприйняли лідери українського студентського життя в еміграції. На окрему увагу заслуговує спроба І. Рудницького в січні-лютому 1921 р. організувати українське студентство Відня, Праги, Львова, щоб приєднатись до ВНР. Власне цю ініціативу розвивав для того, щоб зробити ВНР широким представництвом українських громадських, політичних і військових організацій. І. Рудницький намагався у цій справі об'єднати Українське академічне товариство «Січ» у Відні, членом якого він був, Українську академічну громаду в Празі і Український студентський союз у Львові. По допомогу І. Рудницький звернувся до Є. Коновальця, адже в Празі одним з керівників студентської громади був Я. Индишевський, а студентського союзу у Львові – Я. Чиж. 14 лютого 1921 р. І. Рудницький, посилаючись на рекомендації Є. Коновальця, пише до представника Української академічної громади в Празі, прізвище не вказано, але, можливо, це Я. Индишевський, з пропозицією долучитись до цієї ініціативи. Описує перепони, з якими зіткнувся у Відні. Зокрема, різні настрої та впливи, в тому числі і більшовицькі, не дали змоги на двох засіданнях у січні 1921 р. підтримати ідею приєднання до ВНР. Переконаний, що якщо в Празі та Львові студенти підтримають цю ідею, то і у Відні вдасться переконати. Пропонує, щоб студентство отримало 3–5 місць у ВНР. Насамкінець зазначає, що листа зі схожим змістом передав до Львова та написав коротко про свою діяльність у 1917–1920 рр. («Лист

І. Рудницького», № 307/19. Течка 31/3). Студентам не вдається або не встигнуть об'єднатись заради вступу у ВНР.

ВНР стала однією з тем листування між Є. Коновальцем та В. Бандрівським. Останній у листів від 17 лютого 1921 р. з В'яреджо (Італія) сподівається, що це об'єднання не заради об'єднання, а «... для якоїсь акції». Попри скептичне ставлення до ВНР, В. Бандрівський позитивно оцінює участь у ній Є. Коновальця і погоджується з підозрами щодо О. Грекова, однак відсутня їхня деталізація («Лист В. Бандрівського», № 307/19. Течка 14/4).

Сумніви В. Бандрівського щодо ВНР таки підтвердилися. Дійсно, це було «єднання заради єднання», а не створення сильної української консолідованої національної сили, здатної проводити дипломатичну боротьбу за українську державність і об'єднувати еміграційні громадські, політичні та військові сили. З другої половини лютого почали з'являтися ознаки прихованого протистояння між наддніпрянською та західноукраїнською територіальними групами.

Є. Коновалець, коли писав у середині березня 1921 р. листа до членів Стрілецької ради, знав про поїздку О. Грекова до Варшави та намір їхати від імені ВНР до Парижа. Він підкреслює схвильованість галицької групи ВНР, але не надає серйозності справі та вважає, що вона скоро вирішиться. Просив, щоб: «Нічого не зашкодить, коли галицька преса його, Грекова, трохи заатакує» («Листи Євгена Коновальця», 1974, с. 262).

Однак 24 березня заступник голови ВНР О. Греков та частина членів Виконавчого комітету О. Андрієвським, М. Кривецький та О. Макаренком таємно підписали декларацію, де буде підтверджено чинність Варшавського договору, висловлено позицію необхідності встановити політичний, економічний і військовий союз з Польщею та Францією, а питання Галичини кваліфікували як внутрішньопольське (Соляр, 2010, с. 29; «Заява «Західноукраїнської Територіальної групи», № 307/19. Течка 51/1).

Західно-українська територіальна група дізнається про цю декларацію у середині квітня 1921 р. Після цього, 20 квітня Західно-українська Територіальна група підготувала заяву про вихід з ВНР представників Галичини та Буковини. Заяву підписали голова групи Р. Перфецький, заступник О. Назарук, секретар

Л. Мишуга та інші («Заява «Західно-української Територіальної групи», № 307/19. Течка 51/1).

Попри те, що на засіданні 22 квітня 1921 р. Виконавчий комітет засудив декларацію та її авторів, ВНР припинила свою діяльність (Соляр, 2010, с. 29).

На думку Є. Коновальця, останнє слово таки було за Є. Петрушевичем, який дії О. Грекова використав як привід, щоб відкликати галицьку групу з ВНР. Далі він пише: «Всеукраїнська національна рада розлетілася, а цілий епізод лише підсилив взаємну ворожнечу поміж галицькою й наддніпрянською еміграцією». Більше того, був переконаний, що національно-територіальний антагонізм штучно підтримували обидва державні центри, ЗУНР у Відні та УНР у Тарнові (Коновалець, 2002, с. 49–50).

Висновки. Це була чергова невдала спроба доєднатись до ініціатив зі створення всеукраїнського національного центру в еміграції, що об'єднував би військових, політиків та громадських діячів для подолання суперечності між середовищами УНР та ЗУНР. Наступним етапом діяльності стане повернення до Львова і робота над розбудовою революційної підпільної організації, командиром якої і стане Є. Коновалець, – Української військової організації.

Джерела та література

Всеукраїнська національна рада. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, № 307/19. Течка 53/11.

Заява «Західно-української Територіальної групи» в справі виступу Галичан і Буковинців зі Всеукраїнської Національної Ради. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, № 307/19. Течка 51/1.

Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів.

Лист В. Бандрівського. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, № 307/19. Течка 14/4.

Лист І. Рудницького. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, № 307/19. Течка 31/3.

Лист С. Індишевського. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, № 307/19. Течка 4/6.

Листи Євгена Коновальця. 2-й зошит (без дати). (1974). *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен.

- Перша сесія Всеукраїнської національної ради. (1921). *Воля*, 1 (7/8), 352–365.
- Розписка М. Кривецького про отримання 100 крон для фонду Всеукраїнської національної ради від Є. Коновальця. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, № 307/19. Течка 58/16.
- Соляр, І.** (2010). Ідея консолідації національних сил у діяльності Всеукраїнської національної ради і Ради республіки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 17, 25–30.
- Хома, І.** (2018). Євген Коновалець у Луцькому таборі для інтернованих (грудень 1919 – березень 1920 рр.). *Історико-культурні студії*, 5 (1), 43–46. doi: <https://doi.org/10.23939/hcs2018.05.043>.
- Хома, І.** (2019a). Останні місяці служби Є. Коновальця в армії УНР. *European philosophical and historical discourse*, 5 (1), 40–47.
- Хома, І.** (2019b). Євген Коновалець і початки УВО (серпень – листопад 1920 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 2/44, 92–102. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.2/44.184669>.
- Члени Всеукраїнської національної ради. (1921, 7 лютого). *Український вісник*, с. 2.
- N.N. (1921). Всеукраїнська Національна Рада. *Воля*, 1 (2), 98. Відень.

References

- Vseukrainska natsionalna rada. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada) [All-Ukrainian National Council. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada)]. *Arkhyvy. Fond Yevhena Konovaltsia – Archives Yevhen Konovalets Foundation*, № 307/19. Techka 53/11 [in Ukrainian].
- Zaiava «Zakhidno-ukrainskoi Terytorialnoi hrupy» v spravi vystupu Halychan i Bukovyntsviv zi Vseukrainskoi Natsionalnoi Rady. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada) [Statement of the «Western Ukrainian Territorial Group» in the case of the speech of Galicians and Bukovinian from the All-Ukrainian National Council. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada)]. *Arkhyvy. Fond Yevhena Konovaltsia – Archives Yevhen Konovalets Foundation*, № 307/19. Techka 51/1 [in Ukrainian].
- Konovalets, Ye.** (2002). *Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii [Reasons for the history of the Ukrainian revolution]*. Lviv [in Ukrainian].
- Lyst V. Bandrivskoho. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada) [Letter V. Bandrivskoho. The Ukrainian Culture and Education Center

- (Winnipeg, Canada)]. *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia – Archives Yevhen Konovalets Foundation*, № 307/19. Techka 14/4 [in Ukrainian].
- Lyst I. Rudnytskoho. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Winnipeg, Kanada) [Letter I. Rudnytskoho. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada)]. *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia – Archives Yevhen Konovalets Foundation*, № 307/19. Techka 31/3 [in Ukrainian].
- Lyst S. Indyshevskoho. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Winnipeg, Kanada) [Letter S. Indyshevskoho. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada)]. *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia – Archives Yevhen Konovalets Foundation*, № 307/19. Techka 4/6 [in Ukrainian].
- Lysty Yevhena Konovaltsia. 2-i zoshyt (bez daty) [Letters of Yevhen Konovaltsia. 2nd notebook (no date)]. (1974). *Yevhen Konovalts ta yoho doba – Yevhen Konovalts and his epoch*. Miunkhen [in Ukrainian].
- Persha sesiiia Vseukrainskoi natsionalnoi rady [The first session of the All-Ukrainian National Council]. (1921). *Volia – Liberty*, 1 (7/8), 352–365 [in Ukrainian].
- Rozpyska M. Kryvetskoho pro otrymannia 100 kron dlia fondu Vseukrainskoi natsionalnoi rady vid Ye. Konovaltsia. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Winnipeg, Kanada) [Receipt of M. Kryvetsky on receipt of 100 crowns for the fund of the All-Ukrainian National Council from Ye. Konovalts. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada)]. *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia – Archives Yevhen Konovalts Foundation*, № 307/19. Techka 58/16 [in Ukrainian].
- Soliar, I.** (2010). Ideia konsolidatsii natsionalnykh syl u diialnosti Vseukrainskoi natsionalnoi rady i Rady respubliky [The idea of consolidation of national forces in the activities of the All-Ukrainian National Council and the Council of the Republic]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia – Precarpathian University Bulletin. History*, 17, 25–30 [in Ukrainian].
- Khoma, I.** (2018). Yevhen Konovalts u Lutskomu tabori dlia internovanykh (hruden 1919 – berezen 1920 rr.) [Yevgen Konovalts in the Lutsk camp for the internists (December 1919 – March 1920)]. *Istoryko-kulturni studii – Historical and Cultural Studies*, 5 (1), 43–46. doi: <https://doi.org/10.23939/hcs2018.05.043> [in Ukrainian].
- Khoma, I.** (2019a). Ostanni misiatsi sluzhby Ye. Konovaltsia v armii UNR [Latest months of Ye. Konovaltsii's service in the armed forces of the Ukrainian people's republic]. *European philosophical and historical discourse*, 5 (1), 40–47 [in Ukrainian].

- Khoma, I.** (2019b). Yevhen Konovalets i pochatky UVO (serpen – lystopad 1920 r.) [Yevhen Konovalets and the beginnings of the Ukrainian Military Organization (August – November 1920)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 2/44, 9–15. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.2/44.184669> [in Ukrainian].
- Chlenu Vseukrainskoi natsionalnoi rady [Members of the All-Ukrainian National Council]. (1921, February 7). *Ukrainskyi visnyk – Ukrainian Herald*, p. 2 [in Ukrainian].
- N.N.** (1921). Vseukrainska Natsionalna Rada [All-Ukrainian National Council]. *Volia – Liberty*, 1 (2), 98. Viden [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.08.2020 р.

УДК 94:323.281(477.8)"1939"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215321

Володимир БАРАН

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та археології, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, вул. Шопена, 24, м. Луцьк, Україна, індекс 43000 (baranv@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>

Бібліографічний опис статті: Баран, В. (2020). Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень-грудень 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 57–73. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215321>.

ОРГАНИ НКВС ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (вересень-грудень 1939 р.)

Анотація. У статті проаналізовано діяльність радянських органів державної безпеки в західних областях України у вересні-грудні 1939 р. Територіальні рамки роботи охоплюють Західну Волинь і Східну Галичину, за радянським адміністративно-територіальним поділом, запровадженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р., – Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Тернопільську й Станіславську області Української РСР. **Мета роботи** – з'ясувати роль органів НКВС у системі сталінських політичних репресій. **Методологія:** стаття базується на теорії тоталітаризму та принципах, сформульованих Карлом Фрідріхом, у ній використовуються традиційні загальнонаукові та спеціально-історичні методи. **Наукова новизна** статті полягає у залученні оригінального документального матеріалу з центральних державних архівів Російської Федерації та Галузєвого державного архіву Служби безпеки України. **Висновки.** Становлення радянської тоталітарної системи в західних областях

© Володимир Баран, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

України супроводжувалося формуванням репресивного апарату, який забезпечував неухильне виконання політичної волі більшовицької партії і залишався її надійним та безжальним «караючим мечем». Основу органів внутрішніх справ склали оперативно-чекістські групи, які вступили на територію Західної України з передовими частинами Червоної армії і виконували спеціальні політичні завдання, здійснювали «зачистку» зайнятих земель від «класово ворожих елементів». Ці групи спиралися на місцеві загони робітничої гвардії та сільські збройні дружини, до яких входили насамперед представники незаможних верств населення, що прихильно ставилися до радянської влади. У жовтні 1939 р. було створено ширшу мережу оперативних груп, які охоплювали основні населені пункти регіону, а після формально-юридичного приєднання Західної України до СРСР – цілісну систему органів внутрішніх справ, потужний карально-репресивний апарат.

Ключові слова: УРСР; НКВС; Західна Україна; сталінські репресії; органи безпеки.

Volodymyr BARAN

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Ukraine's History and Archeology, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 24 Shopena Str., Lutsk, Ukraine, postal code 43000 (baranv@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>

To cite this article: Baran, V. (2020). Orhany NKVS yak instrument stalinskykh represii u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen-hruden 1939 r.) [NKVD authorities as a tool of Stalin's repression in the western regions of Ukraine (September-December 1939)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 57–73.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215321> [in Ukrainian].

NKVD AUTHORITIES AS A TOOL OF STALIN'S REPRESSION IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE (September-December 1939)

Summary. *The article analyzes activities of the Soviet state security bodies in the western regions of Ukraine in September-*

*December 1939. The area covers Western Volyn and Eastern Halychyna, according to Soviet administrative-territorial division introduced by the USSR Supreme Council (Verhovna Rada) Presidium decree of December 4, 1939 – Volyn, Drohobych, Lviv, Rovno, Ternopil and Stanislav regions of the Ukrainian SSR. **The purpose** of the work is to find out the role of NKVD in Stalin's political repression system. **Methodology:** the article is based on totalitarianism theory and on the principles founded by Carl Joachim Friedrich, using traditional scientific and special historical methods. **The scientific novelty** of the article is the use of original documents and materials from the Central State Archives of the Russian Federation and the State Archive of Security Service of Ukraine. **Conclusions.** Soviet totalitarian system in the western regions of Ukraine was accompanied by the formation of a repressive apparatus, which ensured the strict implementation of the political will of the Bolshevik Party being its reliable and ruthless body. The foundation of internal affairs authorities was made by operative-Chekist groups which entered western Ukraine along with the advanced units of the Red Army and performed special political tasks, carried out "cleansing" of occupied lands from "class-hostile elements". Those groups relied on workers guard local units and village armed groups, which included primarily the poor, who were supportive of the Soviets. In October 1939, a wider network of mobile groups was created, which covered the region's main cities. After western Ukraine had formally joined the USSR, an integral system of internal affairs was created together with a powerful apparatus for punishment and repressions.*

***Key words:** USSR; NKVD; Western Ukraine; Stalinist repressions; security bodies.*

Постановка проблеми. У нашій колективній пам'яті, в історичній свідомості українців період сталінського правління нерозривно пов'язаний зі страхіттями тоталітарного режиму, зі спогадами про мільйони репресованих громадян, про табори Головного управління таборів (російською: Главного управления лагерей – ГУЛАГу) й катівні Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), які служили знаряддям панування більшовизму та здійснення радикальних політичних, економічних і духовних перетворень задля побудови ефемерного комуністичного суспільства. **Мета статті** – з'ясувати роль органів НКВС у системі сталінських політичних репресій, здійснених на Західній Волині і в Східній Галичині у вересні-грудні 1939 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказаній тематиці присвячена низка змістовних публікацій, написаних вітчизняними дослідниками, зокрема І. Біласом, І. Винниченком, Т. Вронською, В. В'ятровичем, Т. Гривулом, В. Гриневичем, Василем і Віктором Даниленками, І. Ільюшиним, Ю. Киричуком, К. Кондратюком, С. Кульчицьким, М. Литвином, О. Луцьким, Й. Надольським, В. Нікольським, І. Патриляком, М. Посівничаєм, О. Потильчаком, А. Русначенком, В. Сергійчуком, Ю. Сливкою, Ю. Сорокою, В. Токарським, В. Трофимовичем, Ю. Шаповалом, Б. Ярошем.

Цій тематиці присвячено чимало праць зарубіжних учених, у тому числі Дж. Армстронга, М. Бугая, В. Бонусюка, Р. Внука, О. Гогуна, О. Гур'янова, Г. Грицюка, А. Гловацького, В. Земскова, С. Кальбарчика, А. Кунерта, О. Мозохіна, Г. Мотики, В. Парсадонової, М. Петрова, П. Поляна, Т. Снайдера, П. Соломона, О. Теплякова, А. Сребраковського, С. Філіппова, В. Філяра, С. Цесельського та ін.

Виклад основного матеріалу. Після Першої світової війни більша частина українських земель опинилася у складі радянської України, тоді як західні землі увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад і таємного протоколу до нього призвело до розгортання агресії Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) проти Польщі й приєднання Західної Волині та Східної Галичини до СРСР.

У ході польської кампанії Червоної армії, здійсненої силами Українського і Білоруського фронтів, важливе місце відводилося органам державної безпеки. Партійне і державне керівництво СРСР поклало на спецслужби низку важливих військових і політичних завдань, зокрема ліквідацію «ворожих класових елементів», подолання опору опозиційних сил і забезпечення цілковитого послуху з боку місцевого населення.

8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ № 001064, який передбачав створення дев'яти оперативно-чекістських груп. Їх доручалося сформувати у двох особливих військових округах: п'ять у Київському і чотири – у Білоруському. Вони переходили в підпорядкування наркомів внутрішніх справ Української і Білоруської РСР УРСР і БРСР) – І. Серова та Л. Цанави. Для координування діяльності груп Л. Бе-

рія направив в Україну заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова, а в Білорусію – начальника Особливого відділу НКВС СРСР В. Бочкова.

Згідно з наказом № 001064, для формування груп І. Серов мав виділити 50 оперативних працівників НКВС УРСР і 150 оперативно-політичних працівників прикордонних військ, зосередивши їх у Києві до 22 години 9 вересня. Начальнику УНКВС Ленінградської області С. Гоглідзе доручалося відібрати 30 оперативних і стільки ж оперативно-політичних працівників прикордонних військ, відрядивши їх 8–9 вересня до Києва. Крім того, згідно з наказом, заступників наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглова та І. Масленникова зобов'язали скерувати до Києва ще 10 оперативних працівників центрального апарату НКВС СРСР.

У цьому наказі говорилося про створення в Київському особливому військовому окрузі п'яти оперативно-чекістських груп під командуванням: групи 1 – М. Петрова (заступники Крутов і Пастельняк), групи 2 – М. Макарова (Москаленко і Шухтін), групи 3 – К. Краснова (Зачепа і Шумаков), групи 4 – С. Савченка (Машлятин і Макаров), групи 5 – П. Тихонова (Ніколаєв і Мальцев). До кожної групи входили 50–70 співробітників НКВС і батальйон прикордонних військ чисельністю 300 бійців. Кожна група поділялася на підгрупи, за якими закріплювались відповідні територіальні дільниці (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 1–4; Ільюшин, 2000, с. 424–434).

9 вересня нарком внутрішніх справ УРСР повідомив, що оперативні й політичні працівники «виділені повністю». У записці № 3702/сн, адресованій Л. Берії, зазначалося: «Прибуло в Київ 45 осіб. У дорозі знаходяться 130 осіб з розрахунком прибуття до 22-00 9/IX-39 р.». За словами І. Серова, усі оперативні й політичні працівники розміщені та «забезпечуються зброєю, набоями і грошима» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 5). У наступні дні І. Серов продовжував надсилати Л. Берії докладні повідомлення про хід формування оперативно-чекістських груп, їх підготовку до виконання поставлених завдань.

У результаті проведеної роботи в Київському особливому військовому окрузі було створено чотири групи: три з них були діючі, четверта – резервна. Для загального керівництва роботою оперативних груп призначено штаб, на чолі якого став майор

державної безпеки М. Пономарьов. Згадані групи планувалося відправити в армійські з'єднання за домовленістю з командармом 1-го рангу С. Тимошенком за 24 години до початку виступу радянських військ. Робота цих груп мала також погоджуватися з вищим партійним і державним керівництвом республіки, у тому числі з секретарями Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 7).

Керівники оперативних груп одержали карти територій, де мали діяти, і списки осіб, котрі становили небезпеку для радянської влади й підлягали негайному арешту. Подібні списки органи безпеки готували заздалегідь: вони належали до так званих мобілізаційних документів, необхідних на випадок «захоплення нашими частинами території противника» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 298, арк. 1). Зокрема, серед таких документів був «Список офіційних працівників, інформаторів і провокаторів польської розвідки та політичної поліції», підготований ще в 1925–1931 рр. і згодом регулярно поповнюваний новими даними.

За тиждень до початку польського походу нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповідав у НКВС СРСР: район навчальних зборів, відповідно до плану руху військових з'єднань, розбито на групи відносно великих населених пунктів, територіально близьких і зв'язаних між собою залізницею чи шосейними дорогами. Нарком повідомляв: «У кожній групі налічується від 3 до 6 населених пунктів. Усього груп вийшло на всіх напрямках 16» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 6). Із доповідної записки видно, що формування чотирьох оперативних чекістських груп на той час було повністю завершено. Кожна група поділялася на підгрупи, в яких налічувалося від 7 до 12 працівників органів безпеки.

15 вересня 1939 р. Л. Берія підписав директиву № 720, у якій визначив конкретні завдання оперативно-чекістських груп, що поклали початок формуванню радянського репресивного апарату на західних землях України. Їм доручалося негайно зайняти всі установи зв'язку (пошту, телефон, телеграф та ін.), приміщення банків і казначейств, узявши на облік та зберігання матеріальні цінності. Їх зобов'язали зайняти друкарні, редакції газет і склади паперу, брати під контроль державні архіви, передовсім жандармерії і філій 2-го відділу Генерального штабу. Л. Берія наказав

заарештувати й оголосити заручниками «найбільших представників із поміщиків, князів, дворян і капіталістів» (*Сборник законов СССР*, 1945, с. 71). Він вимагав узяти під варту провідних представників урядової адміністрації, керівників політичних партій, громадських організацій тощо.

У директиві говорилося, що з наступом Червоної армії у містах будуть виникати тимчасові управління. До цих органів влади повинні входити керівники оперативних груп, сформованих Наркоматом внутрішніх справ. «При виконанні спеціальних завдань щодо забезпечення порядку, прискання підривної роботи і придушення контрреволюції опергрупи НКВС у міру просування військових частин повинні створювати на зайнятій території у всіх значних міських пунктах апарат НКВС шляхом виділення зі складу основної опергрупи НКВС невеликих груп (чисельність залежно від важливості конкретного пункту) з невеликим загonom червоноармійців-прикордонників. Виділені опергрупи працівників повинні стати ядром майбутніх органів НКВС» (*Сборник законов СССР*, 1945, с. 70–71).

Напередодні виступу Червоної армії оперативний штаб НКВС УРСР видав наказ № 1 «Порядок зосередження опергруп для проведення оперативних заходів». У ньому ставилося завдання начальникам опергруп виїхати зі своїми групами: М. Петрову – в Кам'янець-Подільський, М. Макарову – у Вінницю, К. Краснову – до Житомира; С. Савченко мав «знаходитися у Києві до особливого призначення» (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 366). Цього ж дня штаб видав наказ № 2, яким доручав М. Петрову, М. Макарову і К. Краснову зв'язатися відповідно з командувачем армії (комаром) І. Тюленевим, командувачем корпусу (комкором) П. Голиковим та командувачем дивізії (комдивом) І. Советниковим. У наказі також визначалися напрямки просування оперативних груп НКВС УРСР: перша мала рухатися на Станіслав і Дрогобич, друга – на Перемишляни і Львів, третя – на Ровно та Луцьк (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 367–369).

17 вересня 1939 р. разом із частинами Українського фронту на територію Західної України увійшли оперативно-чекістські групи. Того ж дня радянські війська зайняли Тернопіль, розташований за 36 км від кордону. Як видно з документів НКВС УРСР, 18 вересня, близько полудня, до Тернополя прибула частина

групи під командуванням М. Макарова, а ще через кілька годин приїхав заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов. У доповідній записці Л. Берії, написаній В. Меркуловим та І. Серовим наступного дня, говорилося: в Тернополі відсутнє армійське командування, військові частини залишили місто, тому «спостерігається безлад...» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 8).

Оперативно-чекістська група, якою командував М. Макаров, відразу зайняла найважливіші адміністративні будівлі, виставивши належну охорону. За короткий час червоноармійці і чекісти зібрали «величезну кількість зброї та боєприпасів» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 8), залишених польськими військами. В. Меркулов та І. Серов повідомляли в НКВС СРСР, що полонених і заарештованих налічується кілька тисяч осіб. Оперативна група взяла під контроль міську тюрму, з якої червоноармійці випустили усіх в'язнів. Частину колишніх ув'язнених, зокрема кримінальних, вдалося затримати і посадити назад. Установлено також охорону біля низки складів, які місцеве населення намагалось розікрасти.

Свій штаб оперативно-чекістська група розмістила у приміщенні колишнього воеводського управління поліції. У кімнатах управління спочатку утримувалися близько 200 арештованих поліцейських, жандармів, кримінальних злочинців, яких згодом перевели до тюрми. Чекісти організували охорону й конвоювання польських військовополонених, які «приходять групами самі та здаються» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 8). Водночас у різних частинах міста і поблизу нього діяли групи польських офіцерів, що не бажали скласти зброю. Тому одним із першочергових завдань оперативників була ліквідація опору з боку польських військових, а також іншого «контрреволюційного елемента».

На початку польського походу оперативний штаб НКВС УРСР, на чолі якого стояв М. Пономарьов, розміщувався у Проскуріві. До нього входили П. Тихонов (заступник начальника), С. Мартинов, С. Семенов, офіцери для доручень М. Толстикова та І. Веретенников при заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулові, офіцери для доручень при наркомі внутрішніх справ УРСР І. Серові, офіцери для зв'язку з оперативними групами, а також стенографістка, дві машиністки, три шифрувальники, п'ять зв'язківців, шість водіїв, – усього 27 осіб (ГДА СБУ,

ф. 9, спр. 24, арк. 371–374). 19 вересня 1939 р. оперативний штаб НКВС УРСР перемістився у м. Волочиск, а згодом – до Тернополя. Штаб керував роботою оперативних груп, розподіляв по цих групах працівників органів державної безпеки і міліції, які прибували з НКВС СРСР, НКВС УРСР та обласних управлінь (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 375–392, 395–402).

Важливе значення радянські спецслужби надавали роботі з військовополоненими. Оперативно-чекістські групи займалися охороною, конвоюванням і так званим агентурним обслуговуванням полонених польських вояків. Із початком неоголошеної війни проти Польщі Л. Берія підписав наказ № 0308 «Про організацію таборів військовополонених», що передбачав створення при НКВС СРСР Управління по військовополонених, на чолі якого став П. Сопруненко. Йому підпорядковувалося вісім таборів: Осташківський, Юхновський, Козельський, Путивльський, Козельщанський, Старобільський, Южський та Оранський.

У директиві щодо польських військовополонених, яку Л. Берія відправив В. Меркулову та І. Серову, мовилося: «20 вересня відправку здійснити з БРСР у табір Козельський. З УРСР у табір Путивльський, кожний розрахований на 10 тисяч осіб» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 25). Поряд із таборами створювалася доволі розгалужена мережа приймальних пунктів, на яких частини Червоної армії передавали полонених органам НКВС. Спочатку такі пункти діяли на кількох невеликих прикордонних станціях, у тому числі Хоровичі, Погребищі, Хиривці. Згодом їх було організовано на станціях Олевськ, Шепетівка, Погранична, Волочиск, Ярмолинці, Кам'янець-Подільський.

За пропозицією Л. Берії і Л. Мехліса, Політичне бюро Політбюро) ЦК Всесоюзної комуністичної партії (ВКП(б)) прийняло рішення: звільнити військовополонених солдатів – українців, білорусів і представників інших національностей, що проживали на території Західної України і Західної Білорусії; залишити 25 тис. військовополонених для будівництва першої черги дороги Новоград-Волинський – Корець – Львів; виділити в окрему групу військовополонених солдатів, що проживали у так званій німецькій частині Польщі; організувати окремі табори для військовополонених офіцерів, вищих офіцерів і великих державних та війсь-

кових чиновників, а також розвідників, контррозвідників, жандармів, тюремників і поліцейських.

21 вересня 1939 р. Л. Берія видав наказ № 001124, що передбачав розгортання систематичної роботи органів внутрішніх справ на території Західної України. Тимчасовим центром НКВС далі залишався Тернопіль, згодом вказаний центр мав переміститися до Львова. Нарком вимагав повсюдно розпочати формування нових оперативних груп, «приблизно дотримуючись адміністративного поділу, який існував раніше (по воєводствах)...». Ці оперативні групи організовувалися і починали постійно працювати у всіх великих населених пунктах («не розпилятися по другорядних населених пунктах» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 36). Начальників нових груп наказано призначати з числа працівників спецслужб, які були відряджені в Західну Україну НКВС СРСР.

З метою формування органів НКВС і налагодження повномасштабної роботи репресивного апарату на територію Західної України з початком воєнної кампанії проти Польщі було спрямовано 270 оперативних працівників, а після видання наказу НКВС СРСР № 001124 – ще 150 (вони мали прибути до м. Проскурів 24–25 вересня). У результаті непростих переговорів з генералом В. Лянгнером, які відбулися в містечку Винники, польський гарнізон у Львові капітулював. Унаслідок цього 22 вересня 1939 р. частини Червоної армії зайняли місто, до якого тоді ж прибув нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов і яке згодом стало центром роботи НКВС на західних землях України.

У повідомленнях В. Меркулова та І. Серова, адресованих наркому Л. Берії, досить докладно говорилося про просування оперативно-чекістських груп на зайнятих територіях. Так, 22 вересня група на чолі з М. Петровим прибула до Станіслава, група під командуванням М. Макарова – Бережан, а група під керівництвом К. Краснова переходила з Костополя у Сарни. За інформацією К. Краснова, в Острозі, Ровно, Луцьку, Дубно, Костополі зберігалася спокійна ситуація. Чекісти продовжували діяти у Тернополі, Скалаті, Збаражі; начальником цього напрямку призначено О. Вадіса. 24 вересня до Тернополя прибула резервна група, яка налічувала 56 осіб і яку очолив С. Савченко (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 70–73).

4 жовтня 1939 р. оперативний штаб НКВС УРСР видав наказ № 12, за яким центром чекістської роботи в Західній Україні став Львів. Згідно з наказом, начальником центрального органу роботи НКВС по Західній Україні було призначено К. Краснова, його заступником – М. Макарова. За цим же наказом, усі оперативні групи розформовувались, а для ведення чекістської роботи в регіоні створювались апарати НКВС у містах Луцьк, Станіслав й Тернопіль – «з підпорядкуванням їх Центральному органу роботи НКВС по Західній Україні в м. Львові». Ці апарати діяли на території колишніх Волинського, Станіславського та Тернопільського воєводств, а центральний орган у м. Львів, крім керівництва трьома апаратами, провадив роботу на території колишнього Львівського воєводства (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 403–406).

З перших днів перебування в Західній Україні групи НКВС розгорнули політичні репресії, які набирали щораз більшого розмаху. Вони були спрямовані насамперед проти польських чиновників, поліцейських, жандармів, офіцерів, великих поміщиків і фабрикантів. Репресіям піддано також лідерів й активних учасників різних «ворожих», «буржуазно-націоналістичних» політичних партій і громадських організацій, у тому числі польських, українських та єврейських. Водночас члени оперативних груп намагалися проникнути у «вороже контрреволюційне підпілля» і встановити нагляд за діяльністю різних прошарків місцевого населення, з цією метою активно вербуючи агентів та інформаторів.

За повідомленням В. Меркулова, спрямованим у НКВС СРСР, на 27 жовтня 1939 р. оперативно-чекістська група під командуванням М. Петрова арештувала 923 особи, в тому числі 513 поліцейських, 126 офіцерів, 44 поміщиків і власників підприємств, 31 секретного агента поліції і 28 жандармів. Іншу частину арештованих становили «активні члени і керівники антирадянських політичних партій УНДО, ОУН, УПСР, УСДП і т. д.» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 58). Тоді ж група на чолі з М. Макаровим арештувала 553 особи, зокрема колишнього прем'єр-міністра Польщі Л. Козловського, колишніх міністрів С. Грабського, Ю. Малчевського, президента Львова С. Островського та ін. Серед затриманих цією групою було 268 офіцерів і поліцейських, а також низка «значних діячів контрреволюційних партій і прокуратури» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 60).

З документів НКВС видно, що уже в кінці вересня 1939 р. тільки у Львові було заведено шість агентурних справ «на лідерів та актив контрреволюційно-націоналістичних фашистських партій» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 60). У місті діяла слідча група, яка за вкрай короткий термін закінчила 10 слідчих справ на провідних політичних діячів і керівників низки українських партій. У зв'язку з цим В. Меркулов доповідав Л. Берії: «Налагоджуємо оперативний облік учасників к-р [контрреволюційних] організацій та осіб, які проходять за матеріалами слідства» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 61). Лише за тиждень перебування на території Західної України чекістська група М. Макарова на визначених дільницях завербувала 150 агентів, щоб узяти під жорсткий контроль усі сфери суспільного життя, різні прошарки населення.

Загалом на 1 жовтня 1939 р. оперативно-чекістські групи заарештували в Західній Україні 3914 осіб, без врахування військовополонених. У шифротелеграмі № 44 в НКВС СРСР В. Меркулов та І. Серов зазначали, що серед арештованих були колишні жандарми, поліцейські, агенти поліції й розвідки (2539 осіб), поміщики і представники великої буржуазії (293 особи), польські офіцери й осадники (381 особа), керівники УНДО, ОУН та інших партій (144 особи), петлюрівці та учасники бандугруповань (74 особи), інші (483 особи). За наступний місяць оперативно-чекістські групи взяли під варту ще 2058 осіб, а загальна кількість арештованих на території Західної України досягнула 5972 осіб (*Польское подполье*, 2001, с. 74, 246–248; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 96).

У ході формування органів НКВС розподілені за оперативними дільницями батальйони прикордонників поступово поверталися до виконання прямих функцій, тобто охорони кордону. На допомогу чекістським групам тепер переводили червоноармійців і командний склад полків НКВС, які дислокувалися на західних землях України. Важливе значення спецслужби надавали підготовці виборів до Народних зборів, зокрема перевірки лояльності кандидатів у депутати, довірених осіб, учасників агітаційних груп тощо Ретельний кадровий відбір, здійснений партійними функціонерами та органами НКВС, уможливив у визначені Політ-

бюро ЦК ВКП(б) строки провести Народні збори і прийняти декларації з ключових політичних та економічних питань.

Після проведення позачергової сесії Верховної Ради СРСР, яка юридично закріпила приєднання Західної України до складу Радянського Союзу, розгорнувся завершальний етап формування репресивного апарату. 6 листопада 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ, який стосувався створення постійних органів НКВС у Західній Україні. Згідно з ним, на цій території формувалися обласні, повітові й міські органи НКВС: чотири обласні управління (у Львові, Луцьку, Станіславі, Тернополі) і 56 повітових та міських відділів. Обласні управління і місцеві структури НКВС склалися насамперед із членів тих оперативно-чекістських груп, які діяли на західних землях України з початку польської кампанії Червоної армії. На той момент загальна кількість оперативних працівників, відряджених у регіон, становила 726 осіб.

Однак цієї кількості не вистачало для створення запланованого апарату внутрішніх справ. Тому Л. Берія наказав скерувати в Західну Україну чергову групу працівників: 100 співробітників наркоматів внутрішніх справ союзних республік, 250 працівників особливих відділів НКВС Київського особливого військового округу, 150 випускників оперативно-чекістських шкіл і 100 осіб із прикордонних військ. Крім того, заступнику наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову доручалося відрядити в розпорядження НКВС УРСР 60 друкарок, а наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову – виділити з особового складу батальйонів прикордонних військ НКВС 200 осіб для заповнення технічних посад (вахтерів, комендантів тощо). Таким чином, загальна кількість працівників місцевого апарату НКВС на території Західної України досягла 1586 осіб (*Радянські органи державної безпеки*, 2009, с. 73, 74).

На початку грудня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР на західноукраїнських землях було створено шість областей. У зв'язку з цим 13 грудня керівництво НКВС СРСР прийняло рішення про формування двох нових обласних управлінь НКВС – Дрогобицького (10 повітових відділів) і Ровенського (5 відділів). Цим же наказом проведено організаційно-штатні зміни в інших місцевих органах НКВС, зокрема в західних областях України.

Управління НКВС по Луцькій області перейменовано на Волинське, внесено зміни до переліку його повітових відділів (*Радянські органи державної безпеки*, 2009, с. 152–154). На чолі управлінь НКВС західних областей УРСР стояли: Волинської – І. Білоцерковський (з 6 листопада до 4 грудня 1939 р. УНКВС по Волинській області очолював Р. Крутов), Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – К. Краснов (з 6 листопада 1939 р. до 26 грудня 1940 р. на чолі УНКВС по Львівській області стояв К. Краснов, а з 26 грудня 1940 р. до 26 лютого 1941 р. – В. Сергієнко), Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов (з 6 листопада до 4 грудня 1939 р. керівником УНКВС по Станіславській області був С. Савченко), Тернопільської – О. Вадіс.

На початку січня 1940 р. адміністративно-територіальну реформу було остаточно завершено: замість ліквідованих повітів утворено райони. У результаті цього місце повітових відділів НКВС зайняли районні (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 581, арк. 13–15; спр. 583, арк. 7–9, 26, 28, 46, 47). За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 7 січня 1940 р., в шести західних областях України утворено 204 райони, в тому числі: у Волинській – 31, Дрогобицькій – 30, Львівській – 37, Ровенській – 31, Станіславській – 37 і Тернопільській – 38 (РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 1018, л. 29, 67–71). Ще через два тижні Політбюро ЦК ВКП(б) внесло зміни у складі районів західних областей УРСР: ліквідувало по одному району у Волинській і Ровенській областях, а також перенесло деякі районні центри з одних населених пунктів в інші (РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 1019, л. 4). Відповідно до цього, НКВС УРСР провів зміни у структурі місцевого апарату, зокрема перегрупував діючі кадри й уточнив штатну чисельність працівників.

Значну увагу керівники НКВС СРСР звертали на розгортання мережі тюрем у Західній Україні. Вони були невід’ємною складовою частиною карально-репресивної системи, яка формувалася на приєднаних до Радянського Союзу територіях. Усього в системі Наркомату внутрішніх справ у шести західних областях УРСР налічувалося 22 тюрми, в тому числі: у Волинській області – № 1 – в Луцьку, № 2 – у Володимирі-Волинському, № 3 – у Ковелі; Дрогобицькій – № 1 – у Дрогобичі, № 2 – у Перемишлі, № 3 – у Самборі, № 4 – у Стрию; Львівській – №№ 1, 2, 4 – у

Львові, № 3 – у Золочеві; Ровенській – №№ 1, 4 – у Ровно, № 2 – в Дубно, № 3 – в Острозі; Станіславській – № 1 – у Станіславі, № 2 – у Коломиї, № 3 – у Печеніжині; Тернопільській – № 1 – у Тернополі, № 2 – у Чорткові, № 3 – в Бережанах, № 4 – у Кременці.

За неповними даними, на червень 1941 р. в тюрмах НКВС у шести західних областях УРСР перебували близько 20,3 тис. осіб (відсутні відомості про тюрму в Дрогобичі): у Волинській області – 3185, Дрогобицькій – 2877, Львівській – 5581, Ровенській – 1364, Станіславській – 3450, Тернопільській – 3806 (Білас, 1994, с. 265). На той час найбільше в'язнів утримувалися у тюрмах: № 1 у Львові – 3688 осіб, № 1 у Станіславі – 2914, № 1 у Луцьку – 2052, № 1 у Тернополі – 1790. За іншими даними, станом на 10 червня 1941 р. в 23 тюрмах шести західних областей УРСР перебували 23,2 тис. в'язнів (Тепляков, 2007, с. 94). На жаль, докладної статистики, що стосується динаміки розвитку місць ув'язнення за 1939–1941 рр., досі не встановлено. Опубліковані документи містять частковий, епізодичний матеріал, однак навіть наведені відомості дають певне уявлення про мережу тюрем і чисельність так званого тюремного контингенту в досліджуваній період.

Висновки. Таким чином, становлення радянської тоталітарної системи в західних областях України супроводжувалося формуванням репресивного апарату, який забезпечував неухильне виконання політичної волі більшовицької партії і залишався її надійним та безжальним «караючим мечем». Основу органів внутрішніх справ склали оперативно-чекістські групи, які вступили на територію Західної України з передовими частинами Червоної армії і виконували спеціальні політичні завдання, здійснювали «зачистку» зайнятих земель від «класово ворожих елементів». Ці групи спиралися на місцеві загони робітничої гвардії та сільські збройні дружини, до яких входили насамперед представники незаможних верств населення, що прихильно ставилися до радянської влади. У жовтні 1939 р. було створено ширшу мережу оперативних груп, які охоплювали основні населені пункти регіону, а після формально-юридичного приєднання Західної України до СРСР – цілісну систему органів внутрішніх справ, потужний карально-репресивний апарат.

Джерела та література

- Білас, І.Г.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. (Кн. 1–2; Кн. 2). Київ.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Льюшин, І.** (2000). Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень-жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 2/4, 424–434.
- Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг.* (2001). (Т. 1). Варшава – Москва.
- Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України.* (2009). Київ.
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.
- Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг.* (1945). Москва.
- Тепляков, А.Г.** (2007). *Процедура: исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах*. Москва.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

References

- Bilas, I.H.** (1994). *Repressyвно-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917–1953: Socio-Political, Historical and Legal Analysis]*. (Vols. 1–2; Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [State Archive of Ukraine Security Services] [in Ukrainian].
- Liushyn, I.** (2000). Diialnist operatyvno-chekistskykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen-zhovten 1939 r.) [Activities of Mobile Chekist NKVD Groups in Western Ukraine (September–October 1939)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 424–434 [in Ukrainian].
- Pol'skoe podpole na territorii Zapadnoy Ukrainy i Zapadnoy Belorussii 1939–1941 gg. [Polish Underground Groups on the Territory of Western Ukraine and Western Belarus 1939–1941]*. (2001). (Vol. 1). Varshava – Moskva [in Russian].
- Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy [Soviet State Security Agencies in 1939 – June 1941: Documents from State Archive of Ukraine Security Services]*. (2009). Kyiv [in Ukrainian].

- RGASPI – Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Socio-Political History] [in Russian].
- Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938–1944 gg. [Collection of Laws and Decrees of the Presidium of USSR Supreme Council. 1938–1944].* (1945). Moskva [in Russian].
- Тепляков, А.Г.** (2007). *Protsedura: ispolnenie smertnykh prigovorov v 1920–1930-kh godakh [Procedure: Execution of Death Sentences in 1920–1930].* Moskva [in Russian].
- TsDAHO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.09.2020 р.

УДК 94(477.86)"1903/1941"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215314

Лариса КОБУТА

кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних інститутів та процесів факультету історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (kobularii@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3768-2864>

Світлана КОБУТА

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов і перекладу факультету історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (antinomy@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3526-077X>

Бібліографічний опис статті: Кобута, Л., & Кобута, С. (2020). Василь Пашницький (1903–1941): трагічна доля станіславівського інтелігента. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 74–88. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215314>.

**ВАСИЛЬ ПАШНИЦЬКИЙ (1903–1941): ТРАГІЧНА ДОЛЯ
СТАНІСЛАВІВСЬКОГО ІНТЕЛІГЕНТА**

Анотація. Мета – проаналізувати освітню і громадську діяльність діяча Станіслава В. Пашницького, засновника обласної бібліотеки, та його трагічну долю в умовах радянського комуністичного режиму 1939–1941 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, із застосуванням загальнонаукових методів аналізу і синтезу, узагальнення, а також біографічному, порівняльному методах. **Наукова новизна** статті полягає у науковому відображенні біографії

© Лариса Кобута, Світлана Кобута, 2020

В. Пашиницького, його діяльності та загибелі в умовах радянського комуністичного режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. Висновки. Біографія В. Пашиницького була типовою для тисяч українських галицьких інтелігентів першої половини ХХ ст. Виходець із ремісничої родини, він самотужки закінчив гімназію, підлітком у 1918–1920 рр. брав участь у національно-визвольних змаганнях, зумів здобути вищу філологічну освіту, отримати докторський ступінь. Працював педагогом, займався науковою роботою, був активним пластуном і вихователем української молоді. Його особиста бібліотека нараховувала кілька тисяч примірників книг і брошур.

У період 1939–1941 рр. В. Пашиницький став першим організатором і керівником Станіславської обласної бібліотеки, заклав основи системної роботи бібліотечного закладу. За сумісництвом В. Пашиницькому дозволили працювати у новоствореному Станіславському учительському інституті, викладачем української мови та літератури, де він вів лекційні та практичні заняття із студентами з курсів історії української та старослов'янської мови. Незважаючи на прихильність до лівої ідеології, лояльність до влади, культурницька діяльність В. Пашиницького викликала негативну оцінку з боку органів комуністичного режиму. В адміністративний спосіб його було усунуто з посади керівника бібліотеки, звинувачено у націоналістичному ухилі. Він постійно жив під загрозою арешту.

У перший день німецько-радянської війни, 22 червня 1941 р., В. Пашиницького заарештували працівники НКВС. Упродовж кількох днів його жорстоко катували у місцевій в'язниці. Напередодні втечі з міста більшовики без суду і слідства здійснили масове вбивство сотень людей. Трагічна доля В. Пашиницького переплелася із долею інших утримуваних у катівнях НКВС. Серед жертв більшовицьких катів було знайдене й тіло станіславівського інтелігента, що прагнув служити освіті, культурі і бібліотечній справі.

Ключові слова: бібліотека; Василь Пашиницький; громадська діяльність; комуністичний терор; НКВС; педагог; Станіславів.

Larysa KOBUTA

PhD (Politics), Associate Professor, Department of the Political Institutes and Processes, Faculty of History, Politology and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (kobularii@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3768-2864>

Svitlana KOBUTA

PhD (Philology), Associate Professor, Department of the Foreign Languages and Translation, Faculty of History, Politology and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (antinomy@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3526-077X>

To cite this article: Kobuta, L., & Kobuta, S. (2020). Vasyl Pashnytskyi (1903–1941): trahichna dolia stanyslavivskoho intelihenta [Vasyl Pashnytsky (1903–1941) – a tragic fate of the Stanislaviv intellectual]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 74–88. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215314> [in Ukrainian].

**VASYL PASHNYTSKY (1903–1941) – A TRAGIC FATE
OF THE STANISLAVIV INTELLECTUAL**

Summary. *The purpose of the article is to analyse the educational and public activity of Vasyl Pashnytsky, a Stanislaviv educator, a founder of the regional library and to study his tragic fate which exemplifies the criminal practice of the Soviet communist regime to exterminate Ukrainian national intellectual movement representatives in between 1939–1941. The methodology of the research is based on the principles historicism and objectivism. It employs the general scientific methodology of synthesis and analyses, generalization as well as biographical and comparative methods. The scientific novelty of the article is about the scientific representation of V. Pashnytsky's biography, his activity and death under the Soviet regime on the Western Ukrainian territories in between 1939–1941. Conclusion.* *The biography of V. Pashnytsky is rather typical of the numerous Ukrainian intellectuals from the Galychyna region in the first half of the XX century (there are thousands of people with similar fate). He was born to the family of the craftsman. After V. Pashnytsky had finished his gymnasium studies, still in his teens, he joined the national liberation struggle of 1918–1920. Later, he managed to receive his higher education, a diploma of a philologist and then to get a doctorate. V. Pashnytsky*

worked as a teacher, he was engaged into scientific work, and he was also an active member of the Plast organization and an educator of the Ukrainian youth. His private library contained over several thous and of books and leaflets. In between 1939–1941 V. Pashnytsky became the founder and manager of the Stanislaviv regional library. He was the one who organized the way the library worked. At the same time V. Pashnytsky continued to work in a newly-created Stanislaviv pedagogical university. He occupied a position of a professor of the Ukrainian language and literature, he conducted classes (both lectures and practical classes) in the history of Ukrainian and Old-Slavonic languages. Despite the fact that he publicly declared his affiliation to the left-wing ideology as well as his loyalty to the authorities, his cultural work was not perceived positively by the official communist regime representatives. He was officially dismissed, accused of supporting nationalistic views and, therefore, he lived under the constant threat of an imminent arrest.

On the first day of the German-Soviet war, June, 22, 1941, V. Pashnytsky was arrested by NKVD. For the next several days he was tortured as well as other NKVD detainees in the local prison. Before the communist regime fled and abandoned the city, it witnessed a mass execution of hundreds of people, all without prosecution. V. Pashnytsky shared the fate of the numerous NKVD victims. His body was identified later among the others. That was how a prominent Stanislaviv educator met his end while his only purpose in life was to contribute to education and culture.

Key words: *library; Vasyl Pashnytsky; public activity; communist terror; NKVD (The People's Commissariat for Internal Affairs); educator; Stanislaviv.*

Постановка проблеми. Стаття присвячена постаті Василя Михайловича Пашницького (05.06.1903–26.06.1941), українського педагога, філолога, доктора філософії, краєзнавця, засновника і першого директора Станіславської обласної державної бібліотеки (нині Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка в Івано-Франківську). Його життєвий шлях був типовим для представників української галицької інтелігенції першої половини ХХ ст., котрі поєднували професійну роботу із широкою громадською діяльністю на користь української справи. «Золотий вересень» став рубежем їх активності, частина діячів потрапили під репресії радянських каральних органів, були зни-

щені або ж вивезені вглиб СРСР, а суспільна пам'ять про них у свідомості широких мас стерта комуністичним режимом.

Аналіз основних досліджень. Повернення із історичного небуття інформації про постаті багатьох представників освітньої й творчої інтелігенції Галичини, безпідставно знищених органами НКВС, стало можливим тільки із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. Фрагментарна інформація про В. Пашницького відображена у праці П. Арсенича, розвідках Г. Горбаль, А. Ребрика, Б. Скаврона, діаспорному збірнику спогадів і матеріалів «Альманах Станиславівської землі», популярних нарисах на сторінках прикарпатської преси та в інтернет-ресурсах. Узагальнення матеріалу авторами із залученням спогадів сучасників, доньки В. Пашницького, сучасних наукових видань, дали можливість науково осмислити і доповнити біографічний нарис про станиславівського діяча.

Мета статті – проаналізувати освітню і громадську діяльність діяча Станислава В. Пашницького, засновника обласної бібліотеки, та його трагічну долю в умовах радянського комуністичного режиму 1939–1941 рр.

Виклад основного матеріалу. Василь Пашницький народився у с. Вовчинець Станиславівського повіту (нині у складі м. Івано-Франківськ) у родині незаможного селянина-шевця Михайла Пашницького. Початкову освіту здобував упродовж 1909–1915 рр. у народних школах близького до Станислава села Пащикова (нині Загвіздя, Старого Лисця, Крихівців). Після підготовчого класу у 1916 р. був зарахований учнем першого класу Станиславівської української гімназії. Навчання припало на період Першої світової війни, коли Станиславів декілька разів опинявся на лінії фронту, влада змінювалася, і це впливало на навчальні процеси. Після утворення Західно-Української Народної Республіки багато учнів гімназії вступили до лав Української Галицької Армії. Навесні 1919 р. добровольцем записався до війська і гімназист другого класу В. Пашницький. У складі УГА він воював у Наддніпрянщині, був поранений під Новою Ушицею на Поділлі («Історія української державної гімназії у Станиславові», б.р.; «Пашницький Василь. Біографія», б.р.).

У 1920 р. юнак повернувся додому і продовжив навчання в гімназії. Здавши екстерном програму другого класу, він був за-

рахований до третього. На фоні 13-річних підлітків 18-річний юнак виглядав цілком дорослим і був для них у ролі старшого брата й опікуна. На той час з усієї родини у нього залишився тільки батько-інвалід, який не міг надати синові матеріальної підтримки. В. Пашницький доношував військову форму, голодував, проте за відмінне навчання мав змогу безкоштовно проживати в учнівській бурсі (гуртожитку). Заробляв на прожиття репетиторством, але багато грошей витрачав на придбання книг. Його шкільний товариш, згодом професор Львівського університету Юліян Редько згадував: «Серед крайньої нужди і голоду закінчив гімназію. Мав одну пристрасть: був вродженим бібліофілом. Міг не їсти, але не міг не купити книжки» (Кульчицька, 2006, с. 103–104).

Фотографія 1

Василь Пашницький, студент Львівського університету
(Джерело: <https://zbruc.eu/node/26002>)

Уже в гімназійні роки брав участь в громадському житті гімназії та міста, входив до складу керівництва гімназійного «наукового кружка» – літературно-культурного гуртка, що проводив літературні вечори та імпрези для гімназистів та мешканців Станиславова (Климишин, 1985, с. 50–51). Одночасно В. Пашницький відновив своє членство у популярному серед української молоді

скаутському спортивно-патріотичному товаристві «Пласт», до якого належав ще з передвоєнної пори, перебуваючи у складі гуртка «Олені» (Климишин, 1985, с. 723–724). Із 1921 р. він був пластуном-розвідником 11-го пластового полку-куреня імені гетьмана Івана Мазепи в Станиславові, очолював гурток «Пугач», став заступником полковника (керівника куреня) (1923–1924) і полковником (1924–1926) 5-го куреня «Довбушівці» (Кравців, 1975, с. 333; Ребрик, 2018).

Фотографія 2

Пластун В. Пашницький. Середина 1920-х рр.

(Джерело: <https://100kroktiv.info/2018/06/pashnytskyj-vasyl-doktor-filosofiji/>)

У 1926 р. юнак здав випускний екзамєн (матуру) і вступив на гуманітарний факультет Львівського університету, де вивчав філологічні науки. Постійно відвідував львівські книгарні і букіністичні магазини, формуючи свою книжкову книгозбірню. Пізніше його бібліотека налічувала понад тисячу томів. Багато часу студент В. Пашницький проводив у фондах Національного музею, бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка, спілкувався з відомими львівськими професорами М. Возняком та І. Свенціцьким (Горбань, 2006, с. 151). У 1932 р. здобув диплом магістра слов'янської філології (1932), поглиблено вивчав лемківський і бойківський діалекти, написав і видав у 1935 р. разом із польським науковцем Яном Фальковським книгу «На лемківсько-бойків-

ському промежжі». У 1934 р. підготував усі необхідні наукові матеріали і докторську працю на тему «Ісус Христос в народній творчості», і у жовтні 1934 р. успішно склав докторат, отримавши диплом доктора філософії («Пашницький Василь. Біографія», б.р.). У 1932 р. одружився із Софією Харук, сім'я проживала у будинку дружини у мікрорайоні «Гірка», недалеко від залізничного вокзалу.

Фотографія 3

Подружжя Василь і Софія Пашницькі
(Джерело: <https://zbruc.eu/node/26002>)

Складніше було з пошуком постійного місця роботи. Спроби отримати вчительську посаду у системі приватних навчальних закладів українського товариства «Рідна Школа» після закінчення університету виявилися невдалими. Йому було відмовлено, очевидно, через політичні погляди. Ще під час навчання В. Пашницький у числі кільканадцяти учнів Станиславівської гімназії захопився лівими комуністичними ідеями. Якщо більшість його товаришів швидко «перехворіли» лівизною, і згодом усвідомили згубність цього політичного напрямку, він залишався членом комуністичних організацій, входив до осередку «Сельробу» (офіційно дозволеного Українського селянського робітничого соціалістичного об'єднання, легального організаційного прикриття забороненої владою Комуністичної партії Західної України). Під час навча-

ння у Львові був серед студентів-активістів лівого напрямку, хоч мав дружні стосунки із студентами-українцями з національно-демократичного і націоналістичного таборів, входив до складу редакційного селрбовівського органу – газети «Наше слово», деякий час був редактором цього тижневика (Кравців, 1975, с. 725, 755; Звірський, 2009, с. 62).

У 1935–1936 рр. уже як доктор філософії пройшов педагогічну практику у Станиславівській українській гімназії, працював професором (викладачем) приватної жіночої гімназії товариства «Рідна Школа», де викладав польську та інші слов'янські мови, а також у новоствореній торгівельній школі. Його запрошували для читання лекцій в Станиславівську українську державну гімназію, у 1938 р. він виступав перед учнями з циклом лекцій з української етнографії, долучився до творення гімназійного музею, зокрема етнографічних експонатів («Пашницький Василь. Біографія», б.р.).

За роки своєї педагогічної діяльності він зажив слави великого ерудита, талановитого вчителя, який ставився до своїх учнів з любов'ю, повагою і доброзичливістю. Діти тягнулися до нього, ділилися з ним своїми проблемами, сумнівами, бідами, а він намагався щиро їм допомогти. Особливо опікувався учнями з незаможних родин, домагався для них стипендій від товариства «Просвіта», запрошував до себе в гості, підготовував, дозволяв користуватися бібліотекою (Горбань, 2006, с. 156).

Початок Другої світової війни спричинив серйозні геополітичні зміни. Під ударами німецького вермахту і Червоної армії Польська держава перестала існувати, її територія було розділена двома диктаторами. У Станіславі (Станіслав – таку назву міста вживали за радянської влади) утвердилися органи комуністичного режиму. Комуністичні «визволителі» запроваджували власні порядки, котрі докорінно змінили ситуацію в галицьких землях. Була ліквідована більшість українських політичних і громадських інституцій, у тому числі й приватні навчальні заклади. Українська гімназія була реорганізована у десятирічну середню школу, частина гімназійних дисциплін, у тому числі й викладання польської мови, було ліквідоване («Історія української державної гімназії», б.р.).

Фотографія 4

В. Пашницький у 1930-х рр.

(Джерело: http://www.geroi.if.ua/content&content_id=38)

Освітязин В. Пашницький кілька місяців працював у школі, але реалії тогочасного життя значно звузили можливість педагогічно самовираження. Тож коли йому як відомому у місті бібліофілу, запропонували очолити процес створення в Станіславі обласної бібліотеки він відгукнувся на таку пропозицію. Припускаємо, що при виборі його кандидатури радянськими чиновниками певне значення мав факт належності діяча до комуністичних організацій в період студентської діяльності. Наказом Станіславського обласного відділу народної освіти від 19 січня 1940 р. В. Пашницького призначили на посаду директора обласної державної бібліотеки. Упродовж наступних півроку його зусилля були спрямовані на організацію публічної бібліотечної установи. Він особисто збирав рідкісні видання, твори світової та української літератури, галузеві книги. Разом зі своїми помічниками, ходив від будинку до будинку і просив книги для новоствореної бібліотеки. Люди з розумінням ставилися до прохань відомого освітянина, безкоштовно віддавали найцінніші видання. Долучилися працівники бібліотеки і до опрацювання приватних бібліотек,

залишених мешканцями міста, котрі не хотіли zostаватися під більшовицькою владою. Відбираючи кращі книги, В. Пашницький фактично рятував їх від неминучого знищення під час реквізиції помешкань новими «власниками» (Горбань, 2006, с. 156).

Самовіддана робота директора В. Пашницького дала плоди, – установа почала працювати для читачів. Однак представникам влади не подобався зміст багатьох видань, що склали основу бібліотечного фонду. У серпні 1940 р. в установі працювала комісія з перевірки бібліотечних каталогів, наслідком якої стали списки на вилучення і знищення багатьох видань, що кваліфікувалися як контрреволюційна, націоналістична, релігійна література. До переліку потрапили півтори сотні томів «Наукових записок НТШ», вісім томів «Історії України-Руси» та «Історія української літератури» М. Грушевського, твори Б. Лепкого, український переклад Біблії видання Британського біблійного товариства, річники «Літературно-наукового вісника» і багато інших. Вилучалися також книги німецькою, польською, англійською мовами. В. Пашницький намагався захистити зібране, але голова комісії констатував, що ці книги нікому не потрібні. За результатами перевірки, видання, вказані у списках, були вилучені, а директора наказом від 5 серпня 1940 р. понизили у посаді до заступника директора із обов'язком передати документацію і якнайшвидше ввести у курс справи новопризначеного керівника. Такий поспіх комуністичних чиновників став зрозумілим через кілька тижнів, 23 серпня В. Пашницького взагалі звільнили з бібліотеки (Горбань, 2006, с. 156).

На цей час В. Пашницький працював за сумісництвом у новоствореному Станіславському учительському інституті. Ще 1 березня 1940 р. його прийняли на посаду викладача української мови та літератури, 18 червня 1940 р. дирекція інституту підписала з ним трудову угоду щодо читання циклу лекцій та ведення практичних занять для студентів заочного відділення з курсів історії української та старослов'янської мови («Пашницький Василь. Біографія», б.р.). Педагогічна робота в інституті була під повним ідеологічним контролем комуністичної влади, що не допускала відхилень у навчальній і виховній роботі. Тож В. Пашницький змушений був при звичаюватися до таких умов, щоб уникнути

потенційного арешту органами НКВС. Втім німецько-радянська війна прискорила трагічні події.

22 червня 1941 р. В. Пашницький пішов у бібліотеку, без якої не мислив свого життя, але звістка про початок війни повернула його додому. За спогадом доньки, тривожну звістку він озвучив своїй дружині словами «Пропали ми, Сонечко». О 5-й годині після полудня педагог був заарештований і доставлений в управління НКВС (нині приміщення школи № 5 на вул. І. Франка). Це був один із останніх арештів станіславівської інтелігенції. Того дня за ґрати кинули ще 16 осіб, частину з яких пізніше впізнали серед жертв більшовицьких репресій в урочищі Дем'янів Лаз (Скаврон, 2014). Доля самого В. Пашницького переплелася із долею сотень інших ув'язнених, котрих жорстоко катували у в'язниці та катівнях НКВС, а напередодні втечі більшовиків із міста усіх арештованих і засуджених було знищено. Серед жертв більшовицьких катів було і тіло станіславівського педагога і бібліофіла, українського інтелігента В. Пашницького (Арсенич, 2006, с. 22).

Після вступу до міста угорських військ катівні НКВС були відкриті і сотні людей кинулися шукати своїх рідних. Серед них була і вагітна дружина С. Пашницька, яку добросердні містяни не допустили до місця масової страти. Тіло В. Пашницького разом із іншими жертвами червоного терору було поховане на міському кладовищі у загальній могилі (Скаврон, 2014). Так завершилося життя людини, яка обрала фах педагога, любила і збирала книги і стала жертвою антилюдської ідеології та її виконавців.

В умовах боротьби українців за державну незалежність на початку 1990-х рр. було порушене питання про реабілітації жертв комуністичних репресій. На основі перегляду кримінальних справ та наслідків злочинних дій колишніх репресивних органів радянської комуністичної системи, 7 листопада 1992 р. В. Пашницький був посмертно реабілітований прокуратурою України (Вардзарук, 2001, с. 152).

Висновки. В. Пашницький належав до покоління українських культурних діячів, котре брало участь у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр., прагнуло розвинути українську освіту і культуру у міжвоєнний період. Його організаційна робота сприяла утворенню і становленню Станіславської обласної бібліо-

теки. Сам він доклав чимало зусиль для формування бібліотечного фонду, збереження українських видань, серед яких було чимало цінних і раритетних, від знищення за ідеологічними мотивами. Особиста доля діяча в умовах репресій НКВС була трагічною, його арештували й убили без суду й слідства у червні 1941 р.

Джерела та література

- Арсенич, П.** (2006). *Галичани – жертви більшовицьких репресій*. Івано-Франківськ: Лілея – Нова Зоря.
- Вардзарук, Л.** (Упоряд.). (2001). *Реабілітовані історією. Івано-Франківська область* (Т. 2). Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Горбань, Г.** (2006). Василь Пашницький – перший директор Станіславської обласної бібліотеки, педагог, книголюб, краєзнавець. *Бібліотеки на західноукраїнських землях XVIII–XX ст.* (с. 153–157). Львів.
- Звірський, С.** (Упоряд.). (2009). *Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархів. довідник. Т. 1: Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 1: Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України*. Київ.
- Історія української державної гімназії у Станіславові.* (б.р.). Взято з <http://gimnazia1.if.ua/uk/istoriia-ta-suchasnist/1-istoriia-himnazii.html>.
- Климишин, М.** (Ред.). (1985). *Альманах Станіславівської землі: збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини* (Т. 2). Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен.
- Кравців, Б.** (Ред.). (1975). *Альманах Станіславівської землі: збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини* (Т. 1). Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен.
- Кульчицька, Т.** (Упоряд.). (2006). *Юліан Редько (1905–1993): Статті. Спогади. Матеріали*. Львів.
- Пашницький Василь. Біографія. (б.р.). *Електронна бібліотека імені Василя Пашиницького*. Взято з <https://pashnyzkyj.at.ua/index/0>.
- Ребрик, А.** (2018, 5 червня). *Пашиницький Василь, доктор філософії*. Взято з <https://100krokv.info/2018/06/pashnytskyj-vasyl-doktor-filosofiji/>
- Скаврон, Б.** (2014, 25 серпня). *Трагедія галицького книголюба*. Взято з <https://zbruc.eu/node/26002>.

References

- Arsenyh, P.** (2006). *Halychany – zhertry bilshovytskykh represii [People of Galychyna – victims of the communist regime]*. Ivano-Frankivsk: Lileia – Nova Zoria [in Ukrainian].
- Vardzaruk, L.** (Comp.). (2001). *Reabilitovani istoriiei. Ivano-Frankivska oblast [Rehabilitated by History. Ivano-Frankivsk region]*. (Vol. 2). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
- Horban, H.** (2006). *Vasyl Pashnytskyi – pershyi dyrektor Stanislavskoi oblasnoi biblioteky, pedahoh, knyholiub, kraieznavets [Vasyl Pashnytsky – the first director of the Stanislaviv regional library, teacher, booklover, ethnographer]*. *Biblioteky na zakhidnoukrainskykh zemliakh XVIII–XX st. – Libraries in the Western Ukrainian lands of the XVIII–XX century* (pp. 153–157). Lviv [in Ukrainian].
- Zvirskyi, S.** (Comp.). (2009). *Reiestr rozsekrechenykh arkhivnykh fondiv Ukrainy: mizharkhivnyi dovidnyk. T. 1: Rozsekrecheni arkhivni fondy tsentralnykh derzhavnykh arkhiviv Ukrainy. Kn. 1: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy im. H.S. Pshenychnoho, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstv Ukrainy [The register of the disclosed archive funds of Ukraine. Vol. 1: Declassified archival funds of the central state archives of Ukraine. Book 1: Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Central State Film and Photo Archive of Ukraine named after G.S. Pshenichny, Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Istoriia ukrainskoi derzhavnoi himnazii u Stanislavovi [History of the Ukrainian state gymnasium in Stanislaviv]*. (n.d.). Retrieved from <http://gimnazia1.if.ua/uk/istoriia-ta-suchasnist/1-istoriia-himnazii.html> [in Ukrainian].
- Klymyshyn, M.** (Ed.). (1985). *Almanakh Stanyslavivskoi zemli: zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny [The almanac of the Stanislaviv land: a collection of materials on the history of Stanislaviv and Stanislavivshchyna]*. (Vol. 2). Niu-York, Toronto, Miunkhen [in Ukrainian].
- Kravtsiv, B.** (Ed.). (1975). *Almanakh Stanyslavivskoi zemli: zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny [The almanac of the Stanislaviv land: a collection of materials on the history of Stanislaviv and Stanislavivshchyna]*. (Vol. 1). Niu-York, Toronto, Miunkhen [in Ukrainian].

- Kulchytska, T.** (Comp.). (2006). *Yulian Redko (1905–1993): Stati. Spohady. Materialy [Julian Redko (1905–1993): Articles. Memories. Materials]*. Lviv [in Ukrainian].
- Pashnytskyi Vasyl. Biohrafiiia [Vasyl Pashnytsky. Biography]. (n.d.). *Elektronna biblioteka imeni Vasylia Pashnytskoho – Vasyl Pashnytsky Electronic Library*. Retrieved from <https://pashnyzkyj.at.ua/index/0> [in Ukrainian].
- Rebryk, A.** (2018, June 5). *Pashnytskyi Vasyl, doktor filosofii [Pashnytskyi Vasyl, PhD]*. Retrieved from <https://100krokv.info/2018/06/pashnytskyi-vasyl-doktor-filosofiji/> [in Ukrainian].
- Skavron, B.** (2014, August 25). *Trahediia halytskoho knyholiuba [The tragedy of the Galician book lover]*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/26002> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.09.2020 р.

УДК 069(477.83-25)"1905/1939"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215311

Василь БАНАХ

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна, індекс 79000 (vasyl-banakh@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1582-3064>

Scopus-Author ID: [57217114692](https://scopus.org/authorID/57217114692)

Бібліографічний опис статті: Банах, В. (2020). Національний музей у Львові (1905–1939): науково-фондова робота. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 89–105. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215311>.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ У ЛЬВОВІ (1905–1939): НАУКОВО-ФОНДОВА РОБОТА

***Анотація.** Кінець XIX – початок XX ст. – активний період «музейного будівництва» на теренах Центрально-Східної Європи в контексті національного відродження, зокрема і серед народів Австро-Угорської імперії. У 1905 р. з ініціативи та за фінансової й організаційної підтримки митрополита УГКЦ А. Шептицького виник «Церковний музей», який згодом переріс у потужний музей українського мистецтва, ставши одним із центрів української культури в міжвоєнний період 1918–1939 рр. Паралельно із організаційно-фінансовою складовою музею, який згодом отримав назву Національного музею у Львові, відбувалася активна науково-фондова робота. Остання передбачала поповнення Музею новими експонатами й колекціями, їх вивченням й атрибуцією, консервацією й належним збереженням, а також популяризацією серед широкого загалу української громадськості. Над поповненням і систематизацією багатих та різноманітних за своїм тематичним спрямуванням фондів колекції Музею працювали у*

© Василь Банах, 2020

різний час знані українські науковці-музейники того часу: І. Свенціцький, етнограф В. Шухевич, І. Гургула. Багато цінних артефактів Музею передавали М. Павлик, Ф. Колесса, І. Франко, І. Труш, О. Сушко та ін. Загалом за 25 перших років існування музею подаровано понад 37 тисяч одиниць, серед яких шедеври мистецтва, стародруки, епістолярна спадщина, ужитково-декоративне мистецтво тощо. **Методологічною основою статті є принципи історизму, об'єктивності та критичного підходу. Наукова новизна.** Вперше, на основі неопублікованих джерел, комплексно проаналізовано різні аспекти науково-фондової роботи Національного музею у Львові в зазначений період.

Висновки. Отже, від початку свого заснування у 1905 р. і до 1939 р. Національний музей у Львові провадив активну науково-фондову роботу, систематично поповнюючи свої колекції безцінними пам'ятками українського мистецтва та історії, зберігаючи тим самим історико-культурну спадщину України для майбутніх поколінь. Паралельно проводилася скрупульозна наукова робота, пов'язана зі збереженням та консервацією багатого музейного фонду.

Ключові слова: Національний музей; І. Свенціцький; А. Шенцицький.

Vasyl BANAKH

PhD (History), Senior Lecturer, Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University, 12 Stepan Bandera Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (vasyl-banakh@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1582-3064>

Scopus-Author ID: [57217114692](https://orcid.org/0000-0002-1582-3064)

To cite this article: Banakh, V. (2020). Natsionalnyi muzei u Lvovi (1905–1939): naukovo-fondova robota [National Museum in Lviv (1905–1939): scientific and fund work]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 89–105. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215311> [in Ukrainian].

NATIONAL MUSEUM IN LVIV (1905–1939): SCIENTIFIC AND FUND WORK

Summary. The end of the XIX – the beginning of the XX century is an active period of "museum construction" in Central and Eastern Europe in the context of national revival, including nations of the Austro-Hungarian Empire. In 1905 the "Church Museum" was established on the initiative and with the financial and organizational support of Metropolitan of Ukrainian Greek Catholic Church A. Sheptytsky. This institution later grew into a powerful museum of Ukrainian art and became one of the centers of Ukrainian culture in the interwar period of 1918–1939. After some time this museum became known as the National Museum in Lviv. An active scientific and fund work took place in parallel with the organizational and financial component of the museum activity. The scientific and fund work included the replenishment of the Museum with new exhibits and collections, their study and attribution, conservation and proper preservation as well as popularization among the general Ukrainian public. Well-known Ukrainian scientists-museologists of that time I. Svetsitsky, ethnographer V. Shukhevych, I. Gurgula worked on replenishment and systematization of rich and various in their thematic direction fund collections of the Museum. Many valuable artifacts of the Museum were donated by M. Pavlyk, F. Kolessa, I. Franko, I. Trush, O. Sushko and others. In total, more than 37.000 items were donated during the first 25 years of the museum's activity, including masterpieces of art, old prints, epistolary heritage, applied and decorative arts, etc. **The methodological basis** of the article is formed by the principles of historicism, objectivity and critical approach. **Scientific novelty.** For the first time, various aspects of the scientific and fund work of the National Museum in Lviv during the mentioned period were comprehensively analyzed on the basis of unpublished sources.

Conclusions. Thus, the National Museum in Lviv carried out active research and fund work from the beginning of its foundation in 1905 until 1939, systematically replenishing its collections with invaluable monuments of Ukrainian art and history effectively promoting the preservation of the historical and cultural heritage of Ukraine for future generations. At the same time, meticulous scientific work was carried out related to the preservation and conservation of the rich museum fund.

Key words: National Museum; I. Svetsitsky; A. Sheptytsky.

Постановка проблеми. Важливим напрямом музеєзнавчих студій є дослідження історії музейної справи, яке на конкретних фактах й персоналіях, дає змогу прослідкувати збереження й актуалізацію української культурної спадщини в конкретних історичних умовах. Діяльність українських ініціаторів і активістів у справі пошуку, збереження й актуалізації предметів національної історії та культури сприяла, в умовах бездержавності, декларуванню в публічному просторі окремішності українців як нації із власною історичною традицією й пам'ятю. Значущим аспектом означеної діяльності залишався такий напрям музейної праці, як науково-фондова робота. Її складові (пошук, комплектування, атрибуція, реставрація, консервація конкретних артефактів) уможлилювали дослідження й збереження належним чином пам'ятки для майбутніх поколінь як дослідників української старовини, так і широкого загалу. Відтак науковий аналіз науково-фондової роботи та її складових елементів в одній із найбільш унікальних за обсягом та наповненням музейних фондів збірок, – Національному музеї у Львові, – є важливим і актуальним завданням для належного розуміння історії української музейної справи в контексті генези українського національного розвитку загалом та українсько-польських стосунків у краю зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія заявленої проблематики представлена дослідженнями В. Банаха (2017), А. Карпенка (2015), О. Ноги (1997), І. Береста (2008), Л. Гентош (2016) та інших науковців, які у своїх наукових розвідках зачіпали певні аспекти діяльності Національного музею у Львові, розкривали вплив на його розвиток митрополита А. Шептицького. Найбільш повно проблема комплектування фондів колекцій Музею відображена у роботі Л. Гентош (2016).

Мета та завдання. Проаналізувати історію створення, комплектування дослідження й збереження музейних фондів збірок Національного музею у Львові впродовж 1905–1939 рр.

Результати досліджень. Історія Національного музею розпочалася, у лютому 1905 р., коли Андрей Шептицький заснував «Церковний музей» основу якого склали тридцять ікон з XV–XVII ст. та двісті стародруків того ж часу, які він передав музеєві. Головна мета діяльності Церковного музею, на думку митрополита, полягала у збиранні, систематизації та збереженні пам'яток

«культурно-церковного життя південно-західної Русі-України». На початковому етапі для музею митрополит виділив п'ять приміщень у своїй резиденції на Свято-Юрській горі. Перші експонати музею А. Шептицький збирав самотужки по стареньких дерев'яних сільських церквах. Йдеться передовсім про рукописи, стародруки, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, ікони. Про зацікавлення іконами та про початки їх колекціонування митрополит неодноразово згадував згодом (Карпенко, 2015, с. 89).

Митрополит А. Шептицький зокрема зазначав: «В дома у родичів на коминку стояли дві старенькі ікони, дуже знищені, які мені дуже подобалися... Я недавно мав ці ікони в руках і ствердив, що вони є дійсно знамениті мистецькі твори... Правдоподібно ікони ці малював не пізніше як у половині XVII ст. якийсь сільський іконописець, що може ніколи в жадному місці не був. Де він навчився так рисувати? Мусів видіти рештки якогось старого іконостасу, що може сягав XIII–XIV ст. Видів він певно в сільській хаті старі дереворити, що могли бути в ній між хатними іконами сільської роботи. Одначе все те своєю мистецькою вартістю і красою далеко перевисшало – вже не кажу – ті тандитні олійні друки, які видиться тепер в сільських хатах, але й усі образи та репродукції, що прикрашують вибагливі сальони пересічного європейського інтелігента» (Шептицький, 2013, с. 7).

Для опрацювання зібраного матеріалу, збирання нових експонатів, здійснення організаційних заходів Андрей Шептицький запросив молодого вченого, доктора філології та археології Іларіона Свенціцького, який став директором музею (Головацький, 1998, с. 216). За словами митрополита: «Нагромаджені мною рукописи, ікони і стародруки, всего біля 600 предметів передав я в марті 1905 року у Церковний музей у Львові, поручаючи тоді ж дальшу організацію і ведення сеї установи п. Іларіонові Свенціцькому...» (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 1, арк. 1). У своїх музеологічних поглядах вчений та у подальшому незмінний директор музею важливу увагу приділяв науково-фондовій роботі музею: організації фондів, належному збереженню та консервації музейних артефактів тощо. І. Свенціцький дає детальні інструкції щодо чищення книг, збереження матерій із шерсті, писанок, «іконних досок знищених черваком або порохном», радить як краще «закріпляти вздутий ґрунт на іконі», зберігати «полотна, з яких облітає

олійний малюнок», «викопані, або знайдені в землі предмети». Так, наприклад, у питанні консервації писанок радив «варену писанку почистити, зняти гострим пильничком або тоненькою вострою пилочкою один вершок яйця, вичерпати ложечкою зміст, зняти плінку, сполікнути середину гіпсовим молоком, що засохши скріпить скорлупу...» (Свенціцький, 1920, с. 56–60).

У 1907 р. на кошти Андрея Шептицького для потреб музею куплено будинок на вул. Міцкевича (нині Листопадового чину, 11), а у 1911 р. – Палац Дуніковських на вул. Мохнацького (нині Драгоманова, 42), куди в травні 1912 р. було перевезено більшу частину збірок музею (Батіг, 2000, с. 5). У перші десятиліття існування музею проводилася активна робота із комплектування його фондів збірок. За спогадами І. Свенціцького, «за отсі десять літ передвоєнного існування музею треба було обїхати не тільки важніші ринки української та спорідненої східно- і південно-слов'янської старовини, та щорічно побувати пересічно в яких 60 місцевостях Галичини» (Свенціцький, 2013, с. 15). У 1913 р. фонди Музею поповнилися збірками «найстарішого Українського Товариства в Галичині «Просвіта» у Львові (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 1, арк. 6). Загалом, станом на 1918 р., незважаючи на воєнні лихоліття, за повідомленнями І. Свенціцького, фондові збірки Національного музею у Львові налічували 16 700 одиниць зберігання. Водночас 1/3 «всіх чисел інвентаря» (5 570 одиниць збереження) ще потребували інвентаризації у відповідних фондів книгах музею (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 2, арк. 2).

Завдяки невтомній праці етнографа В. Шухевича (1849–1915) до фондів музею передано величезну колекцію писанок (623 одиниці). Дві третини з них гуцульського походження, частина з Покуття та регіонів Галицько-Волинського пограниччя. Слід зазначити, що колекція писанок була передана лише після смерті В. Шухевича (1918) у повному обсязі. Стан збереження більшості експонатів – задовільний. Важливими і цінними надходженнями від народознавця можна вважати вишивані речі, в тому числі народний одяг. Основними центрами походження експонатів є Львівщина, Тернопільщина, Івано-Франківщина. Матеріалом для вишивання здебільшого слугувало домоткане сіре полотно. Техніка вишивання – «хрестик» і «півхрестик». Характерні орнаменти: геометричний та рослинний. Основні

мотиви: ромби, трикутники, розети, «косички», квіти, листочки, пуп'янки, «прутики» тощо. Кольори: чорний, червоний, жовтий, зелений, синій, голубий, рожевий, вишневий, фіолетовий. Як можна побачити із записів реєстру у науково-інвентарному описі Національного музею, учений-етнограф передавав речі до музею великими частинами в 1909, 1911, 1915 рр., за що отримав письмову подяку від І. Свенціцького (Карпенко, 2015, с. 89).

Крім В. Шухевича, музейні фонди поповнювали своїми дарунками: Антон Петрушевич – 1057 предметів (стародруки та рукописи XVI–XVIII ст., ікони, медалі, монети), доктор Олекса Сушко – 1588, Михайло Павлик – історичний архів 1872–1900 рр., професор Іван Пулюй – український архів, отець Володимир Садовський – книгозбірню (понад 4 000 томів), товариство «Прогресу» – 984 експонати, УГКЦ – 289 предметів. Окремі цікаві й цінні експонати надходили від представників передової інтелігенції Галичини – Івана Франка, Василя Щурата, Івана Труша, Олени Кульчицької, Олександра Мишуги, Соломії Крушельницької, Теофіла Копистинського, Філарета Колесси, Володимира Гнатюка, Івана Огієнка, Івана Левинського. Останній був членом першої музейної кураторії, обраної в 1908 р. Завдяки встановленим І. Свенціцьким зв'язкам, дарунки надсилали також бібліотеки Російської та Румунської академії наук, професори О. Шахматов, В. Александрович, І. Шляпкін та відома меценатка графиня П. Уварова. За 25 перших років існування музею подаровано понад 37 тисяч одиниць (Нога, 1997, с. 159).

Упродовж 1920–30-х рр. активна науково-фондова робота музею продовжувалася, а одним із її пріоритетних напрямів була реставрація та консервація найбільш цінної його збірки – колекції ікон XIV–XVII ст. «Стан зібраних в музеї ікон XIV–XVII ст. вимагає як найбільшої уваги з боку вмілого консерватора, який має відістати з-під пилу і копоті віків первісну красу ікони, з її чудово ніжною гармонією барв і шляхотною простотою рисунку, що лучать давнє мистецтво України з найкращими пам'ятками слов'яно-візантійського і всесвітнього мистецтва» – йшлося в повідомленні Управи Музею до Андрея Шептицького від 1923 р. (ЦДАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 2, арк. 3).

У 1925 р. Національний музей у Львові відкрив архівне відділення у Відні з метою «збереження архівальних матеріалів і предметів важних для історії та культури українського народу, які під ту пору знаходяться за кордоном і могли би бути придбані для Національного Музею у Львові» (ЦДАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 1, арк. 10). Займатися його організацією та впорядкуванням із 1 січня 1926 р. було доручено відомому громадсько-політичному діячеві Володимирі Сингалевичу (1875–1945). За свою роботу, яка яка мала тривати впродовж шести місяців, він одержував платню в розмірі 30 американських доларів на місяць «на дрібні видатки ведення канцелярії, перепис реєстрів, картотек і т. п.» (ЦДАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 1, арк. 10 зв).

У 1926 р. завдяки старанням Андрея Шептицького із Нью-Йорка від Каленика Лисюка музейні фонди збагатилися «дуже гарними монетами римськими і витими перстнями скитської доби та з слонової кости різьбленою папіросницею. Архів збогатився актами і грамотами до історії земельних надань і будови церков мінської єпархії, зібраними пок. мітратом перемиської капітули о. Мироном Подолинським, що набув Основник для музею (1252 акти) та даром дуже цінних архівних даних до книгозбірень й дяківських шкіл збірки о. І. Янорського. Ікон придбало 105 із XV–XVIII вв. та 12 рукописів XVI–XVIII вв. 5 рисунками і дуже цінними мініатюрами... Прибули три пари царських дверей і 4 діяконські із 12 іконостасними стовпцями рясних типів, та декілька різьб XVII вв., що значно доповнили і поширили давніші збірки галицької різьби в музею. По цього 9 килимів з полов. XIX. в. із Гал. Поділля та величава збірка зразків вишивок Гал. Поділля і Покуття п. Ольги Бачинської зі Стрия і пок. мужа д-ра Гавриїла Бачинського (8 зразків) і декілька цінних предметів Гуцульщини дару д-ра М. Коцюби і радника Л. Чачковського із Станиславова. Це було б усе, що не тільки якістю, але й спільністю доповнило музейні збірки... Архів визвольної війни збогатився значною спільністю друків, актів та 1100 фотографіями побуту УГА у чеських таборах» – наголошував у звіті про діяльність музею в 1926 р. його директор І. Свенціцький («Національний музей у 1926 році», 1927, с. 2).

Протягом 1927 р. музей відвідали 2525 осіб, «з чого було 751.00 злотих впливу до каси». У реставраційні майстерні видано 52 особам 273 предмети. Приріст музейних збірок зріс на 3720 предметів. Зокрема: ікон (52), стародруків (30), карт України (10), пояс (1), свічник глиняний (1), бронзи (1), книг з історії мистецтва і стародруків (199), новітніх мистецьких творів (102 рис., 1 гіпс, 1 різьба), монет срібних (80). фотографій і репродукцій галицького церковного будівництва (499); з поїздки директора музею в УСРР отримано 2373 предмети. Важливі роботи було проведено персоналом щодо реставрації, консервації та збереження фондів збірок. Зокрема «чищення і дезінфекція відділу рукописів, архіву і кирилівських стародруків, приміщених у трьох кімнатах в числі около 6000 книг» («Національний музей у 1927 році», 1928, с. 2).

Подібну роботу було виконано у відділі народного мистецтва й побуту. У погожі дні на терасі музею було просушено й провітрено понад 300 експонатів. Окремо проведено «систематизацію по місцевостях» й чищення збірки писанок, що «обіймає близько 4000 примірників за час від 1880–1926 роки». Впорядкуванням й науковим аналізом писанкарства зокрема й українським ужитково-декоративним народним мистецтвом загалом займалася в музеї мистецтвознавець Ірина Гургула (1904–1967), яка впродовж 1923–1933 рр. працювала в Національному музеї у Львові науковим співробітником (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 2, арк. 125 зв). У 1927 р. дослідниця провела систематизацію збірки вишиванок Бачинських (опрацьовано 1103 музейних артефакти). Впродовж 1928 р. І. Гургула систематизувала й каталогізувала колекцію писанок (близько 4500 одиниць збереження), а у 1929 р. нею було опрацьовано колекцію із 2901 вишиванки. За словами самої І. Гургули: «Через нестачу готових фахових дослідників – збірки народного мистецтва в Національному музеї у Львові самі виховують своїх спеціалістів, які без попередньої теоретичної підготовки підходять одразу практично до збірок і щойно захоплені їх багатством й різноманітністю витворюють собі через практику власний метод праці над збереженням зразків народної культури» (Гургула, 1931, с. 43).

Загалом у 1927 р. фонди Національного музею у Львові поповнилися 50-ма іконами XVI ст.; «архів збагатився більш як

на 1000 актів міщанського життя XVII–XVIII століття»; відділ новітнього мистецтва поповнили твори Бойчуків, Заставного, Коверка, Костирка, Лісовського та ін. Паралельно музейна бібліотека отримала 700 книг і видань з історії мистецтва, книгознавства та пов'язаних із ними ділянок (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 2, арк. 26 зв). Над архівною фондовою групою працювала доктор Марія Фуртак-Деркачева, яка у березні 1927 р. стала співробітницею Національного музею у Львові. Ділянкою її науково-фондової роботи стало впорядкування архіву М. Павлика, листування якого обіймало, за словами дослідниці, більше як 500 осіб, а сам «спис листів 70 сторінок по 40 стрічок великого формату» (Фуртак-Деркачева, 1931, с. 55).

Особливу увагу працівники Національного музею у Львові приділяли музеєфікації дерев'яного церковного будівництва, що є актуальним і в сучасних українських реаліях. «Тут належить звернути увагу всіх церковних комітетів на необхідність додержання ось-такого порядку: для оцінки в справі перебудови, перенесення або розібрання старої церкви необхідно мати точний план будинку, його переріз і загальний вигляд передньої та бічної фасади. План і перерізи мають точно відповідати дійсності. Все те мусить бути викопане на рахунок даного комітету. Всякі переміни у вигляді пам'ятника старовинного будівництва, як напр. покриття бляхою замість гонти, усунення давніх хорів або які не-будь переробки, що основно змінили би вигляд церкви, без дозволу Уряду Консерваторського недозволені. Широкі кола громадянства повинні зрозуміти і вагу всебічного вивчення та вмілого заховання давніх пам'яток національного будівництва, бо тільки шляхом наукового досліду можна буде виявити повноту і особливу індивідуальність наших мистецьких досягнень» – наголошував директор музею І. Свенціцький («Національний музей за 1928 рік», 1929, с. 2).

Активна науково-фондова робота музею, пов'язана із комплектуванням фондів збірок, була б неможливою без фінансування, яке дозволяло закуповувати необхідні музейні експонати. Упродовж 1920-х рр. окремою статтею видатків регулярно продовжував залишатися пункт про придбання нових артефактів. Так, до вересня 1922 р. з цією метою було витрачено 203 612 польських марок, у 1923 р. – 10 000 000. У 1924 р. на закупівлю

музейних предметів із бюджету музею було витрачено 2000 злотих, а також 100 злотих використано на консервацію експонатів. Надалі суми лише зростали. У 1926 р. стаття витрат під назвою «закупно музейних предметів» склала 250 франків, майже 642 долари та приблизно 1965 злотих. У 1928 р. видатки на комплектування музейних фондів склали 2160 злотих, а на їх консервацію 1080 злотих (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 2, арк. 3 зв., 5, 18 зв).

Необхідно підкреслити фінансову підтримку Національного музею у Львові його засновником та головним меценатом митрополитом А. Шептицьким, який від 1922 р. «виплачував на потреби Музею в міру своєї спроможности квоту 6000 злотих річно» (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 1, арк. 6). Частина цих коштів йшла на закупівлю артефактів для комплектування музейних фондів збірок, оскільки «Національний Музей – за словами А. Шептицького – має збирати, набувати, переховувати і берегти по всі часи пам'ятки духовної і матеріальної культури українського народу» (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв).

Певне фінансування музей отримував і від офіційної місцевої польської влади, яка регулярно виділяла кошти на музейні наукові дослідження. Так, 15 листопада 1927 р. Воєводський уряд надав допомогу розміром 200 злотих на фотографування та музеєфікацію старовинних церков у с. Малнові, Бахноватім та ін. (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 7, арк. 5). 15 травня 1928 р. Міністерство у справах релігій дало кошти директору Національного музею у Львові І. Свенціцькому в розмірі 500 злотих на «дослідження пам'яток українського народного театру» (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 7, арк. 11). 6 грудня 1929 р. Львівський воєводський уряд переказав для Музею 1500 злотих на «загальні цілі музею» (ЦДІАЛ, ф. 150, оп. 1, спр. 7, арк. 17).

У 1931 р. музейні фонди зросли «на 24 предмети архіву, 662 книгозбірні, 472 предметів музейних збірок і 327 знімок. Усього приросту було 600 позицій з 1758 предметами. В тому закуплено за 3977 зол. 726 предметів. На консервацію і реставрацію 35-и предметів видано 500 зол.». Поповнили фонди Національного музею у Львові, зокрема архівні збірки генерала О. Вітошинського – 220 предметів та д-р М. Коцюби 146 предметів музейних артефактів («Національний Музей у Львові за 1931 р.», 1932, с. 4).

Згідно зі звітом Управи Національного музею у Львові за 1932 р. «приріст збірок у Національним Музею такий: з археології 22 предмети., монет 22, банкнотів 147, печаток 10; з людowego мистецтва 55, одягів 13, кераміки 22, килимів 24, побуту 16. У відділі мистецтва: ікон XVI в. 12, XVII в. 6, XVIII в. 4; різьби 17, портретів новітнього мистецтва 34 і 4 копії, рисунків 4, старої обстанови 3. У відділі книгозбірні архів XVII–XVIII. в. 17, б. п. Юліяна Романчука 124, о. Карла Подолинського 31; стародруків латиницею 42, кириличних рукописів XVI в. 19, XVII. і XVIII. вв. по 4, XIX в. 3, Мазепинів 5; гравюр 161, медалів 11, карт XVIII в. 23, фотографій 645; з історії мистецтва 87, новітніх книжок 80. Загально на 368 позицій вплинуло 1707 предметів На закупно видано біля 3000 зол., а на консервацію 600 зол.» («Звіт Управи Національного Музею у Львові за 1932 р.», 1933а, с. 3).

Важливим для науково-фондової роботи музею стало проведення влітку 1932 р. музеєфікації старовинних іконостасів та малярства XVII–XVIII ст. Так, під керівництвом І. Свенціцького реставровано й консервовано «іконостас початку XVIII ст. в історичній церковці в Чесниках й половини XVIII ст. в Перегінську, історичні портрети і малюнки XVII – поч. XVIII ст. в салі Собору Крилошан у Львові» («Звіт Управи Національного Музею у Львові за 1932 р.», 1933b, с. 3).

Відповідно до звіту Управи Національного музею у Львові за 1934 р. фондів збірки та наукове опрацювання фондів Музею продовжували динамічно зростати й розвиватися. Так, «приросту в збірках було 587 предметів; людowego мистецтва 43; новітнього мистецтва 67, з чого 45 портретів кисти ген. Захара Павлюха; книжок по мистецтву і бібліографії 150; архіваліїв 269 у тому 133 збірки ген. Осипа Вітошинського і 30 Д. Греголинського; монет і банкнотів 33, типів людových 79.

У науковій роботі перебували 130 дослідників, яким видано 714 предметів з відділу давньої книжки й архіву. Внутрішня праця обняла: 620 описів 726 позицій касового діловодства, 166 предметів у консерваційній роботі, та 3365 описів книгозбірні Ореста Коздонського, вписаних у головну книгу за змістом і видавництвами. Подібний науковий опис одержали 311 медалів, 130 печаток і 125 ручних хрестів XVII–XIX вв. У найближчій

будуччині будуть зінвентаризовані решта хрестів усіх 250, різьба XVII–XVIII вв. і монети» («Звіт Управи Національного Музею за 1934 рік», 1935, с. 6).

У 1935 р. Національний музей у Львові відзначав 35-річний ювілей. Станом на 1935 р. його фондові збірки, згідно з каталогом, складала 30 256 одиниць збереження. Для порівняння, у 1907 р. музейні фонди налічували 2629 експонатів. До музейних раритетів належали «княжі грамоти на пергаменті з грубезними печатками, козацькі листи та книжки стародруки, що мають неоціненну вартість» («Як працює Український Національний Музей», 1935, с. 2).

Напередодні Другої Світової війни «на п'ятих річних Зборах Союзу Прихильників Національного Музею зібрані члени розглядали потреби Національного Музею, що їх слід заспокоїти чи то в найближчому часі, чи послідовно в найближчих роках. А що ті потреби зв'язані не тільки з життям і діяльністю самого Музею, але через Музей і з культурним життям нації». Серед найбільших потреб музею станом на 1939 передвоєнний рік продовжували залишатися брак експозиційних площ та недостатнє фінансування. «Від літ відчуваємо необхідність добре примістити періодичні вистави – чи то поодиноких груп музейних збірок, чи то сьогочасної мистецької творчости. Салі нового будинку НМ були подумані так, щоб вони могли стати за відповідним приспособленням таким приміщенням. Проте досі НМ такого приспособлення через брак покриття коштів у висоті коло 1.200 зол. не міг придбати. Йде тут за 300 біжучих м. залізних прутів і за 300 м. полотна ширини 2 м. Вистави дрібних предметів – княжої доби, мистецького виробництва, пам'яток козаччини й доби відродження, мініатюри та прикраси рукописів і друків, ноші й побуту – потребують відповідної обстанови шаф і габльот при значній кількості скла на загальну квоту 3.000 зол. Деякі частини збірок НМ вимагають значних просторів власних, зокрема мистецтво і книгознавча книгозбірня, збірки XVIII. і XIX. вв. та новітня доба» – наголошували представники музею на святкуванні його 35-х роковин («У XXXV-ліття Національного Музею у Львові», 1939, с. 4).

Висновки. Від початку заснування у 1905 р. і до 1939 р. Національний музей у Львові провадив активну науково-фондову роботу, систематично поповнюючи свої колекції безцінними

пам'ятками українського мистецтва та історії, зберігаючи тим самим історико-культурну спадщину України для майбутніх поколінь. Паралельно проводилася скрупульозна наукова робота, пов'язана зі збереженням і консервацією багатого музейного фонду.

Джерела та література

- Банах, В.** (2017). Музей НТШ у Львові (1912–1939): науково-фондова робота. *Історико-культурні студії*, 4 (1), 21–26. doi: <https://doi.org/10.23939/hcs2017.04.021>.
- Батіг, М.** (2000). Білі сторінки історії Національного Музею у Львові. *Літопис Національного музею у Львові*, 2 (7), 1–5.
- Берест, І.** (2008). Втрати Національного музею у Львові в часи першої світової війни. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, 429–434.
- Гентош, Л.** (2016). Митрополит Андрей Шиптицький як засновник та меценат Національного музею у Львові: засади діяльності, пріоритети розвитку та історична спадщина. *Краєзнавство*, 1–2, 212–220.
- Головацький, І.** (1998). З історії музейництва Наукового товариства ім. Шевченка, зокрема музею історично-воєнних пам'яток у Львові та Празі. *З історії Наукового товариства ім. Шевченка: збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові* (с. 207–216). Львів.
- Гургула, І.** (1931). Моя праця в Національному Музею. І. Свенціцький (Ред.), *Двадцятьп'ять-ліття Національного Музею у Львові* (с. 43–44). Львів: з друкарні вид. с-ки «Діло».
- Звіт Управи Національного Музею за 1934 рік. (1935). *Діло*, 11, с. 6.
- Звіт Управи Національного Музею у Львові за 1932 р. (1933a). *Діло*, 18, с. 3.
- Звіт Управи Національного Музею у Львові за 1932 р. (1933b). *Діло*, 19, с. 3.
- Карпенко, А.А.** (2015). Роль Володимира Шухевича в організації українського музейництва в Галичині. *Записки історичного факультету*, 26, 85–97.
- Національний музей за 1928 рік. (1929). *Діло*, 13, с. 2.
- Національний музей у 1926 році. (1927). *Діло*, 21, с. 2.
- Національний музей у 1927 році. (1928). *Діло*, 5, с. 2.
- Національний Музей у Львові за 1931 р. Звіт Управи. (1932). *Діло*, 19, с. 4.
- Нога, О.** (1997). *Проект пам'ятника Івану Левинському*. Львів: «Українські технології».
- Свенціцький, І.** (1920). *Про музеї та музейництво. (Нариси і замітки)*. Львів: з друкарні «Діла».
- Свенціцький, І.** (2013). XXV літ діяльності Національного музею. І. Свенціцький (Ред.), *Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у*

Львові (с. 6–18). Наукова фундація галицького митрополита Андрея Шептицького. 1905–1929. [Перевидано Національним музеєм у Львові імені Андрея Шептицького з 1930 р.]. Львів: Національний музей імені Андрея Шептицького.

У XXXV-ліття Національного Музею у Львові. (1939). *Діло*, 131, с. 4.

Фуртак-Деркачева, М. (1931). Один рік праці в Українському національному музеєві у Львові. І. Свенціцький (Ред.), *Двадцятьп'ять-ліття Національного Музею у Львові* (с. 54–57). Львів: з друкарні вид. с-ки «Діло».

ЦДІАЛ - Центральний державний історичний архів України у Львові.

Шептицький, А. (2013). Мої спомини про предмет музейних збірок. І. Свенціцький (Ред.), *Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові* (с. 1–3). Наукова фундація галицького митрополита Андрея Шептицького. 1905–1929. [Перевидано Національним музеєм у Львові імені Андрея Шептицького з 1930 р.]. Львів: Національний музей імені Андрея Шептицького.

Як працює Український Національний Музей. Розмова з дир. Іл. Свенціцьким. (1935). *Діло*, 149, С. 2.

References

Banakh, V. (2017). Muzei NTSh u Lvovi (1912–1939): naukovo-fondova robota [Museum of NTSh in Lviv (1912–1939): scientific and fund work]. *Istoryko-kulturni studii – Historical and cultural studies*, 4 (1), 21–26. doi: <https://doi.org/10.23939/hcs2017.04.021> [in Ukrainian].

Batih, M. (2000). Bili storinky istorii Natsionalnoho Muzeiu u Lvovi [White pages of the history of the National Museum in Lviv]. *Litopys Natsionalnoho muzeiu u Lvovi – Chronicle of the National Museum in Lviv*, 2 (7), 1–5 [in Ukrainian].

Berest, I. (2008). Vraty Natsionalnoho muzeiu u Lvovi v chasy pershoi svitovoi viiny [Losses of the National Museum in Lviv during the First World War]. *Materialy i doslidzhennia z arkeologii Prykarpattia i Volyni – Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn*, 12, 429–434 [in Ukrainian].

Hentosh, L. (2016). Mytropolyt Andrei Shyptytskyi yak zasnovnyk ta metsenat Natsionalnoho muzeiu u Lvovi: zasady diialnosti, priorytety rozvytku ta istorychna spadshchyna [Metropolitan Andrey Shyptytsky as the founder and patron of the National Museum in Lviv: principles of activity, development priorities and historical heritage]. *Kraieznavstvo – Local lore*, 1–2, 212–220 [in Ukrainian].

Holovatskyi, I. (1998). Z istorii muzeinytstva Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, zokrema muzeiu istorychno-voiennykh pamiatok u Lvovi ta

- Prazi [From the history of museology of the Shevchenko Scientific Society, in particular the Museum of Historical and Military Monuments in Lviv and Prague]. *Z istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh sesii i konferentsii NTSh u Lvovi – From the history of the Scientific Society Shevchenko: a collection of reports and reports of scientific sessions and conferences of NTSh in Lviv* (pp. 207–216). Lviv [in Ukrainian].
- Hurhula, I.** (1931). Moia pratsia v Natsionalnomu Muzeiu [My work at the National Museum]. In I. Svientsitskyi (Ed.), *Dvatsiatpiat-littia Natsionalnogo muzeiu u Lvovi – XXV anniversary of the National Museum in Lviv* (pp. 43–44). Lviv: z drukarni vyd. s-ky «Dilo» [in Ukrainian].
- Zvit Upravy Natsionalnogo Muzeiu za 1934 rik [Report of the Board of the National Museum in Lviv for 1934]. (1935). *Dilo – Business, 11*, p. 6 [in Ukrainian].
- Zvit Upravy Natsionalnogo Muzeiu u Lvovi za 1932 r. [Report of the Board of the National Museum in Lviv for 1932]. (1933a). *Dilo – Business, 18*, p. 3 [in Ukrainian].
- Zvit Upravy Natsionalnogo Muzeiu u Lvovi za 1932 r. [Report of the Board of the National Museum in Lviv for 1932]. (1933b). *Dilo – Business, 19*, p. 3 [in Ukrainian].
- Karpenko, A.A.** (2015). Rol Volodymyra Shukhevycha v orhanizatsii ukraïnskoho muzeïnystva v Halychyni [The role of Volodymyr Shukhevych in the organization of Ukrainian museology in Galicia]. *Zapysky istorychnoho fakultetu – Notes of the Faculty of History, 26*, 85–97 [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei za 1928 rik [National Museum in 1928]. (1929). *Dilo – Business, 13*, p. 2 [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei u 1926 rotsi [National Museum in 1926]. (1927). *Dilo – Business, 21*, p. 2 [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei u 1927 rotsi [National Museum in 1927]. (1928). *Dilo – Business, 5*, p. 2 [in Ukrainian].
- Natsionalnyi Muzei u Lvovi za 1931 r. Zvit Upravy [National Museum in Lviv for 1931. Report of the Board]. (1932). *Dilo – Business, 19*, p. 4 [in Ukrainian].
- Noha, O.** (1997). *Proekt pamiatnyka Ivanu Levynskomu [Project of the monument to Ivan Levynsky]*. Lviv: «Ukrainski tekhnolohii» [in Ukrainian].
- Svientsitskyi, I.** (1920). *Pro muzei ta muzeïnystvo. (Narysy i zamitky) [About museums and museology. (Essays and notes)]*. Lviv: z drukarni «Dila» [in Ukrainian].
- Svientsitskyi, I.** (2013). XXV lit diïalnosti Natsionalnogo muzeiu [XXV years of activity of the National Museum]. In I. Svientsitskyi (Ed.),

- Dvatisiatpiat-littia Nationalnoho muzeiu u Lvovi – XXV anniversary of the National Museum in Lviv* (pp. 6–18). Naukova fundatsiia halytskoho mytropolyta Andreia Sheptytskoho. 1905–1929. [Perevydano Natsionalnym muzeiem u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho z 1930 r.]. Lviv: Natsionalnyi muzei imeni Andreia Sheptytskoho [in Ukrainian].
- U XXXV-littia Natsionalnoho Muzeiu u Lvovi [In the XXXV anniversary of the National Museum in Lviv]*. (1939). *Dilo – Business*, 131, p. 4 [in Ukrainian].
- Furtak-Derkacheva, M.** (1931). Odyn rik pratsi v Ukrainському natsionalnomu muzeievi u Lvovi [One year of work at the Ukrainian National Museum in Lviv]. In I. Svientsitskyi (Ed.), *Dvatisiatpiat-littia Nationalnoho muzeiu u Lvovi – XXV anniversary of the National Museum in Lviv* (pp. 54–57). Lviv: z drukarni vyd. s-ky «Dilo» [in Ukrainian].
- TsDIAL – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv] [in Ukrainian].
- Sheptytskyi, A.** (2013). Moi spomyny pro predmet muzeinykh zbirk [My memories of the subject of museum collections]. In I. Svientsitskyi (Ed.), *Dvatisiatpiat-littia Nationalnoho muzeiu u Lvovi – XXV anniversary of the National Museum in Lviv* (pp. 1–3). Naukova fundatsiia halytskoho mytropolyta Andreia Sheptytskoho. 1905–1929. [Perevydano Natsionalnym muzeiem u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho z 1930 r.]. Lviv: Natsionalnyi muzei imeni Andreia Sheptytskoho [in Ukrainian].
- Yak pratsiuie Ukrainyskyi Natsionalnyi Muzei. Rozмова z dyr. II. Svientsitskym [How the Ukrainian National Museum works. Conversation with dir. II. Svjencicjkm]. (1935). *Dilo – Business*, 149, p. 2 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.08.2020 р.

УДК 94:323.281(477):347.965(477.86)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215315

Степан КОБУТА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії факультету історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (step-ko@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-3319>

Бібліографічний опис статті: Кобута, С. (2020). Українські адвокати Станиславівщини – жертви комуністичного і нацистського репресивних режимів у 1939–1945 рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 106–131. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215315>.

**УКРАЇНСЬКІ АДВОКАТИ СТАНИСЛАВІВЩИНИ –
ЖЕРТВИ КОМУНІСТИЧНОГО І НАЦИСТСЬКОГО
РЕПРЕСИВНИХ РЕЖИМІВ У 1939–1945 рр.**

Анотація. *Мета* – на прикладі долі українських адвокатів Станиславівщини зіставити ставлення радянського та німецького каральних режимів до представників західноукраїнської інтелігенції, зокрема у роки Другої світової війни. **Методологія дослідження** визначена застосуванням принципів історизму, цивілізаційного підходу та об'єктивності. У ході дослідження використовувалися такі методи історичних досліджень, як конкретно-історичний, історико-порівняльний, системний, біографічний, загальнонаукові методи узагальнення, поведінковий, методи аналізу і синтезу та ін. **Наукова новизна** статті полягає в осмисленні політики терору, котру здійснювали два супротивні тоталітарні режими, прагнучи нав'язати свою владу українцям стосовно представників правничого стану, покликаних своїм фахом бути захисниками проти порушень закону. **Висновки.** Встановлення у вересні 1939 р. на західноукраїнських землях більшовицької влади супроводжува-

© Степан Кобута, 2020

лося початком репресій проти місцевої інтелігенції з метою утвердження комуністичної тоталітарної системи. Українські адвокати потрапили під кримінальні переслідування саме як носії ідеї правового захисту, котра у радянській судовій системі практично була вихолочена. Головна мета репресій щодо правників – зламати будь-яку спробу у правовий спосіб відстоювати громадянські і особисті права власні чи звинувачених, утвердження у суспільній свідомості правового нігілізму, нав'язування дискурсу абсолютного права держави на насильство. З'ясовано атмосферу та результати репресій каральних органів стосовно правників, подальшу їх долю. Встановлено шляхи уникнення частиною з них переслідувань з боку комуністичної та нацистської влади. З'ясовано, що із 80 адвокатів, які на початок осені 1939 р. працювали на Станиславівщині, чи тісно були пов'язані з нею, половина стали жертвами діяльності НКВС та гестапо. Через більшовицькі репресії 1939–1941 і 1944–1945 рр. пройшли понад 35 станиславівських правників, з них тільки п'ятеро вижили в радянських таборах. Від рук німецьких каральних органів загинули три особи, ще кількох було арештовано, але вони змогли уникнути смерті. Понад два десятки колишніх адвокатів зуміли уберегтися від комуністичних репресій, перебравшись на окуповані німцями землі Польського генерал-губернаторства. Частина з них у 1942–1944 рр. повернулися в Галичину і працювали за фахом або в громадських структурах. Після війни вони продовжили життя у західних країнах. Із 10 правників, котрі залишилися в Україні, тільки три були допущені до надання юридичних послуг у повоєнний час. Доля півтора десятка передвоєнних адвокатів області ще не встановлена.

Ключові слова: адвокати; гестапо; НКВС; особлива нарада; репресії; Станиславівщина; табори.

Stepan KOBUTA

PhD (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine and Educational Methodology, Faculty of History, Politology and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (step-ko@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-3319>

To cite this article: Kobuta, S. (2020). Ukrainski advokaty Stanyslavivshchyny – zhertyv komunistychnoho i natsystskoho represyynykh rezhymiv u 1939–1945 rr. [Ukrainian advocates in the Stanislaviv region as

victims of the communist and Nazi repressive regimes between 1939–1945]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 106–131. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215315> [in Ukrainian].*

UKRAINIAN ADVOCATES IN THE STANISLAVIV REGION AS VICTIMS OF THE COMMUNIST AND NAZI REPRESSIVE REGIMES BETWEEN 1939–1945

Summary. The purpose of the paper is to compare the fate of the representatives of the Western Ukrainian intellectual stratum under the communist and Nazi repressive regimes, in particular in the years of the World War II. The methodology of the research includes the principles of history, civilizational and objectivity approaches. The research uses the following methods of historical research and general research: concrete-historical, comparative-historical, systematic, biographic, generalization, analysis and synthesis etc. The scientific novelty of the article is in the deeper comprehension of the politics of terror, conducted by two conflicting totalitarian regimes, which tried to suppress Ukrainian intellectual stratum, especially in the legal field. Conclusions. The advent of the communist authorities on the Western Ukrainian territories in September 1939 was marked by repressions against local intellectual stratum which was part of their attempt to reinforce communist regime. Ukrainian lawyers came under criminal prosecution precisely as carriers of the idea of legal protection, which was practically emasculated in the Soviet judicial system. The main goal of such prosecutions against lawyers was to root out any attempt to defend civil and personal rights of citizens as well as lawyers themselves. The regime strove to reinforce legal nihilism and absolute power of the state over the society in a violent way. The article highlights the results of repressions against lawyers, the atmosphere of those repressions and the further fate of the detainees and defendants. The paper also describes the ways the lawyers resorted to in order to avoid persecution from the communist and Nazi sides. It is estimated that 80 advocates who either had been working in the Stanislaviv region at the beginning of autumn 1939 or had close connections to the region fell victims to either NKVD or Gestapo. Thirty-five of the Stanislaviv lawyers failed to flee from the communist repression system in 1939–1941 and 1944–1945 and only five of them survived in the Soviet

camps. German repressive organs were responsible for the death of other three personalities, several more lawyers were arrested by Gestapo but they managed to survive. Over two dozens of the former advocates managed to avoid communist repressions, as they successfully moved on the territory of the General Government (General Governorate for the Occupied Polish Region). A part of them came back to the Galychyna region in between 1942–1944 and they worked in public institutions or even pursued their careers. After the war they lived as emigrants in the number of Western countries. Out of the ten lawyers, who had stayed in Ukraine, only three lawyers were allowed to practice their profession in the post-war period. It is still impossible to trace the fate of over a dozen of advocates who used to work in the Stanislaviv region before the war.

Key words: *advocates; Gestapo; NKVD; special meeting; repressions; Stanislaviv region; camps.*

Постановка проблеми. Початок Другої світової війни приніс на західноукраїнські землі тяжкі випробування. Українська частина галицьких земель опинилася під владою радянської сторони, котра одразу розпочала встановлення комуністичних порядків. Процес «радянізації» проводився під контролем створених партійних комітетів, військових комісарів, органів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), партійно-радянських спеціалістів. Особлива роль відводилася каральним органам, з боку яких система контролю над суспільством і насильство стали надійними механізмами комуністичної влади у справі упокорення та інтеграції галицьких земель. У числі першочергових «об'єктів» репресій опинилася українська інтелігенція як небезпечний для радянської дійсності лідер суспільних настроїв західноукраїнського населення. Зміна режиму внаслідок військових дій 1941 р. призвела до встановлення нацистського «нового» порядку. І хоч відвертих гонінь на українських правників суттєво поменшало, вони все одно залишалися у полі зору репресивного органу нацистів – гестапо. У центрі авторської уваги доля українських адвокатів Станіславщини, котрі у міжвоєнні роки були правозахисниками українців у судових процесах польської держави, активними громадськими діячами, організаторами національного життя на місцях, а за радянських і німецьких режимів стали «лишніми» людьми, котрі не відповідали стратегії політики окупантів.

Географічна локація дослідження – Станіславівщина (нині Івано-Франківщина, Прикарпаття). У грудні 1939 р. був запроваджений новий адміністративно-територіальний устрій, яким відмінялася колишня система воєводств і повітів. У межах колишнього Станіславівського воєводства була утворена Станіславська область, поділена спочатку на 10 повітів, а з січня 1940 р. їх перейменовували на райони (Клапчук, 2012, с. 10). Місто Станіславів теж змінило назву на Станіслав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна вітчизняна історіографія стосовно політики двох держав у Галичині у роки Другої світової війни достатньо ґрунтовна і численна. Водночас спеціальних праць, присвячених долі представників конкретної соціально-професійної групи (у нашому випадку адвокатів) на території окремої адміністративно-територіальної одиниці (Станіславської області УРСР) практично немає. Згадки про репресованих правників трапляються у публікаціях І. Андрухів, П. Арсенича, В. Вятровича, В. Гловацького, В. Гука, А. Кентія та ін., в колективних та узагальнювальних працях. Окремі аспекти комуністичних репресій щодо українських адвокатів Станіславщини у 1939–1941 рр. досліджував і автор. У пропонованій статті розширено хронологічні межі дослідження до 1945 р., конкретизовано становище правників у німецький окупаційний та другий радянський періоди. Джерельну основу статті склали опубліковані за кордоном спогади очевидців та учасників подій, розсекречені кримінальні справи українських правників, що містяться у фондах Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) та Архіву Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області (Архів УСБУ ІФО).

Відомо, що у своїй суті репресії за тоталітарних режимів були покликані карати не тільки відвертих противників, але й сіяти страх, приниження і послух у потенційних (уявних) жертв. Масовість і масштаби терору паралізували волю до спротиву у людей, змушували їх беззастережно сприймати нову владу і коритися їй. «Нейтралізація» у подібний спосіб відомих громадських діячів, якими були значна частина адвокатів, не тільки позбавляла населення авторитетних правозахисників, але й руйнувала сам правозахист.

Упродовж першого місяця радянської присутності в Галичині (кінець вересня-жовтень 1939 р.) були заарештовані і згодом репресовані чи знищені понад 250 чільних представників української інтелігенції. В ув'язнення потрапили авторитетні українські адвокати С. Біляк, М. Заяць, Р. Домбчевський, К. Левицький, Д. Левицький, Л. Озаркевич, Ю. Олесницький, В. Старосольський і багато ін. За пізнішими підрахунками вцілілих українських правників, котрі опинилися в еміграції, упродовж першого періоду існування радянського режиму (1939–1941) у галицьких областях були затримані, арештовані і ув'язнені 78 українських адвокатів і адвокатських здобувачів (Рудницька, 1958, с. 472–476). Цей список далеко не повний, оскільки автору у процесі дослідження вдалося виявити ще з десятків прізвищ адвокатів, котрі стали жертвами НКВС у зазначений час.

На Станиславівщині наприкінці 1930-х рр. адвокатською практикою (як адвокати чи апліканти – адвокатські кандидати) за авторськими підрахунками займалися понад 80 українців. З приходом радянської влади багато з них одразу опинилися у полі зору каральних органів. Швидкість арештів конкретних осіб пояснювалася захопленням оперативними групами НКВС документів та архівів місцевої польської поліції і жандармерії, що містили інформацію і про активних учасників українського громадсько-політичного життя (Даниленко & Кокін, 2009, с. 211). Арештовували саме відомих адвокатів, які, крім професійної, активно займалися політичною і громадською діяльністю. Причому затримання частини правників проходили у перший тиждень після захоплення міст, коли ще не було завершено формування територіальних відділів, а архіви не вивчені. Тобто, ці групи мали заздалегідь укладені списки майбутніх жертв, ув'язнювали їх, а пізніше підводили під свої дії юридичну основу. Як свідчать матеріали кількох кримінальних справ, перші допити арештованих проводилися не одразу, а через кілька днів після затримання. Нерідко заднім числом військові прокурори оформляли постанови на арешт.

Так, станиславівський адвокат Юліан Олесницький був затриманий 23 вересня 1939 р., постановою про арешт виписана слідчим 9 жовтня 1939 р., перший допит проведений 30 вересня 1939 р. (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 4712-П, арк. 1, 2.8). Втім, у

справі є довідка від 4 травня 1940 р. про те, що Ю. Олесницький був затриманий і відправлений у в'язницю військовим Червоної армії, ордер на арешт тоді не виписувався і він в кримінальній справі відсутній (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 4712-П, арк. 1а). Подібні невідповідності прослідковуються і в інших опрацьованих кримінальних справах.

Що ж стосується адвоката Ю. Олесницького, то він обвинувачувався в належності до УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання), веденні антирадянської і націоналістичної роботи. Слідчі відверто ігнорували пояснення Ю. Олесницького, що керівником повітового комітету УНДО він був у 1920-х рр., а з 1933 р. припинив свою партійно-політичну діяльність. Йому ставили на карб також роботу у місцевій філії «Просвіта», котру органи слідства відносили до антирадянських націоналістичних організацій. Звістка про арешт відомого правника і громадського діяча спричинила серед містян та мешканців повіту збір підписів за його звільнення. Всього підписалися більше тисячі осіб, але «визволителі» ігнорували громадську думку. Після кількох тижнів слідства у Станиславівській в'язниці Ю. Олесницький був відправлений до Москви, де утримувався у Лефортовській в'язниці. Там же перебували низка арештованих націонал-демократів, у тому числі патріарх української галицької політики Кость Левицький. Саме у справі останнього слідчі намагалися долучити свідчення Ю. Олесницького. Очевидно, здобувши необхідні для слідства дані, його перевезли до Києва і 25 жовтня 1940 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР він був засуджений на 8 років таборів. Помер при відбуванні покарання у таборі біля с. Сама Свердловської області в Росії (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 4712-П, арк. 3–15, 60–77; С. Кобута & Л. Кобута, 2019, с. 278–280).

По справі Ю. Олесницького проходили арештований у жовтні 1939 р. його колишній адвокатський помічник (конціпієнт) Ярослав Ясеницький та інший відомий станиславівський адвокат Микола Бих. Про Я. Ясеницького точних відомостей немає, він був вивезений на схід для відбуття покарання.

Натомість, справу М. Биха, зважаючи, мабуть, на його політичне минуле, виділили в окреме кримінальне провадження. М. Бих теж належав до УНДО, входив до складу центрального

комітету партії, був послом до польського сейму. На відміну від Ю. Олесницького, його справу вели місцеві слідчі, і вирок правнику виносив Станіславський обласний суд. У лютому 1940 р. «за антирадянську діяльність» його засудили на 7 років позбавлення волі із конфіскацією майна. М. Бих помер в ув'язненні 22 серпня 1944 р. у таборі біля м. Ухта на півночі Росії, місце поховання – невідоме (Кравців, 1975, с. 638; Вардзарук, 2001, с. 338).

Серед репресованих правників Станіславова був молодий адвокатський аплікант (здобувач) Осип Крушельницький, арештований 21 жовтня 1939 р. із звинуваченням у контрреволюційній діяльності. На відміну від названих вище діячів, котрі належали до націонал-демократичного табору, він мав ліві політичні погляди, був одним із трьох братів родини Крушельницьких (усі були правниками), відомих у місті прихильників тогочасної джазової та хорової музики. Популярність молодого адвоката серед робітників міста спричинила збір листів з підписами на підтримку адвоката, де відзначалась його участь у захисті прав трудящих у період польського панування. Але Станіславський обласний суд 28 лютого 1940 р. виніс О. Крушельницькому найсуворіший вирок – смертну кару через розстріл. Засуджений подав касаційну скаргу до Верховного суду УРСР, рішення обласного суду було пом'якшене, О. Крушельницького засудили на 10 років виправних таборів із конфіскацією його майна та п'ять років поразки у правах після звільнення (Архів УСБУ ІФО, спр. 15327, арк. 50–71). До самого звільнення тридцятирічний засуджений так і не дожив.

Арешти правників відбувалися у багатьох повітових містах Станіславщини. У м. Городенка арештували адвоката Романа Комаринського (був головою повітового комітету УНДО, членом «Просвіти» та інших українських товариств) (Арсенич, 2006, с. 18). У його справі затримали також колегу Остапа Кульчицького-Дашинича (зятя відомого городенківського правника і громадського діяча Теофіла Окуневського), теж члена УНДО, секретаря повітової організації, мецената українських товариств. Їх звинувачували в антирадянській діяльності, яку заарештовані ніби то вели у 1930-х рр., через певний час із району відправили у в'язницю до Станіслава. Там Станіславський обласний суд 20 квітня 1940 р. засудив Р. Комаринського на п'ять років ув'язнення і три роки обмеження в правах (Архів УСБУ ІФО, спр. 12313П, арк. 136).

Покарання відбував на півночі Росії в Архангельській області, де помер у 1941 р. Під час слідства над батьком працівники НКВС арештували старшого сина Комаринського, на той час учня гімназії, який після затримання пропав без вісти. Сучасники припустили, що його замордували без суду і слідства і таємно поховали, щоб не залишити ніяких слідів. Окрім адвоката, репресували дружину із дочкою, виславши їх до Семипалатинська (Казахстан). Дружина померла в засланні, а донька після відбуття терміну покарання повернулась до Городенки (Марунчак, 1978, с. 614).

Адвокату О. Кульчицькому-Дашиничу цей же суд виніс вирок: три роки таборів і три роки обмеження прав (Архів УСБУ ІФО, спр. 12313П, арк. 136). Він був висланий до табору у Казахстан, де невдовзі помер у Семипалатинську. Навесні 1940 р. до Казахстану вивезли його трьох дітей як членів родини засуджених. Усе майно родини адвоката – три капітальні кам'яниці, сільськогосподарське підприємство, – було конфісковане (Марунчак, 1978, с. 693).

У листопаді 1939 р. у Городенці арештували адвокатів Василя Кассіяна та Василя Яшана. Їх утримували у в'язниці кілька місяців, після чого несподівано відпустили. Звільнений В. Кассіян разом з родиною миттєво виїхав з Городенки, завдяки своїм старим зв'язкам у Львові зумів перебратися через радянсько-німецький кордон на окуповану німцями польську землю (Марунчак, 1978, с. 597–598).

Дещо інакше склалася доля В. Яшана. З приходом більшовиків він припинив правничу діяльність, перейшов у кооперацію. Три місяці провів під арештом, після чого йому дозволили працювати адвокатом у цивільних справах по Городенці при створенні наприкінці 1939 р. обласній колегії адвокатів. Однак НКВС постійно відслідковувало його поведінку (Яшан, 1989, с. 270).

Із городенківських правозахисників уникнути радянського арешту вдалося Теодору Матейку. Він одразу з родиною виїхав за межі радянської окупаційної зони, кілька років жив у Європі, а у 1949 р. перебрався до Канади (Марунчак, 1978, с. 653).

У сусідньому Снятині 23 вересня 1939 р. був ув'язнений повітовий адвокат, колишній депутат польського сейму від УНДО Григорій Ганкевич. Він утримувався в Станіславській в'язниці, 7 лютого 1940 р. Станіславським обласним судом його засуджено

на 10 років позбавлення волі та п'ять років поразки у правах. Про подальшу його долю інформація суперечлива. Укладачі збірника «Реабілітовані історією» вказували на смерть правника під час відбування покарання (Вардзарук, 2001, с. 530). Натомість у схожому виданні по Тернопільській області подано інформацію про звільнення Г. Ганкевича влітку 1941 р., його виїзд до Словаччини, пізніше до Австрії (Бажан, 2008, с. 549).

Практично одночасно з арештами в Городенці були заарештовані низка відомих адвокатів у Коломиї. 23 вересня 1939 р. до лабет НКВС потрапив Іван Новодворський, 25 вересня були затримані адвокати Антон Кузьмич та Іван Могильницький (Арсенич, 2006, с. 21–22). Усі вони сповідували ліві ідеї, входили до складу Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), очолювали повітову організацію партії. У часи польської держави вони часто виступали оборонцями членів лівих і комуністичних організацій, самі пропагували соціалістичні постулати. З приходом більшовиків І. Могильницький на кілька днів був обраний головою робітничого комітету Городенківщини, радо вітав «визволителів». Однак стосовно правників були висунуті стандартні звинувачення в антирадянській і націоналістичній діяльності, як наслідок, – достатньо суворі вироки. І. Новодворський 25 березня 1940 р. був засуджений Станіславським обласним судом до шести років таборів і трьох років заслання (Архів УСБУ ІФО, спр. 8475П, арк. 42). Покарання відбував у таборі м. Ухта, де й помер.

Слідство у справі А. Кузьмича та І. Могильницького велося довше, їхня справа була скерована до Житомирського управління НКВС. 29 березня 1941 р. Особлива нарада при НКВС УРСР винесла міру покарання – по вісім років виправно-трудових таборів. А. Кузьмич був відправлений в Іркутську область, де загинув у 1944 р. (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 4691П, арк. 6–12, 130–138). Натомість І. Могильницький відбував термін у таборах Печори на півночі Росії. Після звільнення у 1946 р. він єдиний із усіх ув'язнених перед війною правників повернувся додому (Андрухів & Арсенич, 1996, с. 49).

21 жовтня 1939 р. в м. Богородчани оперативно-чекістська група арештувала місцевого адвоката О. Когута. Його як колишнього голову повітового комітету УСРП звинуватили в антира-

дянській пропаганді, яку він ніби то вів упродовж 1930-х рр., за публічні виступи проти радянської політики в УРСР, за відторгнення радянської України від СРСР. У березні 1940 р. він був засуджений Станіславським обласним судом до чотирьох років таборів. Подав касаційну скаргу і рішенням Верховного суду СРСР від 4 квітня 1940 р. за браком доказів мав бути звільнений з місць ув'язнення. Однак репресивна система не хотіла визнавати помилок. 24 травня 1940 р. О. Когуту були висунуті нові обвинувачення, слідство велося ще рік. У травні 1941 р. рішенням Особливої наради при НКВС УРСР його засудили до восьми років виправно-трудова таборів, де він загинув (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 4715П, арк. 21–28). Арештували також адвокатів із містечка Солотвин, братів Омеляна і Михайла Гординських, навесні 1940 р. їх вивезли вглиб СРСР і їхня подальша доля невідома (Рудницька, 1958, с. 474).

Не оминули арешти адвокатів у гірських гуцульських повітах. Восени 1939 р. у Надвірній потрапили за ґрати відомі місцеві правники і громадсько-політичні діячі Микола Николайчук та Валеріан Банах. Колишній січовий стрілець М. Николайчук вів активну громадську роботу, був керівником повітового УНДО, звинувачувався в антирадянській діяльності і невдовзі відправлений на Північ СРСР (Полатайчук, 1999, с. 258). Його колега В. Банах входив до керівництва місцевої «Просвіти», очолював повітове спортивне товариство «Луг». Арештований у листопаді 1939 р., утримувався у Коломийській в'язниці. У лютому 1940 р. обласний суд виніс В. Банаху вирок: за контрреволюційну діяльність – шість років ув'язнення і два роки поразки у правах. Засуджений подав касаційну скаргу, яку судова колегія Верховного суду УРСР у квітні 1940 р. прийняла і відправила справу на слухання новому складу суддів. У червні 1940 р. суд фактично підтвердив раніше призначену міру покарання – шість років виправних таборів без конфіскації майна (Архів УСБУ ІФО, спр. 806П, арк. 50–58, 74–79). Засудженого у вересні 1940 р. вивезли до м. Старобільськ, після чого його сліди загубилися.

У м. Косів взимку 1940 р. заарештували колишнього адвоката Михайла Боднара. Як правник, часто захищав членів лівих політичних організацій, тож розраховував на розуміння своєї позиції новою комуністичною владою. Замість адвокатури змушений

був перейти в систему освіти, працював учителем, інспектором районного відділу освіти. Наочно побачивши реальний стан та методи соціалістичної «законності», мав необережність написати критичного листа стосовно практики радянського конституційного законодавства в Галичині на адресу Й. Сталіна. За це поплатився свободою, був ув'язнений і загинув у неволі (Пелипейко, 2004, с. 55, 356).

Практично у кожному повітовому місті каральні органи переслідували правників. У м. Калуш під арешт потрапили адвокати Іван Сохацький та Іван Аронець. І. Сохацький належав до категорії авторитетних «організаторів повіту», за свою громадську діяльність був засуджений судом на п'ять років і відправлений у табір в Якутії, де помер. Арештували також 17-літню доньку адвоката Надію, яку замордували без суду у Станіславській в'язниці (Кобзан). Адвокат І. Аронець опинився за ґратами 1 жовтня 1939 р. Йому висунули стандартні для слідства звинувачення в антирадянській діяльності. У квітні 1940 р. обласний суд виніс вирок шість років ув'язнення і три роки обмеження прав (Архів УСБУ ІФО, спр. 5726П, арк. 43–57). Додому сорокарічний правник теж не повернувся.

Практично усі арештовані адвокати обвинувачувалися за 54-ою статтею Карного кодексу УРСР, їм інкримінувалися антирадянська діяльність і пропаганда, дії, спрямовані на підризу радянського ладу і влади. Як свідчать нині розсекречені кримінальні справи українських адвокатів, їм ставилися на карб дії, пов'язані з активною участю у політичному й громадському житті Галичини у 1930-х рр., перебуванні у керівництві центральних та повітових комітетів українських політичних партій, відстоюванням ними національно-культурних прав українців у Польській державі. Тобто їх як громадян іншої держави притягували до відповідальності за дії і вчинки, або ж висловлені думки, котрі не мали прямого, а часто й опосередкованого стосунку до СРСР. Свідками часто виступали ідейні опоненти з числа прихильників та членів лівих, комуністичних організацій (Сельроб, Комуністичної партії Західної України). Частина звинувачень ґрунтувалася на «свідченнях» осіб, котрі самі перебували під арештом, тож подавали слідчим такі потрібні їм «докази» проти заарештованих правників.

Упадає в очі низький освітній і правовий рівень працівників НКВС, характер їхніх запитань та погроз, намагання штучно накинути підозрюваним ідеологічні штампи «націоналіста», «буржуя», «імперіалістичного прихвосня». Правники із вищою освітою, докторськими ступенями допитувалися малограмотними лейтенантами і старшими сержантами НКВС, чії знання у юриспруденції обмежувалися стандартними штампами відомчих циркулярів. Тривале утримання під вартою, як і застосування методів фізичного впливу до арештованих, обумовлювали «визнання» часткової провини за помилковість своїх політичних переконань, хоч більшість з ув'язнених заперечували будь-яку антирадянську діяльність. Траплялися випадки, коли прокурори чи суди повертали на дослідження висновки звинувачення через відсутність чи численні невідповідності у доказовій базі, низьку юридичну обґрунтованість висловлених інвектив.

Процес винесення вироків і покарань здійснювався у судовому порядку, або ж через рішення Особливої наради при НКВС СРСР. Про запроваджену судову систему радянського взірця залишилися спогади очевидців, пізніше оприлюднені у діаспорних виданнях. Зокрема, один із сучасників так описував судовий процес по-більшовицьки: «В 1940 р. всі без винятку судді в Західній Україні (як народні, так обласні) були імпортовані зі східних областей, тому що місцеві люди надто були ще перейняті «капіталістичним способом думання», щоб могли правильно стосувати «соціалістичні» закони. Не помагало місцевим і те, що серед галицьких громадян була велика кількість юристів. Юридична освіта зовсім не була передумовою призначення на становище судді. Большевицький судоустрій не знає професійного судді з закінченою юридичною освітою та відповідною практикою. Суддею міг стати кожний 18-річний громадянин, непозбавлений судом виборчих прав, без уваги на освіту. Важливим було лише те, щоб відзначався «большевицькою чуйністю» та мав відповідний «нюх» при зустрічі з ворогами народу. Цим пояснюється, що в 1940 р. прислали нам як суддів деяких страшних типів – людей неінтелігентних, неуків, з найгіршими інстинктами. Майже кожний з них хвалився, що був замолоду пастухом, тому й не диво, що написати добре вирок мало хто з них умів» (Рудницька, 1958, с. 363–364).

Абсолютна більшість судових ухвал виносилася проти інтересів звинувачених, хоч траплялися факти перегляду Верховним судом рішень обласних судів із передачею справи на дослідження. У таких випадках повторний розгляд справи уже проходив через розгляд Особливою нарадою при НКВС. Терміни винесених вироків судами були від трьох до шести років, Особлива нарада встановлювала міру покарання шість або вісім років виправно-трудових таборів.

Типовий приклад подібного «правосуддя» – справа адвоката Івана Луціва із міста Долина, арештованого 24 грудня 1939 р. Його звинуватили у націоналістичній діяльності, приналежності до Організації українських націоналістів. І хоч сам звинувачений всіляко заперечував свої взаємини з ОУН (він був членом УНДО та «Просвіти»), терміни слідства постійно продовжували. Оскільки І. Луців не визнавав висунутих йому звинувачень, його справа була передана до Житомирського управління НКВС. Особливою нарадою при НКВС СРСР 1 березня 1941 р. його засудили на вісім років таборів, де він загинув (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 4616П, арк. 27–35).

Не всі арештовані доживали до суду. Уродженець Рогатинщини Михайло Юрків, адвокат з містечка Журавно (нині Львівської області), був затриманий 27 навесні 1939 р., ув'язнений у Стрийській тюрмі, піддавався тортурам і загинув там навесні 1940 р. за нез'ясованих обставин. Окрім самого адвоката, репресували і членів його сім'ї. Спочатку їх виселили із помешкання, а навесні 1940 р. відправили на спецпоселення у Казахстан (Коханевич, 2017).

На фоні такого правового нігілізму самотнім випадком звільнення звинуваченого радянським судом можна вважати справу адвоката з містечка Рожнятів (Рожнітів) Романа Курбаса (рідного дядька відомого українського театрала Леся Курбаса). Його арештували у жовтні 1939 р. у м. Долина, пів року він провів у в'язниці за стандартними звинуваченнями. Однак 17 червня 1940 р. своєю постановою Станіславський обласний суд закрити справу проти нього, вказавши, що показання свідків проти адвоката не підтвердилися, а самі свідки відмовилися від своїх слів (Архів УСБУ ІФО, спр. 539П, арк. 34–40). Таке «торжество

справедливості» було доволі умовним, сучасники припускали, що у таких випадках інколи спрацьовувала матеріальна зацікавленість слідчих і прокурорів.

Арешти проводилися і в невеличких містечках. Навесні 1941 р. у Бурштині були заарештовані колишні адвокатські кандидати, керівники районного проводу ОУН Андрій Чолій і Михайло Федунків. Їх допитували у Станіславській в'язниці, стратили 19 червня, напередодні початку війни, таємно поховали в урочищі Дем'янів Лаз під Станіславом (Федунків, 2006, с. 269, 323–324). У Надвірній були арештовані адвокатські аппліканти Володимир Мисак і Микола Гринішак, студенти права Степан і Юрій Дунці (Кравців, 1975, с. 821).

Репресували також уродженців Станіславщини, що працювали поза межами області. Серед них були Василь Банд у Монастирській, Володимир Гринів у Бучачі, Роман Домбчевський у Миколаєві. Не гребувало НКВС навіть звинуваченнями проти літніх людей, котрі уже відійшли від професійної та громадської діяльності. У Косові був арештований і висланий на заслання 80-літній Данило Кулик, із Городка на Львівщині депортували в Сибір такого ж віку уродженця Снятинщини, колишнього адвоката Лонгина Озаркевича. Практично у всіх засуджених конфіскували майно і житло, часто жертвами каральних органів ставали і члени їхніх сімей.

За такого підходу сподіватися на справедливість радянського суду було наївно. У цій системі не було місця й фаховим адвокатам, котрі при захисті прав свого клієнта опиралися на положення законів, а не на політичну доцільність. Адвокатський захист як інститут судової системи практично був нівельований, знань та вмінь місцевих адвокатів радянська влада не потребувала. Тож значна частина тих, хто не потрапив під репресії у перші тижні арештів 1939 р., намагалися або ж втекти в німецьку зону окупації, або переходили в іншу сферу діяльності.

За нашими підрахунками, на Захід у різний спосіб вдалося перебратися майже трьом десяткам станіславівських адвокатів. Простіше це було зробити тим, хто мав німецьке походження, був одружений на вихідцях із німецьких родин. Вони отримували статус фольскдойчів (осіб німецького походження), спеціальні комісії німецьких представників допомагали їм офіційно пере-

їхати до Німеччини чи на окуповану територію польської держави. Німецька сторона надавала таку можливість і частині колишніх українських офіцерів німецької та австрійської армій часів Першої світової війни, тож група адвокатів скористалися цією можливістю. У такий спосіб виїхали Лев Рубінгер, Іван Турянський, Ярослав Шипайло з Коломиї, Петро Зволинський і Остап Площанський з Болехова, Теодор Белей, Осип Бойчук, Іван Волянський, Володимир і Теодор Гаєцькі, Григорій Онуферко, Андрій Перегінець із Станіслава, Володимир Мурович із Заболотова, Степан Грубський з Рожнятова та ін.

Але і ці підстави не були гарантією вдалого виїзду. Наприклад, через кілька днів після приходу більшовиків до міста Долина був заарештований місцевий український адвокат Олекса Дереш, відомий громадсько-політичний діяч. Його утримували у в'язниці в Стрию, і спроби внести німецькою комісією його кандидатуру у списки до виїзду до Німеччини (дружина адвоката мала німецьке походження) призвели до конфлікту із радянськими органами. Більшовики запевняли німецьких офіцерів, що не знають про місце перебування О. Дереша. І тільки через погрозу німців поскаржитися у Берлін місцеві службовці дозволили «знайти» адвоката у місці утримування. На початку січня 1940 р. О. Дереш був звільнений і невдовзі із родиною виїхав до Німеччини (Пеленська & Бабяк, 1993, 259–260).

Майже одночасно з Дерешами до Німеччини вдалося перебрatisя родині відомої української письменниці Катерини Гриневич (Катрі Гриневичівни). Її молодший син Ярослав Гриневич працював у Надвірній адвокатом. З приходом більшовиків його правнича діяльність була припинена, сам він, побоюючись арешту, влаштувався працівником місцевого лісництва у гірському селі Зелена. На початку січня 1940 р. матір К. Гриневич зуміла переконати сина у нагальній потребі термінового виїзду до Німеччини. Через кілька днів до них у Львові приєднався старший син Володимир Гриневич (колишній суддя у Городенці, адвокат у Чорткові) і, долаючи загрозу арешту, Гриневичі зуміли втекти до Німеччини (Гриневич, 1968). Величезні труднощі виїзду з-під радянської зони окупації, загрози від комуністичної дійсності і розгулу бандитизму, котрі доводилося пережити вимушених ре-

патріантам, яскраво описані також у спогадах уродженця Коломийщини, львівського судді Адольфа Слижа (Слиж, 2014, с. 63–68).

Пройшов через подібну ризиковану пригоду і коломийський адвокат, колишній депутат польського сейму, Іван Заваликут. Після приходу більшовицьких військ до Коломиї його залучили до підготовки виборів до Народних зборів Західної України. Одразу після виборів, остереігаючись арешту, адвокат виїхав до Станіслава, далі до Львова, звідти зумів перебратися через радянсько-німецький кордон до м. Замостя (Польща), де влаштувався адвокатом (Мельничук, 2004, с. 591). Опинився у Кракові на початку жовтня 1939 р. і адвокат з Рогатина Степан Кузик (теж колишній посол), який був одним із чільних керівників кооперативного Українбанку (Любович, 1989, с. 577–578). Більшість тих адвокатів, котрі зуміли втекти від радянського режиму, мали можливість працювати правниками або ж в українських допомоганих організаціях, утримували власні родини, вели громадсько-культурну роботу.

Ті правники, хто залишився на підконтрольних більшовикам територіях, змушені були змінювати характер діяльності, виживати в умовах дефіциту товарів і продуктів, постійного страху арешту чи депортації. Відомий у Станіславі адвокат Михайло Литвиневич з родиною були вигнані зі свого будинку, постійно потерпали від погроз арешту (Андрухів & Арсенич, 1996, с. 45–46). Не маючи змоги займатися юридичною професією, освічені правники намагалися реалізувати себе і свої знання у шкільній сфері. Так, успішний адвокат Олекса Косак влаштувався учителем російської мови в одну зі шкіл Коломиї (Волошинський, 2017, с. 24). У Косові вимушено перейшли до шкільництва місцеві адвокати Іван Библюк та Остап Копцюх. Маючи ґрунтовні знання із хімії та біології (у юності навчався на медичному факультеті), І. Библюк влаштувався учителем хімії, був призначений директором Косівської десятирічної школи для дорослих, завідувачем-педагогом місцевого дитячого будинку. О. Копцюх перебивався випадковими шкільними заробітками, постійно очікуючи арешту (Пелипейко, 2004, с. 52–53). Натомість, адвокат Петро Рондяк, який тридцять років займався культурницькою справою, у жовтні 1939 р. виїхав до м. Турка на Львівщині, рятуючись тут від ймовірного арешту за громадську роботу (Пелипейко, 2004, с. 351).

Подібна доля й інших відомих українських правників. Так, визначний адвокат і громадсько-політичний діяч Галичини Іван Макух із Товмача (нині Тлумач) у 70-літньому віці переховувався від комуністичних опричників на виноробному господарстві свого зятя й доньки на Тернопільщині, видаючи себе за простого садівника. Не зумівши ввіймати колишнього міністра ЗУНР, службовці НКВС арештували і вислали в ув'язнення його літню дружину (Макух, 2001, с. 508–510). Знаючи про трагічну долю свого брата Р. Комаринського, півтора року жив під чужим іменем у знайомих людей снятинський адвокат Теодозій Комаринський (Полатайчук, 1999, с. 174). Потерпав від постійної загрози арешту і відомий організатор українського січового руху в Галичині, колишній адвокат у Коломиї і Яблунові Кирило Трильовський. Він дивом уцілів в умовах комуністичних репресій і помер власною смертю у листопаді 1941 р.

Залишилися формально в адвокатському стані менше десятка колишніх правозахисників. У Станіславі це були Степан Шлапак, Осип Левицький і Олександр Марітчак. У Городенці згадуваний вище В. Яшан. У Коломиї продовжив працю адвокат Роман Ставничий, відомий громадсько-культурною діяльністю. Вочевидь, цьому посприяв суспільний авторитет діяча, який у 1930-х рр. був незмінним диригентом хору «Коломийський Боян», створив і очолював український музичний оркестр, був засновником і головою музичного товариства ім. М. Лисенка. Свою правничу діяльність у коломийському суді Р. Ставничий вів за радянської і німецької влади, водночас у 1941–1942 рр. став секретарем української окружної управи в Коломиї. У 1944 р. виїхав до Німеччини, звідти до США (Андрухів & Арсенич, 1996, с. 60–61).

Отже, прихід більшовицької влади на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. супроводжувався розгортанням репресій проти місцевого населення з метою утвердження на окупованих територіях комуністичного тоталітарного режиму. Українські адвокати потрапили під кримінальні переслідування саме як носії ідеї правового захисту, котра у радянській судовій системі практично була вихолощена. Майже 30 станіславівських правників стали жертвами терору НКВС, з них тільки І. Могильницький і (можливо) Г. Ганкевич уникнули смерті.

Початок німецько-радянської війни привів до втечі радянської та встановлення німецької влади. У перші тижні війни вцілілі правники намагалися організувати українську місцеву владу. Так, В. Яшан очолив повітову управу місцевого українського врядування у Городенці, через тиждень був залучений до обласної управи, у якій працював протягом трьох років. Його колега М. Литвинович у липні 1941 р. взяв на себе місію фіксації численних злочинів НКВС у Станіславській в'язниці, завдяки чому були зібрані документальні підтвердження жорстокого більшовицького терору 1939–1941 рр. Під час німецької влади правник посів посаду судді Станіславівського суду у цивільних справах (Андрухів & Арсенич, 1996, с. 46). Косівчанина О. Копцюха у перші дні війни громада міста обрала тимчасовим головою міської управи, він навіть встиг zorganizувати із дезертирів Червоної армії військовий загін для самооборони міста від злочинних елементів. У час німецької окупації став суддею місцевого суду, у 1944 р. виїхав на Захід (Пелипейко, 2004, с. 53).

Міським посадником (головою) містечка Делятин у серпні 1941 р. обрали місцевого адвоката Остапа Навроцького. Він виконував ці обов'язки упродовж двох місяців, згодом надавав правову допомогу громадянам, намагаючись балансувати між потребами співвітчизників і політикою нацистів. Подібна доля і коломийського правника Л. Рубінгера. Спочатку німецької окупації він повернувся в Галичину, працював певний час окружним прокурором у Чорткові, на початку 1943 р. переїхав до Коломиї. Тут став міським посадником, намагався забезпечити містян від терору гестапо. Винищення нацистами місцевих євреїв спонукало його до відставки і виїзду до Німеччини (Романенчук, 1988, с. 881).

Незважаючи на відвертий колоніальний характер окупаційного режиму, німці все ж допускали функціонування судової системи. Це сприяло поверненню частини адвокатів до рідного краю. До Станіслава повернулися адвокати О. Бойчук, І. Волянський, Г. Онуферко, в Долину – Я. Гриневич, О. Дереш, у Рожнятів – С. Грубський та Р. Курбас, до Болехова – П. Зволинський і О. Площанський, у Городенку – В. Кассіян і Т. Комаринський та ін. Відновили у Коломиї адвокатську роботу Р. Ставничий та О. Коссак. Частина з них змінили спеціалізацію: В. Кассіян вів

нотаріальну канцелярію, М. Литвинович і Т. Гаєцький працювали суддями, Р. Морозевич займався кооперативними справами.

Оскільки кримінальні покарання окупаційна влада здійснювала без юридичних процедур, тож переважно адвокати займалися цивільними справами. Їх громадська робота була зведена до мінімуму, а у своїй поведінці вони змушені були демонструвати лояльність до режиму. Незважаючи на обережність, деякі правники потрапили у лабет гестапо. Взимку 1942 р. коломийський адвокат О. Коссак безпідставно був звинувачений у зв'язках із підпільниками ОУН, арештований і майже рік утримувався у в'язницях Коломиї і Чорткова. Його звільнення домагалися керівники Українського центрального комітету В. Кубійович та К. Паньківський, але 27 листопада 1942 р. він разом із півсотнею заручників був розстріляний під с. Ягільниця біля Чорткова (Волошинський, 2017, с. 25–27). У Долині у 1943 р. під арешт потрапив Я. Гриневич, кілька тижнів провів у застінках гестапо. Йому вдалося звільнитися і, щоб не випробувати долю, він вдруге виїхав вглиб Німеччини (Гриневич, 1968). У січні 1944 р. арештували городенківця Р. Морозевича, який займався кооперацією. Як колишній правник, він приїхав до Галича, щоб спробувати звільнити з-під арешту свого брата, але й сам втратив свободу (Яшан, 1988, с. 256). Подальша його доля невідома. У грудні 1942 р. пропав безвісти, як припускають, був арештований і закатований гестапівцями, член похідної групи ОУН мельниківців у Дніпропетровську адвокат Ярослав Самотовка.

Та все ж більшість правників, котрі працювали в умовах німецького режиму, уникнули переслідувань. Напередодні наступу Червоної армії 1944 р. вони виїхали на захід, рятуючись від повернення комуністичного режиму. Після відновлення радянської влади в області залишилися з десятків колишніх адвокатів довоєнного часу. Окремі з них потрапили в поле зору НКВС і були репресовані. Серед них адвокат у с. Верховина (Жаб'є) Матренчук. Його затримали при переході словацького кордону, ув'язнили і подальша доля невідома.

У Болехові арештували П. Зволинського і О. Навроцького. Болехівський адвокат П. Зволинський у 1940 р. зумів виїхати до Німеччини (його дружина була німкенєю), там проживав у таборі для переселенців, змушений був важко фізично працювати. У

1943 р. повернувся з родиною назад і влаштувався бухгалтером. Учасні в громадському житті міста не брав, тож розраховував на лояльність більшовиків. У серпні 1944 р. П. Зволинського призначили бухгалтером на радянське промислове підприємство, але невдовзі його і сім'ю арештували. Засуджений Особливою нарадою при МДБ СРСР на один рік виправних робіт, після відбуття яких повернувся до міста, де у 1954 р. завершився його життєвий шлях (ДАІФО, ф. Р-2157, оп. 2, спр. 13124-П, арк. 17–24).

Адвокат О. Навроцький у перші місяці німецької окупації був призначений посадником Делятина, виконував обов'язки голови містечка до кінця жовтня 1941 р. Після цього працював адвокатом, а з наступом більшовиків у 1944 р. переїхав до Болехова, де й був арештований. Його звинувачували у співпраці з нацистами, причетності до знищення єврейського населення, інших злочинах. Військовим трибуналом військ НКВС СРСР у грудні 1945 р. О. Навроцького засудили на 10 років виправних таборів та п'ять років обмеження прав. Дружина подала скаргу в прокуратуру УРСР. Після перегляду справи, в ході якої не підтвердилися звинувачення у причетності до злочинів нацистів, термін ув'язнення був зменшений до шести років (Архів УСБУ ІФО, спр. 8212-П, арк. 94–107). Проте дожити до звільнення адвокату не судилося.

Висновки. Встановлення більшовицької влади на західно-українських землях у вересні 1939 р. супроводжувалося початком репресій проти місцевої інтелігенції з метою утвердження комуністичної тоталітарної системи. Українські адвокати потрапили під кримінальні переслідування саме як носії ідеї правового захисту, котра у радянській судовій системі практично була вихолощена. Головна мета репресій щодо правників – зламати будь-яку спробу у правовий спосіб відстоювати громадянські і особисті права власні чи звинувачених, утвердження у суспільній свідомості правового нігілізму, нав'язування дискурсу абсолютного права держави на насильство. З'ясовано атмосферу та результати репресій каральних органів стосовно правників, подальшу їх долю. Визначено шляхи уникнення частиною з них переслідувань з боку комуністичної та нацистської влади. Встановлено, що із 80 адвокатів, котрі на початок осені 1939 р. працювали на Станіславщині, чи тісно були пов'язані з нею, половина стали жер-

твами діяльності НКВС та гестапо. Через більшовицькі репресії 1939–1941 і 1944–1945 рр. пройшли понад 35 станиславівських правників, з них тільки п'ять вижили в радянських таборах. Від рук німецьких каральних органів загинули три особи, ще кількох було арештовано, але вони змогли уникнути смерті. Понад два десятки колишніх адвокатів зуміли уберегтися від комуністичних репресій, перебравшись на окуповані німцями землі Польського генерал-губернаторства. Частина з них у 1942–1944 рр. повернулися до Галичини і працювали за фахом або в громадських структурах. Після війни вони продовжили життя у західних країнах. Із 10 правників, котрі залишилися в Україні, тільки троє були допущені до надання юридичних послуг у повоєнний час. Доля півтора десятка передвоєнних адвокатів області ще не встановлена.

Джерела та література

- Андрухів, І., & Арсенич, П.** (1996). *Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр.* Івано-Франківськ.
- Арсенич, П.** (2006). *Галичани – жертви більшовицьких репресій.* Івано-Франківськ: Лілея – Нова Зоря.
- Архів УСБУ ІФО – Архів Управління Служби безпеки України у Івано-Франківській області.
- Бажан, О.** (2008.). *Реабілітовані історією. Тернопільська область* (Т. 1). Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч».
- Вардзарук, Л.** (Упоряд.). (2001). *Реабілітовані історією. Івано-Франківська область* (Т. 2). Івано-Франківськ: Місто-НВ.
- Волошинський, Б.** (2017). Український правник доктор Олекса Коссак. *Літопис Бойківщини*, 2/93 (104), 18–27. Дрогобич.
- Гриневич, Я.** (1968). *Катря Гриневичева: Біографічний нарис.* Торонто: Гомін України. Взято з <http://www.divczata.org/yaroslav-grinevich-katrya-grinevicheva8.html>.
- ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області.
- Даниленко, В., & Кокін, С.** (Упоряд.). (2009). *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України.* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Клапчук, В.** (2012). Адміністративно-територіальний поділ території сучасної Івано-Франківської області: від короля Казимира III Великого до незалежної України. *Карпатський край*, 2, 4–17.
- Климишин, М.** (Ред.). (1985). *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини* (Т. 2). Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен.

- Кобзан, І.** (б.р.). *Світлій пам'яті Ірини Сохацької*. Взято з http://info-kalush.at.ua/index/svitlij_pam_jati_irini_sokhacojki/0-38.
- Кобута, С., & Кобута, Л.** (2019). Станиславівський інтелігент Юліан Олесницький (1878-1941). *Другі Грабовецькі історичні читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. (с. 271–281). Івано-Франківськ.
- Коханевич, О.** (2017, 26 січня). Невідомі фрагменти великої історії: Людина з великої букви. *Новий час*. Взято з <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-osobustosti-kt/2905-2017-01-26-09-52-36>.
- Кравців, Б.** (Ред.). (1975). *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* (Т. 1). Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен.
- Любович, У.** (Ред.). (1989). *Рогатинська земля: збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів* (Т. 1). Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто.
- Макух, І.** (2001). *На народній службі. Спогади*. Київ: Основні цінності.
- Марунчак, М.** (Ред.). (1978). *Городенщина: історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег.
- Мельничук, Б.** (2004). Заваликут Іван Якимович. *Тернопільський енциклопедичний словник* (Т. 1). Тернопіль: ВАТ «ТВПК» Збруч».
- Пеленська, І., & Бабяк, К.** (1993). *Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долиниціни, Рожнятівщини, Журавениціни, Жидачівщини і Миколаївщини* (Т. III). Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто.
- Пелипейко, І.** (2004). *Містечко над Рибницею: книжка про Косів*. Косів: «Писаний Камінь».
- Полатайчук, Я.** (1999). *А ми тую стрілецькую славу збережемо...* Коломия: «Вік».
- Романенчук, Б.** (Ред.). (1988). *Коломия й Коломийщина: збірник споминів і статей про недавнє минуле*. Філадельфія.
- Рудницька, М.** (Ред.). (1958). *Західня Україна під большевиками IX. 1939 – VI. 1941*. Нью-Йорк.
- Слиж, А.** (2014). *Мої літа. Спогади*. Львів: Манускрипт-Львів.
- Федунків, З.** (2006). *Коштовний камінь Прикарпаття: Історичні нариси про минувшину й сучасність міста Бурищина*. Івано-Франківськ: «Сіверсія М.В.».
- Яшан, В.** (1989). *Під брунатним чоботом: німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944*. Торонто.

References

- Andrukhiv, I., & Arsenych, P.** (1996). *Ukrainski pravnyky u natsionalnomu vidrodzhenni Halychyny: 1848–1939 rr.* [Ukrainian Lawyers and the National Renaissance of Halychyna: 1848–19439]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Arsenych, P.** (2006). *Halychany – zhertvy bilshovytskykh represii* [People of Galychyna – victims of the communist regime]. Ivano-Frankivsk: Lileia – Nova Zoria [in Ukrainian].
- Arkhi v USBU IFO – Arkhi v Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Ivano-Frankivskii oblasti [The Archive of the Security Service of Ukraine in the Ivano-Frankivsk Region] [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2008). *Reabilitovani istoriieiu. Ternopilska oblas* [Rehabilitated by History. Ternopil Region]. (Vol. 1). Ternopil: VAT «TVPK» Zbruch» [in Ukrainian].
- Vardzaruk, L.** (Comp.). (2001). *Reabilitovani istoriieiu. Ivano-Frankivska oblast* [Rehabilitated by History. Ivano-Frankivsk Region]. (Vol. 2). Ivano-Frankivsk: Misto-NV [in Ukrainian].
- Voloshynskiy, B.** (2017). Ukrainskyi pravnyk doktor Oleksa Kossak [Dr. Oleksa Kosak the Ukrainian Lawyer]. *Litopys Boikivshchyny – Chronicle of Boykivshchyna*, 2/93 (104), 18–27. Drohobych [in Ukrainian].
- Hrynevych, Ya.** (1968). *Katria Hrynevicheva: biohrافیchnyi narys* [Katria Hrynevicheva: the biographical insight]. Toronto: Homin Ukrainy. Retrieved from <http://www.divczata.org/yaroslav-grinevich-katrya-grinevicheva8.html> [in Ukrainian].
- DAIFO – Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [The State Archive of the Ivano-Frankivsk Region] [in Ukrainian].
- Danylenko, V., & Kokin, S.** (Comp.). (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HAD SB Ukrainy* [The Soviet Institutions of the State Security in between 1939–1941]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Klymyshyn, M.** (Ed.). (1985). *Almanakh Stanyslavivskoi zemli: zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny* [The almanac of the Stanislaviv land: collection of materials on the history of Stanislavov and Stanislavivshchyna]. (Vol. 2). Niu-York, Toronto, Miunkhen [in Ukrainian].
- Klapchuk, V.** (2012). Administratyvno-terytorialnyi podil terytorii suchasnoi Ivano-Frankivskoi oblasti: vid korolia Kazymyra III Velykoho do nezalezhnoi Ukrainy [The administrative-territorial division of the modern Ivano-Frankivsk region: from the rule of King Kazymyr III the Great till the times of the independent Ukraine]. *Karpatskyi kraj – Carpathian region*, 2, 4–17 [in Ukrainian].

- Kobzan, I.** (n.d.). *Svitlii pamiati Iryny Sokhatskoi [In memory of Iryna Sokhalska]*. Retrieved from http://info-kalush.at.ua/index/svitlij_pam_jati_iri_ni_sokhackoji/0-38 [in Ukrainian].
- Kobuta, S., & Kobuta, L.** (2019). Stanyslavivskiy intelihent Yulian Olesnytskyi (1878–1941) [Yulian Olesnytskyi, the Stanislaviv intellectual]. *Druhi Hrabovetski istorychni chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii – The second Grabovets historical readings: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference.* (pp. 271–281). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Kokhanevych, O.** (2017, January 26). Nevidomi frahmenty velykoi istorii: liudyna z velykoi bukvy [Unknown fragments of the big history: a man from a capital letter]. *Novyi chas – New time.* Retrieved from <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-osobustosti-kt/2905-2017-01-26-09-52-36> [in Ukrainian].
- Kravtsiv, B.** (Ed.). (1975). *Almanakh Stanyslavivskoi zemli: zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny [The almanac of the Stanislaviv land: collection of materials on the history of Stanislavov and Stanislavivshchyna]*. (Vol. 1). Niu-York, Toronto, Miunkhen [in Ukrainian].
- Liubovych, U.** (Ed.). (1989). *Rohatynska zemlia: zbirnyk istorychno-memuarnykh, etnografichnykh i pobutovykh materialiv [Rohatyn Region: collection of historical memoirs, ethnographic and household materials]*. (Vol. 1). Niu-York, Paryzh, Sydnei, Toronto [in Ukrainian].
- Makukh, I.** (2001). *Na narodnii sluzhbi: spohady [On public service: Memories]*. Kyiv: Osnovni tsinnosti [in Ukrainian].
- Marunchak, M.** (Ed.). (1978). *Horodenshchyna [Horodenka region]*. Niu-York, Toronto, Vinnipeh [in Ukrainian].
- Melnychuk, B.** (2004). Zavalykut Ivan Yakymovych. *Ternopilskiy entsyklopedychnyi slovnyk – Ternopil Encyclopaedic Dictionary* (Vol. 1). Ternopil: VAT «TVPK» Zbruch» [in Ukrainian].
- Romanenchuk, B.** (Ed.). (1988). *Kolomyia y Kolomyishchyna [Kolomyia and Kolomyia Region]*. Filadelfiia [in Ukrainian].
- Rudnytska, M.** (Ed.). (1958). *Zakhidnia Ukraina pid bolshevykamy IX. 1939 – VI. 1941 [Western Ukraine under the Soviet Rule. IX. 1939 – VI. 1941]*. Niu-York [in Ukrainian].
- Pelenska, I., & Babiak, K.** (1993). *Stryishchyna: istorychno-memuarnyi zbirnyk Stryishchyny, Skilshchyny, Bolekhivshchyny, Dolynshchyny, Rozhniativshchyny, Zhuravenshchyny, Zhydachivshchyny i Mykolaivshchyny [Stryi region: Historical memoirs of the regions of Stryi, Sokil, Bolekhiv, Dolyna, Rozhniativ, Zhuraven, Zhydachiv, Mykholaiv]*. (Vol. 3). Niu-York, Paryzh, Sydnei, Toronto [in Ukrainian].

- Pelypeiko, I.** (2004). *Mistechko nad Rybnytseiu: knyzhka pro Kosiv [The Town upon Rybnytsia: a book about Kosiv]*. Kosiv: «Pysanyi Kamin» [in Ukrainian].
- Polataichuk, Ya.** (1999). *A my tuiu striletskuiu slavu zberezheмо... [And we will preserve the glory of Sich Riflemen...]*. Kolomyia: «Vik» [in Ukrainian].
- Slyzh, A.** (2014). *Moi lita: spohady [My Age: Memories]*. Lviv: Manuskrypt-Lviv [in Ukrainian].
- Fedunkiv, Z.** (2006). *Koshtovnyi kamin Prykarpattia: istorychni narysy pro mynuvshynu y suchasnist mista Burshtyna [The Jewel of the Prycarpattia region. Historical overview of the past and present of the Burshtyn town]*. Ivano-Frankivsk: «Siversiia M.V.» [in Ukrainian].
- Yashan, V.** (1989). *Pid brunatnym chobotom: nimetska okupatsiia Stany-slavivshchyny v Druhii svitovii viini, 1941–1944 [Under the Red Boot: German occupation of the Stanislaviv Region in World War II, 1941–1944]*. Toronto [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.09.2020 р.

УДК 94:323.281(477.6)"19"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215327

Олександр СТРУЧЕНКОВ

кандидат історичних наук, доцент (iscander1209@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7693-8578>

Олександр РОМАНУХА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри туризму та країнознавства, Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, вул. Трамвайна, 16, м. Кривий Ріг, Україна, індекс 50005 (Romanukha@donnuet.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4695-3985>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1830992/oleksandr-romanukha/>

Бібліографічний опис статті: Струченков, О., & Романуха, О. (2020). Політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу напередодні німецько-радянської війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 132–147. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215327>.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛЕГЕНЦІЇ ДОНБАСУ НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. Мета дослідження. Політичні репресії в СРСР напередодні німецько-радянської війни є найменш вивченими. Однак без їх аналізу неможливо повною мірою осягнути сутність сталінського тоталітарного режиму і тих кардинальних змін, які відбулися в радянському суспільстві в 1920–1930-і рр. **Мета статті** – комплексний аналіз репресій проти технічної інтелігенції Донбасу в 1939 – першій половині 1941 р. Завдання дослідження: 1) виявити причини і характер репресій проти технічних фахівців; 2) проаналізувати кількісний та якісний склад репресованих; 3) на основі архівно-слідчих справ розглянути механізм

© Олександр Струченков, Олександр Романуха, 2020

здійснення репресій; 4) порівняти репресії 1939–1941 рр. з репресіями «великого терору» 1937–1938 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системоутворення, наукового характеру, перевірки, об'єктивності автора, поміркованого наративного конструктивізму і використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системні та ін.) методів. **Наукова новизна полягає** у введених до наукового обігу нових матеріалів, щодо репресій проти технічної інтелігенції Донбасу в передвоєнні роки, аналізу кількісного й якісного складу репресованих спеціалістів, вивченні механізму здійснення репресій, проведенні порівняльного аналізу з попередніми хвилями репресій.

Висновки. Політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу в передвоєнний період генетично пов'язані з попереднім «великим терором» 1937–1938 рр. По-перше, вони були викликані боротьбою проти всіх, хто висловлював невдоволення тоталітарним режимом. По-друге, невиконання виробничих планів і аварії ставали підставою для звинувачень фахівців у політичних злочинах. По-третє, органи держбезпеки продовжували будувати обвинувальні висновки на самообмові заарештованих.

Рівночасно репресії 1939–1941 рр. мають певну специфіку. Значно скоротилися масштаби терору. Якщо у 1937–1938 рр. у Донбасі було заарештовано понад три тисяч фахівців, то в 1931–1941 рр. – не більше 100. У більшості випадків справи розглядали судові органи. Привертає увагу менш суворий характер вироків. У 1937–1938 рр. було розстріляно 65,4 % всіх заарештованих ІТП, тоді як в 1939–1941 рр. – 14,1 %, а кожен п'ятий фахівець (21,2 %) був звільнений і реабілітований.

Ключові слова: НКВС; репресії; терор; тоталітаризм; технічна інтелігенція.

Oleksandr STRUCHENKOV

PhD (History), Associate Professor (iscander1209@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7693-8578>

Oleksandr ROMANUKHA

PhD (History), Associate Professor, Department of Regional Studies and Tourism, Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky, 16 Tramvayna Str., Kryvyi Rih, Ukraine, postal code 50005 (Romanukha@donnuet.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4695-3985>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1830992/oleksandr-romanukha/>

To cite this article: Struchenkov, O., & Romanukha, O. (2020). Politychni represii proty tekhnichnoi intelihtentsii Donbasu naperedodni nimetskoraadianskoi viiny [Political repressions against the technical intelligentsia of Donbass on the eve of the German-Soviet war]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 132–147. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215327> [in Ukrainian].

POLITICAL REPRESSIONS AGAINST THE TECHNICAL INTELLIGENTSIA OF DONBASS ON THE EVE OF THE GERMAN-SOVIET WAR

Summary. *Political repressions on the eve of the German-Soviet war in the USSR are rarely studied. However, without its analysis it is impossible to understand the full nature of Stalin totalitarian regime and those cardinal changes that happened in the soviet society in 1920–1930s. The purpose of the article is to give the complex analysis of the repressions against technical intelligentsia in Donbass in 1939 – in the first half of 1941. Research tasks: 1) establish the reasons and the nature of repressions against technical specialists; 2) analyze the quantitative and qualitative list of victims of political repression; 3) on the basis of archival and investigative affairs to consider the mechanism of implementation of repressions; 4) compare repressions in 1939–1941 to repressions of "The Great Terror" in 1937–1938. The research methodology is based on the principles of historicism, system-formation, scientific character, verification, the author's objectivity, moderated narrative constructivism and the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specially-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, etc.) methods. The scientific novelty. New materials on repressions against the technical intelligentsia of Donbass in the pre-war years were introduced into scientific circulation, the quantitative and qualitative composition of repressed specialists was analyzed, the mechanism of repressions was considered, a comparative analysis with previous waves of repressions was conducted.*

***Conclusions.** Political repressions against the technical intelligentsia in Donbass during the paramilitary period are genetically connected with the preceding "The Great Terror" in 1937–1938. Firstly, they were caused by the fight against all who showed discontent with totalitarian regime. Secondly, the failure to carry out the work plans and work accidents became the reasons for accusations of the specialists in political crimes. Thirdly, the bodies of state security continued to build indictments on self-accusations of the arrested.*

At the same time repressions in 1939–1941 had certain specifics. Terror scales were considerably reduced. In 1937–1938 in Donbass more than 3000 specialists were arrested, while in 1939–1941 – no more than 100. In most cases the court matters were considered by judicial authorities. It is important to mention less severe character of the pronounced sentences. In 1937–1938 65.4 % of all arrested were shot down, whereas in 1939–1941 – 14.1 %, and every fifth specialist (21.2 %) was released and rehabilitated.

***Key words:** NKVD; repressions; terror; totalitarianism; technical intelligentsia.*

Постановка проблеми. Політичні репресії є невід’ємною частиною тоталітарного режиму. У СРСР, особливо за часів правління Й. Сталіна, вони набули небачених масштабів та жорстокості, перетворившись на один з ключових факторів повсякденного життя людей. Репресії мали негативні наслідки не лише в суспільно-політичному житті, але й економіці, культурі, демографії країни. Всеохопний контроль влади із застосуванням для цього широкого спектру репресивних методів поширювався на усю країну. Насильницьке захоплення влади, її централізація, затвердження однопартійності та поширення культу особи, голодомори цинічно виправдовувались владою і заявами про їх необхідність на шляху соціалістичного будівництва. Циклічність історії та трансформаційні процеси становлення української державності після 1991 р. доводять збереження подібних ситуацій і в наш час та необхідність пам’ятання про особливість подій тих часів з метою їх уникнення в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх 30 років сталінізм як тоталітарна ідеологія та практика став одним з головних об’єктів дослідження вчених на пострадянському просторі. Багато українських істориків розглядають цей фено-

мен, передовсім, у зв'язку з процесами радянської модернізації 1920–1930-х рр., яка мала суперечливі наслідки для суспільства (Даниленко та ін., 1991; Шаповал, 1993). У 2000-і р. з'явилася низка фундаментальних наукових праць, присвячених безпосередньо масовим політичним репресіям. У багатьох із них автори значну увагу приділяють причинам здійснення, перебігу та наслідкам масових репресій у Донбасі (Бут & Добров, 2002; Лихолобова, 2006; Нікольський, 2003). Проте варто зауважити, що у фокусі таких студій опиняються в основному резонансні спецеїдські процеси наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр., а також «великий терор» 1937–1938 рр. При цьому репресії проти інженерно-технічних працівників (далі – ІТП) Донбасу у передвоєнний період майже не висвітлюються, що може породити хибне уявлення про бездіяльність каральних органів. Окремі аспекти репресій проти технічної інтелігенції напередодні німецько-радянської війни представлені лише в публікаціях В. Нікольського (Нікольський, 1997, 1998), в яких здійснений статистично-соціологічний аналіз чисельності та складу репресованих у 1939 р., а також в роботі Л. Борбачової (2004), де розглядається доля професора Донецького індустріального інституту Е. Меллера, засудженого разом з 14 працівниками вугільної промисловості у серпні 1939 р.

Мета статті. Таким чином, наведена вище аргументація щодо актуальності обраної теми дослідження, а також невисокий рівень її наукової розробленості спонукали нас звернутися до питання про політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу в 1939 – у першій половині 1941 р. Саме всебічне комплексне вивчення означеної наукової проблеми є метою пропонованої статті. Завдання дослідження полягають у тому, щоб: 1) виявити причини та характер репресій проти ІТП; 2) проаналізувати кількісний та якісний склад репресованих спеціалістів; 3) на основі архівно-слідчих справ розглянути механізм здійснення репресій; 4) порівняти репресії 1939–1941 рр. із попередньою добою «великої чистки» 1937–1938 рр.

Виклад основного матеріалу. Таємна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» скасувала надзвичайне законодавство щодо розгляду політичних справ. Органам НКВС та прокуратури заборонялося здійснювати масові арешти. Ордер на арешт

віднині видавався тільки постановою суду або із санкції прокурора. Крім того, були ліквідовані найбільш одіозні органи поза-судових розправ – трійки УНКВС. Кримінальні справи почали розглядатися винятково судами або Особливою нарадою при НКВС. Усе це свідчило про завершення «великої чистки», проте зовсім не означало припинення політичних репресій як таких. Можна констатувати значне зменшення масштабів репресій. Дійсно, якщо у 1937 р. з політичних мотивів в Україні заарештували 77 794 особи, в 1938 р. – 108 006 осіб, то в 1939 р. – 11 744 особи, а в 1940 р. – 48 043 особи (Нікольський, 2003, с. 271–272, 291–292). Поряд із цим суттєво скоротилася кількість заарештованих ІТП (з 1 027 до 192 осіб), а також їхня частка в складі репресованих (з 1,3 % до 0,4 %) (див. табл. 1).

Таблиця 1. Кількість та частка ІТП, арештованих за політичними мотивами в Україні в 1937–1940 рр.
(Нікольський, 2003, с. 272–273, 292)

	1937	1938	1939	1940
Кількість арештованих ІТП	1027	1243	85	192
У % до всіх арештованих	1,3	1,2	0,7	0,4

Однією з особливостей передвоєнних «чисток» є той факт, що жертвами репресій були в основному мешканці Західної України, радянізація якої почалася у вересні 1939 р. Так, у 1939 р. органи держбезпеки заарештували там 9286 осіб (79 % усіх заарештованих в УРСР), а в 1940 р. – 43 706 осіб (91 %) (Нікольський, 2003, с. 293–295). Водночас за підрахунками В. Нікольського, 1939 року в Сталінській (Донецькій) області з політичних мотивів арештували 439 осіб, у т. ч. 78 технічних спеціалістів (17,8 %) та 24 господарські керівники (5,5 %) – всього 102 особи (23,2 %) (Нікольський, 1998, с. 157). Отже, адміністративно-управлінський та інженерно-технічний персонал був однією з основних мішеней діяльності каральних органів.

Доля арештованих склалася по-різному. Кожний четвертий (28 осіб) був звільнений без суду та виправданий. Крім того, до ув'язнення у виправно-трудовах таборах терміном до 3 років були засуджені 12 осіб (11,8 %), терміном 4–5 років – 12 осіб

(11,8 %), терміном 6–10 років – 23 особи (22,5 %), терміном 11–15 років – 9 осіб (8,8 %), терміном 20 років – 7 осіб (6,9 %); ще 8 осіб (7,8 %) були страчені (Никольський, 1998, с. 157).

Біографічні довідки на арештованих громадян, опубліковані в науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» (Тронько та ін., 2004а, 2004б), допомагають уточнити й конкретизувати чисельність та склад технічних спеціалістів Донбасу, які стали жертвами репресивно-каральної системи. У 1939 р. за політичними мотивами арештували 60 ІТП (25 в Сталінській та 35 у Ворошиловградській областях), у 1940 р. – 13 ІТП (7 в Сталінській та 6 у Ворошиловградській областях), у першій половині 1941 р. – 12 ІТП (7 в Сталінській та 5 у Ворошиловградській областях).

За віком арештовані інженери і техніки розподілилися так: до 30 років – 8,2 %, 31–40 років – 43,5 %, 41–50 років – 31,8 %, старше 50 років – 16,5 %. Отже, тільки кожний шостий репресований був так званим «старим спецом», тобто отримав теоретичну та практичну підготовку до революції. Основну масу жертв терору становили представники доволі чисельної на той момент радянської генерації інтелігенції. Більшість репресованих були росіянами (42,4 %) та українцями (37,6 %), кожний восьмий (13 %) – євреєм (див. табл. 2). Ці дані повністю корелюються з національним складом технічної інтелігенції Донбасу, яка формувалася як поліетнічна соціально-професійна спільнота.

Таблиця 2. Віковий та національний склад ІТП, арештованих у 1939–1941 рр. (Тронько та ін., 2004)

Роки	Всього (осіб)	Вік				Національність			
		До 30	31–40	41–50	Від 50	Росіяни	Українці	Євреї	Інші
1939	60	1	25	25	9	24	23	9	4
1940	13	2	6	1	4	4	6	2	1
1941	12	4	6	1	1	8	3	0	1
Всього	85	7	37	27	14	36	32	11	6

Половина арештованих (44,7 %) мали вищу, а третина (37,7 %) – середню освіту. Комуністів, комсомольців та кандидатів у члени партії було 20 %, колишніх членів КП(б)У – 2,4 %, а решта – безпартійні.

безпартійних – 77,6 %. Отже, маховик репресій був спрямований передовсім проти безпартійної інтелігенції, яка завжди викликала підозру каральних органів.

У результаті репресій найбільших втрат зазнала вугільна промисловість – 35,3 % усіх арештованих ІТП. Кожний четвертий (27 %) працював у машинобудуванні, кожний десятий (10,6 %) – у металургії, по 11,8 % – у хімічній промисловості та на транспорті.

Як уже зазначалося, наприкінці 1938 р. практика розгляду справи та винесення вироку позасудовими органами була суттєво обмежена. Незважаючи на ліквідацію трійок УНКВС, у системі репресивно-карального апарату продовжувала діяти Особлива нарада при НКВС, яка у 1939–1941 рр. ухвалила рішення щодо 15,3 % арештованих ІТП. Долю решти визначили судові органи різного рівня та інстанцій. Проте це не означало відновлення принципів верховенства права та незалежності судів. Тільки кожна шоста справа (16,5 %) розглядалася обласними судами, тобто судами загальної юрисдикції. Хоча технічні спеціалісти були не військовими, а цивільними особами, розгляд їхніх справ здійснювали Військова колегія Верховного Суду СРСР (21,2 %), трибунал Харківського військового округу (20 %), а також лінійні суди Північнодонецької та Південнодонецької залізниць (5,9 %) (див. табл. 3).

Таблиця 3. Органи, які винесли вироки у справах ІТП у 1939–1941 рр. (Трощко та ін., 2004)

	Обласний суд	Військова колегія Верховного Суду СРСР	Військовий трибунал Харківського округу	Лінійні суди залізниць	Особлива нарада при НКВС	Інші	Не вказано
1939	7	11	17	2	11	1	11
1940	3	5	0	1	2	0	2
1941	4	2	0	2	0	2	2
Усього	14	18	17	5	13	3	15

На відміну від «великого терору» 1937–1938 рр., коли здійснювалося цілеспрямоване знищення всіх спеціалістів, які

викликали щонайменшу підозру в нелояльності, власті перейшли до традиційної політики залякування інтелігенції. Дійсно, якщо в 1937–1938 рр. 65,4 % арештованих ІТП були страчені, то в 1939–1941 рр. таких було 14,1 %. При цьому найбільшу кількість смертних вироків (9 з 12) ухвалили в 1939 р. За терміном ув'язнення у виправно-трудовах таборах техперсонал розподілявся так: 1–5 років – 21 %, 6–10 років – 21,2 %, 11–15 років – 10,6 %, більше 15 років – 8,2 %. Тільки кожний п'ятий спеціаліст (21,2 %), який потрапив до катівень НКВС, був звільнений та реабілітований (див. табл. 4). Крім того, у 1939–1940 рр. звільнили та реабілітували деяких ІТП, заарештованих під час «великої чистки».

Таблиця 4. Вироки, винесені у справах ІТП, арештованих у 1939–1941 рр. (Тронько та ін., 2004)

Роки	Розстріл	Висилка з СРСР	Виправно-трудові роботи, роки				Звільнення / реабілітація
			1–5	6–10	11–15	Від 15	
1939	9	3	11	9	8	6	14
1940	0	0	5	6	0	0	2
1941	3	0	2	3	1	1	2
Усього	12	3	18	18	9	7	18

У передвоєнний період органи держбезпеки не відмовилися від фабрикації колективних справ, у яких певну групу технічних спеціалістів звинувачували у шкідництві, шпигунстві та диверсіях. Порушенню найбільшої з них у Сталінській області передували такі події. 19 березня 1939 р. о 10 годині ранку на шахті № 13 біс «Радянська» тресту «Радянськвугілля» прогрімів потужний вибух, у результаті якого загинули 95 шахтарів. За кількістю жертв це була одна з найбільших техногенних аварій у вугільній промисловості республіки. У попередні роки будь-яка надзвичайна ситуація на підприємствах набувала суспільного резонансу та часто ставала відправною точкою чергової ідеологічної кампанії. Яскравим прикладом того був вибух 23 вересня 1936 р. на шахті «Центральна» Кемеровського гірничорудного району, який забрав життя 10 шахтарів. Цю трагедію НКВС використав максимально – був організований показовий процес над керівництвом і техперсоналом рудника, по всій країні пройшла кампанія з

виявлення «троцькістських шпигунів і шкідників», яка призвела, у підсумку, до «великої чистки» 1937–1938 рр.

У випадку із вибухом на шахті № 13 біс власті не пішли на нагнітання масової істерії в суспільстві, а просто приховали цей факт від громадськості. На шпальтах обласної газети «Соціалістичний Донбас» не було жодної згадки або натяку про цю трагедію, за винятком кількох заміток про необхідність надавати більше уваги техніці безпеки на виробництві. При цьому слідчі органи одразу ж вжили заходів з пошуку, а точніше, з призначення винних у вибуху. Комісія з розслідування аварії на чолі з начальником «Головвугілля» М. Касуровим ледь приступила до роботи, як були арештовані перші фігуранти справи – начальник вентиляції П. Ясенев та слюсар П. Ковальов. У складеному комісією висновку вказувалися суттєві недоліки в роботі як керівництва тресту «Радянськвугілля» і шахти № 13 біс, так і представників Гірничотехнічної інспекції (ГТІ). У результаті комісія визнала доцільним відсторонити від посад та притягнути до суду головного інженера тресту О. Жирова, заступника завідувача шахти О. Ільїних, заступника головного інженера шахти К. Мірошниченка, начальника вентиляції П. Ясенєва та дільничного інспектора ГТІ П.К. Лаптева.

Проте органи НКВС значно розширили коло осіб, відповідальних за аварію – з 25 березня до 14 травня 1939 р. були арештовані ще 6 технічних спеціалістів з апарату тресту і шахти – М. Васильчиков, В. Іванов, С. Михайленко, І. Приймаков, Ф. Піддубний, Л. Єна, а також робітник-механік О. Штейн. Була перекваліфікована і сама справа. Віднині вибух інтерпретувався не як наслідок злочинної халатності та невиконання посадових інструкцій, а як зловмисний акт, тобто диверсія. Бурхливе уявлення співробітників держбезпеки малувало структуру та зв'язки нібито розкритої ними антирадянської правотроцькістської організації. За версією слідства, групу очолював професор Донецького індустріального інституту Е. Меллер – член Шахтинської шкідницької організації та німецький шпигун, який доручив своїм подільникам з тресту «Радянськвугілля» «організувати велику диверсію з людськими жертвами», приурочивши її до XVIII з'їзду ВКП(б) (Борбачева, 2004, с. 49). Аби надати ще більшу вагомість розкритій міфічній організації, слідчі «записали» до її

лав управляючого трестом «Сергівугілля» С. Іванова (арештований 21 листопада 1938 р.) та управляючого трестом «Донбасшахтобуд» К. Єпіфанцева (арештований 12 січня 1939 р.).

Постать К. Єпіфанцева заслуговує окремої уваги. Без перебільшення, його можна віднести до еліти радянської генерації технічної інтелігенції. Єпіфанцев пройшов усі сходинки професійної ієрархії – від начальника дільниці шахти до начальника комбінату «Донбасвугілля» та заступника начальника «Головвугілля». Ще у 1931 р. за самовіддану працю був удостоєний найвищої нагороди СРСР – ордена Леніна. У січні 1938 р. К. Єпіфанцева призначили управляючим трестом «Донбасшахтобуд». Проте за рік талановитому інженеру не вдалося відновити роботу підприємства, яке, як і вся вугільна промисловість, перебувало у глибокій кризі через масові репресії. Той факт, що трест виконав план щодо введення в експлуатацію нових шахт тільки на 60 %, став підставою для арешту Єпіфанцева.

Збирання доказової бази здійснювалося за давно відпрацьованою схемою. На підтвердження належності К. Єпіфанцева до контрреволюційної організації наводилися показання-обмови раніше репресованих осіб, зокрема, колишніх партійних керівників Донецької області Е. Прамнека та І. Піндюра (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф, т. 12, арк. 4). Перевірити правдивість їхніх показань на очній ставці було неможливо, оскільки вони були страчені ще до арешту К. Єпіфанцева. Водночас слідчі довільно тлумачили акт експертної комісії, яка визнала роботу тресту «Донбасшахтобуд» незадовільною. Зауважимо, що в самому акті відсутні такі формулювання, як шкідництво, саботаж тощо. Але співробітники НКВС використали в обвинувальному висновку саме ці ганебні ярлики. Крім того, здійснювалися спроби виявити факти біографії, що компрометували Єпіфанцева. Зокрема, його огульно звинувачували в тому, що нібито в 1919 р. він три місяці був на курсах з підготовки офіцерів білої армії генерала А. Денікіна. Зважаючи на те що в роки революції та громадянської війни влада в Донбасі неодноразово змінювалася, мешканцям регіону заради виживання часто доводилося йти на співробітництво із черговим політичним режимом. Однак документальних доказів служби К. Єпіфанцева в білій армії не було.

Майже місяць інженер заперечував усі звинувачення, доки до нього не застосували заходи фізичного та морального впливу. Згодом він згадував, що слідчий Хомашко неодноразово бив його на допитах, а співкамерник Попов (можливо, підсаджений до Єпіфанцева співробітник НКВС) радив не ризикувати життям та у всьому зізнатися (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 342–345). За таким же сценарієм велося слідство щодо інших арештованих.

Чи був К. Єпіфанцев персонально відповідальним за незадовільну роботу тресту та за недоліки у будівництві шахти № 13 біс? Відповідь однозначна – ні. Уже в період «великої чистки» трест «Донбассшахтобуд» був у глибокому прориві – у 1937 р. план був виконаний на 79,7 %, у першому кварталі 1938 р. – на 49,7 % (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 329). Те, що під керівництвом К. Єпіфанцева протягом 1938 р. були здані п'ять великих шахт і в основному закінчилося будівництво ще чотири середні (удвічі більше, ніж у 1937 р.), можна вважати успіхом. Річний план виконали на 60 %, незважаючи на відсутність нового обладнання та плінність кадрів працівників апарату тресту. За недоліки у будівництві шахти № 13 біс відповідальність ніс насамперед «Метробуд», співробітники якого складали проекти шахт-новобудов.

Сумнівним можна вважати висновок гірничотехнічної експертизи, складений 25–27 липня 1939 р., в якому вибух на шахті кваліфікувався як диверсія, здійснена зловмисно та планомірно (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 85–88). Трагедія стала закономірним наслідком критичної ситуації, яка склалася у тресті «Радянськвугілля» в 1937–1938 рр. Спроби досягти завищених планових показників здійснювалися на шкоду правилам техніки безпеки. Все це відбувалося на фоні третирування та терору проти ІТП, що призводило до великої плінності кадрів. Як результат, у 1938 р. на підприємствах тресту було 1 167 аварій із втратою 67 тисяч т вугілля. Зростала крива виробничого травматизму. Якщо у 1937 р. зафіксували 3 749 випадків травматизму, у т. ч. 38 смертельних, то у 1938 р. – відповідно 4124 та 54. У 1939 р. ситуація не поліпшилася, про що вказала у своїх висновках слідча комісія «Головвугілля»: «З 13 по 18 березня на шахтах тресту «Радянськвугілля» щодня мали місце смертельні нещасні випадки»

(Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 75). Ті ж причини аварії назвав згодом і К. Єпіфанцев, зауваживши, що «причиною вибуху газу в шахті явилось те, що ... керівні інженерно-технічні працівники на цій шахті змінювалися 4–5 разів, що призвело до запуснення шахти, тоді як вона була важкою у газовому відношенні» (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 346).

Вибиті у заарештованих зізнання дозволили обласному керівництву НКВС переконати вище керівництво в значимості сфабрикованої справи. У зв'язку із цим заключний етап слідства відбувався в Москві, куди привезли всіх заарештованих. Деякі з них намагалися відмовитися від даних раніше показань, але тільки К. Єпіфанцеву, С. Іванову та Ф. Піддубному вдалося протистояти тиску слідчих у відстоюванні своєї невинуватості.

Звинувачувальний висновок у справі антирадянської правотроцькістської диверсійної організації в тресті «Радянськвугілля» був підготовлений 3 серпня 1939 р. Цікаво, що звинувачення ґрунтувалися тільки на висновках експертів та визнаннях самих підсудних. Жодних доказів, у т. ч. речових, які б доводили їхню вину, не було.

13 серпня 1939 р. справу в закритому режимі розглянула Військова колегія Верховного Суду СРСР. Протягом дев'ятигодинного засідання члени колегії обмежилися допитом підсудних та зачитуванням показань свідків, тоді як самих свідків до суду не викликали. Досить хитка доказова база не завадила суддям винести незаконний та доволі жорсткий вирок: 9 з 15 підсудних: Е. Меллер, М. Васильчиков, О. Жиров, С. Михайленко, І. Примаков, К. Мирошниченко, О. Льїних, П. Ясенев, В. Іванов, – були страчені. Ф. Піддубного та Л. Єну засудили до 20 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах, К. Єпіфанцева – до 15 років, О. Штейна та П. Ковальова – до 10 років, С. Іванова – до 3 років (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 237–242). Штейн і Ковальов через кілька років померли в ув'язненні. Всіх засуджених реабілітували у 1957 р.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Політичні репресії проти інженерно-технічної інтелігенції Донбасу у передвоєнний період генетично пов'язані з попереднім етапом «великого терору» 1937–1938 рр. По-перше, як і раніше, вони зумовлювалися боротьбою проти всіх, хто вислов-

лював незадоволення тоталітарним режимом. Водночас саме на технічних спеціалістів влада традиційно перекладала відповідальність за будь-які соціально-економічні прорахунки. По-друге, порушення або неналежне виконання ІТП посадових зобов'язань ставали підставою для політичних звинувачень у троцькізмі, шкідництві, саботажі, диверсіях. По-третє, попри скасування надзвичайного законодавства з розслідування політичних справ, органи держбезпеки продовжували вибудовувати звинувачувальні висновки на самообмовах арештованих, які отримували за допомогою фізичного та морального тиску на них.

Рівночасно репресії проти технічної інтелігенції напередодні напередодні німецько-радянської війни мають певну специфіку. Насамперед значно зменшилися масштаби терору. Якщо у 1937–1938 рр. в Донбасі арештували більше 3 тисяч спеціалістів, то у 1939–1941 рр. – не більше 100. У більшості випадків справи розглядали судові органи: Військова колегія Верховного Суду СРСР (21,2 %), військовий трибунал Харківського військового округу (20 %), а також обласні суди (16,5 %). Особлива нарада при НКВС визначила долю тільки кожного сьомого спеціаліста. Звертає увагу менш суровий характер ухвалених вироків. У 1937–1938 рр. було розстріляно 65,4 % всіх арештованих ІТП, тоді як у 1939–1941 рр. – 14,1 %. Крім того, кожний п'ятий ІТП (21,2 %) був звільнений та реабілітований.

Джерела та література

Архів УСБУ ДО – Архів Управління Служби безпеки України в Донецькій області.

Борбачева, Л.В. (2004). *Репрессированная наука Донбасса: история фабрикации политических «дел» в Донецком индустриальном институте в конце 20–30-х гг. в контексте массовых репрессий в стране и регионе*. Донецьк: Схід. вид. дім.

Бут, О.М., & Добров, П.В. (2002). *«Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття*. Донецьк: Вид-во «УкрНТЕК».

Даниленко, В.М., Касьянов, Г.В., & Кульчицький, С.В. (1991). *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки*. Київ: Либідь.

Лихолобова, З.Г. (2006). *Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону)*. Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту.

- Никольский, В.М.** (1998). «Оттепель» 1939 года? *Правда через роки: статті, спогади, документи*, 2, 155–171. Донецьк.
- Нікольський, В.М.** (1997). Жертви 1939 року на Донеччині. *Нові сторінки історії Донбасу*: статті, 5, 120–129. Донецьк: ДонНУ.
- Нікольський, В.М.** (2003). *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ.
- Тронько, П.Т., Данилюк, Ю.З., Реєнт, О.Л. та ін.** (Упоряд.). (2004а). *Реабілітовані історією. Донецька область* (Кн. 1–9). Донецьк: Вид-во КП «Регіон».
- Тронько, П.Т., Данилюк, Ю.З., Реєнт, О.Л. та ін.** (Упоряд.). (2004б). *Реабілітовані історією. Луганська область* (Кн. 1–3).
- Шаповал, Ю.І.** (1993). *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: Наукова думка.

References

- Arkhir USBU DO – Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Donetskii oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine in Donetsk region] [in Ukrainian].
- Borbacheva, L.V.** (2004). *Repressirovannaya nauka Donbassa: istoriya fabrikatsii politicheskikh «del» v Donetskoye industrialnoye institut v kontse 20–30-kh gg. v kontekste massovykh repressiy v strane i regione* [Repressed science of Donbass: the history of fabrication of political "cases" in the Donetsk Industrial Institute in the late 1920s and 1930s in the context of massive repressions in the country and region]. Donetsk: Skhid vyd. dim [in Russian].
- But, O.M., & Dobrov, P.V.** (2002). «*Ekonomichna kontrrevoliutsiia*» v Ukraini v 20–30-ti roky XX stolittia [“Economic counter-revolution” in Ukraine in the 20–30s of the 20th century]. Donetsk: «UkrNTEK» [in Ukrainian].
- Danylenko, V.M., Kasianov, H.V., & Kulchytskyi, S.V.** (1991). *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky* [Stalinism in Ukraine: 20–30s]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Lykholobova, Z.H.** (2006). *Totalitarnyi rezhym ta politychni represii v Ukraini u druii polovyni 1930-kh rokiv (perevazhno na materialakh Donetskoho rehionu)* [Totalitarian regime and political repressions in Ukraine in the second half of the 1930s (mostly based on materials from the Donetsk region)]. Donetsk: Donetskoho nats. un-tu [in Ukrainian].

- Nikolskiy, V.M.** (1998). «Ottepel» 1939 goda? [The "thaw" of 1939?]. *Pravda cherez roky: statii, spohady, dokumenty – The truth in years: articles, memoirs, documents*, 2, 155–171. Donetsk [in Russian].
- Nikolskiy, V.M.** (1997). Zherty 1939 roku na Donechchyni [Victims of 1939 in Donetsk region]. *Novi storinky istorii Donbasu: statii – New pages in the history of Donbass: articles*, 5, 120–129. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Nikolskiy, V.M.** (2003). *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.): istoryko-statystychnye doslidzhennia [Repressive activity of the USSR state security bodies in Ukraine (late 1920s – 1950s): Historical and statistical research]*. Donetsk: Vyd-vo DonNU [in Ukrainian].
- Tronko, P.T., Danyliuk, Yu.Z., Reient, O.L. et al.** (Comps.). (2004a). *Reabilitovani istoriiei. Donetska oblast [Rehabilitated by history. Donetsk region]*. (Vols. 1–9). Donetsk: Vyd-vo KP «Rehion» [in Ukrainian].
- Tronko, P.T., Danyliuk, Yu.Z., Reient, O.L. et al.** (Comps.). (2004b). *Reabilitovani istoriiei. Luhanska oblast [Rehabilitated by history. Luhansk region]*. (Vols. 1–3). Luhansk [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.I.** (1993). *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii [Ukraine of the 20–50s: pages of unwritten history]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.08.2020 р.

УДК 78.03(477.8)"1941/1944"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215329

Мирон ЧЕРЕПАНИН

доктор мистецтвознавства, професор кафедри музичної україністики та народно-інструментального мистецтва навчально-наукового інституту мистецтв, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (duetconcertino@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1034-0036>

Бібліографічний опис статті: Черепанин, М. (2020). Музичне життя західних областей України в роки німецької окупації (1941–1944). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 148–165. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215329>.

**МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ
В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944)**

Анотація. У статті представлено основні історичні події, пов'язані з музичним життям на теренах західних областей України у 1941–1944 рр. Наведено цікаві факти з різних мистецьких напрямів життя краю, зокрема – відкриття установ народної творчості, навчальних курсів, створення музичних (хорових та інструментальних) колективів, видавництва нотної літератури, проведення конкурсних змагань тощо. Доведено, що всупереч радянській та німецькій окупації, провідні діячі музичної культури підтримували й розвивали дух патріотизму і нескореності українського народу. **Мета роботи** – започаткувати об'єктивне, наукове дослідження і висвітлення музичного життя західних областей України періоду німецької окупації, тягар якої довелося пережити місцевому населенню на відтинку між двома радянськими репресивними режимами. **Методологія** дослідження полягає в історіографічному, історіософському та музикознавчому осмисленні подій воєнного періоду 1941–1944 рр. Основою методології є принципи історизму, системності, нау-

© Мирон Черепанин, 2020

ковості, авторської об'єктивності, а також використання загальнонаукових методів аналізу в історичному музикознавстві (системного, компаративного, типологічного, термінологічного, семантичного). Особливе значення мають системні засади методів історичного пізнання музичного процесу (зокрема, конкретно-історичного, історико-генетичного, історико-контекстуального). **Науковою новизною** є систематизація документів і фактів щодо нових тлумачень характеру музичного життя за часів правління «Генеральної Губернії», обґрунтування тези про масовий, народний характер національно-визвольного руху в західних областях України за безпосередньої участі провідних діячів музичної культури, закладів освіти, аматорських і професійних мистецьких колективів. **Висновки.** Музичне життя західних областей України в роки німецької окупації учергове засвідчило, що ніяка сила неспроможна зламати національну свідомість українського народу. Музикою і піснею він боровся проти свого пригноблення, підтримував і нарощував природою закладений потенціал духовної незнищенності.

Ключові слова: музичне життя; німецька окупація; концерти; конкурси українських хорів; співаків та інструменталістів; диригентські курси; видавнича справа.

Myron CHEREPANYN

PhD hab. (Arts), Professor, Department of Music Ukrainian Studies and Folk Instrumental Art, Educational and Scientific Institute of Arts, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (duetconcertino@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1034-0036>

To cite this article: Cherepanyn, M. (2020). Muzychne zhyttia zakhidnykh oblastei Ukrainy v roky nimetskoï okupatsii (1941–1944) [Musical life of the western regions of Ukraine in the years of German occupation (1941–1944)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46*, 148–165. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215329> [in Ukrainian].

MUSICAL LIFE OF THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN THE YEARS OF GERMAN OCCUPATION (1941–1944)

Summary. *The article presents the main historical events related to the musical life in the western regions of Ukraine in 1941–1944. Interesting facts from the musical life of the region are given, in particular – opening of new art institutions, educational courses, creation of creative (choral and instrumental) collectives, publishing of musical literature, carrying out of competitive competitions, etc. It is proved that in spite of the Soviet and German occupations, leading figures of musical culture supported and developed the spirit of patriotism and insubordination of the Ukrainian people. **The purpose of the work** is to start an objective, scientific study and coverage of the musical life of the western regions of Ukraine during the German occupation, the burden of which the local population had to endure on the section between the two Soviet repressive regimes. **The research methodology** consists in historiographical, historiosophical and musicological understanding of the events of the war period of 1941–1944. The methodology is based on the scientific principles and the principles of historicism, systematics, authorial objectivity as well as the use of general scientific methods of analysis in historical musicology (systemic, comparative, typological, terminological, semantic). Of particular importance are the systematic foundations of methods of historical cognition of the musical process (in particular, concrete-historical, historical-genetic, historical-contextual). **Scientific novelty** is the systematization of documents and facts on new interpretations of the nature of musical life during the reign of the "General Government", substantiation of the thesis about mass and national character of the national liberation movement in the western regions of Ukraine with the direct participation of leading musicians, educational, amateur and professional artistic groups. **Conclusions.** The musical life of the western regions of Ukraine during the years of German occupation once again proved that no force can break the national consciousness of the Ukrainian people. With music and song Ukrainian people fought against oppression, supported and increased the inherent potential of spiritual indestructibility.*

Key words: *musical life; German occupation; concerts; competitions of Ukrainian choirs; singers and instrumentalists; music conducting courses; publishing.*

Постановка проблеми. Однією з маловідомих сторінок музичної культури західних областей України є музичне життя провідних міст краю (Львова, Станиславова, Тернополя) в період між двома радянськими репресивними режимами, а саме – німецької окупації (червень 1941 – липень 1944 р.). Актуальність дослідження полягає у відсутності ґрунтовного аналізу цієї проблеми в періодиці тих років та сучасній науковій літературі, що й спричинило її розгляд у контексті історичного досвіду української культури, яка навіть у найважчих умовах окупаційних експансій зберігала певну автономію і «змогла досягти деякого піднесення, зберегти і примножити духовну спадщину народу, його традиції, ментальність – усе, що складає основу існування самобутнього національного організму» (Антонюк, 1977, с. 3).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базову основу вивчення й узагальнення заявленої проблеми складають матеріали періодичної преси вказаного періоду та окремі видання, спогади, які знаходимо у працях Н. Антонюк (1977), В. Витвицького (1953, с. 88–97), З. Лиська (1982, с. 57–66), Л. Мазепи (1980, с. 89–93), К. Паньківського (1983).

Виклад основного матеріалу. Нелегкі випробування випали на долю різних народів, зокрема українців, які проживали на території західних областей України. Трагічним виявився період більшовицького «визволення» з вересня 1939 до червня 1941 р., репресивні наслідки якого продовжилися у 1944–1953 рр. Чергова спроба «ощасливити» український народ була розпочата в часи німецької окупації. Наводячи свої порядки на чужій землі, німецьке керівництво влаштовувало облави з метою «застрашити українське суспільство, стероризувати його й підпорядкувати своїм інтересам» (Витвицький, 1989, с. 102). Однак роки німецької окупації в умовах українського національного життя не були піддані занепаду. Кость Паньківський переконливо стверджував, що ці роки позначилися «ростом нашого культурного життя». Так звана «лояльність» нового режиму, якому підпорядковувалися усі сфери культурного життя, мала свою стратегію. «Німецькі урядові чинники намагалися використовувати наші сили для своїх завдань, але все діялося в досить лагідних формах», що дозволило нашим спілкам письменників, митців, музикантів діяти без обмежень (Паньківський, 1983, с. 333).

З перших років верховенства «Генеральної Губернії», галичани отримали більше прав і свобод, ніж у радянські часи, коли кожне сказане слово мусило проходити цензурну перевірку. Як пише музикознавець Борис Кудрик, «за советської неволі ославлені «академічні вечори» та «музучилища» здебільше бували зразками стаханівської парадієрщини, жажливою мішаниною поважної музики з такими «квітами музичного мистецтва», як обов'язкові революційні пісні, або які дешеві романси в роді «Вернися до Сорренто» (Кудрик, 1942, ч. 10). Цю ж думку підтверджує В. Витвицький, стверджуючи, що при німецькому режимі українці «мали вільну руку в виборі тем, їхнього музичного оформлення, та словесного висвітлення. Німці цим просто не цікавилися» (Витвицький, 1989, с. 95).

Німці, крім того, що не цікавилися, – мало втручалися і не перешкоджали процесу культурного розвитку народу, завжди природного і цілеспрямованого для української нації. Прихід до влади німецького військового командування після кривавого більшовицького терору був для місцевих громадян деякою мірою рятівним. Зацьковані люди спершу сприймали німців як своїх визволителів і покладали великі надії на можливість відтворення своєї праці у розбудові української культури. Однак перспективи цього розвитку були непередбачувані. Свідченням цього є відверте висловлювання одного з німецьких керівників у справі культури: «Про національні справи вирішуватиме Фюрер після закінчення війни» (Витвицький, 1989, с. 97). З цих слів можна зробити висновок, що невтручання до мистецьких справ з боку німецької влади було лише тимчасовим.

Трагічно вибірково стало втручання гестапівців у роботу станіславівського драматичного театру ім. Івана Франка, який після відновлення став ареною кривавої драми. Подія трапилася у неділю 14 листопада 1943 р. під час прем'єрної вистави оперети «Шаріка» Ярослава Барнича. Вже на початку театрального дійства тишу порушили сторонні звуки німецьких солдат з автоматами під керівництвом шефа гестапо Брандта. Зрив вистави супроводжувався стріляниною, обшуками чоловіків, а далі арештами, допитами і побоями у в'язничних камерах. 17 листопада після страшного судилища 27 звинувачених українських підпільників

були страчені перед синагогою поблизу театру. В роки незалежності України вулиця, де загинули глядачі вистави, – в пам'ять про розстріляних патріотів – одержала назву «Страчених», а на місці злочину зведено меморіальну скульптуру (Чиплик, 2003, с. 63–65).

Важливу роль у мистецькому житті західних областей України відіграв Інститут Народної Творчості (ІНТ), створений у Львові 1941 р. під керівництвом о. Северина Сапруна. ІНТ мав свої філіали у більших містах західних областей України (Станіславів, Стрий, Тернопіль, Коломия, Перемишль) і координував їх роботу згідно зі своїми програмовими завданнями. Його завданням були відродження і розбудова культурно-мистецької діяльності народу, спрямування її на продуманий і плановий шлях розвитку. Інститут охопив всі форми народного мистецтва, а його робота була розпланована за трьома напрямками – музичним, театральним, образотворчим і прикладним видів мистецтва. У кожному з цих кабінетів проводилася невпинна творча праця за участі найкращих українських фахівців.

На ниві театральної культури при ІНТ було засновано драматичний театр «Студія» (режисер Шерегій), ляльковий і дитячий театр, режисерська студія. При театральному кабінеті працювали перша в західному регіоні українська професійна балетна школа, студія танцю з трирічним і семирічним навчанням, студія живого слова.

Кабінет прикладного і образотворчого мистецтва, очолюваний Михалевичем, відкрив студію малярства для початківців. При ній працювала майстерня виробу сценічних декорацій для аматорських сцен і костюмерна з чотирма тисячами театральних костюмів.

Серед інших культурних установ Львова був Літературно-Мистецький Клуб (Л-МК), заснований у 1941 р. Силами письменників, журналістів, музикантів, працівників театру і наукових установ було витворено атмосферу інтенсивного духовного життя. «Україна понад усе» – з цим гаслом організатори клубу приступили до творчої праці.

Метою кабінету музики було організувати мистецькі імпрези усіх жанрів (вокальні, інструментальні, балетні) у найбільших містах галицького краю та піднести мистецький рівень провін-

ційних осередків. Керівники кабінету: д-р Є. Цегельський, М. Колесса, Є. Козак, С. Малюца проявляли особливі старання над створенням хорових колективів, струнних і духових оркестрів, ансамблів бандуристів, мандоліністів, курсів гри на музичних інструментах, різноманітних студій: диригентської, заочної студії теорії музики і композиції, курсів гри на бандурі, гітарі та інших музичних інструментах. «Про розміри і обсяжність діяльності кабінету проречисто говорить факт, – пише А. Струтинська, – що йому підлягає музично-хорова частина всіх краєвих імпрез і що він охопив своєю картотекою коло 1000 хорів і оркестр краю» (Струтинська, 1943, ч. 8). У Львові працювали зразкові співочі гуртки «Боян» (о. С. Сапрун), «Сурма» (О. Плешкевич), «Бандурист» (М. Колесса), хор студентів ветеринарії (В. Панасюк), а також відділ видавництва нотної літератури.

При відділі Культурної праці Українського центрального комітету (УКЦ) були створені курси диригентів, які мали три ступені: для початкуючих, частково обізнаних і вищий курс. Очолював диригентські курси професор М. Колесса. Закінчення усіх студійних ступенів давало повну кваліфікацію на диригента хору. Заняття на курсах відбувалися чотири рази на тиждень по шість годин. Курсанти забезпечувалися безплатним проживанням у гуртожитку. Урочисте відкриття диригентських курсів відбулося 9 березня 1942 р. Внаслідок великого числа курсантів, їх було поділено на два відділення – денне і вечірне. Загальне керівництво здійснював музикознавець, доктор В. Витвицький.

З метою організації заочних курсів навчання теорії музики і композиції для композиторів-аматорів, дирекція ІНТ провела реєстрацію всіх, хто зарекомендував себе в галузі музичної творчості. Курс теорії музики тривав три роки і давав повну музично-теоретичну освіту. Курс композиції практикувався індивідуально (для кожного зокрема), а тривалість часу навчання залежала від знання і здібностей кандидата. До обсягу курсу теорії музики входили такі предмети: основи теорії музики з інструментознавством, сольфеджіо, гармонія, основні відомості про музичні форми, контрапункт, історія музики та композиція. Курс проводили шляхом кореспонденції із завданнями контрольних робіт. Між курсантами заочної студії були люди різних професій

і віку – учні середніх шкіл, державної учительської семінарії, учителі, селяни, ремісники тощо. Був між ними навіть 80-літній священник. Заняття вів композитор, педагог доктор З. Лисько.

Навчання на заочному курсі теорії музики було винятковою нагодою набути музичні знання для тих, що перебували далеко за межами Львова. Систематичне музично-теоретичне виховання широких кіл української молоді сприяло здобуттю необхідних знань, потрібних як для диригента, так і виконавця-інструменталіста чи співака.

Для тих, що виявляли композиторські нахили, заняття проходилися за спеціальною програмою. Так, наприклад, композиторам-аматорам був запропонований конкурс на створення пісні, який викликав живе зацікавлення і виявив чимало талановитих авторів. Після завершення занять з кожного окремого предмету, курсанти з'їжджалися один раз на рік до Львова для складання іспиту.

Поряд з курсом теорії музики і композиції при ІНТ був створений 5-місячний вечірній диригентський курс, який розпочав навчання 1 лютого 1944 р. Крім цього, Відділ науки і навчання створив школу підготовки майстрів з виробництва і ремонту музичних інструментів. План школи передбачав трирічну програму навчання.

Окремої уваги заслуговує видавнича справа музичного відділу «Українського видавництва», яке розпочало публікацію творів української музичної літератури. Публікація обіймала дві серії, а саме: вокальну – «Українські народні пісні» та інструментальну – «Український педагогічний репертуар». Започаткування видавництва було, безперечно, важливою подією у музичному житті західних областей і стало черговим етапом у розвитку українського музичного мистецтва. Воно як мало велике значення для виконавської і педагогічної практики, так і впливало на посилення творчої активності українських композиторів. Заслуга у створенні музичного видавництва належить його редактору, композиторові і музикознавцю Василеві Витвицькому. Серед публікацій «Українського видавництва» музикознавчі праці («Альманах», 1943; Андрієвський, 1942; Витвицький, 1942), окремі збірки колядок і щедрівок: «Христос родився, славіте!» (для чоловічого хору) і «Слава во вишних Богу» (для мішаного хору)

за редакцією Станіслава Людкевича. У 1944 р. видавництво поповнилося п'ятьма новими випусками. Із серії «Українські народні пісні» видано «Маршеві пісні для чоловічого хору» і «Пісні з Богогласника» В. Барвінського. Упорядники серії «Український педагогічний репертуар» видали «Фортепіанні твори» С. Людкевича, «Фортепіанні мініатюри на українські народні теми» З. Лиська та «Українські народні пісні в обробці для фортепіано на 4 руки» В. Витвицького.

Основну роль у діяльності кабінету музики зайняло Концертне Бюро (КБ), під керівництвом О. Гериновича (1941). У перші дні його роботи було створено чоловічий та жіночий вокальні квартети «Богема» (О. Курочко). Бюро налагодило контакт з визначним осередком культури Львова – оперним театром, і за допомогою його дирекції (Блавацький) та диригентів Л. Туркевича та Я. Барнича змогло організувати низку концертів високої мистецької вартості.

На запрошення Концертного Бюро з власними концертами в містах галицького краю гастролювали співаки – Євгенія Винниченко-Мозгова (Білгород), Іванна Іваницька-Синенька (Берлін), Євгенія Зарицька (Мілан), Орест Руснак (Мюнхен), Костянтин Садко (Бреслав), Зенон Дольницький (Прага), Юськів-Терен (Берлін), Кочубей (Берлін); віолончелісти – Христя Колесса (Прага), Богдан Бережницький (Відень); скрипаль Омельський (Відень), піаніст Тарас Микиша (Відень), читець Генік Березовський (Краків). До них приєднувалися мистецькі сили Львова, зокрема: піаністи М. Роговська, Р. Савицький; скрипалі Л. Деркач, Ю. Крих; віолончеліст І. Барвінський; співаки О. Лозицька, М. Сабат-Свірська, О. Бандрівська, Д. Йоха; вокальний квартет О. Курочко; читці Л. Бендерський, К. Бранка; капела бандуристів С. Ганушевського, капела бандуристів Сінгалевича, хор В. Осташевського, хорові колективи «Думка» (Станіславів) та «Бандурист» (Львів) під керівництвом М. Колесси, смичковий квартет (М. Лепкий) та фортепіанне тріо (Р. Савицький).

Небуденною подією у музичному житті Львова, яка мала неабияке соціально-політичне значення, став концерт на користь добровольців стрілецької дивізії «Галичина», що відбувся 15 вересня 1943 р. в залі оперного театру. Концерт транслювався на

радіо і був повторений 25 вересня. Українська публіка мала можливість слухати радіопередачу в кінозалах, клубах, приватних квартирах. Його програму виконували найкращі виконавці міста, а також музиканти зі Станіславівщини, серед яких: оркестр оперного театру (Л. Туркевич), мішаний хор ІНТ (Є. Козак), чоловічий хор «Сурма» (О. Плешкевич, чоловічий хор дивізії «Галичина» (В. Осташевський), співачка М. Сабат-Свірська, солісти оперного театру Н. Шевченко, О. Гаврищук, В. Тисяк, скрипалька Л. Деркач, жіночий квартет «Богема», квартет бандуристів (Сінгалевиц, Штокалко, Малоца, Осташевський), віртуоз-цимбаліст В. Габрид, гуцульський мандоліновий оркестр з Печеніжина (В. Якуб'як).

Концертне Бюро було одним із організаторів Першого крайового конкурсу хорів та Першого конкурсу солістів. При ньому створені чоловічий хор, капела бандуристів, театр малих форм «Веселий Львів», вокальний мішаний октет (Я. Барнич). Серед великих масових імпрез, організованих бюро, – академії на честь Микола Лисенка, Тараса Шевченка, Лесі Українки, концерти симфонічного оркестру Львівського оперного театру під керівництвом Л. Туркевича.

Одним із найбільш величних свят у музичному житті західних областей України було відзначення 100-річного ювілею Миколи Лисенка. Львівське радіо постійно передавало цілу низку концертів з метою популяризації творчості композитора. Ювілейний комітет з ініціативи В. Витвицького підготував виставку, відкриття якої відбулося 26 квітня 1942 р. Найбільшим виявився стенд, що обіймав усі видані друком композиції автора. Окремо були зібрані автографи лисенкових творів, листування з галичанами, література про Лисенка, фотографії, портрет роботи художника Івана Труша, афіші, програми та запрошення. Високу цінність представляли рукописи партитур таких опер, як «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Енеїда», примірник автографу народних пісень із дописом київської цензури про введення російського правопису до слів пісень, автограф композиції до шевченкової поезії «Чого мені тяжко» та кантати «Радуйся, ниво». Крім цього, була тут китайка (накидка), що нею прикривалася домовина композитора, та інші цінні документи. Мистецьке оформлення виставки здійснив художник О. Яблонський.

24 та 26 квітня в залі оперного театру масово зібралася українська громада Львова, переживаючи небуденні хвилини піднесеного святочного настрою. У програмі обох академій були зразки усіх жанрів багатой творчості композитора: солоспіви, фортепіанні та хорові твори, симфонічна увертюра до опери «Різдвяна ніч» і симфонічна кантата-ораторія «Радуйся, ниво». Вступне слово виголосив В. Витвицький, який звернув головну увагу слухачів на національно-політичне значення М. Лисенка в еволюції українського культурного відродження. У цьому пам'ятному концерті виступили: оркестр львівського оперного театру (Л. Туркевич), солісти Д. Йоха, М. Сабат-Свірська (фортепіанний супровід В. Барвінського), піаніст Р. Савицький, чоловічий хор «Сурма» (О. Плешкевич), мішаний хор «Боян» (Є. Козак) з солісткою С. Гавришук. Концерт завершила симфонічна кантата у 5-х частинах «Радуйся, ниво» (присвячена «Львівському Бояну»), виконана об'єднаними хорами «Бояна» та Львівського оперного театру у супроводі оркестру. Сольні вокальні партії виконували І. Туркевич-Мартинцева (сопрано), С. Гавришук (альт), І. Романовський (бас). С. Людкевич відзначав, що українська публіка виходила з концертів натхненна та з піднесеним настроєм, а Ювілейний комітет може гордитися виконанням свого почесного обов'язку, «який доводилось сповняти у так важких життєвих обставинах» (Людкевич, 1942, с. 3).

100-річному ювілею М. Лисенка був присвячений Перший крайовий конкурс хорів (31.07–2.08.1942), який відбувся завдяки сприянню ІНТ. У ньому взяли участь співочі товариства, хорові гуртки міст і сіл галицького краю при читальнях, церквах та інших установах. За рішенням окружних комісій було допущено 26 найкращих українських хорів. Поза конкурсом у заключному святі української пісні брали участь «Станіславівський Боян», «Дрогобицький Боян» та львівська «Сурма». Основною метою і завданням конкурсу було: «підвищити культурний і мистецький рівень українських хорів у Галичині, спопуляризувати серед галицьких хорів твори великого українського композитора та, притягнувши до творчої допомоги українським самодіяльним хорам кращих майстрів хорового і музичного мистецтва, довести до покращення роботи хорових гуртків та зацікавити ними ши-

рокі кола українського громадянства і тим самим піднести значення хорової самодіяльності у національному вихованні» («Альманах», 1943, с. 13).

Конкурс хорів мав передусім велике загальнокультурне значення. Свідомий культ та опіка українською піснею, старання про її подальший розвиток та піднесення на вищий рівень – одне із основних завдань конкурсу. Місцеві, повітові та окружні конкурси, проведені на теренах західних областей перед крайовим конкурсом у Львові, надали діяльності співочих гуртків організованого характеру і цілеспрямованості праці хорів у плановому веденні їх діяльності. Крім цього, конкурс активізував співочі гуртки до інтенсивної праці і зародив прагнення до успіху. Вдале поєднання конкурсу зі 100-річним ювілеєм М. Лисенка причинилося до ближчого пізнання життя і музичної творчості композитора, популяризації його творів і закріплення культу серед найширших мас українського громадянства. З цією метою була видана серія музичних творів М. Лисенка, брошура про його життя і творчість, портрети, листівки та металеві відзнаки. «Все те закріплено і збережено для пам'яті й відома майбутніх поколінь, – писав В. Барвінський, – щоб вони знали, що український народ спромігся у цих важких часах на таке гарне вшанування пам'яті свого Великого Сина» (Кудрик, 1942, с. 8).

І дійсно, час для проведення кураєвого конкурсу хорів був несприятливий. Війна, а з нею всілякі недостачі і перешкоди, незагоєні рани минулих режимів, але хоч як голодне і бідне село чи містечко – всі прагнули підготувати свій хор якнайкраще та у святковому національному наряді відправити його до Львова на творче змагання. У цих змаганнях переможцем над усякими труднощами вийшов незламний, співолюбивий дух українського народу.

Конкурс був підсумком праці молодої та заслуженої на похвалу установи – ПНТ, наполегливої, «скоординованої праці його організаторів, десятків диригентів та цілих сотень безіменної маси хористів з усіх усюдів Галичини, Посяння й Холмщини, що не шкодували ні часу ні праці, щоб гідно і величаво відсвяткувати 100-річчя з дня народження батька української музики Миколи Лисенка» (Кудрик, 1942, с. 13). Конкурс став початком бурхливого розвитку хорової культури по всій місцевості галицького краю.

Українські хори, крім індивідуально вибраного репертуару, після закінчення конкурсу виконували три обов'язкові композиції М. Лисенка: «Ой діброво, темний гаю», «Ой, гай мати», «Час до дому, час» із залученням усіх учасників. Цей могутній тисячоголосий хор під проводом диригента о. С. Сапруна був розміщений на великій трибуні, спеціально збудованій на площі перед оперним театром у Львові.

Після заключного виступу всі учасники конкурсу організованими колонами пройшли містом у напрямі Святоюрської гори, щоб на площі Архикатедрального храму скласти поклін Метрополитові Андрею Шептицькому. «Із сотень грудей задзвеніли могутні акорди конкурсних пісень і святково-молитовного «Боже Великий, Єдиний» та покотилися широкою луною по розлогих святоюрських садах» – згадує учасник походу («Альманах», 1943, с. 24). Митрополит у сердечних, батьківською теплотою нав'яних словах привітав і поблагословив хористів.

Перший крайовий конкурс українських хорів створив в історії розвитку хорової культури західних областей України світлу сторінку. Неймовірним здавалося організувати і провести з'їзд 1200 найкращих хористів з різних куточків краю у час воєнних подій. Все це вимагало неабиякого зусилля і праці. «Тільки свідомість наших національних інтересів, тільки високо вироблене почуття обов'язку могло спонукати українське громадянство і його провід до такого великого діла, яким вшановано пам'ять незабутнього Миколи Лисенка» («Альманах», 1943, с. 34).

Після закінчення змагань у жанрі хорового мистецтва, Відділ Культурної Праці наприкінці 1942 р. приступив до організації конкурсу самодіяльних солістів, метою якого було виявити в народі найкращі музичні таланти, спрямувати їх на шлях музичного виховання і навчання і в той спосіб підготувати нові кадри українських митців.

Конкурс відбувся 16 травня 1943 р. у Львові. Він дав можливість визначити кількість і якість солістів-аматорів найвіддаленіших куточків краю у різних видах музичного мистецтва. Серед солістів переважав значний процент першорядних співаків, які володіють багатим голосовим матеріалом. Більшість виконавців виділялися технічною легкістю у володінні голосом, інтелігентною

манерою співу, доброю дикцією. В інструментальному жанрі конкурсу виступили представники різного роду і типів народних інструментів. Серед переможців були представники Станиславщини: сопілкар Юрій Грабовецький, мандоліновий оркестр під керівництвом В. Якуб'яка з Печеніжина, цимбаліст Василь Габрид з Пасічної, ансамбль троїстих музик з Ворони.

Незважаючи на воєнний час, потяг народу до музичної творчості викликав появу нових колективів і цілого віночка нових пісень. Так, наприклад, у листопаді 1943 р. засновується український національний хор ім. Миколи Леонтовича, до керівництва яким запрошено визначного майстра хорового співу Нестора Городовенка. В почесні обов'язки перед хором поставлено не тільки високомистецьке виконання українських народних пісень, а й бути творчою лабораторією в галузі хорової культури України.

Перший концерт національного хору відбувся 27 грудня 1943 р. у приміщенні львівського оперного театру (вступне слово композитора Василя Барвінського). Кожен виступ хору зацікавлював фахівців. У рецензії В. Витвицького зазначалося, «що і своїм складом і голосовим матеріалом та виконавчими спроможностями цей хор може піти на шлях високого вдосконалення» (Витвицький, 1943, ч. 298). Високу мистецьку оцінку хору дав С. Людкевич. Він писав: «Хор ім. Леонтовича має усі дані на те, щоб спеціально у нас в Галичині відограти історичну роль, т. є. утворити у нас школу та заціпити почуття й смак зразкового хорового мистецтва, непорочного стилю, свобідного від усяких дилетантських манер, недосягнення, переборщення і т. п. які у нас чомусь і досі не легко даються викоринити» (Людкевич, 1944, ч. 42).

Серед інших новостворених колективів, які зарекомендували себе в історії українського хорового мистецтва зразковими професійними колективами, – чоловічий хор під керуванням В. Осташевського та молодіжний студентський хор «Бандурист» (диригент М. Колесса).

Крім виступів місцевих майстрів хорового жанру, львівська публіка мала нагоду насолоджуватися концертами київської капели бандуристів ім. Тараса Шевченка під керівництвом Григорія Китастого. Незабутньою була зустріч учасників капели з Андреем Шептицьким. Митрополит оглянув варіанти бандур (київська і полтавська) і з великою увагою послухав пісні «Думи

мої», «Ой на горі, там жінці жнуть», Невольницький плач», «Про Морозенка». Про виступ капели на сцені львівського оперного театру (листопад 1943 р.), Й. Хомінський писав, що цей цікавий концерт «дав змогу почути нашу народну музику у виді найбільш зближеному до первозору, та відчуті у ній те, що творить ядро її національної особовости, що підкреслює нашу расову і культурну відрубність, що є доказом національної потенції» (Хомінський, 1943, ч. 279).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Таким чином, ситуація що склалася внаслідок радянського і німецького окупаційних режимів та спричинення ними воєнного стану, музичне життя в містах і селах краю не втратило національних традицій і активно продовжувало поступальний розвиток. Серед найнесприятливіших умов яскравим його показником була пожвавлена діяльність в усіх сферах мистецької праці. У ділянці музичної творчості ця активність проявлялася в різних формах.

Піднесенню загального музичного рівня серед народу сприяв насамперед ІНТ шляхом створення хорів, народних ансамблів, оркестрів, солістів, проведення різноманітних конкурсів. Метою КБ була організація мистецьких імпрез в усіх жанрах (вокальні, інструментальні, танцювальні). Своєю діяльністю воно підносило професійний рівень провінційних осередків краю. Найбільші конкурси, які організував і провів ІНТ, мали неперевершене національно-патріотичне і мистецьке значення в історії музичної культури західних областей України. Вони сприяли підвищенню культурного і мистецького рівня творчих колективів і окремих виконавців, виявленню найкращих музичних талантів серед народу, посиленню виховного впливу музики і співу на широкі маси людей. Підвищення фахової кваліфікації здійснювалося на спеціалізованих денних, вечірніх і заочних курсах: диригентському, теорії музики і композиції. Створена школа для навчання майстрів з виробництва і ремонту музичних інструментів. Відповідна робота велася і в справі музичного видавництва, яке поширювало твори української музичної літератури у двох головних напрямках – вокальному та інструментальному. Виходила й інша нотна та музикознавча література.

Отож, музичне життя західних областей України в роки між двома радянськими та німецьким окупаційними режимами

достовірно засвідчило, що ніяка сила неспроможна зламати національну свідомість українського народу. Музикою і піснею він боровся проти свого пригноблення, підтримував і нарощував природою закладений потенціал духовної незнищенності.

У подальших наукових розвідках цієї проблематики основна увага буде зосереджена на дослідженні діяльності професійних музичних організацій та колективів, а також культурно-мистецьких установ Львова щодо впливу на музичне життя західних областей України в роки радянських (1939–1941, 1944–1953) та німецького (1941–1944) окупаційних режимів.

Джерела та література

- Альманах Першого краєвого конкурсу хорів у Галичині.* (1943). Львів.
- Андрієвський, В.** (1942). *Микола Лисенко. 1842–1942.* Львів.
- Антонюк, Н.** (1977). *Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси.* Львів.
- Витвицький, В.** (1953). Український музичний Львів. *Наш Львів:* ювілейний збірник (с. 88–97). Нью-Йорк.
- Витвицький, В.** (1989). *Музичними шляхами: спогади.* Едмонтон: Сучасність.
- Витвицький, В.** (1943). Перший концерт Українського Хору ім. М. Леонтовича. *Львівські вісті*, 298, с. 3. Львів.
- Витвицький, В.** (1942). *Взаємини М. Лисенка з І. Франком.* Краків – Львів.
- Кудрик, Б.** (1942). Гармонійний акорд. *Наші дні*, 10. Львів.
- Лисько, З.** (1982). Музична культура Львова. *Визвольний шлях*, 7, 57–66. Лондон.
- Людкевич, С.** (1942). Ювілей Миколи Лисенка у Львові. *Львівські вісті*, 91, с. 3. Львів.
- Людкевич, С.** (1944). III-й концерт хору ім. Леонтовича. *Львівські вісті*, 42. Львів.
- Львівські вісті.* (1942). 160. Львів.
- Мазепа, Л.** (1980). Львов музикальний вчера и сегодня. *Советская музыка*, 2, 89–93. Москва.
- Паньківський, К.** (1983). Роки німецької окупації (1941–1944). Друге вид. *Бібліотека українознавства* (Т. 42). Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.
- Струтинська, А.** (1943). Серце Інституту Народної Творчості. *Наші дні*, 8. Львів.
- Хомінський, Й.** (1943). Концерт бандуристів. *Львівські вісті*, 279. Львів.

Чиплик, І. (2003). Мистецька доля Я.В. Барнича, прем'єра його «Шаріки» у Станіславі та події листопада 1943 р. *Красзнавець Прикарпаття*, 1, 63–65.

References

- Almanakh Pershoho kraievoho konkursu khoriv u Halychyni [Almanac of the First Regional Choir Competition in Galicia]*. (1943). Lviv [in Ukrainian].
- Andriievskiy, V.** (1942). *Mykola Lysenko. 1842–1942 [Mykola Lysenko. 1842–1942]*. Lviv [in Ukrainian].
- Antoniuk, N.** (1977). *Ukrainske kulturne zhyttia v «Heneralnii Hubernii» (1939–1944 rr.): za materialamy periodychnoi presy [Ukrainian cultural life in the "General Province" (1939–1944)]*. Lviv [in Ukrainian].
- Vyvytskyi, V.** (1953). *Ukrainskyi muzychnyi Lviv [Ukrainian musical Lviv]*. *Nash Lviv: yuvileinyi zbirnyk – Our Lviv: anniversary collection* (pp. 88–97). Niu-York [in Ukrainian].
- Vyvytskyi, V.** (1989). *Muzychnymy shliakhamy: spohady [Musically: Memoirs]*. Edmonton: Suchasnist [in Ukrainian].
- Vyvytskyi, V.** (1943). *Pershyi kontsert Ukrainskoho Khoru im. M. Leontovycha [The first concert of the Ukrainian Choir M. Leontovich]*. *Lvivski visti – Lviv news*, 298, p. 3. Lviv [in Ukrainian].
- Vyvytskyi, V.** (1942). *Vzaiemyny M. Lysenka z I. Frankom [M. Lysenko's relationship with I. Franko]*. Krakiv – Lviv [in Ukrainian].
- Kudryk, B.** (1942). *Harmoniinyi akord [Harmonious chord]*. *Nashi dni – Our days*, 10. Lviv [in Ukrainian].
- Lysko, Z.** (1982). *Muzychna kultura Lvova [Musical culture of Lviv]*. *Vyzvolnyi shlahk – The way of liberation*, 7, 57–66. London [in Ukrainian].
- Liudkevych, S.** (1942). *Yuvilei Mykoly Lysenka u Lvovi [Anniversary of Mykola Lysenko in Lviv]*. *Lvivski visti – Lviv news*, 91, p. 3. Lviv [in Ukrainian].
- Liudkevych, S.** (1944). *III-i kontsert khoru im. Leontovycha [III concert of the choir named after Leontovich]*. *Lvivski visti – Lviv news*, 42. Lviv [in Ukrainian].
- Lvivski visti [Lviv news]*. (1942). Lviv [in Ukrainian].
- Mazepa, L.** (1980). *Lvov muzykalnyy vchera i segodnya [Musical Lviv yesterday and today]*. *Sovetskaya muzyka – Soviet music*, 2, 89–93. Moskva [in Russian].
- Pankivskiy, K.** (1983). *Roky nimetskoï okupatsii (1941–1944) [Years of German occupation (1941–1944)]* (2nd ed.). *Biblioteka ukrainoznavstva – Library of Ukrainian Studies* (Vol. 42). Niu-York – Paryzh – Sidnei – Toronto [in Ukrainian].

- Strutynska, A.** (1943). Sertse Instytutu Narodnoi Tvorchosti [The heart of the Institute of Folk Art]. *Nashi dni – Our days*, 8 [in Ukrainian].
- Khominskyi, Y.** (1943). Kontsert bandurystiv [Bandura concert]. *Lvivski visti – Lviv news*, 279. Lviv [in Ukrainian].
- Chyplyk, I.** (2003). Mystetska dolia Ya.V. Barnycha, premiera yoho «Shariky» u Stanislavi ta podii lystopada 1943 r. [The artistic destiny of J.V. Barnych, the premiere of his «Balls» in Stanislav and the events of November 1943]. *Kraieznavets Prykarpattia – Local historian of Prykarpattia*, 1, 63–65 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.09.2020 р.

УДК 351(477.84)"1941/1944"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215323

Микола МОСКАЛЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, індекс 46000 (Moskalyuk.mykola@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

Роман ПИРОЖИШИН

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, індекс 46000 (roman.pyrozhyshyn@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5696-7358>

Бібліографічний опис статті: Москалюк, М., & Пирожин, Р. (2020). Структура та комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 166–179. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215323>.

**СТРУКТУРА ТА КОМПЛЕКТАЦІЯ
МІСЬКИХ ВІДДІЛІВ НКДБ-МДБ
В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1944–1947 рр.**

Анотація. У статті на основі історичних періоджерел та монографій досліджено структуру міських відділів Народного комісаріату державної безпеки та Міністерства державної безпеки (далі НКДБ-МДБ) в Тернопільській області, описано їх структурну трансформацію. Дано кількісну та якісну характеристику кадрового складу відділів НКДБ-МДБ, виділено основні тенденції і закономірності у виборі працівників, проаналізовано

© Микола Москалюк, Роман Пирожин, 2020

національну приналежність, а також освітній рівень. **Мета дослідження** – окреслити структуру та її трансформацію, дати характеристику комплектації міських відділів НКДБ-МДБ у Тернополі, Кременці та Чорткові у 1944–1947 рр. **Методологія дослідження** опирається на принципи об'єктивності, історизму. Було застосовано історико-порівняльний метод, що дав можливість простежити і порівняти структуру НКДБ-МДБ на усіх стадіях трансформації та розвитку. А також методи статистики, аналізу і синтезу, які послужили для кількісної та якісної характеристики кадрів, систематизації отриманих результатів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше здійснено дослідження структури та комплектації міських відділів НКДБ-МДБ у містах Тернопіль, Кременець і Чортків. **Висновки** – після відновлення міських відділів НКДБ у 1944 р. спостерігалась гостра нестача кваліфікованих кадрів, подекуди відділи були заповнені лише на 50 %, а на роботу брали осіб, що закінчили лише кілька класів школи. Відділ та відділення комплектували шляхом переведення українців зі східних областей УРСР, росіян та білорусів. Варто відзначити, що у 1945 р. ситуація з наповненням кадрів поліпшилась, кількість працівників у середньому збільшилась на дві особи у керівному складі. У 1946 р. пройшла реорганізація НКДБ СРСР в Міністерство державної безпеки СРСР, до якого було приєднано і ГУКР «Смерш». У перших штатних розписах після реорганізації ми спостерігаємо реструктуризацію другого відділення, що входило до складу міських відділів, було утворено відділення контррозвідки та пошуку і оперативне відділення. З 1946 р. комплектація відділів та відділень поліпшується, як кількісно, так і якісно. Вільні посади стали рідкістю, а освітній рівень працівників зріс. Тенденція на підвищення якості кадрів збереглась і в 1947 р.: так, працівників, що закінчували лише кілька класів школи, у штатних розписах уже не було. Варто звернути увагу на відділення 2 – Н у складі Чортківського відділу, якого не було згідно зі штатним розписом 1946 р.

Ключові слова: НКДБ; МДБ; відділ; відділення; освіта; комплектація.

Mykola MOSKALIUK

PhD hab. (History), Professor, Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2 Maksym Kryvonis Str., Ternopil, Ukraine, postal code 46000 (Moskalyuk.mykola@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

Roman PYROZHYSYHN

Postgraduate Student, Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2 Maksym Kryvonis Str., Ternopil, Ukraine, postal code 46000 (roman.pyrozhyshyn@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5696-7358>

To cite this article: Moskaliuk, M., & Pyrozhyshyn, R. (2020). Struktura ta komplektatsiia miskykh viddiliv NKDB-MDB v Ternopilskii oblasti u 1944–1947 rr. [Structure and staffing of the NKGB-MGB city departments in Ternopil region in 1944–1947]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 166–179. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215323> [in Ukrainian].

**STRUCTURE AND STAFFING
OF THE NKGB-MGB CITY DEPARTMENTS
IN TERNOPIIL REGION IN 1944–1947**

Summary. *The article investigates the structural transformation of the city departments of the People's Commissariat for State Security and the Ministry of State Security (hereinafter NKGB-MGB) in Ternopil region on the basis of available historical sources and monographs. The authors give quantitative and qualitative characteristics of the staffing of the NKGB-MGB departments, highlight the main trends and patterns in the selection of employees and analyze the national affiliation and educational level. **The purpose of the study** is to outline the structure and its transformation, to characterize the staffing of the city departments of the NKGB-MGB in Ternopil, Kremenets and Chortkiv in 1944–1947. **The research methodology** is based on the principles of objectivity and historicism. The use of historical-comparative method made it possible to trace and compare the structure of the NKGB-MGB at all stages of transformation and development. As well as methods of statistics, analysis and synthesis, which served for the quantitative and qualitative characterization of personnel and systematization of the results. The scientific novelty is*

*that the structure and staffing of the city departments of the NKGB-MGB in the cities of Ternopil, Kremenets and Chortkiv were studied for the first time. **Conclusions** – after the restoration of the city departments of the NKGB in 1944, there was an acute shortage of qualified personnel, in some places the departments were filled only by 50%, and people who had completed only a few grades of school were hired. The departments and subdivisions were filled by transferred Ukrainians from the eastern regions of the USSR, Russians and Belarusians. It is worth noting that in 1945 the staffing situation improved, the number of employees increased by an average of two employees in the management staff. In 1946, the USSR NKGB was reorganized into the USSR Ministry of State Security to which Military Counterintelligence Agency "Smersh" was added. After the reorganization, we observed restructuring of the second subdivision which was part of the city departments, where the counterintelligence and search divisions and an operational division were formed. Since 1946, the staffing of departments and subdivisions was improving, both quantitatively and qualitatively. Vacancies became rare and the educational level of employees increased. The tendency to improve the quality of staff persisted in 1947, therefore employees with only elementary school behind them were no longer on the staff lists.*

Key words: NKGB; MGB; department; subdivision; education; staffing.

Постановка проблеми. Ефективність державної політики на місцях залежить від структури та кадрів, що її наповнюють. Реалізація політики СРСР, вкорінення радянської влади на західноукраїнських землях і знищення повстанського руху залежала від кількості та якості працівників органів НКДБ-МДБ. Саме завдяки суворій дисципліні та продуманій кадровій політиці радянська влада зуміла взяти під свій контроль українські землі. З огляду на це актуальності набуває вивчення теми: структура і комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр.

Аналіз останніх досліджень, публікацій та джерел. Дослідженню проблематики структури та комплектації міських відділів НКДБ-МДБ Тернопільській області (1944–1947) присвячено працю І. Біласа, в якій основний акцент робиться на репресії органів НКДБ-МДБ щодо місцевого населення. Окрім цього, автор називає і структурні підрозділи, що займались репресіями, а

також їх склад (Білас, 1994). Призначення особового складу на найвищі управлінські посади ми знаходимо у праці «Лубянка. Сталин и МГБ СССР». Також у ній вміщено листування найвищого керівництва МГБ зі Сталіним та накази (Хатусов, 2007). Керівний склад органів державної безпеки СРСР було описано у праці Н. Петрова «Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954 гг.», також автор дає роз'яснення функціоналів кожного з відділів, що входили до системи органів НКДБ-МДБ (Петров, 2010). У справах Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Тернопільській обл. подано структуру, повну інформацію про особовий склад та комплектацію міських відділів. Однак ця тематика і досі залишається недостатньо вивченою та потребує подальшого дослідження.

Мета статті полягає в аналізі і висвітленні структури та комплектації міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр. Основні завдання статті: висвітлити і проаналізувати структуру та комплектацію міських відділів НКДБ-МДБ; дати характеристику кількісного і якісного складу міських відділів НКДБ-МДБ.

Виклад основного матеріалу. Після того, як 15 квітня 1944 р. радянська армія витіснила німецьку з міста Тернопіль, у місті та області почалося відновлення органів радянської влади, в тому числі і структур НКДБ. 15 травня 1944 р. з'являються перші штатні розписи.

Так, Кременецький міський відділ НКДБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Зайнятими були лише дві посади: начальника відділу та секретаря. Очільник відділу за походженням був українцем, даних про походження секретаря немає. Начальник відділу мав за спиною лише сім класів школи, відомості про освіту секретаря відсутні. До структури Кременецького міського відділу також входило друге відділення, що налічувало вісім можливих посад: начальника відділення, заступника начальника, двох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених та помічника оперуповноваженого. Всі посади були зайняті. За походженням українцем був лише один працівник, начальник відділення, інші – були росіянами.

Четверо з працівників мали середню освіту, серед них і начальник відділу, інші четверо – нижчу середньої (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 1, т. 1, арк. 7зв.–8).

Тернопільський міський відділ НКДБ, як і Кременецький, налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Зайнятою була лише одна – начальника міського відділу. За походженням він був українцем та мав освіту нижчу середньої. До структури Тернопільського міського відділу входило друге відділення, що налічувало вісім можливих посад: начальника відділення, трьох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених та помічника оперуповноваженого. Вільною залишилась посада оперуповноваженого. Троє з них за походженням були українцями, ще двоє росіянами, ще про двох працівників, зокрема і про начальника відділення, інформації не було. Двоє працівників мали середню освіту, ще двоє нижчу середньої, один з працівників – нижчу (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 1, т. 1, арк. 8–8зв.).

1 листопада 1944 р. вступив у силу новий штатний розпис, згідно з яким Кременецький міський відділ НКДБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільними залишились посади: заступника начальника, секретаря, машиністки, вахтера та прибиральниці. За походженням українцем був лише начальник відділу, решту – були росіянами. Начальник відділу закінчив лише сім класів школи, один з працівників мав освіту нижчу середньої, один з працівників закінчив сім класів школи, а ще один – шість. У порівнянні із попереднім штатним розписом кількість місць у Кременецькому відділі залишилась та сама, але укомплектованість відділу зросла на дві особи. Друге відділення, що входило до його структури, складалось з восьми вакантних місць: начальника відділення, заступника начальника, двох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених та помічника оперуповноваженого. Всі посади були зайняті. За походженням всі працівники були росіянами. Четверо працівників, включно з начальником відділення, мали середню освіту, один – нижчу середньої, а ще троє закінчили лише сім класів школи. Отже, в порівнянні з попереднім штатним розписом кількість

посад залишилась та сама, але національний склад змінився, начальником відділу став росіянин, що змінив українця (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 2, т. 2, арк. 21–22).

Тернопільський міський відділ НКДБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільними залишились посади: заступника начальника, секретаря, машиністки, вахтера та прибиральниці. У відділі переважали українці, їх було троє, зокрема й начальник відділу, та один росіянин. Начальник відділу мав освіту нижчу середньої, один з працівників закінчив дев'ять класів школи, а ще двоє – чотири класи школи. У порівнянні із попереднім штатним розписом кількість місць в Тернопільському відділі залишилась та сама, але укомплектованість відділу зросла на дві особи, як і в Кременецькому. До структури Тернопільського міського відділу входило друге відділення, що налічувало вісім можливих посад: начальника відділення, трьох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених та помічника оперуповноваженого. Вільною залишилась посада оперуповноваженого. В національному співвідношенні переважали росіяни, їх було шестеро, зокрема начальник відділення, один працівник був українцем. За освітою двоє працівників мали середню освіту, включаючи і начальника відділення, троє – нижчу середньої, один з працівників закінчив шість, а ще один – п'ять класів школи. Отже, в порівнянні з попереднім штатним розписом кількість посад у відділенні не змінилась, але національний склад змінився, зменшилась кількість українців – з трьох до одного. Можемо виділити тенденцію, що свідчить про зменшення кількості українців та збільшення кількості росіян в Кременецькому і Тернопільському міському відділі (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 2, т. 2, арк. 22–24).

Новий штатний розпис з'явився 1 лютого 1945 р., згідно з яким Кременецький міський відділ НКДБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільними залишились посади: машиністки, вахтера та прибиральниці. У відділі переважали росіяни, їх було четверо, начальник відділу був українцем. Один з працівників мав вищу освіту, ще один – нижчу середньої, двоє, включно з начальником відділу, закінчи-

ли сім класів, ще один працівник – шість класів школи. Узагальнюючи, можна виділити чітку тенденцію поліпшення комплектації міських відділів протягом 1944–1945 рр. Збільшення кількості працівників відбувалося за рахунок росіян, які були членами партизанського загону ім. Медведєва, та заново прийнятими на роботу. Друге відділення, що входило до структури Кременецького міського відділу, складалося з восьми посад: начальника відділення, заступника начальника, двох старших оперуповноважених трьох оперуповноважених та помічника оперуповноваженого. Всі посади були зайняті. У відділенні переважали росіяни, їх було семеро, українець один – начальник відділення. Середня освіта була в чотирьох працівників, серед них і начальника відділення, ще один працівник мав освіту нижчу середньої, решту – закінчили лише по сім класів школи (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 3, т. 1, арк. 8зв.–9).

Тернопільський міський відділ НКДБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільними залишились посади: заступника начальника, машиністки, шофера та прибиральниці. У національному співвідношенні був паритет, двоє росіян та двоє українців, начальник відділу був росіянином. Начальник відділу мав освіту нижчу середньої, один з працівників закінчив вісім класів школи, по одному – п'ять, а ще один – чотири. До структури Тернопільського міського відділу входило друге відділення, що налічувало вісім можливих посад: начальника відділення, трьох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених та помічника оперуповноваженого, вільною залишилася посада оперуповноваженого. Переважали у відділенні росіяни, їх було шестеро, зокрема й начальник відділення, та один українець. Двоє працівників, серед них і начальник відділення мали середню освіту, троє – нижчу середньої, один із працівників закінчив шість класів школи, а ще один – п'ять. Отже, в порівнянні з попереднім роком кількість посад у відділах та відділеннях не змінилася, однак спостерігається поступове наповнення кадрами росіянами за походженням. Освітній рівень працівників бажає кращого, оскільки у відділеннях, в середньому

трьох-чотирьох працівників з восьми закінчували лише школу, тобто не мали спеціальної освіти (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 3, т. 1, арк. 9–10).

Наказом НКДБ СРСР № 00107 від 22 березня 1946 р., відповідно до постанови Верховної Ради СРСР від 15 березня 1946 р., НКДБ СРСР був перейменований в Міністерство державної безпеки СРСР, були перейменовані і місцеві управління і відділи НКГБ – в управління і відділи МДБ (Білас, 1994, с. 274).

Кардинальне розширення і зміна структури МДБ СРСР сталися 4 травня 1946 р., коли замість В. Меркулова міністром держбезпеки СРСР був призначений В. Абакумов, а очолюваний ним ГУКР «Смерш» МВС СРСР влився в МДБ СРСР (Хаустов, 2007, с. 17).

Після реорганізації перший штатний розпис управління МДБ в Тернопільській обл. з'являється 15 листопада 1946 р. Згідно з ним, Тернопільський міський відділ МДБ складався з восьми можливих посад: начальника відділу, заступника начальника відділу, двох старших оперуповноважених, двох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого та секретаря-машиністки. Вільними залишилось дві посади: заступника начальника відділу та секретаря-машиністки. У відділі переважали українці, яких було четверо, серед них – і начальник відділу, та двоє росіян. Один з працівників мав середню освіту, двоє – нижчу середньої, нижчу освіту мав начальник відділу, один з працівників закінчив сім класів школи, а ще один – шість (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 4, т. 1, арк. 43).

Кременецький міський відділ МДБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільною залишилась лише посада прибиральниці. У відділі переважали українці, яких було четверо, а серед них і начальник відділу, працювали також двоє росіян та один білорус. Трьох працівників мали середню освіту, включно з начальником відділу, один – нижчу, у двох за спиною було шість класів школи, а ще в одного – п'ять. У порівнянні з 1944–1945 рр. кількість і структура керівництва та секретаріату залишилась та сама, але поліпшилося наповнення кадрами. Друге відділення, що входило до складу міського відділу, протягом 1944–1945 рр. було реорганізоване у контррозвідально-

пошукове відділення і оперативне відділення. Відділення контррозвідки та пошуку налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого, всі вони були зайняті. Усі працівники за походженням були росіянами. Двоє з них мали середню освіту, один – нижчу середньої, а ще один закінчив лише сім класів школи. Оперативне відділення теж налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого. Тут переважали росіяни, яких було троє, та один українець – начальник відділення. Очільник відділення та ще двоє працівників мали середню освіту, а один з працівників закінчив сім класів школи (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 4, т. 1, арк. 45–47).

У порівнянні із 1944–1945 рр., згідно із новим штатним розписом, було утворено ще один міський відділ, що функціонував у Чоркові і налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника відділу, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільною залишилась лише посада прибиральниці. У відділі переважали росіяни, яких було четверо, серед них і начальник відділення, та троє українців. Один з працівників мав вищу освіту, двоє – середню, начальник відділення мав освіту нижчу середньої, ще двоє працівників – нижчу освіту, а один працівник закінчив лише чотири класи школи. Відділення контррозвідки та пошуку налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого, всі вони були зайняті. Більшість працівників були росіянами, зокрема і начальник відділення, та один українець. Один з працівників мав вищу освіту, середня освіта була у начальника відділу, ще у двох працівників – нижча середньої. Оперативне відділення налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого. У відділенні переважали росіяни, яких було троє, та один українець – начальник відділення. Один з працівників мав середню освіту, у начальника відділення була освіта нижча середньої, в одного працівника – нижча, ще один працівник закінчив лише дев'ять класів (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 4, т. 1, арк. 47–49).

У липні 1947 р. в дію вступив новий штатний розпис, згідно з яким Тернопільський міський відділ МДБ складався з восьми можливих посад: начальника відділу, заступника начальника відділу, двох старших оперуповноважених, двох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого та секретаря-машиністки, всі посади були зайняті. Переважали у відділі українці, їх було п'ятеро, серед них і начальник відділення, а також троє росіян. Один працівник мав незакінчену вищу, троє – середню освіту, включно з начальником відділення, один з працівників мав освіту нижчу середньої, ще троє – нижчу освіту. У порівнянні з попереднім роком комплектація відділу була повною, його було доукомплектовано одним українцем та одним росіянином. Спостерігаємо також поступову тенденцію поліпшення якості кадрів, з кожним роком зростала кількість людей із середньою освітою (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 5, т. 1, арк. 48–49).

Кременецький міський відділ МДБ складався з восьми можливих посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці. Вільною залишилась лише посада прибиральниці. У відділі було троє українців, серед них і начальник відділу, троє росіян та один білорус. Двоє працівників, серед яких і начальник відділення, мали середню освіту, троє – нижчу середньої, а ще двоє – нижчу освіту. У відділі було проведено ротацію, тому порівняно з попереднім роком кількість українців зменшилась з чотирьох до трьох, та зросла кількість росіян – з двох до трьох. Помітно зріс освітній рівень працівників, у відділі уже не було осіб, що закінчили п'ять-шість класів школи (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 5, т. 1, арк. 50–51).

Відділення контррозвідки та пошуку налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого, всі були зайняті. Усі працівники за походженням були росіянами. У трьох була середня освіта, включно з начальником відділення, в одного – нижча середньої. Оперативне відділення теж налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого, всі вони були зайняті. У відділенні було двоє українців, включно з начальником відділення,

та двоє росіян. Очільник відділення та ще двоє працівників мали середню освіту, один – нижчу середньої (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 5, т. 1, С1, арк. 51–52).

Чортківський міський відділ МГБ налічував вісім можливих посад: начальника відділу, заступника начальника відділу, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці, всі вони були зайнятими. У відділі переважали українці, яких було шестеро, включно з начальником відділу, та ще двоє росіян. Один працівник мав середню освіту, троє – нижчу середньої, включно з начальником відділу, ще четверо – нижчу освіту. В порівнянні з попереднім роком особовий склад відділу кардинально змінився, українці почали у ньому переважати. Можна також виділити чітку тенденцію на поліпшення якості кадрів, про що свідчить рівень освіти працівників, який порівняно з попереднім роком зріс (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 5, т. 1, арк. 53–54).

Відділення контррозвідки та пошуку налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого, всі вони були зайняті. У відділенні переважали росіяни, їх було троє, зокрема начальник відділення, та ще один українець. Один з працівників мав вищу освіту, ще двоє, включно з начальником відділення, – середню, один – нижчу середньої. Оперативне відділення теж налічувало чотири можливі посади: начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого, всі вони були зайняті. У відділенні переважали росіяни, їх було троє та один українець – начальник відділення. Один з працівників мав середню освіту, два – нижче середньої, серед них і начальник відділення, ще один працівник – нижчу освіту (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 5, т. 1, арк. 54–45). До складу Чортківського міського відділу входило відділення 2 – Н, якого не було згідно з штатним розписом 1946 р. Метою цього відділення була боротьба з місцевим підпіллям, такі відділи було створено лише у західних областях УРСР, в Прибалтійських республіках та у БРСР (Петров, 2010, с. 47). Відділення складалось з п'яти можливих посад: начальника відділення, двох старших оперуповноважених, оперуповноваженого та начальника винищувального батальйону, жодна з посад не залишилась вільною. Переважали у відділенні росіяни, яких було п'ять, серед них і начальник відділення, та

один українець. Начальник відділення та ще двоє працівників мали середню освіту, ще двоє – нижчу середньої (ГДА СБУ ТО, ф. 8, оп. 1, спр. 5, т. 1, арк. 45). Отже, можемо виділити таку тенденцію: у відділеннях, що входили до складу міських відділів МДБ, переважали росіяни. Рівень освіти у відділеннях у порівнянні з 1946 р. теж зріс, працівників, що закінчували лише кілька класів школи, уже не було.

Висновки. Отже, після відновлення міських відділів НКДБ у 1944 р. спостерігалася гостра недостача кваліфікованих кадрів, подекуди відділи були заповнені лише на 50 %, а на роботу брали осіб, що закінчили лише кілька класів школи. Відділ та відділення наповняли шляхом переведення українців зі східних областей УРСР, росіян та білорусів. Варто відзначити, що у 1945 р. ситуація з наповненням кадрів поліпшилася, кількість працівників у середньому збільшилась на дві особи у керівному складі. У 1946 р. пройшла реорганізація НКДБ СРСР в Міністерство державної безпеки СРСР, до якого було приєднано і ГУКР «Смерш». У перших штатних розписах після реорганізації ми спостерігаємо реструктуризацію другого відділення, що входило до складу міських відділів, було утворено відділення контррозвідки та пошуку і оперативне відділення. З 1946 р. комплектація відділів та відділень поліпшується, як кількісно, так і якісно. Вільні посади стали рідкістю, а освітній рівень працівників зріс. Тенденція на підвищення якості кадрів збереглася і в 1947 р.: так працівників, що закінчували лише кілька класів школи у штатних розписах, уже не було.

Джерела та література

- Білас, І.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.* Київ: Либідь.
- ГДА СБУ ТО – Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.
- Петров, Н.** (2010). *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954 рр.* Москва: Звенья.
- Хаустов, В.** (Ред.). (2007). *Лубянка. Сталин и МГБ СССР. Март 1946–март 1953: документы высших органов партийной и государственной власти.* Москва: МФД Материк.

References

- Bilas, I.** (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953 rr.* [*Repressive and punitive system in Ukraine 1917–1953*]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- HDA SBU TO – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU v Ternopilskii oblasti [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine in Ternopil region] [in Ukrainian].
- Petrov, N.** (2010). *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti 1941–1954 rr.* [*Who headed the state security agencies 1941–1954 pp.*]. Moskva: Zvenya [in Russian].
- Khaustov, V.** (Ed.). (2007). *Lubyanka. Stalin i MGB SSSR. Mart 1946 – mart 1953: dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti* [*Lubyanka. Stalin and the USSR Ministry of State Security. March 1946 – March 1953: Documents of the highest bodies of party and state power*]. Moskva: MFD Materik [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 06.08.2020 р.

УДК 94(477.83-25):343.261"1944/1955"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215319

Олександр ПАГІРЯ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору», проспект Чорновола, 45 г, м. Львів, Україна, індекс 79000 (bandusak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

Бібліографічний опис статті: Пагіря, О. (2020). Пересильна тюрма № 25 у Львові (1944–1955): історія, пам'ять, меморіалізація. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 180–207. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215319>.

**ПЕРЕСИЛЬНА ТЮРМА № 25 У ЛЬВОВІ (1944–1955):
ІСТОРІЯ, ПАМ'ЯТЬ, МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ**

Анотація. *Мета дослідження* – на основі архівних документів, спогадів і матеріалів усної історії представити історію найбільшої пересильної тюрми на території України у повоєнний період, проаналізувати пам'ять про неї і стан меморіалізації у міському просторі Львова. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії розкриті різні аспекти функціонування тюрми, зокрема тюремний режим і простір, склад в'язничного контингенту, спротив і втечі в'язнів із тюрми, діяльність пересильного пункту, умови етапування засуджених до таборів ГУЛАГу. **Висновки.** Пересильна тюрма № 25 (1944–1955) була одним із центральних місць радянського масового насильства у Львові та найбільшою установою такого типу у повоєнний період в УРСР. На її прикладі можна простежити, як у міському просторі перетиналися нацистське і радянське насильства, адже обидва режими часто використовували ті самі приміщення та об'єкти для примусової ізоляції жертв. Для багатьох тисяч в'язнів львівська пересильна тюрма стала проміжною ланкою/транзитним пунктом на шляху між слідчими тюрмами й таборами ГУЛАГу. Вона була також місцем зустрічі людей із Західної України та

© Олександр Пагіря, 2020

зайнятих Червоною армією країн Центрально-Східної Європи. У різний період тут утримували як кримінальних, так і політичних в'язнів, передусім учасників українського та польського підпілля. Попри різні політичні переконання, за колючим дротом останніх об'єднували спільні інтереси виживання та протидії сваволі тюремного керівництва і кримінальників. У стінах в'язниці утримувалися також сім'ї репресованих – найчастіше жінки та діти, навіть немовлята. Це було прикладом «сімейного заручництва», яке широко практикувалося радянською владою щодо «ворогів народу» у сталінський період. У 1949–1950 рр. пересильна тюрма паралельно була частиною радянської інфраструктури масових депортацій, які охопили родини членів і симпатиків підпілля ОУН, заможних селян та греко-католицьке духовенство із Західної України. З огляду на брак архівних джерел, на сьогодні неможливо встановити хоча б приблизну кількість людей, які пройшли через львівську «пересилку». Пам'ять в'язнів про свій досвід перебування у тюрмі вирізняється строкатістю. Одні згадують про неї як про місце суцільних страждань і поневірянь, інші – як про «менше зло» і певне полегшення у порівнянні зі слідчими тюрмами НКВС-МДБ. Належна меморіалізація території колишньої тюрми у міському просторі Львова тільки розпочинається, чим опікується Меморіальний музей «Територія терору», створений на її місці.

Ключові слова: пересильна тюрма; репресії; депортації; Львів; УРСР.

Oleksandr PAHIRIA

PhD (History), Senior Research Fellow of the Memorial Museum of «Territory of Terror», 45h Chornovola ave., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (bandusak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

To cite this article: Pahiria, O. (2020). Peresylna tiumra № 25 u Lvovi (1944–1955): istoriia, pamiat, memorializatsiia [Transit prison № 25 in Lviv (1944–1955): history, memory, memorialization]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 180–207. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215319> [in Ukrainian].

TRANSIT PRISON № 25 IN LVIV (1944–1955): HISTORY, MEMORY, MEMORIALIZATION

Summary. *The purpose of this research is to present on the basis of archival sources, memoirs, and oral history testimonies the history of the largest transit prison in post-war Ukraine, to study the memory and the state of its memorialization in Lviv urban space. The scientific novelty of the article implies that for the first time different aspects of the prison are revealed in Ukrainian historiography. They include, in particular, the penitentiary regime and space, the composition of the prisoner contingent, resistance and escapes from the prison, the operation of the transit point, as well as conditions of the transportation of convicts to GULAG camps. Conclusions.* Transit prison № 25 in Lviv was one of the central sites of Soviet mass violence in Lviv and the largest institution of such type in the Ukrainian SSR. Through its example one can realize how Nazi and Soviet violence intersected in an urban space where both systems often used the same premises and objects to isolate their victims. For many thousands of prisoners, the Lviv transit prison became an intermediate station/a transit point on the way from pre-trial detention to GULAG camps. It also served as a meeting point for inmates from Western Ukraine and Central Eastern European countries occupied by the Red Army. At different times, criminal and political prisoners, foremost members of the Ukrainian and Polish underground, were kept here. Despite conflicting political views, it was the pursuance of common interests of survival and resistance against the brutality of the prison administration and criminals that drew Ukrainian and Polish political prisoners together behind bars. Families of those repressed, including women and children, even babies, were kept in prison. This fact highlights "the family hostage taking" practice used by Soviet authorities against "enemies of the people" in Stalin's period. Between 1949 and 1950, the prison in parallel served as an integral part of the Soviet infrastructure of mass deportations, which affected families of members and sympathisers of the Ukrainian nationalist underground, wealthy farmers, and Greek-Catholic clergy in Western Ukraine. Due to the lack of documentary sources, it is nowadays impossible to establish even an approximate number of people who passed through the Lviv transit prison. The inmates' memory of their prison experience is ambiguous. Some recall the transit prison as a site of endless suffering and destitute, while others describe it as "the less evil" and some relief in comparison with pre-trial detention facilities run by the NKVD-

MGB. Proper memorization of the site of the former transit prison in Lviv urban space has just started. This task is being performed by the Memorial Museum of "Territory of Terror", which has been created in this place.

Key words: transit prison; repressions; deportations; Lviv; Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Пересильна тюрма (на жаргоні – «пересилка») – пенітенціарна установа в системі ГУЛАГу НКВС-МВС СРСР у 1930–1950-х рр., основною функцією якої було прийняття, короткочасне утримання в'язнів, засуджених за вироками судових і позасудових органів, та забезпечення їхнього подальшого транспортування до кінцевих пунктів призначення – виправних колоній, виправно-трудова таборів або інших тюрем. Пересильні тюрми вирізнялися м'якшим режимом утримання порівняно з іншими місцями позбавлення волі в СРСР. Радянське виправно-трудова законодавство гарантувало в'язням, яких тут утримували, права на побачення, прогулянку, отримання передач, а у разі потреби навіть забезпечення одягом та взуттям.

Пересильні тюрми (пункти) створювалися як самостійні установи, або як відділення при інших місцях позбавлення волі (таборах) і підпорядковувалися НКВС-МВС. Станом на 1947 р. у системі ГУЛАГу нараховувалось 57 пересильних тюрем. У 1954 р. їхня чисельність скоротилася до 40. Найвідоміші з них були на території Росії – у Кірові, Ваніно, Свердловську (нині Єкатеринбург), Новосибірську, Омську, Красноярську, Іркутську, Пермі, Сковородіно, Сучані (нині Партизанськ) та Вологді.

На території України у повоєнний період найбільша установа такого типу розташовувалася у Львові. Створена восени 1944 року, вона врешті стала місцем концентрації засуджених в'язнів із шести областей Західної України: Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської. На початковому етапі (1944–1945) пересильна тюрма була також транзитним пунктом для засуджених радянською владою осіб із зайнятих Червоною армією країн Центрально-Східної Європи: Угорщини, Австрії, Чехословаччини, Польщі та Німеччини. На межі 1940–1950-х рр. вона додатково виконувала функцію пересильного пункту під час здійснення масових депортацій.

Тюрма функціонувала у львівській дільниці Підзамче у 1944–1955 рр. У сучасному міському просторі – це територія, обмежена зі сходу проспектом Чорновола (колишня вулиця Пелтевна), із заходу та півночі – вулицею Хімічною (колишня Кресова) і з півдня – залізницею, вздовж якої пролягала неіснуюча нині вулиця Стефана Окжеї. У листопаді 1941 р. нацистська окупаційна влада включила цю територію до гетто, організованого для примусової ізоляції львівських євреїв.

Аналіз останніх досліджень. Проблема функціонування пересильної тюрми № 25 у Львові до цього часу не викликала окремого зацікавлення дослідників як в Україні, так і поза її межами. Сучасні дослідження істориків радянських повоєнних репресій і депортацій (Платонова, 2003, с. 143–146; Вронська, 2020, с. 73–74; Когут, 2020, с. 62) обмежуються здебільшого згадками про діяльність у 1949–1950 рр. на базі пересильної тюрми у Львові пересильного пункту як складової логістичного ланцюга масових депортацій у Західній Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на відсутність фахових публікацій на цю тему, діяльність пересильної тюрми у Львові у 1944–1955 рр. потребує окремого розгляду як певний case study для дослідження феномена пенітенціарних установ такого типу та радянського повоєнного насильства у Західній Україні загалом.

Мета та завдання даного дослідження – на основі документів із архіву МВС, спогадів і матеріалів усної історії, зібраних Меморіальним музеєм «Територія терору» та польською фундацією «Карта», представити загальну історію пересильної тюрми № 25, дослідити пам'ять про неї та стан меморіалізації у міському просторі Львова. У межах цього завдання потребують розкриття такі аспекти: територія, організація й адміністрація в'язниці, тюремний режим і простір, склад в'язничного контингенту, покарання, опір і втечі в'язнів, діяльність пересильного пункту на базі тюрми, умови етапування в'язнів до таборів ГУЛАГу.

Результати дослідження. Достеменно невідомо, яке адміністративне підпорядкування львівська пересильна тюрма мала у 1944–1945 рр. з огляду на брак офіційних документів за цей період. З кінця 1945 до березня 1953 р. вона перебувала у віданні Відділу виправно-трудових колоній (ВВТК) Управління НКВС

(з березня 1946 – МВС) у Львівській області. У березні 1953 – лютому 1954 р. тюрма підпорядковувалася Управлінню Міністерства юстиції у Львівській області. Саме у цей період установа отримала номер 25 (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 12, арк. 237).

На території пересильної тюрми було 14 цегляних двоповерхових бараків, адміністративні і технічні приміщення, лікарня та кухня. Паркан з колючого дроту розділяв тюремний простір на чоловічу та жіночу частини. По периметру розміщувалися чотири дерев'яні вишки з прожекторами. У 1947 р. силами в'язнів навколо тюрми було побудовано дерев'яний паркан з цегляними стовпами. Центральна брама розміщувалась з боку вулиці Хімічної. У 1949 р. на прилеглих до тюрми вулицях встановили чотири шлагбауми. Її територію охороняла воєнізована охорона (ВОХР) зі службовими собаками.

Крім будівельних робіт, примусова праця в'язнів використовувалась також на різних виробництвах. Станом на 1947 р. при пересильній тюрмі функціонували картонний та автомеханічний цехи, швейна, художня, взуттєва і годинникова майстерні, кузня, бригада з виготовлення товарів широкого вжитку. В'язні працювали тут у складі бригад ковалів, кравців, автослюсарів, теслярів, столярів, слюсарів, шевців тощо. Тюремна адміністрація влаштувала між ними трудові змагання, а виробничий процес був організований за плановими показниками сталінських п'ятирічок (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 1, арк. 4). Для продуктового забезпечення персоналу та в'язнів у Перемишлянському районі Львівської області створили підсобне господарство площею 50 гектарів та свиноферму. На них працювали в'язні з невеликими термінами ув'язнення (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 1, арк. 13).

«На пересилці нас щодня виганяли на роботу, – пригадувала засуджена Ірина Сенік. – То замітали подвір'я, то мили посуд на кухні, то водили в цех і використовували як могли. Там ми шили шматяні іграшки, за які наші гнобителі діставали солідні гроші, а ми – миску смердючої баланди» (Сенік, 2003, с. 44).

Із наявних документів відомо, що у різні періоди начальниками пересильної тюрми були Абакунін (1945), майор Іван Петровський (1946), майор Петро Тарутта (1946 – квітень 1947), підполковник Аркадій Суховерко (квітень-вересень, листопад-

грудень 1947 і січень 1948), майор Олександр Замашний (вересень-листопад 1947). Найдовше – з січня 1948 до червня 1955 р. – цю посаду обіймав майор Богодур Алфасов.

В очікуванні на етап до виправно-трудових таборів ГУЛАГу засуджених утримували у пересильній тюрмі від кількох днів до року. Через велику плінність в'язнів неможливо встановити загальну кількість людей, які пройшли через неї. За спогадами, вона була постійно перевантажена: тут могли одночасно утримувати від 3 до 6 тисяч осіб.

Серед в'язнів – люди різного етнічного походження, зокрема українці, поляки, євреї, білоруси, росіяни, вірмени, чехи, румуни, угорці, австрійці, німці та французи. Окрім політичних в'язнів, чисельний контингент складали особи, засуджені за кримінальні та побутові злочини. Є інформація про утримання у тюрмі полонених солдат вермахту, Російської визвольної армії (РОА), донських козаків, дивізії СС «Галичина», радянських військово-полонених, військовослужбовців Червоної Армії, засуджених за різні злочини (грабїж, розбій, зґвалтування, дезертирство тощо), членів українського та польського підпілля (Ромаш, 2013, с. 15; Мамчур, 2009, с. 151; Коханська, 2008, с. 238; Яремчук, 2017, с. 147; «Relacja Stanisława Flacha», n.d., s. 7). Зокрема, відомо, що у 1945 р. на Пелтевній утримувалися засуджені члени Львівської окружної делегатури польського підпільного уряду. У 1944–1945 рр. найбільшими групами засуджених були поляки та радянські військові. Серед українського контингенту, частка якого на початку була відносно невеликою, велику групу складали засуджені за причетність до підпілля ОУН і УПА та вояки дивізії СС «Галичина». Поряд з дорослими у тюрмі перебували неповнолітні, які очікували на досягнення 18-річного віку. Хворих, вагітних жінок та осіб похилого віку залишали зазвичай на довший термін.

У стінах «пересилки» зафіксовано факти символічного примирення між учасниками/цями українського і польського підпільних рухів, які ще недавно запекло протистояли один одному за контроль над Західною Україною. В умовах радянського ув'язнення їх об'єднували спільні інтереси виживання та протидії комуністичному режиму, а також боротьба зі свавіллям «блатних» у камерах. Розвідниця УПА Галина Коханська згадувала як потоваришувала на Пелтевній зі зв'язковою АК Чеславою Гнатув, з

якою часто вела розмови на політичні теми та через яку навіть передавала листи сім'ї на волі. *«Між нами двома (...) почалася обережна дипломатична розмова про відношення УПА до АК і можливість спільної боротьби зі спільним ворогом. Кожна з нас висловила свій погляд. Ми дійшли висновку, що в теперішніх обставинах повинні бути солідарними в боротьбі з нашим спільним ворогом»* (Коханська, 2008, с. 239–240). Гнатув, зокрема пропонувала Коханській врятуватися втечею через каналізацією разом із іншими польськими підпільниками, проте цей план не вдалося реалізувати.

Про допомогу в'язням-українцям згадував і член Львівської делегатури польського підпільного уряду в краї Казимир Жигульський-«Бальтазар», засуджений до 15 років позбавлення волі: *«Промовиста різниця у матеріальному становищі поставила нас перед питанням, чи варто допомагати українцям. Після короткої дискусії в ім'я солідарності ув'язнених ми вирішили, що ми дамо їм нашу тюремну норму. Ми також давали їм тютюн, рідше їжу, отриману з дому. Деякі наші, особливо молоді члени АК, неохоче приймали це рішення, але вони підкорялися без особливого опору. Багато українців пам'ятали про це роками, коли ми знову зустрічалися в таборі на Півночі»* (Żygułski, 1994, s. 40).

Після прибуття до пересильної тюрми в'язні проходили реєстрацію, медогляд, санобробку та стрижку. Тюремна адміністрація піддавала прибульців справжньому «сексуальному шоку», організувавши у бані гоління представниками/цями іншої статі. *«Ми пережили перший табірний шок: виявилось, що всі в'язні повинні бути поголені на всьому тілі, і щоб зганьбити решти гідності чоловіків голили радянські жінки (якщо вони взагалі мали щось спільне з жіночністю), польські жінки натомість змушені були піддатися тій же операції, яку для контрасту здійснювали чоловіки – і то цього разу наші колеги – поляки. Це був потворний шок, один із найстрашніших, яке польські жінки мали пережити у радянських таборах»,* – пригадувала учасниця польського підпілля Марія Лукас («Maria Magdalena Lukas», n.d., s. 7).

Після санобробки в'язнів розподіляли по камерах. У брудних і темних бараках розміром 25x40 м² утримували від 60 до 100 в'язнів. Спершу там не було нар, і в'язні змушені були спати просто на бетонній підлозі. Згодом вздовж стін встановили ба-

гаторусні нари, однак через велику тисняву не всі могли на них розміститися. Через переповненість «пересилки» частина в'язнів були змушені ночувати просто від відкритим небом на тюремному підвір'ї (Заячківська-Михальчук, 2009, с. 68).

«Там було людей, що один попри другого спав на полу і як треба було повернутися на один бік, то всі за командою, бо інакше не можна», – згадував легендарний командир УПА Мирослав Симчич, що після засудження до 25 років таборів утримувався на «пересилці» у червні-липні 1949 р. («Інтерв'ю з Мирославом Симчичем», 2010). Його слова підтверджує Ірина Гарнавська, що малолітньою дівчинкою у 1949 р. опинилася на Пелтевній разом з двома сестрами та матір'ю, яку засудили за співпрацю з ОУН: *«То нас було стільки, що як лягали всі боком, а як хтось один повертався, то мусіли всі повернутися, тому що ти не влізав. Отако ми боком спали. Були діти внуки, ті хлопці, дівчата, більші-менші, старі-молоді, всі»* («Інтерв'ю з Іриною Гарнавською», 2011).

«У малому закритому приміщенні напхано було більше як 100 людей. Хоч надворі морозна зима, в камері висока температура. Приміщення не вентильовалося, в ньому скупчилися випари «параші», людського поту, гнилого повітря. Спати треба було на голій підлозі. З важкою бідою рядочками зуміли влягтися. Від постійного спання на голих дошках боки боліли, а у декого навіть утворилися рани, які не давали заснути. Треба було міняти своє положення, а це можна було зробити тільки організованим чином, усі одночасно по команді», – пригадував «дивізійник» Іван Мамчур (Мамчур, 2009, с. 152).

У тюрмі панувала антисанітарія. Для боротьби з паразитами періодично проводили дезінфекцію. В'язнів раз на тиждень водили у баню, а одяг тим часом здавали на хімічну обробку. Фізіологічні потреби люди справляли у камерах або на коридорах, де стояли «параші», які сильно псували повітря. Часто це були відра або великі бочки, які наповнювалися до самого верху, аж поки їх не виносили.

«І в куточку була параша – така он здоровенна бочка з двома ручками три сходинки до неї були, і пока ту парашу не заповнили, ніхто не виносив. А тепер собі уявіть, я дитина була, я стидалась на ту парашу йти, а що було, я собі уявляю, хлопцям і

дівчатам. Вставали закривали чи простинню чи чим трохи, але все одно, але все одно, тож не передати», – розповідала Ірина Тарнавська («Інтерв'ю з Іриною Тарнавською», 2011).

Харчування у тюрмі було кепське. За спогадами в'язнів, вранці давали кип'яток і перлову кашу синього кольору («пенцак»), в обід – баланду з меленої сої та несвіжої риби і черпак каші, шматок несвіжого липкого хлібу, іноді цукор, ввечері – знову кип'яток і кашу. Приписи щодо забезпечення в'язнів хлібною нормою у 300 гр. (Архів УМВС ЛУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1, арк. 9) частіше не дотримувалися. Порятунком для засуджених були продуктові передачі від родичів. Нельвів'ян фактично позбавляли такого привілею, оскільки вони не могли підтримувати на відстані зв'язок зі своєю родиною. Існують свідчення про доведення в'язнів до дистрофії і навіть випадки смерті від голоду у тюрмі (Стасів, б.р.).

У дещо кращих умовах утримували тих, чия примусова праця використовувалась тюремною адміністрацією. Так, члени робітничих бригад утримувалися в охайніших бараках, краще харчувалися, мали ліпший одяг, отримували передачі тощо.

Двічі на день (вранці та ввечері) в'язнів під конвоєм виводили на 15–20-хвилинну прогулянку до тюремного подвір'я. Це був час, коли родичі могли прийти з міста та через загородження побачити своїх рідних.

«Родинам в'язнів було відносно легко бачитися зі своїми близькими. Вистачало стати на певній відстані від загородження із колючим дротом і вже через це загородження можна було побачити один одного. Були такі, хто опанував техніку передачі відомостей за допомогою знаків, які робилися руками у повітрі. Певні групи в'язнів виводилися для різних робіт поза межі табору. На таких роботах доходило до зустрічей із родинами і знайомими. Велике значення мало також те, що існували полегшення у переказуванні передач в'язням, а також у передачі кореспонденції («грипсів») в одну та іншу сторону. Відносно добре забезпечення Львова продовольством позитивно вплинуло на харчування в'язнів у таборі», – згадував польський в'язень Ян Войдила, який прибув на «пересилку» у липні 1945 р. («Wspomnienia Jan Wojduła», n.d., s. 53).

Засуджений у 1945 р. член львівської делегатури польського підпільного уряду Казимеж Жигульський описував свої відчуття від прогулянки: *«Двері відчиняються і мешканці камери спускаються у внутрішній двір, формуючи четвірки, півгодини маршу. Більшість із нас повертаються із сильним запамороченням, я теж відчуваю себе п'яним. Я не був на повітрі півроку – у в'язниці я звик до затхлості та нерухомості. Після прогулянки ми всі відпочиваємо, втомившись від такого насиченого дня»* (Żygułski, 1994, s. 42).

Від червня 1945 р. на території «пересилки» функціонувала лікарня, що розміщувалася у 7-му бараці. На початку 1947 р. її статус був підвищений до обласної лікарні МВС. Попри це, у лікарні не вистачало ліків і професійного медперсоналу. Більшість тюремних лікарів були засуджені за політичними статтями і користувалися тими самими правами, що і решта в'язнів. Найбільш поширеними хворобами на Пелтевній були короста, авітаміноз, куряча сліпота, цинга, дизентерія.

Польська засуджена Марія Вежбінська згадувала про жахливу ситуацію у тюремній лікарні, де помирали від плямистого і черевного тифу: *«У цій залі (лікарні – О.П.) на підлозі лежали покотом хворі, в одязі, з цілим своїм в'язничним набутком, брудні і завошивлені. Смертність була велика і часом навіть траплялося, що хворого обстежували і переносили у сам шпитальний відділ, і він помирав у цій похмурій, наповненій залі, у бруді та поневіряннях»* («Wspomnienia Maria Wierzbicka», n.d., s. 113).

Ув'язнені вагітні жінки часто народжували прямо в тюрмі («Relacja Janiny Wysoczańskiej», n.d., s. 76; «Wspomnienia Maria Wierzbicka», n.d., s. 105–109). Оскільки умов для утримання новонароджених на початку не було, матері намагалися передати їх родичам і знайомим на свободі. Згодом при обласній лікарні створили будинок для немовлят, про діяльність якого не залишилося, однак, детальніших свідчень.

Погані умови побуту в'язнів, зокрема антисанітарія і мізерне харчування, спричинили високу смертність, особливо серед новонароджених і людей похилого віку. Зокрема, згідно з записами смертності тюремної лікарні, у період з березня 1947 до квітня 1953 р. тут померли 1 268 осіб, з них – 17 немовлят (Архів Мемо-

ріального музею «Територія терору»). В'язнів із обласної лікарні переважно ховали на Левандівському та Янівському цвинтарях.

Попри те, що умови на «пересилці» були далекими від стандартів прав людини, в'язні могли отримувати посилки від родичів і близьких, користувалися відносно більшою свободою пересування, не зазнавали тортур і знущання, мали доступ до перукарні, пральні і навіть бібліотеки. Через це багато розглядали своє перебування тут як «менше зло» порівняно зі слідчими тюрмами чи виправно-трудовами таборам. Деякі засуджені навіть намагалися продовжити своє перебування тут. Щоправда, більші шанси залишитися були у тих, хто мав відповідні робітничі кваліфікації і міг працювати у тюремних майстернях. Щоб уникнути етапу, в'язні часом вдавалися до симуляції недуг («Jerzy Gardynik», n.d., s. 42).

Для Миколи Петруцака, який у 1947 р. неповнолітнім був вперше засуджений до 10 років виправно-трудових таборів за участь у націоналістичному підпіллі, перебування на Пелтевній виявилось навіть певним полегшенням у порівнянні з утриманням у стрийській тюрмі: *«Ну в першу чергу то вражало то, що величезний простір, і ті бараки такі, знаєте, понурі, ну, очевидно, ґрати на вікна, кругом мур, сторожі вишки. Ну, але уже людина себе відчула краще, бо від тих, від тої задушливої камери, від того тюремного смороду і холоду в стрийській тюрмі, то я вже був трошки такий, знаєте, таки трошки легше було на душі»* («Інтерв'ю з Миколою Петруцаком», 2011).

Подібне враження від «пересилки» склалося у Євгена Куцика: *«Пересильний табір не був медом, але набагато «кращим», ніж тюрма. Краще було тим, що було більше свіжого повітря та можна було побачити небо і хмари. Здалеку можна було побачити поїзди, вагони, навіть нормальних людей, які ходили вулицями. Для людини, яка просиділа в пивниці, це мало надзвичайно велике значення. Той, хто не відчув на своїй власній шкірі втрату волі, тому важко пояснити ці всі почуття»* (Куцик, 2004, с. 50).

Для Богданни Наконечної-Гиндик після поневірянь у слідчих тюрмах на Лонцького та Золочівській одномісячне перебування на Пелтевній у 1947 р. *«вже не було таким страшним»* («Інтерв'ю з Богданною Наконечною-Гиндик», б.р.).

«Попри навислу над нами загрозу вивозу, побутові умови у нас були непогані, допомога з дому, а також контакти з родинами через грипси, а часом навіть побачення (...) Табірні умови навіть в «етапному корпусі» були кращі за тюремні. Тут була значно більша свобода, вікна без ґрат, не замкнені двері. Можна було пересуватися по цілому поверху, прогулюватися по коридору (...) Після важких тюремних умов, табір з легким режимом видавався тоді вершиною свободи», – пригадувала Марія Вежбінська («Wspomnienia Maria Wierzbicka», n.d., s. 81, 121). Аби уникнути вивозу у табори ГУЛАГу, вона влаштувалася працювати у кравецьку майстерню, де умови праці були кращими ніж в інших виробничих підрозділах: робітниці були завжди забезпечені одягом і навіть мали можливість слухати радіо («Maria Magdalena Lukas», n.d., s. 8).

На початковому етапі функціонування «пересилки» адміністрація дозволяла певні форми контрольованого дозвілля, зокрема музичні колективи в'язнів (хори й ансамблі). Один із таких хорів виник у 1945 р. за ініціативи члена АК Мечислава Купіша, який сам складав пісні російською та українською (пісенна творчість польською у в'язниці була заборонена) і грав на скрипці («Jezgi Piwonski», n.d., s. 44). За свідченнями Данути Коміняк, до створення цього колективу була причетна група засуджених музикантів із львівської консерваторії (Buko, Madoń-Mitzner, & Szymańska, 2017, s. 257). В одному із ансамблів «пересилки» брала участь неазвана перша скрипка будапештської опери та невідома артистка драматичного театру із Дрогобича («Relacja Janiny Wysockańskiej», n.d., s. 72). Водночас практикувалися виступи радянських колективів. Зокрема, згадувана вище Д. Коміняк свідчила, що тюремному керівництву одного дня спало на думку організувати на Пелтевній виступ радянського ансамблю, який виконував козацькі танці (Buko, Madoń-Mitzner, & Szymańska, 2017, s. 258). З часом таку «культурну розкіш» припинили і після 1945 р. джерела не фіксують вже проявів культурного життя у тюрмі.

За найменший непослух і порушення режиму в'язнів кидали на декілька діб у карцер, розміщений у підвалі «етапного» корпусу (тут збирали засуджених перед відправленням транспорту). Часто до них застосовували фізичне насильство.

Тюремна адміністрація використовувала кримінальних злочинців, «битовиків» або «блатних» на жаргоні, для залякування та вчинення насильства щодо політичних в'язнів. Вони грабували останніх, здійснювали сексуальне насильство щодо ув'язнених жінок. Доходило навіть до сутичок, коли політичні в'язні давали організовану відсіч кримінальним.

«Творилося страхіття, – розповідав в'язень Володимир Саламаха. – Оті якраз злодії, битовики вони страхіття виконували волю видно надзирателів. В людей які були вже осуджені, чекали свого дня вивозу етап вони відбирали в них що тільки могли. І одяг і взуття і передачі які їм приносили кожні день чи якійсь час то в нас були такі страшні погроми тому що хоть ми були неповнолітні але вже тоді ми давали опір. Доходило до кровавих бійок» («Інтерв'ю з Володимиром Саламахою», 2012).

Іван Говда, засуджений до трьох років позбавлення волі, описав такий випадок: *«Вони всі, як правило, були татуйовані, брутальні у ставленні до людей не з їх середовища, агресивні... Коли блатняки почали тероризувати двох хлопців, піднялися двадцять інших в'язнів і почали їх усіх нещадно бити»* (Говда, 2009, с. 65–66).

Під час іншої сутички, що мала місце влітку 1946 р. ВОХРу довелося втрутитись і навіть відкрити вогонь по в'язнях, аби загнати їх до бараків. *«Прийшли вони, моментально обкружили ту всю штреку, стояли там з автоматами на всій штреці, – пригадував свідок Мар'ян Стець, що проживав поруч із «пересилкою». – І там навколо на вулиці, то кругом всьо було навколо наружу стояли від лагера від того, і ше в середину в'їжджали машини повно їх. Вони там, просто, ми бачили там крик, шум, був огонь горів, шось там палили. Заключонних кидали тими палками, ті кидали на тих, кидались один на другого, біг с тими палками. А ті потім почали стріляти воздух, то видно було, а може по людях стріляли (...) почалась драка... биття, а говорять що найбільше постраждали політичні, тому що як ті енкаведисти в'їхали, ті вроді зразу втікли, а ті ше було на подвіра, то ті кинулись на них з тими палками»* («Інтерв'ю з Мар'яном Стецем», 2009).

Засуджена у жовтні 1947 р. до 10 років таборів за участь у підпіллі ОУН Стефанія Петраш-(Січко) згадувала про напад кримінальників вночі. Щоб відігнати нападників охороні довелося

використовувати пожежні шланги: *«Однієї ночі, вже десь перед етапом, увірвалися до нас битовики-вори, почали в нас усе відбирати, бити, грабувати. У зоні зчинився великий крик-лемент. Щоправда, прибігла служба нагляду, але розборонити нас уже не змогла. Тоді викликали «пожежну охорону», та стали поливати нас водою зі шлангів, так що ми від сильного струменя падали ниць. Тоді пожежники чи охорона почали тягти тих ворів волоком за ворота»* (Овсієнко, 2004, с. 54).

14 листопада 1945 р. група ув'язнених польських підпільників організувала успішну втечу із «пересилки» через міську каналізацію. Це нагадувало подію, що відбулася тут у часи Голокосту: у цій частині львівського підземелля у період німецької окупації переховувалися євреї, які рятувались під переслідування нацистів. Організація втечі розпочалася влітку 1945 р. В'язні, які працювали у складі робітничих бригад на території тюрми, під виглядом виконання гідравлічних робіт, викопали канал до річки Полтва, яка текла у підземному колекторі під вулицею Пелтевною. Замаскований вхід до нього був у трансформаторній будці поблизу 3-го бараку. Вийти на волю у такий спосіб вдалося, за різними даними, від 16 до 18 осіб. Це була наймасовіша втеча зі стін «пересилки» за всю її історію.

Ув'язнена Марія Вежбінська писала у спогадах: *«Особи, які зовні допомагали втечі, потурбувалися також про те, щоб забезпечити кожному після виходу із каналізації безпечний прихисток та фальшиві документи, на підставі яких можна було виїхати до Польщі під зміненими прізвищами. Під час приготувань до втечі було також повідомлено родини осіб, які мали взяти у ній участь»*. Досі не встановлено, де саме вийшла група втікачів і як склалася подальші долі більшості із них, а сама історія втечі обросла багатьма легендами. Відомі імена деяких втікачів: Зенон Конечний, Мар'ян Покришко, Богдан Лазорик, Зигмунд Процко, Мірослав Вігерський, Сабаровський. Після цього випадку у тюрмі провели розслідування та посилили внутрішній режим. Спершу в'язнів-поляків позбавили більшості посад у тюремних майстернях та установах, а за деякий час вивезли до виправно-трудових таборів ГУЛАГу («Wspomnienia Maria Wierzbicka», n.d., s. 121–130; «Maria Magdalena Lukas», n.d., s. 8–9; «Wspomnienia Jan Wojdyła», n.d., s. 66–67).

22 травня 1949 р. у пересильній тюрмі відбувся бунт політичних в'язнів. За спогадами Михайла Щербаня, він почався у 12-му корпусі, де утримувалися найбільш «неблагонадійні» в'язні. Виливши окріп на наглядачів, вони захопили тюремний корпус і випустили решту ув'язнених з камер. Через деякий час табірна охорона змогла ізолювати найактивніших учасників виступу і, виставивши очеплення з кулеметами на залізничному насипі, примусити бунтівників зайти у камери. Усіх учасників виступу наступної ж ночі етапували до таборів («Спогади Михайла Щербаня», б.р.). За активну участь у придушенні бунту начальник тюрми висловив вдячність окремим охоронцям (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 4, арк. 37).

Очевидно, у зв'язку з очікуваними заворушеннями напередодні святкування 30-ї річниці Жовтневої революції 27 жовтня 1949 р. тюремне керівництво видало наказ про посилення режиму, за яким передбачалося проведення обшуків у в'язнів після повернення з прогулянок, лазні, а також переміщенні із камери в камеру, заборонялося пересуватися на території тюрми без супроводу конвою. Особливу увагу наказувалося звернути на підвальні приміщення для попередження втеч через каналізацію або з території обласної лікарні (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 4, арк. 16).

Відправка ешелонів із пересильної тюрми відбувалася згідно з нарядами керівництва ГУЛАГу та МВС. За неповними даними, віднайденими в архіві МВС, впродовж 1947 р. до радянських таборів із тюрми відправили щонайменше 55 етапів, у 1949 р. – 19. Кількість людей у кожному з них становила від 48 до 1 200 осіб. Так, 20 липня 1947 р. із пересильної тюрми у Південно-Кузбаський ВТТ відповідно до вимоги ГУЛАГу було відправлено 1015 осіб. 22 липня 1947 р. 750 в'язнів зі Львова відбули у табір «Медвежа гора» у Карело-Фінській РСР (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 1, арк. 112). Частота відправлення транспортів варіювалася від декількох днів до декількох тижнів. Географія транспортів включала як найвіддаленіші місця СРСР, так і територію самої України. Зокрема, із «пересилки» кримінальних в'язнів переважно відправляли на відбудову шахт Донбасу та в інші пенітенціарні установи УРСР.

«Два-три рази на місяць – іноді частіше, іноді рідше – формувався транспорт, загальновідомий як етап, углиб величезної країни. Це створювало настрій постійного очікування, настрої зали очікування вокзалу, з якого поїзди відправляються у невідоме. Місце призначення завжди було таємницею», – свідчив Казимеж Жигульський (Żygulski, 1994, s. 45).

Етапи із пересильної тюрми відправляли як з головного залізничного вокзалу, так і з вантажних станцій Підзамче і Клепарів. В'язнів шикували на подвір'ї тюрми і далі на вантажівках вивозили до станції для завантаження в ешелони. Інколи колонами у супроводі конвоїрів і собак вели пішки через місто. Етаповані, як правило, не знали, куди їх вивозять. Щоб приховати вивезення в'язнів від місцевого населення, транспортування зазвичай відбувалося вночі та у вихідні дні. Зокрема, у документах з архіву МВС збереглися численні накази начальника тюрми про оголошення неділі робочим днем для охоронного персоналу у зв'язку з необхідністю забезпечення транспортуванням в'язнів (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 1).

«Вели нас вулицями, найменш заселеними (на той час), такими, як Хімічна, Комунальна, Донецька, – пригадував І. Мамчур. – Врешті – на один із тупиків станції Підзамче. Попереду нас йшла інша група чекістів, «очищаючи» вулиці від «цікавих» людей, а по боках колони, густо, один біля одного, зі собаками йшли чекісти-конвоїри, викрикуючи: «Подтянісь, не разтягіватся, не розговарівать», – супроводжуючи кожний такий окрик брудною лайкою» (Мамчур, 2009, с. 154).

У 1949–1950 рр. на базі одного з тюремних корпусів функціонував пересильний пункт, який використовували під час здійснення масових депортацій родин членів і симпатиків УПА та підпілля ОУН, заможних селян, греко-католицького духовенства. Він був розрахований на одночасне утримання 700 осіб. Штат пересильного пункту складався з 12 осіб (Владимирцев & Кокурин, 2008, с. 481).

Всього у Західній Україні у цей період створили дев'ять пересильних пунктів: у Клевани, Ковелі, Коломиї, Брошневі (нині Брошнів-Осада), Копичинцях, Бережанах, Бориславі та два у Львові. Вони підпорядковувалися МДБ УРСР, із загальною місткістю на 10 550 осіб (Платонова, 2003, с. 145; Вронська, 2020, с. 74). За

півтора року через них пройшли 14 786 родин (51 162 особи), з яких станом на середину 1950 р. 12 280 родин (41 898 осіб) депортували. Майже половину з них становили діти, люди похилого віку, жінки. На 1950 р. припадає найбільша після операції «Захід» (жовтень 1947 р.) кількість депортованих із Західної України – 46 208 осіб (Вронська, 2020, с. 388).

Як правило, депортовані перебували на пересильних пунктах з порушенням 25-денного терміну, очікуючи на відправлення по кілька місяців. Через поспішність в організації масових депортацій пересильний пункт на вулиці Пелтевній був переповненим. За спогадами греко-католицького священника Миколи Пристая, у грудні 1949 р. тут утримували 770 осіб, у тому числі 17 священників. Їхній побут відрізнявся від решти засуджених в'язнів, які очікували на свій етап («Спогади о. Миколи Пристая», б.р.).

Переповнення пересильного пункту, погане харчування та антисанітарні умови призводили до поширення інфекційних захворювань, особливо серед дітей. У 1950 р. спалахнула епідемія кору і скарлатини, через що на етап не могли відправити 339 осіб (*Депортації*, 1996, с. 311–312).

Про дитячий досвід перебування на пересильному пункті згадувала Лаврентія Харів, яка утримувалася на Пелтевній разом із матір'ю влітку 1949 р.: *«Нас дітей було трохи більше, ми бавились, як могли, ліпили ляльки, ліпили хрестики, я пам'ятаю з хліба, бо більше не було чим»* («Інтерв'ю з Лаврентією Харів», 2019).

Транспортування в'язнів відбувалося у дерев'яних вагонах-телятниках (рідше столипінських вагонах). Типовий вагон мав заграбовані вікна, два суцільні поверхи нарів по боках, «парашу» у вигляді дірки у кутку чи бочки та «буржуйку» для зігрівання у холодну пору року. У люті морози навіть «буржуйка» не рятувала, тонкі стіни і стелі вкривалися шаром інію, одяг примерзав до підлоги (Мамчур, 2009, с. 156; «Інтерв'ю з Євгенією Гимон-Хомяк», 2010). Телятники були перевантажені, часом у них вміщали від 60 до 120 осіб.

«Ми їхали 12 днів у тісноті без можливості ходити. Нервова витривалість зменшувалася, а страх перед невідомим майбутнім посилювався. Нам надокучав голод і часом спрага», – згадував польський засуджений Ян Войдила («Wspomnienia Jan Wojdyła», n.d., s. 73).

До складу ешелону, окрім вагонів-телятників, входили також вагон із вугіллям та дровами, вагон-кухня зі складом продуктів, а також пасажирський вагон для охорони й обслуги. Поїзд був повністю «автономним», і дорогою поповнював тільки запаси води та вугілля. Подорож тривала від декількох тижнів до декількох місяців, часом із довгими зупинками на станціях, під час яких проводилися перевірки, обшуки, а інколи і побиття (Куцик, 2004, с. 52).

У дорозі в'язнів забезпечували мізерним сухим пайком, що зазвичай включали 300–400 грамів глевкого хліба, кілька грамів цукру, сушену рибу. Рідше давали гарячі страви, зокрема рідку кашу чи «баланду» з рибацькими головами. На перших порах в'язні рятувалися запасами їжі, яку брали з собою (Коханська, 2008, с. 242). Через відсутність достатньої кількості води багато хто страждав від спраги, особливо влітку.

Про підтримання гігієни не могло бути і мови. *«Впродовж усіх трьох тижнів ми не мали можливості помити навіть рук. Їхали замерзлі до кісток, голодні, брудні. Найгірше однак було вночі, коли в неосвітленому вагоні наступала повна темнота. Про те, щоб вкластися і випростати затерпілі ноги, не було взагалі мови. Ми тулилися один до одного, зігріваючись, і можливо ця тіснота була нашим добродійством»* («Wspomnienia Maria Wierzbicka», n.d., s. 136–137), – згадувала Марія Вежбінська, яку разом з іншими польськими в'язнями відправили зі Львова у середині листопада 1945 р.

У випадку довгої подорожі ешелон могли один раз зупинити для купання та проведення дезінфекції. За свідченнями в'язнів, медичну допомогу у вагонах не надавали, хоча накази начальника тюрми включали до супроводу етапів лікарів і фельдшерів (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 1). Свідченням того, що під час транспортування у вагонах-телятниках траплялися також пологи, є особові накази по пересильній тюрмі. Зокрема, для підвищення кваліфікації лікарів відправляли на курси спеціалізації по акушерству та гінекології (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 6, арк. 2). Були непоодинокими випадки, коли етаповані у дорозі помирили від хвороб чи голоду. Особливо була велика смертність серед дітей, зокрема немовлят. Долею тіл загиблих конвоїри особливо не переймалися. За свідченнями очевидців, їх подекуди

скидали з потяга (Мамчур, 2009, с. 158). Їхні смерті, як правило, не обліковувалися і досі невідомо, де загиблі були поховані. За фрагментарними даними записів смертності обласної лікарні при пересильній тюрмі, під час етапування з останньої померли 83 в'язні (Архів Меморіального музею «Територія Терору»).

Дитячі спогади про умови транспортування у вагоні-телятнику залишила Лаврентія Харів: *«Ми з гумором, ми бавилися, як діти, хай на тих полицях. Ми лежали на тих полицях, а вони були сплошні по обидві сторони. І туалет був посередині, в стіні дюрка і з дерева зроблена труба. То природне явище, його треба виконати. Ну був і сміх, і плач, і всьо було»* («Інтерв'ю з Лаврентією Харів», 2019).

В'язні, засуджені за кримінальні злочини, полюбляли ґрати в дорозі шахи (фігури виготовляли із хліба) та карти (підручними засобами тут виступали газети). Ігри також допомагали зняти напругу між ними та політичними в'язнями. Особливим видом розваг стали розповіді захопливих історій, які на тюремному лексиконі називалися «романсом». Відсутність світла, довгі години в темноті, висока чутливість до розмовного слова створили запит на особливі типи історій, як правило, авантюрні, пригодницькі чи романтичні (Żygulski, 1994, s. 50).

1950–1955 рр. – період поступового занепаду пересильної тюрми. Тюремний режим дещо послабився. *«Режим уже не був такий строгий, вже ті хто тут довше був вже зналися з тими надзирателями, навіть жартували з ними, ну і так порівняно вже не було того хамства, ну як сказати, побоїв в тюремній камері»* («Інтерв'ю з Миколою Петрущакком», 2009). Відповідно до встановлених норм, станом на 1953 р. тут одночасно могли утримувати не більше 2 100 осіб. Тоді ж штат тюрми складався із 30 солдат охорони, 80 наглядачів, 43 вільнонайманих працівників і 56 осіб офіцерського складу (Архів УМВС ЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 12, арк. 239). Врешті-решт, 4 червня 1955 р. пересильну тюрму ліквідували, а на її території облаштували Львівський республіканський госпіталь.

Після розпаду СРСР територія госпіталю була приватизована. З 1995 р. тут розміщені бізнесові та розважальні структури. До нинішнього часу місце розташування колишньої тюрми належним чином не меморіалізоване у міському просторі Львова. У

період незалежності на проспекті Чорновола львівська громада встановила меморіальний куб, який говорить про те, що через тюрму пройшли понад 250 тис. осіб, з яких 419 були поховані на її території. На жаль, ці цифри не були підкріплені архівними даними та науковими дослідженнями.

Лише зі створенням на території львівського гетто та пересильної тюрми № 25 Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору» (2009) розпочалася системна робота з вивчення архівних документів, збору усних свідчень в'язнів тюрми, висвітлення історії останньої в музейній експозиції, засобах масової інформації та друкованих виданнях. Зокрема, із 2019 р. на території музею експонується «вагон-телятник» як частина основної експозиції про повоєнне радянське насильство, в якому відтворена обстановка часів останньої хвилі масових депортацій із Західної України 1949–1953 рр. В оригінальному двовісному вагоні, виготовленому у 1951 р. на вагонобудівному заводі у Ваймарі (НДР), встановлено триярусні нари та пічку-«буржуйку», інсталяцію з валіз, між якими розміщений інформаційний термінал із фрагментами відеоспогадів тих, хто пережив масові депортації, задокументованими в межах музейного усноісторичного проекту «#Непочуті». Наразі музей планує встановлення окремого інформаційного терміналу та публікацію видання про історію пересильної тюрми № 25.

Висновки. Пересильна тюрма № 25 (1944–1955) – одне із центральних місць радянського масового насильства у Львові та найбільша тюрма такого типу у повоєнний період в УРСР. На її прикладі можна простежити, як у міському просторі перетиналися нацистське і радянське насильства, адже обидва режими часто використовували ті самі приміщення та об'єкти для примусової ізоляції жертв. Для багатьох тисяч в'язнів львівська пересильна тюрма стала проміжною ланкою/транзитним пунктом на шляху між слідчими тюрмами й таборами ГУЛАГу. Вона була місцем зустрічі людей із Західної України та зайнятих Червоною армією країн Центрально-Східної Європи. У різний період тут утримували як кримінальних, так і політичних в'язнів, передусім учасників українського та польського підпільних рухів. Попри різні політичні переконання, за колючим дротом останніх об'єднували спільні інтереси виживання та протидії сваволі тюремного керів-

ництва і кримінальників. У стінах в'язниці утримувалися також сім'ї репресованих – найчастіше жінки та діти, навіть немовлята. Це було прикладом «сімейного заручництва», яке широко практикувалося радянською владою щодо «ворогів народу» у сталінський період. У 1949–1950 рр. пересильна тюрма стала складовою частиною радянської інфраструктури масових депортацій, які охопили родин членів і симпатиків підпілля ОУН, заможних селян та греко-католицьке духовенство із Західної України. З огляду на брак архівних джерел, на сьогодні неможливо встановити хоча б приблизну кількість людей, які пройшли через львівську «пересилку», втім, можна припустити, що цифри вимірюються десятками тисяч осіб.

Пам'ять в'язнів про перебування у тюрмі вирізняється строкатістю. Одні згадують про неї як про місце суцільних страждань і поневірянь, інші – як про «менше зло» і певне полегшення у порівнянні зі слідчими тюрмами НКВС-МДБ. У будь-якому разі, як для одних, так для інших, вона була певною проміжною станцією на шляху до виправно-трудових таборів на сході СРСР. З огляду на швидкоплинність в'язничного контингенту, свідки не завжди виокремлюють у спогадах свій досвід перебування на Пелтевній з-поміж більш травматичного досвіду поневіряння в інших радянських місцях позбавлення волі. Належна меморіалізація території колишньої тюрми у міському просторі Львова тільки розпочалася, чим опікується Меморіальний музей «Територія терору», створений на її місці.

Автор висловлює щире подяку співробітникам Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору» Андрію Усачу та Юрію Коденку за допомогу під час збору матеріалу до цієї статті та цінні науково-методичні рекомендації.

Джерела та література

Архів Меморіального музею «Територія терору» (м. Львів).

Архів УМВС ЛО – Архів УМВС у Львівській області.

Владимирцев, Н.И., & Кокурин, А.И. (Сост.). (2008). *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956)*. Москва: Объединенная редакция МВД России.

- Вронська, Т.** (2013). *Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953)*. Київ.
- Вронська, Т.** (2020). «Contra Spem Spero»! (Без надії сподіваюсь): Довічне заслання в каральній практиці радянської влади на західноукраїнських землях (1950–1953 рр.). *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення* (с. 69–79). Київ.
- Говда, І.** (2009). *Мої спогади та роздуми*. Київ: Стилос.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади.* (1996). (Т. 1–3; Т. 2). Львів.
- Заячківська-Михальчук, Г.** (2009). *Заручниця імперії (спогади політв'язня)*. Львів.
- Інтерв'ю з Богданною Наконечною-Тиндик (1925 р.н.), інтерв'юер А. Шиманський. (б.р.). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Володимиром Саламахою (1929 р.н.), інтерв'юер А. Шиманський, 07.02.2012. (2012). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Євгенією Гимон-Хомяк (1927 р.н.), інтерв'юер А. Шиманський, 20.10.–3.11.2010. (2010). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Іриною Тарнавською (1940 р.н.), інтерв'юер Н. Голодовська, 23.08.2011. (2011). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Лаврентією Харів (Таланець) (1944 р.н.), інтерв'юер Ганна Заремба-Косович, 6.12.2019. (2019). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Мар'яном Стецем (1936 р.н.), інтерв'юер Т. Чолій, листопад 2009 р. (2009). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Миколою Петрушаком (1930 р.н.), інтерв'юер А. Шиманський, 05.10.2011. (2011). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Миколою Петрушаком (1930 р.н.), інтерв'юер Т. Чолій, 30.09.2009. (2009). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Інтерв'ю з Мирославом Симчичем (1923 р.н.), інтерв'юери Т. Чолій та Б. Зрайко, 21.04.2010. (2010). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Когут, А.** (2020). Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення* (с. 51–68).
- Коханська, Г.** (2008). *З Україною в серці: спомини*. П. Потічний & М. Посівнич (Ред.). Торонто – Львів: Літопис УПА.

- Куцик, Є.** (2004). *Від Мальти до Магадану*. Львів.
- Мамчур, І.** (2009). *Нас доля світами водила*. Львів: Афіша.
- Овсієнко, В.В.** (Ред.-упоряд.). (2004). *Три повстання Січків. Т. 1: Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи*. Харків: Фоліо.
- Платонова, Н.** (2003). Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. *Студії з архівної справи та документознавства*, 9, 143–146.
- Ромаш, М.** (2013). *Битою дорогою життя*. Коломия.
- Сеник, І.** (2003). *Метелики спогадів: спогади і взори вишивання*. Львів: Видавництво «Мс».
- Спогади Михайла Щербаня*. (б.р.). (Ч. 3). Взято з <https://www.facebook.com/groups/528225344323342/permalink/876294192849787/>
- Спогади о. Миколи Пристая (б.р.). *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*.
- Стасів, Д.** (б.р.). *Коли наситяться ті більшовики людьми?!* Взято з <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/kolinasitatsati/bilsovikiIudmiavtorstasivdmitro?fbclid=IwAR2VdBV3MkoJLyY0Ra4XNi6TA3WblmwB3S-r0gDEQXwclhcSNYz-p1k9K-Q>.
- Яремчук, В.** (2017). *Моя Одиссея*. Івано-Франківськ.
- Буко, М., Madoń-Mitzner, K., & Szymańska, M.** (Red.). (2017). *Przetrwalałam: doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu*. Warszawa: Dom Spotkań z Historią.
- Jerzy Gardynik. (n.d.). *Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Jerzy Piwonski. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Maria Magdalena Lukas. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Relacja Janiny Wysoczańskiej pisana na podstawie nagrania z 1988 roku. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Relacja Stanisława Flacha. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Wspomnienia Jan Wojdyła. (n.d.). *Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Wspomnienia Maria Wierzbicka. (n.d.). *Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA*.
- Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA.
- Żygułski, K.** (1994). *Jestem z lwowskiego etapu*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

References

- Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytoriia teroru» (m. Lviv) [Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum (Lviv)] [in Ukrainian].
- Arkhiv UMVS LO – Arkhiv UMVS u Lvivskii oblasti [Archives of the Department of the Ministry of Internal Affairs in Lviv Oblast] [in Ukrainian].
- Vladimirtsev, N.I., & Kokurin, A.I.** (Comps.). (2008). *NKVD-MVD SSSR v borbe s banditizmom i voruzhennym natsionalisticheskim podpolem na Zapadnoy Ukrainie, v Zapadnoy Belorussii i Pribaltike (1939–1956)* [NKVD-Ministry of Internal Affairs of the USSR in the fight against banditry and the armed nationalist underground in Western Ukraine, Western Belarus and the Baltic States (1939–1956)]. Moscow: Obedinnaya redaktsiya MVD Rossii [in Russian].
- Vronska, T.** (2013). *Upokorennia strakhom. Simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953)* [The suppression by fear. Family hostage taking in the punitive practice of Soviet power (1917–1953)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Vronska, T.** (2020). «Contra Spem Spero»! (Bez nadii spodivaius): dovichne zaslannia v karalnii praktytsi radianskoi vlady na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1950–1953 rr.) [«Contra Spem Spero»!: Lifelong exile in the punitive practice of Soviet power in Western Ukraine (1950–1953)]. *Vyrvane korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia – Pulled out roots: Studies, documents, testimonies* (pp. 69–79). Kyiv [in Ukrainian].
- Hovda, I.** (2009). *Moi spohady ta rozdumy* [My memories and reflections]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr.: dokumenty, materialy, spohady* [Deportations. Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's: documents, materials, memoirs]. (1996). (Vols. 1–3; Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Zaiachkivska-Mykhalchuk, H.** (2009). *Zaruchnytsia imperii (spohady politviaznia)* [Hostage of the empire (memories of a political prisoner)]. Lviv [in Ukrainian].
- Interviu z Bohdannoio Nakonechnoio-Tyndyk (1925 r.n.), intervuiet A. Shymanskyi [Interview with Bohdana Nakonechna-Tyndyk (born 1925), interviewed by A. Shymanskyi]. (n.d.). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytoriia Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Volodymyrom Salamakhoio (1929 r.n.), intervuiet A. Shymanskyi, 07.02.2012 [Interview with Volodymyr Salamakha (born 1929),

- interviewed by A. Shymanskyi, 07.02.2012]. (2012). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Yevheniieiu Hymon-Khomiak (1927 r.n.), interviiuer A. Shymanskyi, 20.10.–3.11.2010 [Interview with Yevheniya Hymon-Khomiak (born 1927), interviewed by A. Shymanskyi 20.10.–3.11.2010]. (2010). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum (Lviv)* [in Ukrainian].
- Interviu z Irynoiui Tarnavskoiui (1940 r.n.), interviiuer N. Holodovska, 23.08.2011 [Interview with Iryna Tarnavska (born 1940), interviewed by N. Holodovska, 23.08.2011]. (2011). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Lavrentiieiu Khariv (Talanets) (1944 r.n.), interviiuer Hanna Zarembo-Kosovych, 6.12.2019 [Interview with Lavrentiya Khariv (Talanets) (born 1944), interviewed by Hanna Zarembo-Kosovych, 6.12.2019]. (2019). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Marianom Stetssem (1936 r.n.), interviiuer T. Cholii, lystopad 2009 r. [Interview with Marian Stets (born 1936), interviewed by T. Choliy, November 2009]. (2009). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Mykoloiui Petrushchakom (1930 r.n.), interviiuer A. Shymanskyi, 05.10.2011 [Interview with Mykola Petrushchak (born 1930), interviewed by A. Shymanskyi, 05.10.2011]. (2011). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Mykoloiui Petrushchakom (1930 r.n.), interviiuer T. Cholii, 30.09.2009 [Interview with Mykola Petrushchak (born 1930), interviewed by T. Choliy, 30.09.2009]. (2009). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Interviu z Myroslavom Symchychem (1923 r.n.), interviiuery T. Cholii ta B. Zraiko, 21.04.2010 [Interview with Myroslav Symchych (born 1923), interviewed by T. Choliy and B. Zraiko, 21.04.2010]. (2010). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Kohut, A.** (2020). Operatsiia «Zakhid» u konteksti radianskykh deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy. 1940–1950-ti rr. [Operation West in the context of Soviet deportations from Western Ukraine. 1940s – 1950s]. *Vyrvane*

- korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia – Pulled out roots: Studies, documents, testimonies* (pp. 51–68). Kyiv [in Ukrainian].
- Kokhanska, H.** (2008). *Z Ukrainoiu v serts: spomyny [With Ukraine in my heart: Memories]*. P. Potichnyi & M. Posivnych (Eds.). Toronto – Lviv: Litopys UPA [in Ukrainian].
- Kutsyk, Ye.** (2004). *Vid Malty do Mahadanu [From Malta to Magadan]*. Lviv [in Ukrainian].
- Mamchur, I.** (2009). *Nas dolia svitamy vodyla [Fate has led us through the worlds]*. Lviv: Afisha [in Ukrainian].
- Ovsienko, V.V.** (Ed.). (2004). *Try povstannia Sichkiv. T. 1: Spohady Stefanii Petrash-Sichko. Dokumenty [Three Sichkiv's Uprisings. Vol. 1: Memoirs of Stefania Petrash-Sichko. Documents]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Platonova, N.** (2003). Deportatsiia naselennia zakhidnoukrainskykh oblastei u 1948–1950 rr. [Deportations of the population of the western Ukrainian regions in 1948–1950s]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Archival and documentary studies*, 9, 143–146 [in Ukrainian].
- Romash, M.** (2013). *Bytoi dorohoiu zhyttia [The beaten path of life]*. Kolomyia [in Ukrainian].
- Senyk, I.** (2003). *Metelyky spohadiv: spohady i vzory vyshyvannia [Butterflies of memories: Memories and patterns of embroidery]*. Lviv: Vydavnytstvo «Ms» [in Ukrainian].
- Spohady Mykhaila Shcherbania [Memoirs of Mikhail Shcherban]*. (n.d.). (Pt. 3). Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/528225344323342/permalink/876294192849787/> [in Ukrainian].
- Spohady o Mykoly Prystaia [Memoirs of Mykola Prystai]*. (n.d.). *Arkhiv Memorialnogo muzeiu «Terytorii Teroru» – Archives of the "Territory of Terror" Memorial Museum* [in Ukrainian].
- Stasiv, D.** (n.d.). *Koly nasytiatsia ti bilshovyky ludmy?! [When will those Bolsheviks be fed up with people?!]*. Retrieved from <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/kolinasitatsatibilsovikiudmiavtorstasivdmirro?fbclid=IwAR2VdBV3MkoJLyY0Ra4XNi6TA3WblmWb3S-r0gDEQXwclhcSNYz-p1k9K-Q> [in Ukrainian].
- Yaremchuk, V.** (2017). *Moia Odisseia [My Odyssey]*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Żygulski, K.** (1994). *Jestem z lwowskiego etapu [I am from the Lviv transport]*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX [in Polish].
- Buko, M., Madoń-Mitzner, K., & Szymańska, M.** (Eds.). (2017). *Prze-trwałam: doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu [I survived: the experiences of women imprisoned under Nazism and Stalinism]*. Warszawa: Dom Spotkań z Historią [in Polish].

- Jerzy Gardynik. (n.d.). *Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Memoirs from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Jezry Piwonski. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Testimonies from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Maria Magdalena Lukas. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Testimonies from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Relacja Janiny Wysoczańskiej pisana na podstawie nagrania z 1988 roku [Accounts of Janina Wysoczańska recorded in 1988]. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Testimonies from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Relacja Stanisława Flacha [Accounts of Stanislaw Flach]. (n.d.). *Relacje z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Testimonies from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Wspomnienia Jan Wojdyła [Memoirs of Jan Wojdyła]. (n.d.). *Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Memoirs from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Wspomnienia Maria Wierzbicka [Memoirs of Maria Wierzbicka]. (n.d.). *Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA – Memoirs from the Eastern Archives. Karta Foundation* [in Polish].
- Wspomnienia z Archiwum Wschodniego. Fundacja Ośrodka KARTA* [Memoirs from the Eastern Archives. Karta Foundation]. (n.d.). [in Polish].
- Żygulski, K.** (1994). *Jestem z lwowskiego etapu* [I am from the Lviv stage]. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 02.09.2020 р.

УДК 303:001.32(477.8)"1940/1950"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215316

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор, завідувач Центру дослідження українсько-польських відносин, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, вул. Козельницька, 4, м. Львів, Україна, індекс 79026 (lytvynmr@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Бібліографічний опис статті: Литвин, М., & Ільницький, В. (2020). Західноукраїнська соціогуманітаристика в умовах сталінського тоталітаризму: просопографічний та комеморативний аспекти. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 208–228. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215316>.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКА В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ТА КОМЕМОРАТИВНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати просопографічні та комеморативні аспекти діяльності представників соціогуманітарних наук західних областей України у перше де-

© Микола Литвин, Василь Ільницький, 2020

сятиліття після їх приєднання до УРСР; показати вплив компартійної влади на переформатування творчості колишніх діячів Наукового товариства імені Шевченка у Львові, представників наукової школи Михайла Грушевського, доробок яких трактовано як «буржуазно-націоналістичний». **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системності та об'єктивності із залученням спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** полягає у вивченні особливостей наукової праці та громадсько-політичної діяльності відомих представників соціогуманітарних наук західного регіону України, насамперед Львова, у 40–50-ті рр. ХХ ст., показу впливу на їхню творчість ідеологічних чинників тоталітарної доби. **Висновки.** Стверджено, що нова сталінська партійно-радянська адміністрація прагнула уніфікувати у приєднаних західних областях УРСР не лише соціально-економічну, але й гуманітарну сферу; намагалася змінити спосіб життя наукової інтелігенції, втягуючи її у радянські форми суспільно-політичного життя (виборчі кампанії, суботники і неділеньки, паради і демонстрації, соціалістичне змагання та ін.), де домінувала Компартія та її «сателіти» – комсомол і відомчі профспілки. Чиновники міністерств, Академії наук УРСР, ЦК, обкомів і міськкомів КП(б)У системно втручалися у науковий процес академічних установ і гуманітарних кафедр вищих навчальних закладів, брутально втягуючи науковців і викладачів у боротьбу з «буржуазним націоналізмом», представниками наукової школи М. Грушевського, твори яких постійно вилучалися з наукового обігу і потрапляли до спецфондів наукових бібліотек. Історія української державності все частіше трактувалася владою та її прихильниками як процес зміцнення віковичної дружби і братерства українського і російського народів, їхньої боротьби проти іноземних загарбників. При цьому нав'язувався культ російської мови і літератури, загалом російська/радянська версія історичного процесу на території України та інших республік СРСР, країн «народної» демократії. Відтак не всім діячам науки вдалося уникнути тенет ідеологічного і фізичного тиску компартійних чиновників і силових структур; дехто змушений був писати праці «до шухляди», сподіваючись на кращі часи. Після відновлення незалежності України чимало заборонених або сплюндрованих праць тогочасних науковців-гуманітаріїв видано або перевидано, і цю археографічну діяльність необхідно продовжувати.

Ключові слова: соціогуманітарні дослідження; наука; тоталітарна влада; репресії; «український буржуазний націоналізм»; західні області УРСР.

Mykola LYTVYN

PhD hab. (History), Professor, Head of the Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Kozelnytska Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (lytvynmr@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor, Department of Mobilization, Personnel and Human Resources Management and Defense Planning, Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy, 32 Heroyiv Maydana Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

To cite this article: Lytvyn, M., & Ilnytskyi, V. (2020). Zakhidnoukrainska sotsiohumanitarystyka v umovakh stalinskoho totalitaryzmu: prosopohrafichnyi ta komemoratyvnyi aspekty [Western Ukrainian socio-humanitarian studies in the conditions of Stalin's totalitarianism: prosopographical and commemorative aspects]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46*, 208–228. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215316> [in Ukrainian].

**WESTERN UKRAINIAN
SOCIO-HUMANITARIAN STUDIES IN THE CONDITIONS
OF STALIN'S TOTALITARISM: PROSOPOGRAPHICAL
AND COMMEMORATIVE ASPECTS**

Summary. The purpose of the study is to analyze the prosopographic and commemorative aspects of the activities of representatives of socio-humanitarian sciences of the western regions of Ukraine in

*the first decade after their accession to the Ukrainian SSR; to show the influence of the Communist Party on the reformatting of the works of former figures of the Shevchenko Scientific Society in Lviv, representatives of the Mykhailo Hrushevsky Scientific School, whose works were interpreted as "bourgeois-nationalist". **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematics and objectivity with the involvement of special historical methods. **The scientific novelty** lies in the study of the peculiarities of scientific work and socio-political activity of famous representatives of socio-humanitarian sciences in the western regions of Ukraine, primarily in Lviv, in 1940–50's and shows the influence of ideological factors of the totalitarian era.*

Conclusions. *It is claimed that the new Stalinist party administration sought to unify in the annexed western regions of the USSR not only the socio-economic but also the humanitarian sphere; tried to change the way of life of the scientific intelligentsia, involving it in Soviet forms of socio-political life (election campaigns, voluntary Saturday and Sunday work, parades and demonstrations, socialist competition, etc.), dominated by the Communist Party and "satellites" – the Komsomol and departmental labour unions. Officials of the ministries, the Academy of Sciences of the USSR, the Central Committee, regional committees and city committees of the CP(b)U systematically interfered in the scientific process of academic institutions and humanities departments of higher educational institutions, brutally involving scientists and teachers in the struggle against "bourgeois nationalism", whose works were constantly withdrawn from scientific circulation and fell into the special funds of scientific libraries. The history of Ukrainian statehood was increasingly interpreted by the authorities and their supporters as a process of strengthening the eternal friendship and brotherhood of the Ukrainian and Russian peoples, their struggle against foreign invaders. At the same time, the cult of the Russian language and literature was imposed, in general, the Russian/Soviet version of the historical process on the territory of Ukraine and other republics of the USSR, countries of "people's" democracy. As a result, not all scientists managed to avoid the webs of ideological and physical pressure from party officials and law enforcement agencies; some were forced to write works "to the drawer" hoping for better times. After the restoration of Ukraine's independence, many banned or looted works of contemporary humanities scholars were published or republished and such archeographic activity must be continued.*

Key words: socio-humanitarian research; science; totalitarian rule; repressions; "Ukrainian bourgeois nationalism"; western regions of the USSR.

Постановка проблеми. Після приєднання Західної України до УРСР восени 1939 р. нова компартійна влада намагалася уніфікувати всі сфери соціально-економічного, науково-освітнього, культурного і громадського життя: націоналізувала промислові підприємства і сільськогосподарські угіддя великих землевласників, заборонила діяльність довоєнних політичних партій і громадських організацій, національних, релігійних і харитативних товариств, приватних навчальних закладів, обмежила громадський простір і соціальні функції церковно-релігійних громад, розпочала репресії проти лідерів українських і польських партій, учасників українського і польського антирадянського збройного підпілля. До цих акцій залучалися не лише представники силових структур (як правило, уродженці східних областей України та Росії), але й як інформатори місцеві мешканці, зубожілі селяни і міщани лівих (радянськочеських чи москвофільських) поглядів. Влада прагнула схилити до лояльності місцеву національну інтелігенцію, надати їй посади у вищих і середніх навчальних закладах, учені звання (без захисту чи перезахисту), депутатські мандати різних рівнів, агітувала до вступу в компартію, комсомол і профспілки.

Аналіз археографічних та історичних публікацій. Особливості наукового життя і культурно-освітніх процесів у 40–50-ті рр. ХХ ст. у західному регіоні України демонструють використані у статті документи кількох археографічних та історико-мемуарних збірників Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Галайчак та ін., 1995; Ісасевич, 2001; Литвин & Стеблій, 2016), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (Сварник, 2019), Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Дашкевич, 1993; 2006а; 2006b; 2011; Сварник & Фелонюк, 2009). Окремі аспекти тогочасного суспільно-політичного і науково-освітнього життя розкривають студії Олександра Луцького, Тамари Марусик, Івана Біласа, Василя Ільницького, Тетяни Гуменюк, Миколи Галіва, Василя Фугали, Костянтина Кондратюка, Руслани Попп та ін. Важливі аспекти проблеми,

зокрема роль та місце вченого, загалом соціогуманітарних наук у тоталітарному суспільстві, актуалізують спеціальні, насамперед просопографічні публікації Ярослава Ісаєвича, Ярослава Дашкевича, Феодосія Стебля, Лесі Клебан, Олега Піха, Руслани Труби та ін.

Виклад основного матеріалу. У 1939–1941, 1944–1953 рр. тоталітарна влада організовувала громадські кампанії боротьби проти представників «українського буржуазного націоналізму», насамперед серед діячів науки і культури, чимало з яких працювали у вищих навчальних закладах західних областей УРСР, львівських соціогуманітарних академічних установах. В епіцентрі нового суспільно-політичного і науково-освітнього життя опинився один із лідерів довоєнного Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що співпрацював із Всеукраїнською академією наук, учень Михайла Грушевського історик Іван Крип'якевич, знаний дослідник і популяризатор історії Війська Запорозького і визвольної війни українського народу XVII ст., літопису українського книгодрукування, бібліофіл і краєзнавець. У жовтні 1939 р. йому довірено керувати кафедрою історії України Львівського університету, а згодом – Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР, Інститутом суспільних наук АН УРСР (1953–1962). Водночас керівництво Академії, представники центральних і львівських компартійних органів, цензори державних видавництв і облітів намагалися неодноразово «підкоригувати» його наукові студії з історії та культури України в русло «віковичної» дружби українського і російського народів, популяризації історичного значення возз'єднання України з Росією 1654 р., «визвольних» походів Червоної армії на західноукраїнські землі 1920–1939 рр.; спонукали цитувати класиків марксизму-ленінізму й забути окремі довоєнні публікації з історії українського державотворення та Українського війська, історичного краєзнавства, забороняли цитувати праці М. Грушевського та інших «буржуазних націоналістів». Відтак доводилося інколи писати без джерельних посилань і згадок про свої попередні дорадянські дослідження (Ісаєвич, 2001; Дашкевич, 1992).

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в державі, атмосферу недовіри влади до українських інтелектуалів, І. Крип'якевич намагався врятувати національне культурне надбання від знищення і розпорошення по бібліотеках й архівах СРСР

та зарубіжжя. Зокрема, він був обурений незаконним вивезенням 1944 р. із окупованого нацистами Львова до Польщі т. зв. архіву Богдана Хмельницького. У зв'язку з цим у 1945 р. історик подав до Президії АН України листа із обґрунтуванням необхідності повернення унікальних документів козацької доби до Львівської наукової бібліотеки. Центральна влада неохоче зреагувала на нього: голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов актуалізував це питання на переговорах із головою Польського комітету національного визволення (згодом – президент Польської республіки) Болеславом Берутом, однак вказані важливі документи нова польська комуністична влада до України так і не повернула. Щоправда, частину текстів універсалів Б. Хмельницького з цієї колекції вчений опублікував ще в «Записках НТШ» (Львів, 1927. Т. 147. С. 63–64) і збірнику «Документи Богдана Хмельницького» (Київ, 1961. 740 с.), який упорядкував спільно з київським археографом Іваном Бутичем (Сварник, 2019, с. V). Вказаний збірник не один рік експертували у видавництві, а потім надрукували на папері найгіршого сорту. При цьому довелося включити до розділу «Сумнівні документи» листи гетьмана турецькому султанові і кримському хану. Бо ж не міг, на думку пильних цензорів, Б. Хмельницький підтримувати нормальні дипломатичні стосунки з ворогами Росії та України. Про особливість підготовки цього тому Я. Дашкевич розповів читачам лише в час відродження незалежної України (Дашкевич, 1992).

Намагаючись насадити прокремлівський режим у сусідній Польщі, підтримати напередодні референдуму 1946 р. там ліві сили, керівництво СРСР і УРСР подарувало Польському комітету національного визволення не лише бібліотечні, але й музейні скарби, зокрема з Львівського історичного музею і Львівської картинної галереї, які чиновники оцінили ... 124 тоннами в 13 вагонах і платформах (Сварник, 2019, с. 46–65, 72, 78–79).

Як відомо, зазнав репресій і уже згаданий Я. Дашкевич, який у повоєнний час працював бібліотекарем відділу рукописів (1944–1945), старшим бібліотекарем Кабінету Івана Франка (1945–1946), в. о. завідувача новоствореного відділу бібліографії (1947–1949). 10 грудня 1947 р. молодого книгознавця, сина генерал-хорунжого Армії УНР, діяча Української військової організації Романа Дашкевича і хорунжої Легіону УСС Олени Степанівни,

звільнили з бібліотеки за «антирадянську» діяльність, а фактично за передачу «буржуазно-націоналістичних» книг відомому вченому Юрію Меженку, якого 1948 р. звільнили з посади директора Бібліотеки АН УРСР. Через два тижні репресовано й матір – наукову співробітницю Природничого музею, знану вчену-географію Олену Степанів. Лише після відбуття низки в'язниць і таборів Я. Дашкевич і його матір повернулися до Львова (1956). І Крип'якевич взяв недавнього в'язня на посаду бібліографа в Інститут суспільних наук АН УРСР, сприяв у підготовці та захисті кандидатської дисертації з історії українсько-вірменських відносин (Сварник, 2019, с. 467–468; Сварник & Флюнт, 2009, с. 247–254).

Чимало науковців – не лише поляків (наприклад, економіст Францішек Буяк, картограф Євгеніуш Ромер, історики-архівісти Євгеніуш Барвінський і Міхал Вонсович та ін.), але й українців, маючи сумний досвід життя за «перших совітів», ще до другого вступу Радянської армії у Львів влітку 1944 р. емігрували на Захід. Серед них – археолог княжої доби Ярослав Пастернак, який в 1939–1941 рр. працював директором Львівського історичного музею, завідувачем кафедри археології Львівського університету, старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту археології АН УРСР. Ще раніше (1943) на захід, до Німеччини подався молодий історик-сходознавець Омелян Прицак (Ісаєвич & Стеблій, 2001, с. 262–266), який у 1940 р. став молодшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР (розміщувався у будівлі Онуфрійовського монастиря Василіанського чину, де проживали окремі науковці, зокрема О. Прицак, співробітники НКВС) і аспірантом Інституту мовознавства АН УРСР, а після війни – одним із творців Українського наукового інституту Гарвардського університету, ініціатором перевидання українською і англійською мовами багатомної «Історії України-Руси» М. Грушевського, до якого залучив науковців незалежної України (серед них львів'ян Ярослава Ісаєвича, Леонтія Войтовича).

Трагічною видалася повоєнна доля історика архітектури Януша Вітвіцького, який у 1930-ті рр. викладав на кафедрі історії архітектури Львівської політехніки. 1946 р., незадовго до планованого виїзду в Польщу, представники АН УРСР конфіскували матеріали вченого з історії давнього Львова, однак влада не

зуміла виманити його унікальну пластичну панораму міста. Втім невдовзі дослідника міста знайшли на вул. Вулецькій (нині А. Сахарова) із розрубаною головою. Вбивство, ймовірно, здійснили агенти НКВС (Свешніков, 2008; Амар, 2007).

Влада переслідувала й відомого львівського вченого-мистецтвознавця поляка Мечислава Гембаровича, який до Другої світової війни працював професором історії мистецтв гуманітарного факультету Львівського університету, після війни – завідувачем відділу мистецтв Львівської наукової бібліотеки, а в передпенсійному віці (1951–1955) після цькування функціонерів бібліотеки щодо «невідданості» радянському народові змушений був влаштуватися лише молодшим науковим співробітником відділу мистецтвознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (Сварник, 2019).

Для «втихомирення» учених-поляків влада використовувала офіційні візити державних діячів Польщі до Львова. Зокрема у серпні 1945 р. організовано зустріч віце-президента Крайової ради народової, професора-економіста Станіслава Грабського з професорами Львівського університету та Політехнічного інституту, в ході якої гість пропонував співвітчизникам виїзд до Польщі й закликав прийняти повоєнну дійсність: «Ви повинні служити народу правдою, хоча ця правда може бути для вас неприємною» (Бордюгов та ін., 1995, с. 143–149).

Викликало негачі не лише у науковців, але й окремих чиновників партапарату, брутальне нищення цінних історичних документів у музеях, архівах і бібліотеках регіону. Зокрема після вигнання монахів із бернардинського монастиря група червоноармійців, що розмістилися на його території у квітні 1946 р., викрала зі сховища Центрального державного історичного архіву у Львові й спалила сотні «грамот польських королів, руських князів та інших документів» XIV–XIX ст. (Галайчак та ін., 1995, с. 336–337). Я. Дашкевич також із великим сумом і образою згадує, як радянські «визволителі», представники спецфонду Львівської наукової бібліотеки упродовж кількох повоєнних десятиліть не допускали до бібліотеки НТШ (вул. Радянська, 24) науковців-читачів, зокрема й сусіднього Інституту суспільних наук АН УРСР. Спершу там знищено картковий каталог, а згодом розформовано унікальні зібрання українських діячів культури і науки – пись-

менника Олександра Кониського, філософа Володимира Лесевича, геолога Юрія Медведського, теолога Петра Крип'якевича (батька І. Крип'якевича), а чимало матеріалів знищили (Дашкевич, 1991).

Серед тих, хто брав дієву участь у «цькувальних заходах» проти проявів «українського буржуазного націоналізму» в місті, зокрема у Львівському університеті, був історик Іван Белякевич, повоєнний ректор (1944–1948) і декан історичного факультету (1950–1952). Не секрет, що цей уродженець Херсона пройшов спеціальний вишкіл, працюючи (1921–1925) в особливому відділі ВЧК-ГПУ Одеси (Дашкевич, 2006а, с. 372). Боротися з концепціями, учнями і прихильниками М. Грушевського йому дієво допомагали декан історичного факультету Володимир Горбатюк, завідувач кафедри історії СРСР і директор Наукової бібліотеки університету Василь Осечинський, який долучився не лише до словесної критики, але й до нищення «шкідливих» книг з історії України. Їхніми ідеологічними натхненниками виступали перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький, секретар Львівського міськкому КП(б)У Іван Боднар, які у своїх виступах на партійних пленумах і нарадах, зборах інтелігенції неодноразово намагалися принизити львівських інтелектуалів Івана Крип'якевича, Мирона Кордубу, Омеляна Терлецького, Івана Шпитковського, Михайла Рудницького та інших за культивування «контрреволюційних» ідей школи Грушевського, нібито фальсифікацію історії України, схилили їх до визнання «помилки» і публічних покаянь (Труба, 2013, с. 63–65). До публічних таврувань діячів культури, учених-«націоналістів» влада долучила письменників Ярослава Галана і Петра Карманського (Сварник & Флюнт, 2009, с. 226–227).

І. Крип'якевич намагався захистити багатьох своїх давніх колег, зокрема членів НТШ Омеляна Терлецького, Федора Голійчука, Степана Білецького, Василя Герасимчука, Івана Карпинця, Омеляна Пріцака, які в різний час працювали під його орудою у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР, згодом відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР; створював можливості для підготовки і друку їхніх праць. Зрозуміло, що влада не толерувала дослідження з історії національного руху, тому багатьом ученим повоєнної доби довелося перейти на соціальну тематику, досліджувати соціально-економічну пробле-

матику (Степан Білецький, Іван Карпинець, Феодосій Стеблій, Микола Кравець, Володимир Грабовецький, Григорій Ковальчак) (Стеблій, 2011б). Так, колишній старшина 8-ї бригади Галицької армії І. Карпинець змушений був закинути свої студії з історії Першої світової війни, українсько-польської війни 1918–1919 рр. й розпочати дослідження польської колонізації Західної України у міжвоєнний період ХХ ст., історію нафтовидобутку і газифікації краю у дорадянський період. 1947 р. його відрахували з Інституту історії України, можливо, за приписом органів НКВС, які неодноразово влаштовували йому нестерпні допити. Лише в добу відновлення незалежності України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України зорганізував урочисту академію з нагоди 100-річчя від дня народження історика. Іменем ученого названо одну з вулиць Львова, розпочато упорядкування і видання його праць: «Галичина: військова історія. 1914–1920», «Белз і Белзщина під Австрією (1972–1918 рр.)» та ін. (Стеблій, 1994; 2011а). Наукову спадщину та громадську поставу вченого узагальнив багатолітній завідувач відділу нової історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Феодосій Стеблій у брошурі «Іван Карпинець (1898–1954)» (Львів, 1999. 24 с.).

Уже згаданий член Союзу визволення України і НТШ Омелян Терлецький, який у радянську добу працював керівником кафедри історії середніх віків Львівського університету і старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, був змушений призупинити студії з історії української державності та Першої світової війни й переорієнтуватися на тематику революції 1848 р. (Труба, 2013, с. 49–70). Однак його студії, присвячені Головній руській раді, а фактично українському національному відродженню ХІХ ст., для рецензентів і цензорів виявилися надто сміливими, а тому їх не друкували. Чекають вони упорядників і видавців й нині.

Зазнав переслідував і один із найталановитіших учнів М. Грушевського досвідчений професор Мирон Кордуба, який у добу Визвольних змагань редагував урядову газету ЗУНР «Республіка», упродовж 1929–1939 рр. викладав історію України у Варшавському університеті, а в 1944–1947 рр. працював професором, завідувачем кафедри південних і західних слов'ян Львівського університету, старшим науковим співробітником Львівського

відділу Інституту історії України АН УРСР. Від нього, як і від інших учнів М. Грушевського, вимагали публічного осуду «буржуазно-націоналістичної» концепції свого учителя, однак він, за свідченням сучасників, «був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси». Коли ж йому запропонували підготувати доповідь «Буржуазно-націоналістичне висвітлення історії стародавніх часів, зокрема Київської Русі, у М. Грушевського», він її відхилив, виступивши 15 лютого 1946 р. на засіданні кафедри університету з промовою «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України», назвавши свого вчителя «борцем проти поневолення і денационалізації з боку агресивних народів» (Галайчак та ін., 1995, с. 349; Піх, 2012, с. 33–37). Зрештою, Львівський обком неодноразово скаржився функціонерам ЦК КП(б)У, що М. Кордуба, як і М. Возняк, вперто не хоче виступати в друкованих виданнях і на зібраннях з осудом своїх буржуазно-націоналістичних поглядів (Галайчак та ін., 1995, с. 349). Після смерті вченого (інсульт, 1947 р.) родина передала (1957) його архів до Інституту суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), де фактично переховувалася рукописна картотека «Бібліографія історії України» (бл. 73 тис. карток 16 мовами), яку лише в добу незалежності України упорядкував історик Олег Піх. За її базою нещодавно опубліковано цінні бібліографічні видання з історії українсько-польських відносин та історичного краєзнавства України (Піх & Руда, 2009, 2015).

Під наглядом партійних органів і спецслужб перебував навіть академік АН УРСР Михайло Возняк, що керував Львівським філіалом Інституту літератури ім. Т. Шевченка, обирався депутатом Верховної ради України (1940). Втім, як слушно зауважив Олександр Луцький, участь науковців у прорадянських заходах і представницьких органах не може слугувати беззаперечним доказом їхньої відданості тоталітарному режимові; вчені прагнули бути корисними співгромадянами, сподіваючись своїми діями пом'якшити політику режиму (Луцький, 2005).

Після приєднання Західної України до УРСР М. Возняк також очолив кафедру української літератури Львівського університету, при якій у 1940 р. створив із власних зібрань кафедральну бібліотеку. Вона включала близько 15 тис. томів періодики з питань літературознавства, фольклору, історії. Особливо цінною

була франкіана – прижиттєві видання І. Франка, критична література. Власне за завданням радянських чиновників, урядової редколегії його науковий колектив розпочав упорядкування 25-томного видання творів Івана Франка, яке мало не лише «популяризувати цінну літературну спадщину» письменника, але й нести марксистсько-ленінське наповнення. І, незважаючи на перевантаження науковців, різні дискусії редакційного характеру, М. Возняк із колегами до кінця 1940 р. підготував та підписав до друку двадцять томів, за що АН УРСР висловила подяку йому і колегам – Василю Сімовичу, Якиму Яремі, Володимир Радзиковичу, Марії Деркач. Однак вибух радянсько-німецької війни завадив видати цей ювілейний багатотомник. Після війни проєкт продовжено під патронатом урядової редколегії на чолі з Олександром Корнійчуком. Однак науковому пошуку знову перешкодив морально-психологічний тиск компартійної влади. 28 травня 1946 р. М. Возняк виступив на засіданні секції мови і літератури сесії Відділу суспільних наук, присвяченій 30-річчю від дня смерті І. Франка, з доповіддю «Про діяльність НТШ і роль Франка в організації наукової роботи», у якій намагався показати здобутки наукової школи М. Грушевського. Однак це викликало осуд як партійних чиновників, так і окремих викладачів університету. Зокрема, у статті Володимира Горбатюка «Викорінімо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його «школи»» в обласній компартійній газеті «Вільна Україна» від 3 і 4 серпня 1946 р. піддано критиці оцінку М. Возняка НТШ та його багаторічного лідера. При цьому стверджено, що вчений не знайшов за потрібне викривати реакційні націоналістичні германофільські ідеї і антирадянську діяльність творців НТШ О. Кониського і М. Грушевського (Горбатюк, 1946).

У такому ж «викривальному» дусі була побудована постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку виборами до Верховної Ради СРСР» (1946) та ухвалою п'ятиденної наради працівників Інституту літератури ім. Т. Шевченка, яку надіслано до Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. У відповідь одержано директиву з вимогою посилити пильність щодо проникнення буржуазної ідеології в історію української літератури та літературознавство (Клебан,

2010, с. 127–135). А вже у листопаді цього ж року у Львові ліквідовано не лише відділ Інституту української літератури на чолі з М. Возняком, але й відділи Інститутів історії України, Інституту економіки АН УРСР. Львівським ученим М. Возняку, В. Щурату, Я. Яремі, І. Крип'якевичу, І. Карпинцю запропоновано переїхати до Києва, де їм виділено готельні кімнати й пообіцяно квартири. М. Возняк відмовився від переїзду до столиці. 1951 р. його приймають до лав КПРС і доручають керувати Відділом української літератури новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР. Вступ до компартії його давній колега-історик О. Терлецький, як зазначено у повідомленні «інформаторів», намагався виправдати такими аргументами: «Возняк ... розумна і далекоглядна людина. Він пішов у партію, щоб її покращувати з середини, спрямовувати, вчити. Адже там є добрі українці, але лише мізки у них налаштовані на московський лад. Якщо б у нас було більше Возняків, то нас би не мордували, як зараз» (Галайчак та ін., 1995, с. 350). До 100-річчя від дня народження І. Франка вчений планував видати низку фундаментальних літературознавчих праць, завершити ювілейне видання його творів, однак цьому завадили: вивезення архіву Каменяра до Києва, конфлікт через мовно-редакційну концепцію з директором Інституту літератури О. Білецьким. Відтак М. Возняка виключили зі складу редколегії ювілейного двадцятитомника, його відділ звинувачено у «стихійності» в роботі; партійне керівництво вимагало звільнення з відділу Івана Дорошенка, родина якого була репресована (Галайчак та ін., 1995, с. 350).

У документах партійних і правоохоронних органів збереглося чимало інформації від т. зв. «сексотів» про настрої серед місцевої інтелігенції. Серед них – підслухані емоційні і чесні роздуми М. Возняка серед університетських колег: «Чому ми (Терлецький, Кордуба і я) повинні «каятися»». Це були наші переконання, коли ми свого часу писали. Приймайте нас такими, якими ми є. Тепер ми стараємося писати по-іншому, все ж пишемо, а ви не друкете нас, як ми погано пишемо. Я переконався, що серед комуністів немає розумних людей, а всі тільки рупори абстрактних доктрин, які виробляються на кухні в Кремлі. Китайські мури Кремля відгородили кремлівських кухарів від усього світу».

Як бачимо, тогочасні вчені, готуючи наукові доповіді, публічні виступи та друковані праці мусили зважати на ідеологеми доби й уподобання влади. Однак їхнє позірне цитування класиків марксизму-ленінізму (як правило, у вступних) не означало сприйняття комуністичних ідей та політики влади. Для вчених важливо було також забезпечити себе і родини від репресій силових структур, депортацій, які стали майже нормою і ознакою повоєнного життя та побуту населення західного регіону республіки. Чи не тому немало науковців старшого покоління нерідко «добровільно» звільнялися з державних установ; дехто, насамперед поляки, прагнули емігрувати. Постійні нервові стреси спричиняли також інфаркти та інсульти, передчасні смерті багатьох учених-патріотів. Боячись переслідувань силових структур, родини не завжди зберігали архіви і бібліотеки вчених, особливо документи і книги доби Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст.

Висновки. Підсумовуючи, можемо ствердити, що нова сталінська партійно-радянська адміністрація прагнула уніфікувати у приєднаних західних областях УРСР не лише соціально-економічну, але й гуманітарну сферу; намагалася змінити спосіб життя наукової інтелігенції, втягуючи її у радянські форми суспільно-політичного життя (виборчі кампанії, суботники і недільники, паради і демонстрації, соціалістичне змагання та ін.), де домінувала Компартія та її «сателіти» – комсомол і відомчі профспілки. Чиновники міністерств, Академії наук УРСР, ЦК, обкомів і міськкомів КП(б)У системно втручалися у науковий процес академічних установ і гуманітарних кафедр вищих навчальних закладів, брутально втягуючи науковців і викладачів у боротьбу з «буржуазним націоналізмом», представниками наукової школи М. Грушевського, твори яких постійно вилучалися з наукового обігу і потрапляли до спецфондів наукових бібліотек. Історія української державності все частіше трактувалася владою та її прихильниками як процес зміцнення «віковичної» дружби і братерства українського і російського народів, їхньої боротьби проти іноземних загарбників – «панської» Польщі, Туреччини, Австро-Угорщини та інших країн, духовної експансії Ватикану. Чиновники толерували дослідження (а фактично пропаганду) процесів радянзації регіону – розвиток нафтогазовидобутку як чинника інтенсифікації економіки братніх республік СРСР, процесу «добровільної» ко-

лективізації села, ліквідації антирадянського «буржуазно-націоналістичного» підпілля. Заборонено богословські студії, які замінялися публікаціями з наукового атеїзму та матеріалістичного світогляду. При цьому нав'язувався культ російської мови і літератури, загалом російська/радянська версія історичного процесу на території України та інших республік СРСР, країн «народної» демократії. Відтак не всім діячам науки вдавалося уникнути тенет ідеологічного і фізичного тиску компартійних чиновників і силових структур; дехто змушений був писати праці «до шухляди», сподіваючись на кращі часи. Після відновлення незалежності України чимало заборонених або сплюндрованих праць тогочасних науковців-гуманітаріїв видано або перевидано, і цю археографічну діяльність необхідно продовжувати далі. На часі упорядкування тематичних збірників праць Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Михайла Возняка, Василя Щурата та інших вихованців НТШ. І тут за приклад можуть бути тематичні збірники наукових і публіцистичних праць Ярослава Дашкевича, які упорядкували й видали в останнє двадцятиліття його учні та колеги з Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Дашкевич, 1993, 2001, 2006а, 2006б, 2011). Заслужують уваги історико-мемуарні збірники Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (2001, 2016), присвячені науковій та суспільно-культурній діяльності історика Івана Крип'якевича. У першому з них подано бібліографію друкованих праць вченого, його спогади та окремі статті в малотиражних виданнях дорадянської доби, листування з Михайлом Грушевським, Степаном Томашівським, Олександром Оглоблиним, Федором Шевченком, спогади про нього Омеляна Прицака, Василя Ленцика, Володимира Боднара, Миколи Андрусика, Миколи Кравця, Юрія Сливки, Володимира Грабовецького, Феодосія Стебля, Мирослава Мороза, Романа Кирчіва, Марії Вальо, Левка Полуги, Уляни Єдлінської, Лідії Коць-Григорчук, Івана Бутича, Юрія Гроссмана, Андрія Дороша, Ярослава Дашкевича та інших, наукові статті про вченого та його добу Ярослав Ісаєвича, Ярослава Дашкевича, Остапа Середи, Оксани Каліщук, Олександра Рубльова, Мар'яна Лозинського, Олександра Луцького, Галини Ковальчук, Ігоря Скочиляса, Леонтія Войтовича, Івана Паславського, Воло-

димира Пришляка, Миколи Ковальського, Любомира Винара, Григорія Зленка, Петра Шкраб'юка, Тамари Литвин, Кіма Науменка, Ореста Мацюка, представників родини історика та ін. (Ісаєвич & Стеблій, 2001). У другому випуску знову передруковано мало-відомі статті, зокрема з історії російсько-українських відносин, подано епістолярій вченого з Василем Кучабським, Мироном Кордубою, Омеляном Пріцаком, Михайлом Марченком, спогади Олександра Дубровського, Богдана Коваліва, Миколи Крикуна, Леоніда Мацкевого та представників родини, наукові статті Інни Заболотної, Наталії Клименко, Олександри Стасюк, Галини Ковальчук, Феодосія Стеблія, Марини Чебан, Олександра Луцького, Ярослава Дашкевича, хроніку подій, пов'язаних із вшанування життя та діяльності Івана Крип'якевича (йдеться про Крип'якевичівські читання в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, відкриття меморіальних дощок тощо) (Литвин & Стеблій, 2016).

Джерела та література

- Бордюгов, Г., Косецкий, А., Матвеева, Г., & Пачковский, А.** (Ред.). (1995). *СССР – Польша: механизмы подчинения: 1944–1949*. Москва: АИРО-XX.
- Галайчак, Т., Луцький, О., Микитів, Б. та ін.** (Упоряд.). (1995). *Культурне життя в Україні: західні землі: документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953*. Львів.
- Горбатюк, В.** (1946, 4 серпня). Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його «школи». *Вільна Україна*, 71, с. 3.
- Дашкевич, Я.** (1991). Як нищили незнищенне. *Дзвін*, 8, 114–117.
- Дашкевич, Я.** (1992). Іван Крип'якевич – історик України. В І.П. Крип'якевич, *Історія України* (с. 13–14). Львів.
- Дашкевич, Я.** (1993). *Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе*. Київ.
- Дашкевич, Я.** (2001). *Вірменія і Україна*. Львів; Нью-Йорк.
- Дашкевич, Я.** (2006а). Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури* (с. 372–374). Львів.
- Дашкевич, Я.** (2006б). *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів.
- Дашкевич, Я.** (2011). «... Учи неложними устами сказати правду»: *історична есеїстика (1989–2008)*. Київ: «Темпора».

- Ісасвич, Я.** (2001). Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 8, 7–15. Львів.
- Ісасвич, Я., & Стеблій, Ф.** (Ред.). (2001). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. Львів.
- Клебан, Л.** (2010). *Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954)*. Львів.
- Литвин, М., & Стеблій, Ф.** (Ред.). (2016). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 28: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. Львів.
- Луцький, О.** (2005). Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*, 13, 410–411. Львів.
- Піх, О.** (2012). *Мирон Кордуба (1876–1947)*. Львів.
- Піх, О., & Руда, О.** (Упоряд.). (2009). *Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби)*. Львів.
- Піх, О., & Руда, О.** (Упоряд.). (2015). *Історичне краєзнавство (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби). Ч. 1: Історичне краєзнавство, історична географія та картографія українських земель*. Львів.
- Сварник, Г.** (Упоряд.). (2019). *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника: переміщення і втрати: зб. док. і матеріали (Т. 2)*. Львів.
- Сварник, Г., & Фелонюк, А.** (Упоряд.). (2009). *Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси*. Львів.
- Свешніков, І.** (2008). Спогади музейного працівника. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2, II–XXXVIII.
- Стеблій, Ф.** (1994). Іван Карпинець – історик Збройних сил ЗУНР. *Дзвін*, 6, 129–131.
- Стеблій, Ф.** (2011a). Іван Карпинець – дослідник економічної і військової історії Галичини. *Галичина на перехрестях історії: постаті* (с. 252–259). Львів.
- Стеблій, Ф.** (2011b). Іван Крип'якевич – оборонець академічного статусу Інституту суспільних наук. *Галичина на перехрестях історії: постаті* (с. 261–267). Львів.
- Труба, Р.** (2013). *Омелян Терлецький (1873–1958)*. Львів.
- Amar, T.** (2007). Zabójstwo we Lwowie. Koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowiecko-ukraińskiego Lwowa i Los modelowego miasta pogranicza. *Nowa Ukraina = Нова Україна*, 1–2, 107–121.

References

- Bordyugov, G., Kosetskiy, A., Matveeva, G., & Pachkovskiy, A.** (Eds.). (1995). *SSSR – Polsha: mekhanizmy podchineniya: 1944–1949 [USSR – Poland: mechanisms of subordination: 1944–1949]*. Moskva: AIRO-XX [in Russian].
- Halaichak, T., Lutsyki, O., Mykytiv, B. et al.** (Comps.). (1995). *Kulturne zhyttia v Ukraini: zakhidni zemli: dokumenty i materialy. T. 1: 1939–1953 [Cultural life in Ukraine: western lands: documents and materials. Vol. 1: 1939–1953]*. Lviv [in Ukrainian].
- Horbatiuk, V.** (1946, August 4). Vykorinyo zalyshky burzhuazno-natsionalistychnykh kontseptsii Hrushevskoho i yoho «shkoly» [Let us eradicate the remnants of the bourgeois-nationalist conceptions of Hrushevsky and his "school"]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, 71, p. 3 [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (1991). Yak nyschchly neznyshchenne [How they destroyed the indestructible]. *Dzvin – The Bell*, 8, 114–117 [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (1992). Ivan Krypiakevych – istoryk Ukrainy [Ivan Krypyakevych – a historian of Ukraine]. In I.P. Krypiakevych, *Istoriia Ukrainy – History of Ukraine* (pp. 13–14). Lviv [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (1993). *Ukraina vchora i nyini: narysy, vystupy, ese [Ukraine yesterday and today: outlines, speeches, essays]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (2001). *Virmeniia i Ukraina [Armenia and Ukraine]*. Lviv; Niu-York [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (2006a). Borotba z Hrushevskym ta yoho shkoloiu u Lvivskomu universyteti za radianskykh chasiv [Struggle with Hrushevsky and his school at Lviv University in Soviet times]. *Postati: narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury – Figures: essays on figures of history, politics, culture* (pp. 372–374). Lviv [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (2006b). *Postati: narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury [Figures: essays on figures of history, politics, culture]*. Lviv [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (2011). «... Uchy nelozhnymy ustamy skazaty pravdu»: istorychna eseistyka (1989–2008) [«... Learn to tell the truth with honest lips»: historical essays (1989–2008)]. Kyiv: «Tempora» [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya.** (2001). Ivan Krypiakevych – istoryk i orhanizator naukovoho zhyttia [Ivan Krypiakevych – historian and organizer of scientific life]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 8, 7–15. Lviv [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya., & Steblii, F.** (Eds.). (2001). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 8: Ivan Krypiakevych u rody-nnii tradytsii, nautsi, suspilstvi [Ukraine: cultural heritage, national*

- consciousness, statehood. Vol. 8: Ivan Krypiakievych in family tradition, science, society*. Lviv [in Ukrainian].
- Kleban, L.** (2010). *Naukova ta hromadska diialnist Mykhaila Vozniaka (1881–1954) [Scientific and public activity of Mykhailo Vozniak (1881–1954)]*. Lviv [in Ukrainian].
- Lytvyn, M., & Steblii, F.** (Eds.). (2016). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 28: Ivan Krypiakievych u rodynnii tradytsii, nauksi, suspilstvi [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. Vol. 28: Ivan Krypiakievych in family tradition, science, society]*. Lviv [in Ukrainian].
- Lutskiy, O.** (2005). Akademichna nauka v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Academic science in the western regions of Ukraine during the World War II]. *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka – Proceedings of the Vasyl Stefanyk Scientific Library of Ukraine in Lviv*, 13, 410–411. Lviv [in Ukrainian].
- Pikh, O.** (2012). *Myron Korduba (1876–1947)*. Lviv [in Ukrainian].
- Pikh, O., & Ruda, O.** (Comps.). (2009). *Bibliohrafiia istorii ukraïnsko-polskykh vidnosyn: suspilno-politychni ta ekonomichni protsesy (za materialamy kartoteki Myrona Korduby) [Bibliography of the history of Ukrainian-Polish relations: socio-political and economic processes (based on the files of Myron Korduba)]*. Lviv [in Ukrainian].
- Pikh, O., & Ruda, O.** (Comps.). (2015). *Istorychne kraieznavstvo (za materialamy kartoteki Myrona Korduby). T. 1: Istorychne kraieznavstvo, istorychna heohrafiia ta kartohrafiia ukraïnskykh zemel [Historical studies of local lore (based on the files of Myron Korduba). Vol. 1: Historical studies of local lore, historical geography and cartography of Ukrainian lands]*. Lviv [in Ukrainian].
- Svarnyk, H.** (Comps.). (2019). *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty: zbirnyk dokumentiv i materialiv [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: relocation and losses: collection of documents and materials]*. (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Svarnyk, H., & Feloniuk, A.** (Comps.). (2009). *Olena Stepaniv – Roman Dashkevych: spohady i narysy [Olena Stepaniv – Roman Dashkevych: memories and essays]*. Lviv [in Ukrainian].
- Sveshnikov, I.** (2008). Spohady muzeinoho pratsivnyka [Memoirs of a museum worker]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 2, II–XXXVIII [in Ukrainian].
- Steblii, F.** (1994). Ivan Karpynets – istoryk Zbroinykh syl ZUNR [Ivan Karpynets – a historian of the Armed Forces of the Western Ukrainian People's Republic]. *Dzvin – The Bell*, 6, 129–131 [in Ukrainian].

- Steblii, F.** (2011a). Ivan Karpynets – doslidnyk ekonomichnoi i viiskovoi istorii Halychyny [Ivan Karpynets – a researcher of the economic and military history of Galicia]. *Halychyna na perekhrestiakh istorii: postati – Galicia at the crossroads of history: figures* (pp. 252–259). Lviv [in Ukrainian].
- Steblii, F.** (2011b). Ivan Krypiakevych – oboronets akademichnoho statusu Instytutu suspilnykh nauk [Ivan Krypiakevych – a defender of the academic status of the Institute of Social Sciences]. *Halychyna na perekhrestiakh istorii: postati – Galicia at the crossroads of history: figures* (pp. 261–267). Lviv [in Ukrainian].
- Truba, R.** (2013). *Omelian Terletskyi (1873–1958) [Omelian Terletskyi (1873–1958)]*. Lviv [in Ukrainian].
- Amar, T.** (2007). Zabójstwo we Lwowe. Koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowiecko-ukraińskiego Lwowa i los modelowego miasta pogranicza [Murder in Lviv. The End of Multi-ethnic Lwów, the Making of Soviet Ukrainian Lviv, and the Fate of a Model Borderland City]. *Nowa Ukraina – A New Ukraine*, 1–2, 107–121 [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 14.08.2020 р.

УДК 930(477):94:323.28(477.8)

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215330

Наталія ШАЛАШНА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, Донбаський державний педагогічний університет, вул. Генерала Батюка, 19, м. Слов'янськ, Україна, індекс 84116 (n.shalashna@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9110-2680>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-1715-2018>

Бібліографічний опис статті: Шалашна, Н. (2020). Історична пам'ять мешканців Сходу України про радянські репресії у західних областях: сучасний стан історіографії проблеми. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 229–244. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215330>.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ МЕШКАНЦІВ СХОДУ УКРАЇНИ ПРО РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ: СУЧАСНИЙ СТАН ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

*Анотація. Метою статті є якомога повніше визначити коло наукових праць вітчизняних дослідників, які розглядали ті чи ті аспекти історичної пам'яті мешканців Донеччини про радянські репресії у західних областях України. **Методологічними підходами**, застосованими у статті, визначено методи історіографічного аналізу, синтезу, типологізації наукових напрямів, порівняльного аналізу. **Наукова новизна** отриманих результатів визначається тим, що вперше здійснено аналіз історіографії проблеми історичної пам'яті мешканців Донеччини про радянські репресії у західних областях з врахуванням евристичних рівнів вказаної наукової проблематики. У **висновку** статті підсумовується стан джерельної бази та історіографії означеної проблеми, що дає можливість успішно продовжувати дослідже-*

© Наталія Шалашна, 2020

ння у вказаному напрямі. Зокрема, виявлено джерельну базу проблеми, яка складається із опублікованих і неопублікованих спогадів учасників та очевидців подій. Встановлено коло найбільш інформативних краєзнавчих робіт, автори яких звертались до історичної долі жертв радянських репресій, у тому числі вимушених переселенців із Західної України на Донбас. Виявлено і проаналізовано комплекс наукових досліджень, у яких піднімається проблематика західноукраїнського населення на Донеччині, а також досліджено основний зміст та отримані результати тих праць, у яких висвітлюється сучасний стан історичної пам'яті мешканців Донеччини. Новизна роботи визначається також проведеним аналізом різноманітних заходів щодо вшанування подій, впровадження історичної інформації про ці події до освітнього процесу, у місцеву топоніміку тощо. Аналізований суспільний феномен розглядається у контексті особливостей історичної пам'яті мешканців Сходу України взагалі та про конкретні події зокрема. Акцент робиться на практичному значенні проблеми, оскільки історична пам'ять є одним із вагомих чинників формування національної ідентичності та стратегій суспільної поведінки.

Ключові слова: радянські репресії; західноукраїнські землі; Донеччина; історична пам'ять.

Nataliia SHALASHNA

PhD (History), Associate Professor, Department of Philosophy, History and Socio-Humanitarian Disciplines, Donbass State Pedagogical University, 19 General Batyuk Str., Slavyansk, Ukraine, postal code 84116 (n.shalashna@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9110-2680>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-1715-2018>

To cite this article: Shalashna, N. (2020). Istorychna pamiat meshkantsiv Skhodu Ukrainy pro radianski represii u zakhidnykh oblastiakh: suchasnyi stan istoriohrafii problemy [Historical memory of Eastern Ukraine residents about Soviet repression in the western regions: current state of historiography of the problem]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 229–244. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215330> [in Ukrainian].

HISTORICAL MEMORY OF EASTERN UKRAINE RESIDENTS ABOUT SOVIET REPRESSION IN THE WESTERN REGIONS: CURRENT STATE OF HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Summary. The purpose of the research is to determine the range of scientific works of domestic researchers in the most complete way which examines certain aspects of the historical memory of the inhabitants in Donetsk region about the Soviet repressions in the western regions of Ukraine. The research methodology, used in the article, determines the methods of historiographical analysis, synthesis, typology of scientific areas and comparative analysis.

The scientific novelty of the obtained results is determined by the fact that for the first time the analysis of the historiography of the problem of Donetsk residents historical memory about the Soviet repressions in the western regions was carried out taking into account the heuristic levels of this scientific problem. Conclusions. The source base of the problem was identified, which consists of published and unpublished memoirs of participants and eyewitnesses. A range of the most informative works of local lore was established, the authors of which addressed the historical fate of the victims of Soviet repressions, including internally displaced people from the Western Ukraine to Donbass. The author reveals and analyzes a complex of scientific researches in which the problems of the western Ukrainian population in Donetsk region are raised and also investigates the basic maintenance and results of those works in which the modern condition of historical memory of inhabitants of Donetsk region is covered. The novelty of the work is also determined by the analysis of various measures to commemorate the events, the introduction of historical information about these events in the educational process, local toponyms etc. This social phenomenon is examined in the context of the peculiarities of the historical memory of the inhabitants of Eastern Ukraine in general and about specific events in particular. The emphasis is on the practical significance of the problem, as historical memory is one of the important factors in the formation of national identity and strategies of social behavior. The conclusion of the article summarizes the state of the source base and historiography of this problem, which makes it possible to successfully continue research in this direction.

Key words: Soviet repressions; Western Ukrainian lands; Donetsk region; historical memory.

Постановка проблеми. Проблема історичної пам'яті про радянські репресії у західних областях України сьогодні продовжує залишатися актуальною не лише з огляду на ту кількість людей, які постраждали внаслідок цих репресій, але й з точки зору свого значення для формування змісту історичної пам'яті сучасного українського суспільства. Серед численних аспектів, що вимагають уваги в процесі дослідження вказаної проблематики, окреме місце посідає вивчення особливостей історичної пам'яті мешканців Донеччини про масові репресії радянського уряду на землях Західної України. Цей пласт історичної пам'яті причиною свого виникнення має переселення мешканців західних областей, що постраждали внаслідок репресій або рятувались від них, на Донеччину. Тільки між квітнем і вереснем 1945 р. на Донбас було переселено близько 4,3 тис. українських родин з районів, що, згідно з тогочасними міждержавними угодами, відійшли до Польщі, а упродовж 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів Ворошиловградської області прибуло 1013 сімей, Сталінської – 7 743 сім'ї із Західної України (Кульчицький & Якубова, 2015, с. 645–646). Саме ці люди, їх нові сусіди, згодом – їхні діти та онуки стали носіями історичної пам'яті про репресії радянського уряду на західних українських землях.

На теренах Донеччини ця історична пам'ять набула особливої регіональної специфіки, стала одним із вагомих чинників формування національної ідентичності та стратегій суспільної поведінки. На сьогодні ця складова історичної пам'яті українців недостатньо досліджена, чим зумовлюється актуальність пропонованої статті. Зокрема, серед перших завдань наукового осягнення означеної проблеми варто здійснити аналіз сучасного стану історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика історичної пам'яті мешканців Східної України на сьогодні має достатній стан наукової розробленості, зокрема, наявні ґрунтовні дослідження з цього предмета Я. Верменич (2018), С. Кульчицького та Л. Якубової (2015), О. Любовець (2013). Так само докладно вивченою в основних аспектах є історія радянських репресій на західних землях України, у тому числі й примусове переселення на Донбас – ця проблематика піднімається в працях М. Алфьорова (2004, 2008), Т. Максимчук (2005), В. Рудзевича (2006),

Ю. Сороки (2007). Наявні також дослідження Ю. Ніколайця (2012), Т. Пронь (2012), в яких вивчається історична пам'ять про примусові депортації. Історіографія примусового переселення мешканців Західної України на Донбас обсервувалася такими авторами, як Д. Байкеніч (2012), О. Довбня (2018). Проте стан історіографії проблеми історичної пам'яті мешканців Сходу України про репресії радянського уряду 1939–1953 рр., здійснені на західноукраїнських землях, на сьогодні вивчений недостатньо.

Мета статті – якомога повніше визначити коло наукових праць вітчизняних дослідників, які розглядали ті чи ті аспекти історичної пам'яті мешканців Сходу України про радянські репресії у західних областях України. Методологічними підходами, застосованими у статті, обрано методи історіографічного аналізу, синтезу, типологізації наукових напрямів, порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про історичну пам'ять мешканців Донеччини про радянські репресії у західних областях, слід насамперед вирізняти декілька рівнів вказаної наукової проблематики. На рівні безпосередньої пам'яті її носіями є учасники подій, а також ті, хто мав з ними родинні, побутові зв'язки і виступають першими реципієнтами спогадів очевидців, причетні до родинної пам'яті про ці події тощо. Мова йде про населення Західної України, яке в результаті примусових переселень, що були частиною репресивної політики сталінського уряду, опинилися на Донеччині. Кількість цих носіїв безпосередньої пам'яті є і сьогодні досить значною, оскільки, окрім самих вимушених переселенців та членів їхніх родин, свідками і учасниками подій певною мірою були керівництво та працівники підприємств, на які розподілялись працівники із західних областей, представники місцевої адміністрації, змушені займатись їх розміщенням, а також, головним чином, їхні нові сусіди.

Свідчення носіїв безпосередньої пам'яті на сьогодні зусиллями краєзнавців Донеччини певною мірою зафіксовані, введені до наукового обігу та використовуються у дослідженнях різного рівня. Офіційні документи, що стосуються процесу переселення мешканців Західної України на Донеччину (1944–1947), зберігаються в Державному архіві Донецької області та в Державному архіві Луганської області. Серед документів, що відображають

вказані події, міститься чимало джерельного матеріалу до встановлення стану історичної пам'яті про репресії радянського уряду безпосередніх учасників подій, зокрема скарги на погані умови розміщення, звіти місцевої адміністрації про пропагандистську роботу серед переселенців з метою формування у них правильного з точки зору уряду ставлення до здійснених щодо них акцій примусового переселення (Максимчук, 2005; Рудзевич, 2006). Важливий джерельний матеріал для вивчення проблеми надає збірка документів «Депортації: Західні землі України», третій том якої повністю присвячений спогадам жертв репресій та, зокрема, містить спогади тих, кого переселяли на Донеччину (Сливка, 2002).

Важливий комплекс історичних джерел для вивчення стану історичної пам'яті на Донеччині про радянські репресії становлять матеріали етнографічних експедицій. Зокрема, у зібраних А. Макаровою (2006) та Т. Віхровою (2010) матеріалах міститься значна кількість спогадів очевидців та учасників подій переселення лемків з Польщі на Луганщину, їхніх нащадків, сусідів та родичів. Стан збереження та зміст історичної пам'яті не є предметом етнографічних досліджень, але зі змісту відповідей респондентів його успішно можна реконструювати.

Активізація краєзнавчої роботи в останні роки серед інших позитивних результатів має також і більш часті звернення до історичної долі жертв радянських репресій, у тому числі й вимушених переселенців із Західної України на Донбас. Як приклад можна навести учнівську роботу Анни Колле, виконану в рамках XII міжнародного конкурсу з українознавства і присвячену спогадам осіб, переселених в с. Анадоль Волноваського району із Дрогобицької та Львівської областей (Колле, 2019). Велика кількість матеріалів, змістом яких є історична пам'ять про радянські репресії на теренах Західної України, публікується останнім часом у місцевій пресі. Такі публікації показові як з огляду на можливість встановити зміст безпосередньої історичної пам'яті, так і визначити рівень її поширення серед мешканців Донеччини. Прикладом можуть слугувати публікації М. Бублик (2005), Ю. Вісковатих (2009), О. Заславської (2006), Ю. Кисельова (2008), Д. Костури (2007), В. Черкашиної (2008), П. Ясінчак (2007) та ін.

Значна кількість джерельних матеріалів, що дають змогу дослідити безпосередній рівень історичної пам'яті про радянські репресії на західних українських землях, міститься також у краєзнавчих та історичних працях, присвячених історії окремих етнічних спільнот на Донеччині та окремих населених пунктів. До таких слід віднести студії В. Снегірьова (2009), А. Макарової (2006), С. Ясінчак (2007), Л. Гасиджак (2006), О. Манятиної (2013). Звертаючи увагу насамперед на історичні обставини переміщення населення із Західної України на Донеччину, стан збереження етнічної культури та напрями її трансформації, вказані автори наводять і відомості про рівень збереженості та зміст історичної пам'яті про репресії як самих жертв репресій, так і тих, хто був свідками їх примусової депортації. Зокрема, праці В. Снегірьова (2009) та С. Ясінчак (2007) ґрунтовно розкривають історію переселення лемків із території Польщі на Луганщину й Донеччину, а також розкриваючи тематику історичної пам'яті учасників подій.

Як особливості історичної пам'яті про зазначені події на теренах Донеччини варто відзначити, що рівень збереженості безпосередньої пам'яті є надзвичайно якісним – більшість респондентів пам'ятають значну кількість подробиць, чітко відтворюють послідовність подій, імена та хронологічні дати. Це також повністю стосується членів родин жертв радянських репресій, меншою мірою мешканців населених пунктів, де розміщувались вимушені переселенці. Проте щодо змісту історичної пам'яті доводиться визнати значну спотвореність радянською пропагандою та невисокий рівень оцінного ставлення. Люди пам'ятають вказані події переважно як трагедію своєї родини, не завжди замислюючись над тим, хто спричинив страждання або відносячи це на наслідок війни як загального лиха (Пронь, 2012).

Дослідження особливостей історичної пам'яті населення Донеччини про репресії радянського уряду на землях Західної України, варто розпочинати з аналізу особливостей регіонального варіанту історичної пам'яті Східної України. Такий аналіз було здійснено багатьма науковцями (Верменич, 2018; Ніколаєць, 2012; Кульчицький & Якубова, 2015), і головними особливостями відзначено такі.

Процес формування історичної самоідентифікації населення Сходу України відбувався переважно в другій половині XIX – протягом XX ст., тобто в часи, коли ці землі були у складі Російської імперії та СРСР. Відповідно органічна історична пам'ять населення регіону мала значну конкуренцію з боку офіційного імперського варіанту історичної пам'яті, ускладнену ще й тим, що Схід України не має значних культурних традицій попередніх часів, які, наприклад, наявні в Центральній, Західній та Північній Україні. Отже, місцеве населення не має тисячолітніх «місць пам'яті», які б врівноважували вплив імперської пропаганди. Це яскраво помітно на прикладі змісту регіонального варіанту історичної пам'яті про козацькі часи. Козацька колонізація Слобідської України наприкінці XVI – в другій половині XVII ст. об'єктивно є початковим етапом заселення східних українських земель слов'янським населенням. І в місцевій історичній пам'яті козацтво присутнє, але не як центральна складова української ідентичності, а радше як обґрунтування рис місцевого характеру «людини пограниччя», історичності традицій бойового побратимства, чеснот мужності й сміливості без ототожнення із конкретними державними утвореннями.

Так само традиційною для означеного регіону є глорифікація промислового робітника, передусім шахтаря. Цей пласт історичної пам'яті формувався як у часи початкового промислового освоєння Донбасу, так і в роки сталінської індустріалізації та в 50–60-ті рр. При цьому характерним є те, що створені радянською пропагандою симулякри виявились більш життєвими, ніж пам'ять про реальний досвід. Жахливі умови життя, голод, непомірні норми виробітку, які відбирали в людини здоров'я у регіональній історичній пам'яті витіснені образами «героїчних трудових буднів». Сам собою цей комплекс історичної пам'яті є позитивним, проте радянською пропагандою, а в роки незалежності регіональними політичними елітами, його було спотворено в бік відчуття власної винятковості, пріоритету перед іншими регіонами, а найгірше – ідеалізації шахтаря та його переваги над сільським мешканцем або інтелектуалом.

Наполегливе використання радянською пропагандою комплексу історичної пам'яті «народу-переможця» та «воїна-визволителя» призвело до переважання в історичній пам'яті мешканців

Східної України про Другу світову війну сакралізації визвольної ролі Радянської армії та демонізації не лише нацистської Німеччини, але й учасників націоналістичного Руху Опору. Цей комплекс почав переосмислюватись лише з 2014 р. у зв'язку зі збройною агресією Росії. Проте в свідомості представників старшого покоління самоототожнення з переможцями забезпечує індивідуальне самоствердження, а спроба критичного переосмислення подій Другої світової війни сприймається як намагання десакралізувати подвиг предків, а отже, викликає негативні емоції.

Викладене вище значною мірою визначає зміст історичної пам'яті населення Сходу України про радянські репресії на західноукраїнських землях. Для тих, хто пережив ці трагічні події, пам'ять про них є індивідуально травматичною. Натомість для деяких місцевих мешканців оцінювати ці події як злочини сталінського режиму часто є психологічно неможливим, оскільки вимагає перегляду всієї системи історичної пам'яті. Натомість молодше покоління, не заангажоване радянською пропагандою, ставиться до подій більш об'єктивно і з готовністю бере участь в акціях вшанування пам'яті жертв сталінських репресій.

Цілеспрямоване формування державою політики історичної пам'яті щодо тих або тих подій передбачає насамперед ретельне й систематичне наукове дослідження подій. В останні роки проблематика західноукраїнського населення на Донеччині є предметом вивчення в багатьох напрямках. Наразі досить докладно проаналізовано кількість та демографічний склад переміщеного в ході радянських репресій населення, його територіальне розміщення, умови проживання тощо. Ці питання висвітлюються у загальних роботах, присвячених репресіям проти мешканців Західної України, де виступають одним із аспектів вивчення. Авторами таких студій є О. Довбня (2018), Ю. Сорока (2007). Окрім того, на сьогодні існують узагальнювальні роботи, в яких досліджується переселення українців із західних областей та Польщі в східні області України і де, серед іншого, висвітлюється частково і сучасний стан історичної пам'яті про ці репресії серед мешканців Сходу України. Це – статті Д. Байкеніча (2012) та узагальнювальні роботи М. Альфьорова (2004, 2008). Зокрема, Д. Байкенічем було здійснено аналіз історіографії проблеми переселення західноукраїнського населення на Схід України і в

тому числі відзначаються історичні джерела та наукові праці, в яких актуалізуються особливості історичної пам'яті регіону про вказані події. Подібні ж питання з'ясовуються на сучасному науковому матеріалі в роботі О. Довбні (2018). Так само в працях М. Алфьорова переважно обсервується процес формування населення регіону та його демографічні особливості, зокрема переміщення мешканців західних українських земель на Схід України, їх розміщення та працевлаштування (Алфьоров, 2004, с. 87). Цим переліком не вичерпується бібліографія досліджень, присвячених історії переселенців із західних областей України на Донеччину, і дослідження в цьому напрямі активно тривають.

Науковий рівень історичної пам'яті передбачає популяризацію у суспільстві за допомогою різноманітних засобів, у тому числі й організації державних заходів. Ця діяльність значно активізувалася у зв'язку із прийняттям в 2004 р. Указу Президента України «Про заходи у зв'язку із 60-ою річницею початку виселення етнічних українців з території Польщі». Документом передбачалася організація різноманітних заходів, стимулювання активності громадянського суспільства в напрямі вшанування подій. Ця робота активно триває й досі на Донеччині, проте потребує вдосконалення. Якщо різноманітні фольклорно-етнографічні заходи та краєзнавчі проекти, що стосуються цієї проблематики, відбуваються достатньо активно, в тому числі і на офіційно-державному рівні (Рихліцький, 2017; Сердюк, 2019), то заходи із впровадження історичної інформації про ці події в освітній процес, місцеву топоніміку, а особливо належна історична оцінка цих подій в структурі пам'яті населення Донеччини потребують активізації. Значні кроки в цьому напрямі робляться. Зокрема, важливим є наукове з'ясування специфіки місцевого патріотизму та регіонального варіанту історичної пам'яті, здійснене зусиллями Я. Верменич (2018), С. Кульчицького та Л. Якубової (2015), Ю. Ніколайця (2012) та інших дослідників. Встановлюються пам'ятні знаки, місцевими громадами створюються музеї. Заклади шкільної та позашкільної освіти проводять тематичні виховні заходи із вшанування пам'яті жертв радянських репресій.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Розв'язання проблем інтеграції сучасного українського суспільства довкола розбудови європейської демократичної дер-

жави значною мірою лежить у площині спільних зусиль держави й місцевих інтелектуальних еліт з формування адекватної сучасним вимогам політики історичної пам'яті, яка б задовольняла мешканців Східної України й водночас була конструктивною для всієї Української держави. Однією зі складових цієї пам'яті є пам'ять про жертви радянських репресій на західних українських землях.

Аналіз сучасного стану вітчизняної історіографії дає підстави стверджувати, що аналізована проблема наразі не виступала предметом самостійного дослідження. Проте особливості історичної пам'яті мешканців Східної України взагалі, а також історичні події депортацій західноукраїнського населення на землі Донеччини та Луганщини вивчені досить докладно. Завдяки зусиллям місцевих краєзнавців зібрано значну кількість фактографічного матеріалу, який може служити джерельною базою для досліджень сучасного стану історичної пам'яті та процесу її формування. Наявні опубліковані збірки спогадів, які також дають можливість отримати велику кількість джерельного матеріалу стосовно змісту історичної пам'яті учасників подій. Отже, пам'ять про жертви радянських репресій, здійснені стосовно населення західних областей протягом 1939–1953 рр., актуальна сьогодні для мешканців Сходу України, може бути належним чином досліджена.

Джерела та література

- Алфьоров, М.А.** (2008). *Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.)*. Донецьк: Український культурологічний центр.
- Алфьоров, М.** (2004). Депортації українського населення в Донбас 1944–1949 рр. *Схід*, 3, 2–8.
- Байкеніч, Д.** (2012). Українські переселенці з Польщі на території східних областей УРСР у 1944–1947 рр.: сучасна українська історіографія. *Наука. Релігія. Суспільство*, 2, 71–74.
- Бублик, М.** (2005, 27 жовтня). Ті, що виходять із мороку історії: Лемки Луганщини. *Україна молода*, с. 6.
- Верменич, Я.В.** (2018). *Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України*. Київ: Інститут історії України.
- Вісковатих, Ю.** (2009, 8 жовтня). Най навколо люди знають же ся лемки ту стрічають. *Трудовая Слава*, с. 3.

- Вірова, Т.В.** (2010). Особливості етнічної культури лемків на Луганщині. *Шістнадцяті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю заснування Харківського історичного музею.* (с. 18–20). Харків.
- Гасиджак, Л.І.** (2006). Бойки в етнокультурному просторі Донеччини. *Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності: матеріали I регіональної конференції.* (с. 17–28). Донецьк.
- Гречаник, А.** (2010). Потому что они «лемкают». *Реальная газета Ижица, 41,* с. 14.
- Довбня, О.** (2018). Депортації населення Західної України (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія. *Схід, 2,* 70–77. doi: 10.21847/1728-9343.2018.2(154).132942.
- Заславська, О.** (2006). Від Сяну до Дону... *Вечерний Луганск, 48,* с. 18.
- Кисельов, Ю.** (2008). Луганська лемківщина. *Слово просвіти, 43,* с. 4.
- Колле, А.** (2019) Історія моїх прадідів. *Українознавство, 2 (71),* 250–257. doi: 10.30840/2413-7065.2(71).2019.
- Костура, Д.** (2007). Лемки на Луганщині. *Українське слово, 46,* с. 8.
- Кульчицький, С., & Якубова, Л.** (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі.* Київ: Інститут історії НАН України.
- Любовець, О.М.** (2013). Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять, 6,* 117–125.
- Макарова, А.В.** (2006). Лемки на Луганщині. *Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів, 4,* 119–126.
- Максимчук, Т.А.** (2005). Переселение украинцев из Польши в 1944–1947 гг. *Архивная летопись Донбасса, 2,* 23–27.
- Манятіна, О.В.** (2013). *Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Краєзнавчий нарис.* Луганськ: ЛОУНБ.
- Ніколасць, Ю.** (2012). Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст. *Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, 10,* 380–390.
- Пронь, Т.М.** (2012). Болісна точка в історичній пам'яті України: переселення українців з Польщі в 1944–1946 роках у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», 29,* 173–182.
- Рихліцький, В.** (2017). *Як лемки і бойки будують свою громаду на Донбасі.* Взято з <https://life.Pravda.com.ua/projects/novi-gromadi/2017/12/13/227905/>

- Рудзевич, В.В.** (2006). Примусове виселення етнічних українців з території Польщі (за документами Державного архіву Луганської області). *Історичні записки*, 11, 133–139.
- Сердюк, А.** (2019). *На Донеччині роковини депортації лемків та бойків на Схід відзначили етно-фестом*. Взято з <https://freeradio.com.ua/na-donechchini-rokovini-deportacii-lemkiv-ta-bojkiv-na-shid-vidznachili-etno-festom/>
- Сливка, Ю.** (Ред.). (2002). *Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади. Т. 3: Спогади*. Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Снєгір'єв, В.В.** (2009). *Тече «Вісла» до Донбасу*. Луганськ: Віртуальна реальність.
- Сорока, Ю.М.** (2007). *Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки)*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- Черкашина, В.** (2008). Стежками Лемківщини. *Вестник Новоайдарщини*, 98/99, 9.
- Ясінчак, П.М.** (2006). Стежками лемків. *XXI век*, 67, 21.
- Ясінчак, С.** (2007). *Лемки – народ позбавлений Батьківщини: нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганищини*. Луганськ: Янтар.

References

- Alforov, M.A.** (2008). *Migratsiini protsesy ta yikh vplyv na sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Donbasu (1939–1959 rr.)*. [Deportation of the Ukrainian population to Donbass 1944–1949]. Donetsk: Ukrainyskyi kulturolohichnyi tsentr [in Ukrainian].
- Alforov, M.** (2004). *Deportatsii ukrainskoho naselennia v Donbas 1944–1949 rr.* [Deportation of the Ukrainian population to Donbass 1944–1949]. *Skhid – East*, 3, 2–8 [in Ukrainian].
- Baikienich, D.** (2012). *Ukrainski pereselentsi z Polshchi na terytorii skhidnykh oblastei URSS u 1944–1947 rr.: suchasna ukrainska istoriografiiia* [Ukrainian immigrants from Poland in the eastern regions of the USSR in 1944–1947: Modern Ukrainian historiography]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo – Science. Religion. Society*, 2, 71–74 [in Ukrainian].
- Bublyk, M.** (2005, October 27). *Ti, shcho vykhodiat iz moroku istorii: Lemky Luhanshchyny* [Those who come out of the darkness of history: Lemkos of Luhansk region]. *Ukraina moloda – Young Ukraine*, p. 6 [in Ukrainian].

- Vermenych, Ya.V.** (2018). *Fenomen pohranychchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy [The phenomenon of the border: Crimea and Donbass in the fate of Ukraine]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Viskovatykh, Yu.** (2009, October 8). Nai navkolo liudy znaiut zhe sia lemky tu strichaiut [Let them know that they meet Lemkos here]. *Trudovaia Slava – Labor Glory*, p. 3 [in Ukrainian].
- Vikhrova, T.V.** (2010). Osoblyvosti etnichnoi kultury lemktiv na Luhanshchyni [Features of Lemko ethnic culture in Luhansk region]. *Shistnadsytiati Sumtsovski chytannia: materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 90-richchiu zasnuvannia Kharkivskoho istorychnoho muzeiu – Sixteenth Sumtsov readings: Proceedings of the scientific conference dedicated to the 90th anniversary of the Kharkiv Historical Museum*. (pp. 18–20). Kharkiv [in Ukrainian].
- Hasydzhak, L.I.** (2006). Boiky v etnokulturnomu prostori Donechchyny [Fights in the ethnocultural space of Donetsk region]. *Rol etnichnykh spilnot Donechchyny v rozbudovi ukraïnskoï derzhavnosti: materialy I rehionalnoi konferentsii – The role of ethnic communities in Donetsk region in building Ukrainian statehood: Proceedings of the Regional conference* (pp. 17–28). Donetsk [in Ukrainian].
- Grechanik, A.** (2010). Potomu chto oni «lemkayut» [Because they say «lem»]. *Realnaya gazeta Izhytsa – Yzhytsa Real newspaper*, 41, p. 14 [in Russian].
- Dovbnia, O.** (2018). Deportatsii naselennia Zakhidnoi Ukrainy (1939–1953 rr.): novitnia vitchyzniana istoriohrafia [Deportations of the population of Western Ukraine (1939–1953): The latest blighty historiography]. *Skhid – East*, 2, 70–77. doi: 10.21847/1728-9343.2018.2(154).132942 [in Ukrainian].
- Zaslavska, O.** (2006). Vid Sianu do Donu... [From Cian to the Don]. *Vechernyi Luhansk – Evening Luhansk*, 48, p. 18 [in Ukrainian].
- Kyselov, Yu.** (2008). Luhanska lemktivshchyna [Luhansk Lemko region]. *Slovo prosvity – The word of enlightenment*, 43, p. 4 [in Ukrainian].
- Kolle, A.** (2019) Istorii moikh pradidiv [The story of my ancestors]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian Studies*, 2 (71), 250–257. doi: 10.30840/2413-7065.2(71).2019 [in Ukrainian].
- Kostura, D.** (2007). Lemky na Luhanshchyni [Lemkos in the Luhansk region]. *Ukrainske slovo – Ukrainian word*, 46, p. 8 [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S., & Yakubova, L.** (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorichni faktory u politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori [Donetsk and Luhansk regions in the XVII–XXI centuries: historical factors and political*

technologies of formation of special and general in the regional space]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

- Liubovets, O.M.** (2013). Natsionalna pamiat v Ukraini: rehionalnyi aspekt [National memory in Ukraine: regional aspect]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 6, 117–125 [in Ukrainian].
- Makarova, A.V.** (2006). Lemky na Luhanshchyni [Lemkos in the Luhansk region]. *Folklor, literatura ta mystetstvo Skhodu Ukrainy v systemi etnokulturnykh vymiriv – Folklore, literature and art of Eastern Ukraine in the system of ethnocultural dimensions*, 4, 119–126 [in Ukrainian].
- Maksimchuk, T.A.** (2005). Pereselenie ukraintsev iz Polshi v 1944–1947 gg. [Resettlement of Ukrainians from Poland in 1944–1947]. *Arkhivnaya letopis Donbassa – Archival chronicle of Donbass*, 2, 23–27 [in Russian].
- Maniatina, O.V.** (2013). *Lemky na Luhanshchyni: storinky istorii i kultury. Kraieznavchyi narys [Lemkos in Luhansk region: pages of history and culture. Local lore essay]*. Luhansk: LOUNB [in Ukrainian].
- Nikolaiets, Yu.** (2012). Etnokulturnyi prostir ta mizhetnichna intehtatsiia v Donbasi u druii polovyni XX st. [Ethnocultural space and interethnic integration in Donbass in the second half of the twentieth century]. *Ukraina–Yevropa–Svit – Ukraine–Europe–World*, 10, 380–390 [in Ukrainian].
- Pron, T.M.** (2012). Bolisna tochka v istorychnii pamiat Ukrainy: pereselennia ukraintsv z Polshchi v 1944–1946 rokakh u spohadakh ochevydtsiv [A painful point in the historical memory of Ukraine: the resettlement of Ukrainians from Poland in 1944–1946 in the memories of eyewitnesses]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii «Istoriia» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. History Series*, 29, 173–182 [in Ukrainian].
- Rykhliitskyi, V.** (2017). *Yak lemky i boiky buduut svoiu hromadu na Donbasi [How Lemkos and Boyks are building their community in Donbass]*. Retrieved from <https://life.Pravda.com.ua/projects/novi-gromadi/2017/12/13/227905/> [in Ukrainian].
- Rudzevych, V.V.** (2006). Prymusove vyselennia etnichnykh ukraintsv z terytorii Polshchi (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Luhanskoï oblasti) [Forced eviction of ethnic Ukrainians from the territory of Poland (according to the documents of the State Archives of Luhansk region)]. *Istorychni zapysky – Historical notes*, 11, 133–139 [in Ukrainian].
- Serdiuk, A.** (2019). *Na Donechchyni rokovyny deportatsii lemkyv ta boikyv na Skhid vidznachyly etno-festom [In Donetsk region, the anniversary of the deportation of Lemkos and Boyks to the East was marked by an*

- ethno-fest*]. Retrieved from <https://freeradio.com.ua/na-donechchini-rokovini-deportacii-lemkiv-ta-bojkiv-na-shid-vidznachili-etno-festom/> [in Ukrainian].
- Slyvka, Yu.** (Ed.). (2002). *Deportatsii: Zakhidni zemli Ukrainy kinets 30-kh – pochatok 50-kh rr.: dokumenty, materialy, spohady* [Deportations: Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's: Documents, materials, memoirs]. (Vol. 3). Lviv: NAN Ukrainy, Instytut Ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].
- Sniehirov, V.V.** (2009). *Teche «Visla» do Donbasu* [The Vistula flows through the Donbass]. Luhansk: Virtualna realnist [in Ukrainian].
- Soroka, Yu.M.** (2007). *Naseleattia zakhidnoukraïnskykh zemel: deportatsii, pereseleattia, mobilizatsii, mihratsii (1939–1950-ti roky)* [Population of western Ukrainian lands: deportations, resettlement, mobilization, migration (1939–1950s)]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
- Cherkashyna, V.** (2008). Stezhkamy Lemkivshchyny [Trails of Lemkivshchyna]. *Vestnyk Novoaidarshchyny – Bulletin of Novoaidarshchyna*, 98/99, 9 [in Ukrainian].
- Yasinchak, P.M.** (2006). Stezhkamy lemkyv [Trails of Lemko's]. *XXI vek – XXI century*, 67, 21 [in Ukrainian].
- Yasinchak, S.** (2007). *Lemky – narod pozbavlenyi Batkivshchyny: narysy, spohady, fakty, dokumenty pro deportatsiiu lemkyv na zemliu Luhanshchyny* [Lemkos are a people deprived of their homeland: Essays, memoirs, facts, documents on the deportation of Lemkos to the land of Luhansk region]. Luhansk: Yantar [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.09.2020 р.

УДК 304.44:94(477)"1939/1945"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215312

Віталіна ДАНИЛЬЧУК

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Вячеслава Чорновола, 74, м. Рівне, Україна, індекс 33028 (vitalina.-@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7176-7386>

Андрій ЛЕВДЕР

кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука, вул. Степана Дем'янука, 4, м. Рівне, Україна, індекс 33027 (levderandry2@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7140-4622>

Бібліографічний опис статті: Данильчук, В., & Левдер, А. (2020). Репрезентація пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 245–261. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215312>.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ТА НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати проблему репрезентації пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України. *Методологію дослідження* складають загально-наукові та спеціальні історичні методи. В основу роботи покладено

© Віталіна Данильчук, Андрій Левдер, 2020

принципи історизму, наукової об'єктивності та проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна** полягає у тому, що зроблена спроба комплексного дослідження особливостей історичної пам'яті про оstarбайтерів як жертв Другої світової війни, котрі постраждали від нацистської, а згодом, від радянської репресивних систем. Простежено, що осмислення та подальше відтворення травматичного досвіду цих людей є важливою умовою формування в Україні політики і культури пам'яті про Другу світову війну й післявоєнний період. **Висновки.** З'ясовано, що процес (від)творення історичної пам'яті про примусових робітників у суспільному просторі та в науковому дискурсі України відбувається з позиції визнання оstarбайтерів жертвами нацистської та радянської тоталітарних систем. Досліджено, що проблеми примусу до праці як окремого виду злочинів націонал-соціалістської держави і травматичного «набуття батьківщини» оstarбайтерами-репатріантами транслюються через індивідуальний та колективний виміри історичної пам'яті. Простежено, що процес конструювання образу примусової праці в українському суспільстві репрезентується через дослідницькі проєкти, меморіальний простір, постійні музейні експозиції, музейно-виставкові ініціативи, художні та документальні фільми, тематичні наукові конференції, освітні заходи (лекції, практичні заняття, музейні уроки, учнівські, студентські конкурси та ін.) тощо. Відтак через дослідження та обговорення цієї теми під різними науковими ракурсами і на різних суспільних рівнях можливе поступове вивільнення від означеного травматичного досвіду.

Ключові слова: оstarбайтери; репресії; пам'ять; Друга світова війна; Україна.

Vitalina DANYLCHUK

PhD (History), Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Education, Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, 74 Viacheslav Chornovil Str., Rivne, Ukraine, postal code 33028 (vitalina.@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7176-7386>

Andriy LEVDER

PhD (Education), Associate Professor, Head of the Department of History, Academician Stepan Demianchuk International Economics and Humanities University, 4 Stepan Demianchuk Str., Rivne, Ukraine, postal code 33027 (levderandry2@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7140-4622>

To cite this article: Danylchuk, V., & Levder, A. (2020). Reprerentatsiia pamiati pro prymusovykh robitnykiv periodu Druhoi svitovoi viiny v suchasnomu suspilnomu prostori ta naukovomu dyskursi Ukrainy [Representation of the memory of forced laborers of the Second World War period in the modern public space and scientific discourse of Ukraine]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 245–261. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215312> [in Ukrainian].

REPRESENTATION OF THE MEMORY OF FORCED LABORERS OF THE SECOND WORLD WAR PERIOD IN THE MODERN PUBLIC SPACE AND SCIENTIFIC DISCOURSE OF UKRAINE

Summary. *The purpose of the study is to analyze the problem of representation of the memory of forced laborers of the Second World War in the modern public space and scientific discourse of Ukraine. The methodology of the research is based on the general scientific and special historical methods. The work is based on the principles of historicism, scientific objectivity and the problem chronological approach. The scientific novelty of the article is an attempt to comprehensively study the features of the historical memory of Ostarbeiters as victims of the Second World War, who suffered from the Nazi and later from the Soviet repressive systems. It has been studied that comprehension and further reproduction the people's traumatic experiences is an important condition for the formation of the politics and culture of memory of the Second World War and the postwar period in Ukraine. Conclusions.* *It was found that the process of (re)creation of the historical memory of forced laborers in the public space and in the scientific discourse of Ukraine takes place from the standpoint of recognizing Ostarbeiters as victims of the Nazi and Soviet totalitarian systems. It has been studied that the problems of forced labor as a separate type of crime of the National Socialist state and the traumatic "acquisition of the homeland" by Ostarbeiter-repatriates are transmitted through individual and collective dimensions of historical memory. It is observed that the process of creating the image of forced labor in Ukrainian society is represented through research projects, memorial space,*

permanent museum exhibitions, museum-exhibition initiatives, feature and documentary films, thematic scientific conferences, educational events (lectures, workshops, museum lessons, school, student competitions, etc.), etc. Therefore, through research and discussion of this topic from different scientific perspectives and at different levels of society, it is possible to free oneself from the past traumatic experience.

Key words: *Ostarbeiters; repression; memory; the Second World War; Ukraine.*

Постановка проблеми. В нинішніх умовах суспільного розвитку важливими є не лише знання про минуле, але й повноцінне осмислення усіх тих подій, які відбувалися у нашій історії, задля врахування цього досвіду на сучасному етапі й у майбутньому. В означеному контексті, окрім дослідження становища українських примусових робітників періоду Другої світової війни як однієї з найбільш вразливих соціальних груп, яка постраждала від нацистської і радянської репресивних систем, актуалізуються питання вивчення особливостей пам'яті про трагічний досвід цих людей та форми її репрезентації.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В історіографії проблема (від)творення пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни досліджувалася фрагментарно й здебільшого у контексті розгляду становища оstarбайтерів в умовах Третього рейху та сталінського тоталітарного режиму. Увага також приділена регіональній специфіці процесу примусового вивезення українців, уточненню кількісних параметрів, порівнянню становища українців з різних адміністративних одиниць під час примусової праці у Німеччині тощо. Якісно новим та пріоритетним під час аналізу названих проблем є пошук нових підходів, а також введення до наукового обігу та використання спогадів, листів, усних історій колишніх примусових робітників як джерел формування історичної пам'яті. Відтак доробок українських істориків, в означеному аспекті, представлений працями: С. Гальчака (2009), Г. Грінченко (2009), М. Куницького (2007), Т. Лапан (2005), О. Лисенка (2013), Т. Пастушенко (2009а, 2009б) та ін.

Основний масив інформації, що стосується формування образу примусового робітника й оstarбайтера-репатріанта, представлений у фондах центральних (Центрального державного

архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України), обласних архівів та галузевих архівів Служби безпеки України, які слугують місцем збереження і трансляції пам'яті.

Мета дослідження – проаналізувати проблему репрезентації пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України.

Виклад основного матеріалу. Проблеми примусу до праці як окремого виду злочинів націонал-соціалістської держави і травматичного «набуття батьківщини» оstarбайтерами-репатріантами транслуються через індивідуальний та колективний виміри історичної пам'яті. Процес конструювання образу примусової праці в українському суспільстві репрезентується через видавничу діяльність, дослідницькі проекти, меморіальний простір, постійні музейні експозиції, музейно-виставкові ініціативи, художні та документальні фільми, тематичні наукові конференції, освітні заходи тощо.

Важливою складовою формування політики і культури пам'яті в Україні про жертв політичних репресій радянського тоталітарного режиму, серед яких були й оstarбайтери, вважаємо українські та міжнародні, або ж спільні дослідницькі проекти. Безумовною цінністю вирізняється документальне видання «Реабілітовані історією», що «піднімає з небуття» десятки тисяч імен тих людей, які постраждали в результаті «соціальної чистки» радянського суспільства. Проект відкриває значні можливості для вивчення механізмів функціонування радянської репресивної машини. Серед вміщених матеріалів: фрагменти архівних справ засуджених мешканців різних регіонів України, спогади/свідчення людей, які часто необґрунтовано потрапляли під «опіку» репресивно-каральних органів, біографічні довідки на сотні тисяч репресованих осіб із даними про їхню реабілітацію, колекції документів, які ілюструють комуністичну репресивну політику тощо («Реабілітовані історією», б.р.).

Окрім того, реалізовано/реалізовується низка спільних українських і міжнародних дослідницьких проектів та ініціатив. Зокрема, на підставі двосторонньої угоди між Інститутом історії України та Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», співробітниками Інституту у 2008–2010 роках були

здійснені дослідницькі проекти: «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному радянському суспільстві» (Пастушенко, 2011) та «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950)» (Грінченко, 2009) тощо.

Упродовж 2005–2009 рр. українські вчені Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» працювали над проектом «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив», в результаті чого була опублікована однойменна книга, де, окрім теоретичних статей, вміщено спогади радянських військовополонених та оstarбайтерів, яким вдалося вижити у концтаборі, зокрема, у його «20 блоці» (Пастушенко, 2009b).

У 2019 р. завдяки співпраці Українського інституту національної пам'яті (УІНП), Інституту історії України НАН України, Посольства України в Республіці Австрія, а також за підтримки Міжнародного комітету колишніх в'язнів концтабору «Маутгаузен» та інших організацій, вийшла друком друга книга, присвячена долі в'язнів концтабору Маутгаузен «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять». Упорядниками видання стали: Р. Берндл (Інститут сучасної історії Віденського університету), М. Кальтенбруннер (австрійський історик) та Т. Пастушенко (співробітниця Інституту історії НАН України). Вчені, провівши потужну пошукову роботу, змогли ідентифікувати та виділити серед бранців з Радянського Союзу майже 20 тисяч прізвищ в'язнів з України, з-поміж яких були й робітники, вивезені на примусові роботи до Німеччини (Берндл та ін., 2019).

Особливістю процесу формування меморіального простору сучасної України є спорудження пам'ятних знаків, меморіальних місць та відзначення пам'ятних днів з приводу роковин із початку насильницького вивезення мирних мешканців з території окупованої України на роботи в роки Другої світової війни, що припадають на 18 січня (коли у 1942 р. із Харкова до Кельна вирушив перший ешелон із 1117 робітниками). Причому, 70 і 75-ту річниці – в 2012 і 2017 р. було відзначено на державному рівні («Про заходи», 2012; «Про відзначення пам'ятних дат», 2016; «Інформаційні матеріали», 2020).

На території Бабиного Яру у Києві з символічним зображенням концтабору та написами «Пам'ять заради майбутнього» і «Світові, знівеченому нацизмом», у 2005 р. було встановлено Пам'ятний знак оstarбайтерам як жертвам нацизму (скульптори: П. Бодвин, Т. Давидов, архітектор А. Мороз). Апостроф у слові «Пам'ять» зроблено у вигляді латинської літери «u» («українці») зі знаком «Ost» («oстарбайтери»). Поряд розташована гранітна стела з написом: «Вклонімося пам'яті 3 мільйонів громадян України насильницьки вивезених під час Другої світової війни до нацистської Німеччини, багато з яких було замордовано непосильною рабською працею, голодом, катуваннями, страчено та спалено в печах крематоріїв», на якій вказана аббревіатура УСВЖН (Українська спілка в'язнів – жертв нацизму). Цей пам'ятний знак є чи не єдиним місцем пам'яті в Україні такого формату, що відображає травматичний досвід примусової праці періоду Другої світової війни («Пам'ятники», б.р.; «Пам'ятний знак оstarбайтерам», 2005).

До значимих інструментів збереження та формування історичної пам'яті відносимо музейно-виставкові ініціативи/проекти, постійні й пересувні музейні експозиції, присвячені вивезенню населення на примусові роботи до Третього рейху. Найбільша тематична експозиція представлена в Національному музеї історії України у Другій світовій війні, який є головним осередком серед провідних вітчизняних історичних музейних установ із питання вивчення й популяризації цієї теми. Саме тут вперше в Україні (1998) відкрили експозицію, яка мовою музейних предметів проілюструвала історію підневільної праці українців у роки Другої світової війни («Національний музей історії», б.р.; Шевченко & Гедз, 2013; Данильчук, 2019). Аналогічні, проте менш масштабні, виставки діють при багатьох краєзнавчих музеях у різних областях України.

У меморіальному просторі пам'яті знаковою подією стало відкриття в рамках німецько-українського проєкту «Забуті жертви» у м. Шостка (Сумщина, 2015 р.), першого в Україні меморіально-освітнього комплексу/музею пам'яті оstarбайтерів – «Родинна пам'ять», де зібрані архівні документальні матеріали, фотографії, артефакти, усні свідчення та відеоспогади жителів Шосткинщини, які у роки Другої світової війни були примусово вивезені на роботу до Німеччини. Вдалим доповненням стала розробка

сайту і віртуального 3D туру для здійснення віртуальних екскурсій музеєм, що сприяє популяризації комплексу, осучаснює його і робить більш привабливим для різновікових категорій відвідувачів («Німці віддячили», 2015; Гузе та ін., 2016). Відтак музеї постають як своєрідні інститути соціальної пам'яті й сприяють формуванню суспільного уявлення про примусову працю «східних робітників».

Пам'ять про досвід примусової праці українських остарбайтерів репрезентують музейно-виставкові проекти/ініціативи. Для прикладу, у Національному музеї-меморіалі пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м. Львів) у червні 2011 р. відрилася виставка під назвою «Тріщина через все життя», присвячена долі українських остарбайтерів в Німеччині («Українські остарбайтери», 2011). У грудні 2012 р. у військово-історичному музеї – відділі Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського відкрили тематичну виставку «І плачі, і прощання...» («У Чернігові», 2012).

У рамках іншого проекту, основу якого склали матеріали музейних фондів збірок та документи Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, у 2015 р. було презентовано виставку, а в 2019 р. опубліковано однойменне видання «Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення», де розкривається історія концтабору Аушвіц та ув'язнених там мешканців України (Легасова, 2019).

У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» восени 2016 р. експонувалася виставка «Людина між війною і миром» («Виставка «Людина між війною і миром», 2016). Виставково-освітній проект «(Не)розказані історії», відкритий у Національному музеї історії України в Києві, діяв з 18 січня до 20 лютого 2018 р. («(Не)розказані історії», 2018; «У Музеї історії», 2018).

Інформативну фотодокументальну виставку, присвячену долі в'язнів концтаборів, під назвою «Тріумф людини. Мешканці України, які пройшли нацистські концтабори» 8 травня 2019 р. було відкрито біля будівлі Головоштамту у м. Київ на вул. Хрещатик, 22, яка згодом експонувалася у різних містах України. Представлені постери відображають історії жителів України різного віку й статі, різних національностей, які були військово-полоненими, остарбайтерами, в'язнями нацистських, радянських

концтаборів («У Києві відкрили», 2019). Зараз матеріали проекту розміщені на офіційному вебсайті Українського інституту національної пам'яті.

У межах громадського, історико-документального проекту Державного архіву Київської області у травні 2019 р. відкрилася цікава виставка «НепрОСТі листи», в рамках якої мешканці Макарівщини, що на Київщині, змогли отримати листи-звістки з минулого від своїх родичів-остарбайтерів (Бобрик, 2019) тощо.

У справі формування образів минулого і творення культури пам'яті про примусову працю важливе місце належить фільмам (художнім та документальним), освітнім заходам і науковим конференціям різних рівнів, які демонструють тенденції змін у способі зображення історії, віддзеркалюючи різні світогляди та наративи. Серед тематичних фільмів відзначимо два радянські художні фільми («Людина № 217» 1944 р. та «У них є Батьківщина» 1949 р.), двосерійний фільм «ОСТ», що є частиною документального мінісеріалу «Ціна Перемоги», знятого в Україні 2007 р. та документальний фільм у трьох серіях «Я там був не з власної волі» (автор сценарію В. Тетерятник; продюсер О. Ушаков; наук. консультант В. Гриневич), 2010 р., головними дійовими особами яких є саме примусові робітники («Людина № 217», 2016; «У них є Батьківщина», 2014; «Ціна Перемоги», 2012; «Я там був», 2013).

З метою привернення уваги українського суспільства до трагедії жертв нацистських та радянських переслідувань і збереження пам'яті про них, у вересні 2012 р. в Українському інституті національної пам'яті (м. Київ), за участі провідних вчених, відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі», за підсумками якої видано збірник матеріалів (Солдатенко, 2012); у вересні 2013 р. УІНП було проведено Всеукраїнський «круглий стіл» «Українські остарбайтери: доля і пам'ять» («Всеукраїнський круглий стіл», 2013; «Національна та історична пам'ять», 2013); у квітні 2014 р. Центр міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів) провів семінар «Заборонений дім: повоєнна адаптація колишніх остарбайтерів та радянських військовополонених в Києві» («Семінар «Заборонений дім», 2014) тощо.

Серед тематичних освітніх заходів важливим є проведення музейних уроків, уроків пам'яті, лекцій, бесід, годин спілкування,

практичних занять, учнівських/студентських конкурсів, присвячених осмисленню подій та історій людей, вивезених з території окупованої України на примусові роботи до Третього рейху.

Висновки. Процес (від)творення історичної пам'яті про примусових робітників у суспільному просторі та в науковому дискурсі України відбувається з позиції визнання остарбайтерів жертвами нацистської та радянської тоталітарних систем. З метою привернення уваги громадськості до трагедії цих людей та збереження пам'яті про них активно працюють вчені, громадські організації, інституції соціальної пам'яті різних рівнів, які ініціюють дослідницькі проекти, організують конференції, освітні заходи (лекції, практичні заняття, музейні уроки, учнівські, студентські конкурси та ін.).

Важливою при цьому є репрезентація травматичного досвіду через експозиційну діяльність, художні та документальні фільми, що є важливою складовою формування політики й культури пам'яті в Україні про Другу світову війну, післявоєнний час та багаточисельну соціальну групу остарбайтерів. Нинішнім безумовним здобутком українських вчених, громадських організацій, музеїв, меморіалів як публічних просторів та інститутів соціальної пам'яті, які по-різному репрезентують досвід примусової праці, є відхід від так званого «стирання» цієї пам'яті й «забуття» і шлях у напрямі відповідального «пам'ятання». **Перспективним напрямом дослідження** є вивчення закордонної практики репрезентації пам'яті про досвід примусової праці остарбайтерів часів Другої світової війни.

Джерела та література

- Берndl, Р., Кальтенбруннер, М., & Пастушенко, Т. (Упоряд.). (2019). *В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять*. Київ.
- Бобрик, Ю. (2019). «НепрОSTі листи» шукають адресатів на Макарівищині. Взято з www.poglyad.tv/neprosti-lysty-shukayut-adresativ-na-makarivshhyni/
- Виставка «Людина між війною і миром»: історія українців, переміщених до Німеччини. (2016). Взято з <https://web.ukma.edu.ua/index.php/uk/about-us/istoriya-akademiji/muzei-naukma/novyny/2927-vystavka-liudyna-mizh-viinoiu-i-mynom-istoriia-ukraintsiv-peremishchenykh-do-nimechchyny>.

- Всеукраїнський круглий стіл «Українські оstarбайтери: доля і пам'ять». (2013). Взято з <http://www.memory.gov.ua:8080/main/ua/news/detail/562.htm>.
- Гальчак, С. (2009). *На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.)*. Вінниця.
- Грінченко, Г. (2010). *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*. Харків: НТМТ.
- Грінченко, Г. (Гол. ред.). (2009). *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів*. Харків.
- Гузе, М., Даниленко, Л., Кокшайкін, М., Пастушенко, Т. (Упоряд.). (2016). *Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять»*. Київ.
- Данильчук, В. (2019). Остарбайтери з України: репресії та пам'ять. *Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті* (с. 207–222). Дрогобич; Херсон.
- Данильчук, В.Р. (2013). *Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині*. Рівне: ПП ДМ.
- Інформаційні матеріали до 75-тих роковин від початку вивезення населення України на примусові роботи в Німеччину. (2020). Взято з <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiia>.
- Куницький, М. (2007). *Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)*. Луцьк.
- Лапан, Т.Д. (2005). *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)*. (Автореф. дис. ... канд. іст. наук). Львів.
- Легасова, Л. (Жер. пр.). (2019). *Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення*. Київ.
- Лисенко, О. (2013). Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті. *Національна та історична пам'ять*, 9, 140–167.
- «Людина № 217». (2016). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=XIKWCE6ibI>.
- Національна та історична пам'ять. Вип. 9: Українські оstarбайтери: доля і пам'ять*. (2013). Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети».
- Національний музей історії України у Другій світовій війні*. (б.р.). Взято з https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/main_expo/
- (Не)розказані історії*. (2018). Взято з <https://nmiu.com.ua/component/content/article/171-ekskursiji-kontent/vysta>.

- Нестеренко, Л.О.** (2015). Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення. *Наукові праці істор. факультету Запорізького національного університету*, 42, 153–161.
- Німці віддячили українським остарбайтерам музеєм.* (2015). Взято з <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/nimtsi-viddyachili-ukrayinskim-ostarbayteram-muzeem-18102015120000>.
- Пам'ятний знак остарбайтерам.* (2005). Взято з <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00116.html>.
- Пам'ятники, встановлені в Бабиному Яру та поблизу нього.* (б.р.). Взято з <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/466.htm>.
- Пастушенко, Т.** (2009а). *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ.
- Пастушенко, Т.В.** (Упоряд.). (2009б). *Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги.
- Пастушенко, Т.** (2011). «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: *повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні*. Київ.
- Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році:* Постанова Верховної Ради України від 22.12.2016 р. за № 1807-VIII. (2016). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-19/ed20161222>.
- Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни:* Указ Президента України від 22.03.2012 р. за № 206/2012. (2012). Взято з <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/206/2012>.
- Реабілітовані історією.* (б.р.). Взято з <http://www.reabit.org.ua/>
- Семінар «Заборонений дім: повоєнна адаптація колишніх остарбайтерів та радянських військовополонених в Києві».* (2014). Взято з <https://lviv-online.com/ua/events/progress/lectures/seminar-zaboronenyj-dim-povojenna-adaptatsiya-kolyshnih-ostarbajteriv-ta-radyanskyh-vijsko-polonenyh-v-kyjevi/>
- Солдатенко, В.Ф.** (Ред.). (2012). *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ.
- У Києві відкрили виставку про українців у таборах Третього Райху.* (2019). Взято з <http://www.memory.gov.ua/news/u-kiievi-vidkrili-vis-tavku-pro-ukrainsiv-u-taborakh-tretogo-raikhu>.
- У Музеї історії України відкрили проект про примусових робітників Третього рейху.* (2018, 30 січня). *Україна молода*. Взято з <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3267/196/120026/>

- У них є Батьківщина. (2014). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=66ztXPYuoVM>
- У Чернігові відкрито документальну виставку про остарбайтерів. (2012). Взято з <http://pik.cn.ua/2080/u-chernigovi-vidkrito-dokumen-talnu-vistavku-pro-ostarbajteriv/>
- Українські остарбайтери у Німеччині були рабами. (2011). Взято з https://zaxid.net/ukrayinski_ostarbajteri_u_nimechchini_buli_rabami_zabilyi_n1132056.
- Ціна перемоги. Остарбайтери. (2012). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=yzMR9cmYafc>.
- Шевченко, М.Ю., & Гедз, В.А. (2013). Меморіалізація жертв нацистських переслідувань у дослідницькій та експозиційній діяльності співробітників меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни». *Національна та сторична пам'ять*, 9, 76–85.
- Я там був не з власної волі. (2013). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=gLjoNk6Bspg>.

References

- Berndl, R., Kaltenbrunner, M., & Pastushenko, T. (Comps.). (2019). *Viazni z Ukrainy v konstabori Mauthausen: istoriia ta pamiat [Prisoners from Ukraine in the Mauthausen concentration camp: history and memory]*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Bobryk, Yu. (2019). «NeproSTi lysty» shukaiut adresativ na Makarivshchyni ["NeproSti letters" are looking for recipients in Makariv region]. Retrieved from www.poglyad.tv/neprosti-lysty-shukayut-adresativ-na-makarivshhyni/ [in Ukrainian].
- Vystavka «Liudyna mizh viinoiu i myrom»: istoriia ukrainsiv, peremishchenykh do Nimechchyny [Exhibition "Man between War and Peace": the story of Ukrainians displaced to Germany]. (2016). Retrieved from <https://web.ukma.edu.ua/index.php/uk/about-us/istoriya-akademiji/muzei-naukma/novyny/2927-vystavka-liudyna-mizh-viinoiu-i-myrom-istoriia-ukrainsiv-peremishchenykh-do-nimechchyny> [in Ukrainian].
- Vseukrainskyi kruhlyi stil «Ukrainski ostarbaitery: dolia i pamiat» [All-Ukrainian round table «Ukrainian Ostarbeiters: Fate and Memory»]. (2013). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua:8080/main/ua/news/detail/562.htm> [in Ukrainian].
- Halchak, S. (2009). *Na uzbiichchi suspilstva: Dolia ukrainskykh «ostarbaiteriv» (Podillia, 1942–2007 rr.) [On the sidelines of society: The fate of Ukrainian «Ostarbeiters» (Podillya, 1942–2007)]*. Vynnytsia [in Ukrainian].

- Hrinenko, H.** (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: prymusova pratsia v natsyystskii Nimechchyni v politysi pamiaty SRSR i FRN chasiv «kholodnoi viiny»* [Between liberation and recognition: forced labor in Nazi Germany in the memory policy of the USSR and Germany during the Cold War]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Hrinenko, H.** (Ed.). (2009). «*Proshu vas mene ne zabuvaty*»: usni istorii ukrainskykh ostarbaiteriv ["Please don't forget me": oral stories of Ukrainian ostarbeiters]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Huze, M., Danylenko, L., Kokshaikin, M., & Pastushenko, T.** (Comps.). (2016). *Memorialno-osvitnii kompleks pamiaty zhertv totalitaryzmu ta zbroinykh konfliktiv «Rodynna pamiat»* [Memorial and educational complex in memory of the victims of totalitarianism and armed conflicts "Family memory"]. Kyiv [in Ukrainian].
- Danylchuk, V.** (2019). Ostarbaitery z Ukrainy: represii ta pamiat [Ostarbeiters from Ukraine: repression and memory]. *Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychny i naslidky, polityka pamiaty – Repressions of the Soviet totalitarian regime in the western lands of Ukraine (1939–1953): causes and consequences, politics of memory* (pp. 207–222). Drohobych; Kherson [in Ukrainian].
- Danylchuk, V.R.** (2013). *Reikhskomisariat – Reikhovi: ukraintsi z Rivnenshchyny na prymusovykh robotakh v Avstrii ta Nimechchyni* [Reich Commissariat – Reich: Ukrainians from Rivne region in forced labor in Austria and Germany]. Rivne: PP DM [in Ukrainian].
- Informatsiini materialy do 75-tykh rokovyn vid pochatku vyvezennia naseleння Ukrainy na prymusovi roboty v Nimechchynu* [Information materials to the 75th anniversary of the beginning of the deportation of the population of Ukraine to forced labor in Germany]. (2020). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiin> [in Ukrainian].
- Kunyt'skyi, M.** (2007). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor)* [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after the Second World War (Ukrainian vector)]. Lutsk [in Ukrainian].
- Lapan, T.D.** (2005). *Verbuвання i deportatsiia naseleння Ukrainy do Nimechchyny ta umovy yoho pratsi i pobutu u nevoli (1939–1945 rr.)* [Recruitment and deportation of the population of Ukraine to Germany and the conditions of his work and life in captivity (1939–1945)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

- Lehasova, L.** (Project Manager). (2019). *Kontstabilir Aushvits – ukrainskyi vymir: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia [Auschwitz concentration camp – Ukrainian dimension: research, documents, evidence]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2013). *Ukrainskyi vymir Druhoi svitovoi viiny kriz pryzmu istorychnoi pamiaty [The Ukrainian dimension of the Second World War through the prism of historical memory]*. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 9, 140–167 [in Ukrainian].
- «Liudyna № 217» [“Man №217”]. (2016). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=XIKWCE6_ibI [in Ukrainian].
- Natsionalna ta istorychna pamiat. Vyp. 9: Ukrainski ostarbaitery: dolia i pamiat [National and historical memory. Iss. 9: Ukrainian Ostarbeiters: Fate and Memory]*. (2013). Kyiv [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini [National Museum of the History of Ukraine in the Second World War]*. (n.d.). Retrieved from https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/main_expo/ [in Ukrainian].
- (Ne)rozkazani istorii [(Un) told stories]. (2018). Retrieved from <https://nmiu.com.ua/component/content/article/171-ekskursiji-kontent/vysta> [in Ukrainian].
- Nesterenko, L.O.** (2015). *Ostarbaitery Chernihivshchyny: verbuvannia, umowy pratsi na chuzhyni ta zhyttia pislia povnennia [Ostarbeiters of Chernihiv region: recruitment, working conditions abroad and life after return]*. *Naukovi pratsi istor. fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*, 42, 153–161 [in Ukrainian].
- Nimtsi viddiachyli ukrainskym ostarbaiteram muzeiem [The Germans thanked the Ukrainian ostarbeiters for the museum]*. (2015). Retrieved from <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/nimtsi-viddyachili-ukrayinskim-ostarbaiteram-muzeem-18102015120000> [in Ukrainian].
- Pamiatnyi znak ostarbaiteram [A memorial to Ostarbeiters]*. (2005). Retrieved from <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00116.html> [in Ukrainian].
- Pamiatnyky, vstanovleni v Babynomu Yaru ta poblyzu noho [Monuments erected in and near Babyn Yar]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/466.htm> [in Ukrainian].
- Pastushenko, T.** (2009a). *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953) [Ostarbeiters from Kyiv Region: Recruitment, Forced Labor, Repatriation (1942–1953)]*. Kyiv [in Ukrainian].

- Pastushenko, T.V.** (Comp.). (2009b). *Ukrainski viazni kontstaboru Mauthausen: svidchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian prisoners at the Mauthausen concentration camp: testimonies of survivors]*. Kyiv: Vyd-vo imeni O. Telihiy [in Ukrainian].
- Pastushenko, T.** (2011). «*Vizd repatriantiv do Kyieva zaboroneno...»: poviennie zhyttia kolyshnykh ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh v Ukraini ["Repatriates are not allowed to enter Kyiv": the post-war life of former Ostarbeiters and prisoners of war in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pro vidznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2017 rotsi: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 22.12.2016 r. za № 1807-VIII [On the celebration of memorable dates and anniversaries in 2017: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of 22.12.2016 for № 1807-VIII]*. (2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-19/ed20161222> [in Ukrainian].
- Pro zakhody u zviazku z 70-my rokovynamy pochatku nasylnoho vyvezennia myrnoho naseleння z terytorii okupovanoi Ukrainy na prymusovi roboty v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.03.2012 r. № 206/2012 [On measures in connection with the 70th anniversary of the forcible deportation of civilians from the territory of occupied Ukraine to forced labor during the Great Patriotic War: Decree of the President of Ukraine of March 22, 2012 № 206/2012]*. Retrieved from <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/206/2012> [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriieiu [Rehabilitated by history]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.reabit.org.ua/> [in Ukrainian].
- Seminar «Zaboronenyi dim: povienna adaptatsiia kolyshnykh ostarbaiteriv ta radianskykh viiskovopolonenykh v Kyievi» [Seminar "Forbidden House: Post-War Adaptation of Former Ostarbeiters and Soviet Prisoners of War in Kyiv"]*. (2014). Retrieved from <https://lviv-online.com.ua/events/progress/lectures/seminar-zaboronenyi-dim-povojenna-adaptatsiya-kolyshnykh-ostarbajteriv-ta-radyanskykh-vijskovopolonenykh-v-kyievi/> [in Ukrainian].
- Soldatenko, V.F.** (Ed.). (2012). *Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robotnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi: materialy Vseukrainskoi naukovoї konferentsii [War. Occupation. Memory: Forced workers from Ukraine in occupied Europe: materials of the All-Ukrainian scientific conference]*. Kyiv [in Ukrainian].
- U Kyievi vidkryly vystavku pro ukraintsiv u taborakh Tretoho Raikhu [An exhibition about Ukrainians in the camps of the Third Reich was*

- opened in Kyiv*]. (2019). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/news/u-kievi-vidkrili-vistavku-pro-ukraintsiv-u-taborakh-tretogo-raikhu> [in Ukrainian].
- U Muzei istorii Ukrainy vidkryly proekt pro prymusovykh robitnykiv Tretoho reikhu [The Museum of the History of Ukraine has opened a project on forced laborers of the Third Reich]. (2018, January 30). *Ukraina moloda – Ukraine is young*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3267/196/120026/> [in Ukrainian].
- U nykh ye Batkivshchyna [They have a homeland]*. (2014). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=66ztXPYuoVM> [in Ukrainian].
- U Chernihovi vidkryto dokumentalnu vystavku pro ostarbaiteriv [A documentary exhibition about Ostarbeiters has opened in Chernihiv]*. (2012). Retrieved from <http://pik.cn.ua/2080/u-chernigovi-vidkryto-dokumen-talnu-vistavku-pro-ostarbajteriv/> [in Ukrainian].
- Ukrainski ostarbaitery u Nimechchini byly rabamy [Ukrainian ostarbeiters in Germany were slaves]*. (2011). Retrieved from <https://zaxid.net/ukrayinski-ostarbajteri-u-nimechchini-buli-rabami-zabilyi-n1132056> [in Ukrainian].
- Tsina peremohy. Ostarbaitery [The price of victory. Ostarbeiters]*. (2012). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=yzMR9cmYafc> [in Ukrainian].
- Shevchenko, M.Yu., & Hedz, V.A.** (2013). Memorializatsiia zhertv natsystrykykh peresliduvan u doslidnytskii ta ekspozytsiinii diialnosti spivrobitnykiv memorialnoho kompleksu «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny» [Memorialization of victims of Nazi persecution in research and exhibition activities of the staff of the memorial complex "National Museum of the Great Patriotic War"]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and century memory*, 9, 76–85 [in Ukrainian].
- Ya tam buv ne z vlasnoi voli [I was not there of my own free will]*. (2013). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=gLjoNk6Bspg> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.08.2020 р.

УДК 94(477.8)-054.73(477.7)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215324

Юрій ІРІОГЛУ

кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін, Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна, 69002 (uirioglu@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Іріоглу, Ю. (2020). Західноукраїнські примусові переселенці на теренах Південної України: досвід вивчення его-джерел. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 262–279. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215324>.

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ПРИМУСОВІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ
НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ЕГО-ДЖЕРЕЛ**

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати ступінь репрезентативності его-джерел у відображенні проблематики соціокультурного сприйняття селянськими громадами Південної України переселенців із західних регіонів у 1940–1950-х рр. та їх обопільної адаптації в умовах домінування радянських ідеологічних штампів і образів.

Методологія дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму та всебічності, загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення), історичних (історико-генетичний, історикотипологічний, історико-системний) та міждисциплінарних (текстуальний аналіз) методах. **Наукова новизна** полягає у проведенні комплексного аналізу інформаційних можливостей его-джерел, у вигляді усних історій, до відображення сукупності явлень щодо західноукраїнських примусових переселенців на територію Південної України в комунікаційній системі «прийшлий – місцевий»; виділено набір культурних образів, що побутують у пам'яті південноукраїнського селянства та визначено їхню двохшаровість, зумовлену ідеологічними й соціокультурними чинниками. **Висновки.** *Комплекс усних наративів південноукраїнського селян-*

© Юрій Іріоглу, 2020

ства відзначається високою інформативною віддачею у проблематиці примусових переселенців із Західної України; відображені в усних історіях персональні переживання чи споглядання процесу переселення сприяли формуванню специфічних образів «прийшлих» у селян Південної України, що поєднували в собі одночасно ідеологічні штампки та досвід особистого побутового й виробничого спілкування; можна констатувати негативний вплив радянських ідеологем на уявлення щодо західних переселенців, посилені свідомим підкресленням владою пільговості цієї категорії громадян на фоні тотального повоєнного зубожіння місцевого населення; водночас спостерігається виважене ставлення до «западенців» з боку південноукраїнського населення, що ґрунтується на домінуванні постулатів аграрного суспільства, як-то, визнанні їх працьовитості та факті обопільного подолання труднощів колгоспного життя «прийшлими» і «місцевими».

Ключові слова: Південна Україна; примусове переселення; еґо-джерела.

Yuriy IRIOGLU

Phd (History), Associate Professor, Department of Source Studies, Historiography and Special Historical Disciplines, Zaporizhzhia National University, 66 Zhukovsky Str., Zaporizhzhya, Ukraine, postal code 69002 (uirioglu@ukr.net)

To cite this article: Irioglu, Yu. (2020). Zakhidnoukrainski prymusovi pereselentsi na terenakh Pivdennoi Ukrainy: dosvid vyychennia eho-dzherel [Western Ukrainian forced settlers on the territory of the southern Ukraine: "The ego-documents" research experience]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 262–279. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215324> [in Ukrainian].

WESTERN UKRAINIAN FORCED SETTLERS ON THE TERRITORY OF THE SOUTHERN UKRAINE: "THE EGO-DOCUMENTS" RESEARCH EXPERIENCE

Summary. *The purpose of the article is to clarify the ego-documents representation level in order to describe how peasant communities perceived settlers from the western parts of Ukraine in 1940–*

1950's and to find out their adaptation to each other in the environment of predominant Soviet ideological stamps and characters.

Methodology is based on the principles of integrity, historicism and comprehensiveness; general scientific (analysis, synthesis, generalization), historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) and multidisciplinary (textual analysis) methods. **This study's novelty** is based on a complex analysis of the ego-documents informative potential as oral narratives; on description of the "local-resettle concept"; also, on extracting the cultural characters which are inherited by Southern Ukrainian peasants, distinguishing their "two-layers" nature due to the ideological and cultural factors. **Summary.** Oral narratives about the West Ukrainian forced settlers have a high level of informative output. They allow to reflect personal feelings or re-settlement process observations which led to specific character formation among the Southern Ukrainian peasants. These characters often combined the ideological stamps as well as the personal everyday routine and manufacturing communication. The study shows that there was a Soviet negative impact on the perception of the West Ukrainian settlers. This was even more enhanced by emphasizing on this population group's exemptions comparing to the local people's post-war impoverishment. The research confirms that Southern Ukrainian peasants often took a balanced approach toward new settlers. It potentially can be explained by the agrarian society premises (admitting new settlers' hard-working nature and a need to mutually overcome and cope with all challenges brought by a collective life to both).

Key words: Southern Ukraine; forced relocation; ego-documents.

Постановка проблеми. Питання депортацій та примусових переселень залишається однією з актуальних тематик в історіографічному полі світової історичної науки. Така увага пояснюється не лише негативним характером самої події і наслідками для жертв, але й культурними зсувами в суспільстві, що так чи так, актуалізують набутий досвід та безпосередньо вплинуть на майбутні моделі соціально-політичного та соціально-побутового життя. Зокрема, в історії України ХХ ст. непересічне місце займає зорганізоване радянським керівництвом масове примусове переміщення українського населення в межах прикордонних територій з Польщею в період 1940–1950-х рр. На сьогоднішній день маємо доведений факт самої події із визначеними особливостями протікання процесу та безпосередніх результатів, що

відображено у широкому історіографічному доробку як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Натомість залишається певний перекис у висвітленні подій з акцентом на сценарій самого акту насильницького переміщення та наслідків для жертв (соціально-економічних, психологічних, культурних тощо). Однак на сьогоднішній день, з урахуванням, що акції примусових переміщень після Другої світової війни набувають для України не лише внутрішньополітичного, але й геополітичного сенсу, постає питання вивчення механізму формування та побутування культурних образів тих подій, оскільки саме вони найчастіше передаються майбутнім поколінням і визначають схему комплектування історичної пам'яті із конкретними емоційно-ціннісними судженнями. Водночас украї важливо простежити не лише набір образів, що репрезентують самі жертви тих переміщень, але й представників того соціокультурного рельєфу, на якому розгорталося оформлення стереотипних та культурних образів, тобто, населення регіонів, до яких було спрямовано групи переміщених осіб. Для розв'язання такого складного дослідницького завдання важливим є підбір сукупності джерел, що зможуть адекватно репрезентувати механізм та особливості кристалізації уявлень учасників історичного процесу щодо подій примусового переселення і їх безпосередніх учасників. Такими, що мають необхідний потенціал, є комплекс его-джерел, зокрема, їхня структурна частина у вигляді усних історій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика масових примусових переміщень населення на теренах Західної України в період 1940–1950-х рр. має на сьогодні достатньо розроблений комплекс тематичних досліджень. Згадати хоча б роботи Я. Калакури (2014), Р. Кабачія (2009), В. Макаруча (2016), І. Мищака (2009) тощо. Однак варто відзначити, що переважна більшість наробок стосується загальних аспектів означеного явища, натомість, історіографічний доробок щодо регіоналізації проблеми та адаптації переселенців на нових теренах, зокрема, Південної України, все ж поступається чисельно. Серед найбільш активних дослідників південноукраїнського напрямку проблеми західноукраїнських примусових переселенців варто відзначити Ю. Павлів, чиє дисертаційне дослідження географічно охоплює одразу всі регіони (Павлів, 2018). Більш локалізовано

розглядає проблематику Т. Пронь, концентруючи увагу саме на процесі адаптації переселенців у нових реаліях південних степів. Причому нароби Т. Пронь (2009) виходять за межі суто фактологічного наповнення та зачіпають питання й ментальних трансформацій. У цьому ж ключі, з акцентом на селянський аспект світосприйняття, реалізована наукова розвідка Т. Гонтар (Гонтар, 2005). Окремо варто згадати роботи, що виходять на коло питань джерельного наповнення проблематики примусового виселення в Західній Україні, оскільки основна маса напрацьовань ґрунтується на документальних комплексах, доречно виокремити дослідження Г. Виноградської, що засноване на усних наративах свідків (Виноградська, 2008). Таким чином, можемо констатувати, що проблематика примусових переселень із західних областей України середини ХХ ст., має доволі широку наукову репрезентацію, хоча й дещо обмежена в питаннях регіоналізації та джерельного комплексу.

Мета статті – з'ясувати ступінь репрезентативності егоджерел у відображенні проблематики соціокультурного сприйняття селянськими громадами Південної України переселенців із західних регіонів в 1940–1950-х рр. та їх обопільної адаптації в умовах домінування радянських ідеологічних штампів і образів.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на заявлену мету дослідження, у фокусі нашої уваги перебуває комплекс усних наративів, записаних у ході археографічних експедицій історичного факультету Запорізького національного університету спільно із Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького з вивчення селянської культури Південної України, починаючи з 2001 р., що тривають до сьогодні. За результатами проведених інтерв'ювань було підготовлено археографічну публікацію «Усна історія Степової України», видано вже 10 томів, що географічно охоплюють Запорізьку, Дніпропетровську та Миколаївську області (УІСУ, 2008, 2009, 2012). Саме основне спрямування цієї публікації, комплексне вивчення південноукраїнської селянської культури, зумовило наше рішення простудіювати її на предмет проблематики примусових переселенців Західної України. Передовсім варто відзначити, що представлені інтерв'ювання є автобіографічними та напівструктурованими, тобто, залишають величезне поле для вільного наративу респондента та вибору засобів і форм

висловлення світоглядних позицій. Текст публікації є репрезентацією інтерв'ювань науково-популярним методом, що, звісно, передбачає певне переміщення та впорядкування частин наративу для кращого сприйняття читачем. Однак повністю збережені лексика та звороти респондентів, побудова окремих сюжетних моментів, уможлиблюють простежити емоційно-ціннісні характеристики й виокремити специфічні риси сприйняття певних історичних подій, зокрема, появу переселенців із Західної України та умов адаптації. Однак варто зауважити, що публікацією охоплено далеко не весь масив інтерв'ювань, що зберігаються в Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Наразі існує потреба проведення суцільної джерелознавчої евристики комплексу на предмет означеної тематики.

Оперування терміном «его-джерела» розглядається нами як певний маркер зсуву фокусу дослідження з фактологічної сторони проблем (подія) до питань сприйняття самого факту в середовищі учасників та наступних поколінь (ставлення), крізь призму персональних переживань чи уявлень (Суржикова, 2014, с. 6–13). У цьому контексті варто підкреслити, що проблематика західноукраїнських примусових переселенців та їх перебування у степах півдня України дійсно має місце у вітчизняному історіографічному доробку, однак, на нашу думку, варто поглянути дещо глибше на уявлення місцевого населення і самих переселенців на ті події. Лише у такому зв'язку можливо простежити нестатично факт примусового переселення, а динамічно, зі змінами, процес обопільної адаптації, формування стереотипних й «об'єктивних» уявлень, що з часом трансливалися наступним поколінням. Можемо припустити, фактично, що саме сформовані за тих умов образи визначають соціокультурні стереотипи сьогодення.

Характеризуючи усні наративи південноукраїнського селянства щодо примусового переселення із Західної України, варто відзначити, що саме автобіографічний жанр інтерв'ювань дає змогу більш комплексно простежити процес переселення, від початку курсування чуток до самої акції та змін умов життя (у випадку «респондента-переселенця») та сприйняття місцевим (степовим) населенням змін їх культурного оточення та перших контактів із носіями дещо іншого соціально-економічного й

соціокультурного досвіду. Фактично, автобіографічність усних наративів дає змогу реалізувати практику текстуального аналізу (хоча й з певними обмеженнями, з огляду на те, що у дослідницькому фокусі перебувають не транскрипти інтерв'ю, а їх науково-популярна публікація) та простежити вибір респондентом щодо розташування явища культурного контакту в системі свого життєпису із визначенням його емоційно-ціннісного забарвлення, з огляду на тогочасні й пізніші культурні впливи (радянські ідеологеми, досвід особистого спілкування, пізніші інформаційні на шарування після 1991 р. тощо) (Грінченко, 2004, с. 151–155).

За результатами суцільної евристики опублікованих усних наративів нами було виявлено 29 інтерв'ю, що торкалися проблематики примусових переміщень в Західній Україні, з яких лише п'ять були безпосередньо самі переселенцями. Отже, сукупність усних наративів, що досліджуються, умовно можна розділити на дві групи: 1) респонденти, що безпосередньо є переселенцями; 2) респонденти, що є місцевими (стосовно Південної України).

Отже, для виявлення сукупності соціокультурних образів із загального масиву наративу, нами було виокремлено два базові сюжети, що, на нашу думку, є маркерами, за якими можна визначити відповідні емоційно-ціннісні налаштування респондентів. Перший з них – «переселення». – Ми розуміємо цей комплексний сюжет як набір уявлень щодо переміщення мешканців Західної України та наділення його респондентами якостями насильства або порятунку/можливості. Другий сюжет – «адаптація», що становить набір уявлень про своє місце в новому середовищі (причому стосується як прийшлих, так і місцевих, які стикнулися із новою для них культурною традицією) та соціокультурні детермінанти, що визначали їх світосприйняття загалом.

В усних наративах південноукраїнських селян поява переселенців із Західної України не є тематичним блоком, пов'язаним із подіями Другої світової війни, як, наприклад, початок війни, окупація, звільнення та повоєнна відбудова, що означена голодом 1946–1947 рр. та відновленням промислових об'єктів. Як правило, згадка про переселенців звучить як «після війни» або більш точно в «п'ятдесятих роках» (УІСУ, 2009, Т. 5, с. 42; 2009, Т. 7, с. 234, 251). Сюжет «переселення», як ми зазначили, розглядається в двох напрямках – насильство чи порятунок/можли-

вість, саме через те, що в пам'яті респондентів не має тісного зв'язку із війною, тобто, він позиціонується як подія мирного часу, а тому варто більш детально на нього поглянути. Концепт насильства як прояв примусу, у цьому випадку є ключовим для розуміння основного наповнення наративів щодо переселенців, оскільки саме від його присутності чи відсутності залежить оформлення образу переселенців як жертв чи шукачів кращої долі. Відповідно, залежно від статусу будуть формуватися й характеристики, якими респонденти будуть наділяти «прийшлих», та будуть задіяні механізми соціокультурної ідентифікації. Зокрема, абсолютна більшість досліджених его-джерел (усних наративів) презентує появу західноукраїнських переселенців як тезу «приїхали з Західної», з невеличкими варіаціями (УІСУ, 2009, Т. 5, с. 129, 149, 175, 210, 310; 2012, Т. 10, с. 51, 176, 308).

Окреслюючи більш детально характеристику, що була надана переселенцям місцевим населенням, варто відзначити її неоднозначність. Простудіювавши усні наративи, можна зустріти принизливий термін «бендери», яким, за словами самих переселенців, їх називали, причому не лише в побуті, але й у спілкуванні із місцевою адміністрацією колгоспу (УІСУ, 2008, Т. 1, с. 64; 2008, Т. 2, с. 227; 2012, Т. 10, с. 408). Наявність саме такого варіанту ставлення знаходимо у наративах місцевого населення, хоча варто відзначити – кількість їх невелика (УІСУ, 2009, Т. 7, с. 57; 2012, Т. 10, с. 176). Отже, ми маємо два варіанти репрезентації сюжету «переселення» – перший, з більшим числом проявів є знеособлена констатація самого факту «приїхали з Західної», другий малочисельний – використання прізвиська «бендери». Вочевидь, це результат зіткнення двох варіантів пам'яті південноукраїнського селянства щодо західних областей, приєднаних у ході Другої світової війни до СРСР. Перший, представлений сформованим радянськими ідеологемами образом ворога (буржуазного націоналіста, що стріляв у спину воїнам-визволителям та співпрацював із нацистами); інший – побудований на реальному досвіді персонального буденного спілкування із представниками тих територій, що були переселені на південь (родини селян, що залишили власні домівки, демонстрували обізнаність у веденні господарства та проявляли працьовитість).

Можна припустити, що цей конфлікт пам'яті й вплинув на вибір репрезентації у наративах сюжету «переселення» місцевими респондентами – з одного боку, тиск ідеологом та сформованого образу мало не зрадників, з іншого, набір цінностей традиційного аграрного суспільства, в якому цінувалися функціональні риси членів колективу, особливо в умовах тотальної повоєнної розрухи. Отже, найбільш вдалим виходом з такого мнемонічного конфлікту є використання особистісно нейтральних форм, із означенням лише географічних ознак, факту новоприбулих – «приїхали з Західної». Підсилення цієї тези, може критися ще й у тому, що означені події відбувалися в 1950-х рр., тобто, поза межами війни в розумінні респондентів, отже, переселенці не пов'язані із актами насильства, а мають переважно соціально-економічні аргументи щодо переміщення.

З іншого боку, означений факт пояснює ще одну особливість – несприйняття переселенців, в абсолютній більшості випадків, жертвами. Не можна при цьому відкидати вже означений нами вплив радянської пропаганди, що змальовувала Західну Україну як край де, все ще панують безчинства «бендерівців», однак водночас і не приписувала примусово переселеним статус жертв, що тікали від тих «страхить». Частково у формуванні саме такого образу західноукраїнських примусових переселенців як шукачів кращої долі, в очах південноукраїнського селянства, мав особистий досвід спілкування чи перебування у західних регіонах. Звернімося до конкретних прикладів. Отже, окрема категорія респондентів, це люди, що протягом 1940–1950-х рр., працювали на різних посадах у західних регіонах України, наприклад, паспортистка М. Гурова (с. Привільне Баштанського району Миколаївської області), що за директивою партії була відправлена як комсомолка «для встановлення власті». Досвід перебування в умовах, де дійсно відбувалося протистояння, де мали місце жертви, сформували образ краю та населення, що відзначався негативом та протиставленням «ми – вони». Однак респондентка розмежовує безпосередньо «бендер» як учасників насильницьких акцій та інше населення (якого в певні моменти, вона побоювалася через можливість співпраці із представниками українського руху) (УІСУ, 2012, Т. 10, с. 151–155). Схожа історія спіткала В. Бондаренко (с. Привільне Баштанського району Миколаївської

області), що відправилася за чоловіком, працівником райкому партії, теж на терени Західної України. Зважаючи на приналежність до радянського партійного контингенту, респондентка досить жваво описує прояви насильства саме стосовно них з боку «бендер» (УІСУ, 2012, Т. 10, с. 42). Дещо протилежний образ змальовують респонденти, що мали схожий досвід перебування в західноукраїнських землях 1940–1950-х рр., власне, як вчителі. Зокрема, історії М. Ракельської та Є. Голобородько (с. Біленьке, Запорізького району Запорізької області), сповнені більш позитивними спогадами, а головне, – протиставленням, що для нас вкрай важливе: «тут голод, а там його не було». Враження від господарського та громадського життя, на фоні повоєнної кризи та жорсткого режиму відбудови, що вилився у голод 1946–1947 рр. у рідних краях респондента, виступають на передній край у формуванні образів щодо західноукраїнських регіонів та пізніше переселенців загалом (УІСУ, 2008, Т. 4, с. 92; 2009, Т. 5, с. 66, 80).

Вочевидь, що саме ідеологічний фактор зіграв вирішальну роль, помножений на специфіку перебування деяких респондентів на теренах Західної України (особливо в частині «восстановлення власті»), у формуванні образів як щодо самого регіону, так і його представників. Прикладом сили радянської пропаганди, що вміло розвішувала ярлики, можна привести оповідь О. Парафіло (с. Привільне Баштанського району Миколаївської області), яка, будучи родом з Одещини, шукала ще підлітком порятунку у заробітках. Повоєнна розруха та голод штовхнули її на пошуки роботи на Донбасі, де активно йшла відбудова шахт і промислових підприємств. Маючи лише 600 гр хліба на день та босі ноги, навіть в умовах холодної пори року, підлітки вантажили цеглу, відгортали відвали вугілля, збирали на полях капусту. Намагаючись вижити в таких нелюдських умовах, група підлітків, серед яких й респондент, вирушили на терени Західної України – «...А тоді я в Западну поїхала, робить, там ше хазяїни хазяїнували, свої городи мали. В нас тут уже колхози були. В їх своя земля була, якось в їх там всігда родило все...» (УІСУ, 2012, Т. 10, с. 264). Опис страхів, що пережили підлітки «там», зводився до перевірок «бендерами» місцевих господарств та вірогідність бути вбитим (без наведення причин), а також розміщення у сараї та робота на городі із забезпеченням харчування: «...А в їх у кожного своя

земля. Кусок льону посіяно, кусок гречки, кусок картошки. І це траву нада тіки руками рвать. І то вона вивела мене тудя, показала. І утром дала мені лепшошечку, таку невелику, спечену на сковородкі, і кислого молока. І то я поїла. Вона мене вивела показала, і я цілий день рву траву, тут же стою. Вона в обід винесла мені трошки борща – ну вони тоді борщ тоді варили таке – кисле молоко, картошка... Ну... Не не вміли вони ше так готувать, хоч і в достатку жили. І так я три місяці оце в їх робила і в сараї спала, із-за того шоб... шоб не здохла» (УІСУ, 2012, Т. 10, с. 265–266). Однак вершиною радянізованого образу західноукраїнського «заможного» селянства був сюжет від'їзду респондентки додому, а «хазяї» навіть хліба на дорогу не дали. Звісно, цей сюжет можна звести винятково до персональних переживань оповідача, проте обраний нею акцент саме на такому емоційному моменті яскраво контрастує із попередніми сюжетами роботи на Донбасі. На нашу думку, ці протиставлення лежать у площині героїзації одних (повоєнна відбудова народного господарства, зокрема й Донбасу) та дегероїзації інших (одноосібне господарювання і повільна колективізація в Західній Україні) форм господарської діяльності. Фактично, оповідач позиціонує себе та сюжети власного життя відповідно до розставлених пропагандою акцентів, аби не випадати із загального контексту суспільного життя СРСР.

Аби доповнити, обраний нами як знаковий, сюжет «переселення», варто зосередити увагу на обставинах, за яких з'явилися західноукраїнські переселенці і як це представлено в наративах крізь призму его-сприйняття оповідачами. Серед самих «західняків» немає однієї чіткої позиції щодо означеного питання. Більшість не відображали в наративі основного контексту переселення або акцентували увагу на тому, що шукали роботу (УІСУ, 2009, Т. 7, с. 84–87, 90). Одразу ж необхідно зазначити, що коливання у сюжетних наповненнях і причиново-наслідкові зв'язки в усних історіях залежать від соціального й господарського статусу переселенців. Так, члени заможних родин добре пам'ятають і відтворюють суспільно-політичні умови та обставини самого переміщення, підкреслюючи його недобровільний характер. Так, наприклад, П. Куцело (с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області) не лише обмежується описом господарства батьків, але

й чітко вказує на конфлікт із поляками та подальшим облаштуванням колгоспів, що позбавили його родину всіх надбань. Його історія є показовою, оскільки респондент послідовно змальовує картину покровокового насильницького витиснення їх з рідних домів аж до вербування на початку 1950-х рр. на нові території на півдні (УІСУ, 2008, Т. 2, с. 227). Втративши основний господарський потенціал для забезпечення самих себе, люди вдалися до переселення і саме так їх сприйняли вже на новому місці, як тих, хто вишукує собі кращих економічних умов. Остаточно утверджували образ економічних переселенців «західняків» у середовищі південноукраїнського селянства історії, на кшталт О. Стос (с. Привільне Баштанського району Миколаївської області), що прямо описувала бідне життя її родини, а як тільки вербувальник запропонував роботу на півдні, одразу розібрали клуню, щоб був лісоматеріал, та рушили. Однак обіцянки потрапити до радгоспу, де платитимуть живі гроші, обернулися реальністю – колгосп! (УІСУ, 2012, Т. 10, с. 408).

Вочевидь, й самі переселенці не надто говорили про причини, що зрушили їх з місця, оскільки основний образ подій в Західній Україні вже був сформований радянською пропагандою, а тому виправдовуватися було особисто болісно, та й не обіцяло в майбутньому нічого доброго. А тому домінував варіант репрезентації «переселення» у виконанні «місцевого» населення та «прийшлого», який дуже часто зводився до формули «приїхали з Западної».

Другий базовий сюжет, виокремлений нами для аналізу, «адаптація», певним чином також зумовлений відсутністю статусу жертви у західноукраїнських переселенців в очах селян півдня. Водночас варто відзначити, що двоє респондентів з окресленого кола наративів, що нами розглядаються, відзначилися обізнаністю щодо суспільно-політичних подій у Західній Україні в період 1940–1950-х рр., а тому наголошували на жертвовності переселенців, що стали заручниками спочатку польської, а потім й радянської політики протистояння із українським національним рухом. Однак тут міг зіграти вже пізніший, після 1991 р., інформаційний вплив, що було покладено на попередні здогадки й міркування, а також особистий досвід (родинні зв'язки), що спонукав до пізнання проблеми (УІСУ, 2009, Т. 5, с. 387; 2012, Т. 10, с. 455–458).

Та все ж основна маса респондентів демонстрували стримано-емоційний тон в оповіданнях щодо переселенців, обмежуючись формулою «працювали в колгоспі» з варіаціями пояснення, що то звичайні люди і всі один одного розуміли. Розглянемо природу такого твердження та його лаконічність (УІСУ, 2008, Т. 4, с. 172, 185; 2009, Т. 5, с. 42, 129, 149, 175, 310, 387; 2009, Т. 7, с. 251; 2012, Т. 10, с. 176). Очевидно, не можна відкидати дію радянського пропагандистського образу території походження переселенців, тобто, регіону боротьби з націоналістичними бандитськими угрупованнями, як це подавалося в офіційних зведеннях. Додамо сюди ще особисті враження «радянських місіонерів», що змальовували звірства «бендерівців» та потакання їм широких прошарків населення, зараженого буржуазними пережитками – і ми отримуємо ідейно-образний коктейль, у якому селянам півдня України передбачалося налагоджувати стосунки із новоприбулими «західняками». Не дивно, що на перших порах новачків одразу охрестили терміном «бандери», на що, маючи гіркий досвід спілкування із радянським режимом, переселенці не відповідали, хоча частина з них, особливо діти, навіть не розуміли причин (УІСУ, 2008, Т. 1, с. 64). До цього гримучого ідейно-образного коктейлю варто ще додати збідніле становище самого південно-українського селянства в умовах повоєнної розрухи та величезне навантаження у відновленні колгоспного господарства, що, звичайно, лягло тягарем на плечі рядових колгоспників, посилене пережитим голодом 1946–1947 рр. На цьому фоні допомога, організована державою для переселенців, виглядала як знуцання з «місцевих». І хоч обсяг тієї помочі та форми її реалізації були далекі від заявлених параметрів, цього було достатньо. Байдуже, що переселенцям доводилося за власні гроші винаймати чи купувати житло, а реманент, привезений із собою, часто був єдиною надією на майбутнє (УІСУ, 2008, Т. 1, с. 64; 2012, Т. 10, с. 408). Лише факту, що для «західняків» зводили хатки та допомагали їм перевозити речі, було достатньо, аби вважати їх заробітчанами, які ще й не розуміли свого щастя. Правда, такого роду наратив стосувався тих, з ким стикалися вже на початку 1950-х рр., хто вже був переміщений насильно зі своїх домівок і, дійсно, часто

через безвихідь дослухалися до слів вербувальника та рушали до південних степів, де гостро бракувало робочих рук (УІСУ, 2012, Т. 10, с. 308–309).

Та все ж коротка формула «працювали в колгоспі», поширена в усних наративах південноукраїнського селянства щодо примусових переселенців із Західної України, має, вочевидь, ще один підтекст. Можемо припустити, що це є проявом конфлікту офіційної радянської ідеології та досвіду буденного спілкування як у виробничих справах, так й особистих між «місцевими» та «прийшлими». Очевидно, що саме в ході міжособистісних контактів, інформація щодо господарських здобутків та форм виробничої діяльності «західняків» до актів насильницького переселення, викликали певні зацікавлення, а, можливо, й ностальгічні настрої у середовищі селянства, що вже більшу частину життя провели в умовах колгоспів та мали лише спогади про далекі часи одноосібного хазяйнування їх батьків. При такому варіанті розгортання комунікативного акту між представниками двох культурно-господарських традицій стає зрозумілим вибір формули означення процесу вливання переселенців в «колгоспну родину» як лише робочої сили, що мала всі позитивні характеристики для цього. Натомість, для новоприбулих переселенців долучення до роботи в колгоспах теж стало певним елементом адаптування, через активне спілкування із місцевим населенням, яке з виробничого дуже швидко переходило до міжособистісного та ставало буденним. Фактично, ми можемо говорити, що спільною основою для сюжету «адаптації» в усіх наративах є культурно-господарська складова, посилена світоглядними позиціями традиційного аграрного суспільства, якими на середину ХХ ст. були як західноукраїнські, так й південноукраїнські селянські громади.

Висновки. Комплекс усних наративів південноукраїнського селянства відзначається високою інформативною віддачею у проблематиці примусових переселенців із Західної України; відображені в усних історіях персональні переживання чи споглядання процесу переселення сприяли формуванню специфічних образів «прийшлих» у селян Південної України, що поєднували в собі одночасно ідеологічні штампи та досвід особистого побутового і виробничого спілкування; можна констатувати негативний вплив радянських ідеологем на уявлення щодо західних пере-

селенців, посилених свідомим підкресленням владою пільговості цієї категорії громадян на фоні тотального повоєнного зubo- жіння місцевого населення; водночас спостерігається виважене ставлення до «западенців» з боку південноукраїнського насе- лення, що ґрунтується на домінуванні постулатів аграрного сус- пільства, як-то, визнанні їх працьовитості та факти обопільного подолання труднощів колгоспного життя «прийшлими» та «міс- цевими».

Перспективним напрямком дослідження є подальше за- лучення еґо-джерел у розробці проблематики окремих історичних сюжетів та транскультурних дифузій на теренах Південної Украї- ни ХХ ст.

Джерела та література

- Виноградська, Г.** (2008). Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*, 11–12, 243–250. Взято з <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/28352>.
- Гонтар, Т.** (2005). Соціальна адаптація переселенців із Польщі до УРСР 1944–1946 рр. як селянська проблема. *Український селянин*, 9, 231–234. Черкаси. Взято з <https://www.twirpx.com/file/2626788/>
- Грінченко, Г.** (2004). Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області). *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*, 6, 151–170. Харків; Київ. Взято з https://keui.files.wordpress.com/2010/12/11_grinchenko.pdf.
- Кабачій, Р.** (2009). Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України. *Український історичний збірник*, 12, 426–236. Київ. Взято з <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10612/50-Kabachii.pdf?sequence=1>.
- Калакура, Я.** (2014). Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя люблінської угоди). *Історичний архів. Наукові студії*, 13, 39–49. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. Взято з <http://dspace.nbuiv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/76914/05-Kalakura.pdf?sequence=1>.
- Макарчук, В.** (2016). Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни 1939–1945 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська*

політехніка». Серія: Юридичні науки, 850, 451–460. Львів. Взято з http://ena.lp.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/ntb/37441/67_451-460.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Мищак, І. (2009). Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 11, 276–287. Взято з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13209/21-Mischak.pdf?sequence=1>.

Павлів, Ю. (2018). *Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944–1951 рр. у регіональній пам'яті України*. (Дис. ... канд. іст. наук). Львів. Взято з <http://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=448>.

Пронь, Т. (2009). Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків степу України. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 19 (2), 264–273. Київ. Взято з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71094/21-Pron.pdf?sequence=1>

Суржикова, Н. (2014). Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? (Вместо предисловия). *История в эго-документах: исследования и источники*. Екатеринбург.

УІСУ (Усна історія Степової України). (2008–2012). Запоріжжя.

References

Vynohradka, H. (2008). Deportatsii ukraintsiiv z Polshchi 1944–1947 rr.: problemy periodyzatsii ta obstavyny pereselennia (za materialamy usnykh opovidei deportovanykh) [Deportations of Ukrainians from Poland in 1944–1947: problems of periodization and circumstances of resettlement (based on oral stories of deportees)]. *Skhid–Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk – East–West: History-culturological collection*, 11–12, 243–250. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/28352> [in Ukrainian].

Hontar, T. (2005). Sotsialna adaptatsiia pereselentsiv iz Polshchi do URSR 1944–1946 rr. yak selianska problema [Social adaptation of immigrants from Poland to the USSR in 1944–1946 as a peasant problem]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 9, 231–234. Cherkasy. Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/2626788/> [in Ukrainian].

Hrinchenko, H. (2004). Tekstualnyi analiz usno-istorychnoho svidchennia (na prykladi usnykh intervii z kolyshnimy «ostarbaiteramy» Kharkivskoi oblasti) [Textual analysis of oral-historical evidence (on the example of oral interviews with former "ostarbeiters" of the Kharkiv region)]. *Skhid–Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk – East–West: History-*

- culturological collection*, 6, 151–170. Kharkiv; Kyiv. Retrieved from https://keui.files.wordpress.com/2010/12/11_grinchenko.pdf [in Ukrainian].
- Kabachii, R.** (2009). Pereseleattia ukraintsiv iz Polshchi do URSS v 1944–1946 rr. ochyma istorykiv-ukraintsiv Polshchi ta Ukrainy [Resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1946 through the eyes of Ukrainian historians from Poland and Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*, 12, 426–236. Kyiv. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10612/50-Kabachii.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya.** (2014). Deportatsii ukraintsiv i poliakiv pid vyhladom «obminu naselenniam» (do 70-richchia liublinskoi uhody) [Deportations of Ukrainians and Poles under the guise of "population exchange" (to the 70th anniversary of the Lublin agreement)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii – Historical archive. Scientific studies*, 13, 39–49. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/76914/05-Kalakura.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Makarchuk, V.** (2016). Obmin naselenniam pry vrehuliuvanni pisliavoiennykh kordoniv Ukrainskoi RSR (za pidsumkamy Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.) [Population exchange in the settlement of the postwar borders of the Ukrainian SSR (following the results of the Second World War 1939–1945)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Serii: Yurydychni nauky – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Legal Sciences*, 850, 451–460. Lviv. Retrieved from http://ena.lp.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/ntb/37441/67_451-460.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
- Myshchak, I.** (2009). Sotsialno-ekonomichni ta kulturni peretvorennia na zakhidnoukrainskykh zemliakh pislia vkluchennia yikh do skladu URSS: novitnia istoriohrafiiia [Socio-economic and cultural transformations in the western Ukrainian lands after their incorporation into the USSR: the latest historiography]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical research in Ukraine*, 11, 276–287. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13209/21-Mischak.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Pavliv, Yu.** (2018). *Deportatsii ukraintsiv z polsko-ukrainskoho prykordonnia 1944–1951 rr. u rehionalnii pamiaty Ukrainy [Deportations of Ukrainians from the Polish-Ukrainian border in 1944–1951 in the regional memory of Ukraine]*. (Candidate's thesis). Lviv. Retrieved from <http://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=448> [in Ukrainian].

- Pron, T.** (2009). Radiansko-polskyi obmin diliankamy terytorii 1951 r. u perekazakh boikiv stepu Ukrainy [Soviet-Polish exchange of territories in 1951 in the legends of the steppe Boykos of Ukraine]. *Naukovi zapysky: zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific notes: a collection of works of young scientists and graduate students*, 19 (2), 264–273. Kyiv. Retrieved from <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71094/21-Pron.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Surzhikova, N.** (2014). Ego-dokumenty: intellektualnaya moda ili osoznannaya neobkhodimost? (Vmesto predisloviya) [Ego Documents: Intellectual Fashion or Conscious Necessity? (Instead of a preface)]. *Istoriya v ego-dokumentakh: issledovaniya i istochniki – History in ego documents: research and sources*. Ekaterinburg [in Russian].
- Usna istoriia Stepovoi Ukrainy [Oral history of steppe Ukraine].* (2008–2012). Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16.09.2020 р.

УДК 94:341.485(477.8):316.64(477.7)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215317

Олександр МУЗИЧКО

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, вул. Єлисаветинська, 12, м. Одеса, Україна, індекс 65082 (sandro06@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>

Бібліографічний опис статті: Музичко, О. (2020). Південна Україна кінця ХХ – початку ХХІ ст. як ареал існування історичної пам'яті про комуністичний геноцид західноукраїнського населення середини ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 280–296. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215317>.

**ПІВДЕННА УКРАЇНА КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.
ЯК АРЕАЛ ІСНУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО КОМУНІСТИЧНИЙ ГЕНОЦИД
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
СЕРЕДИНИ ХХ ст.**

Анотація. Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу проблем існування історичної пам'яті про комуністичний геноцид західноукраїнського населення середини ХХ ст. на території сучасної південної частини Української держави. **Методологію дослідження** обрано з урахуванням поставленої мети та специфіки об'єкта і предмета дослідження. **Базисом є система методів наукового пізнання:** формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) з метою з'ясування змісту досліджуваних питань; теоретичний – для аналізу наукової літератури; метод системного аналізу – для узагальнення особливостей історіографічної та меморіальної ситуації. Використано також проблемно-хронологічний, емпіричний, порівняльний і джерелознавчий методи. **Наукова новизна публікації** полягає у

© Олександр Музичко, 2020

формулюванні нових положень щодо особливостей меморіальної ситуації на території Південної України у контексті загальної ситуації. **Висновки.** Історична пам'ять на території південноукраїнських областей сучасної України про злочини радянського режиму проти західноукраїнського населення є тільки частково сформованою. Вона далеко не остаточно вписана у надважливі контексти концептів окупації, геноциду. Сьогодні на території Південної України формування історичної пам'яті про депортованих є справою нечисленних ентузіастів, що посилюється загальною слабкістю українських та проукраїнських сил. В інформаційному полі останніми роками проблема депортації західних українців у другій половині 1940 – початку 1950-х рр. затуляється пам'яттю про депортацію кримських татар 1944 р., що має значно сильнішу підтримку на державному рівні, проблемами сучасних біженців та переселенців з Донбасу і Криму. Залишається дуже актуальною проблема ознайомлення південноукраїнського населення з подіями на території Західної України у 1939–1941 рр., злочинами комуністичних каральних органів проти українців.

Ключові слова: репресії; депортація; геноцид; Західна Україна; Південна Україна; історична пам'ять.

Oleksandr MUZYCHKO

PhD (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Odesa I.I. Mechnikov National University, 12 Elysavetinska Str., Odesa, Ukraine, postal code 65082 (sandro06@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>

To cite this article: Muzychko, O. (2020). Pivdenna Ukraina kintsia XX – pochatku XXI st. yak areal isnuvannia istorychnoi pam'iaty pro komunistychnyi henotsyd zakhidnoukrainskoho naselennia seredyiny XX st. [Southern Ukraine of the late XX – early XXI century as the area of the existence of historical memory about the communist genocide of the Western Ukrainian population in the middle of the XX century]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 280–296. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215317> [in Ukrainian].

**SOUTHERN UKRAINE OF THE LATE XX –
EARLY XXI CENTURY AS THE AREA
OF THE EXISTENCE OF HISTORICAL MEMORY
ABOUT THE COMMUNIST GENOCIDE
OF THE WESTERN UKRAINIAN POPULATION
IN THE MIDDLE OF THE XX CENTURY**

*Summary. The purpose of the article is to analyze the problems of the historical memory of the communist genocide of the Western Ukrainian population in the middle of the twentieth century on the territory of the modern southern part of the Ukrainian state. The **methodological basis** was chosen taking into account the objective and specificity of the object and subject of study. The basis is the system of methods of scientific knowledge: formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction) in order to clarify the content of the studied issues; theoretical – for the analysis of scientific literature; method of system analysis – to generalize the features of the historiographical and memorial situation. Problem-chronological, empirical, comparative and source methods are also used. **The scientific approach** of the publication is the formulation of new provisions on the peculiarities of the memorial situation in the territory of Southern Ukraine in the context of the general situation. **Conclusions.** The historical memory on the territory of the southern Ukrainian regions of modern Ukraine about the crimes of the Soviet regime against the Western Ukrainian population is only partially formed. It is far from finally inscribed in the crucial contexts of the concepts of occupation and genocide. Today in the territory of Southern Ukraine, the formation of the historical memory of the deportees is the work of a few enthusiasts, which is exacerbated by the general weakness of Ukrainian and pro-Ukrainian forces. In the information field in recent years, the problem of deportations of Western Ukrainians in the second half of the 1940s – early 1950s is obscured by the memory of the deportation of Crimean Tatars in 1944, which has much stronger support at the government level, the problems of modern refugees and migrants from Donbass and Crimea. The problem of acquainting the South Ukrainian population with the events on the territory of Western Ukraine in 1939–1941 and the crimes of the communist punitive bodies against Ukrainians remains very relevant.*

***Key words:** repressions; deportation; genocide; Western Ukraine; Southern Ukraine; historical memory.*

Постановка проблеми. Південна, головним чином Причорноморська, Україна посідає особливе місце в трагічній історії українців із західних областей України. Як стало широко відомо у декілька останніх десятиліть, саме сюди найчастіше депортували західноукраїнське населення у післявоєнний час. Понад 20 тисяч бойків розселили у 20 селах Одеської, 10 – Миколаївської та 5 – Херсонської областей. Непослідовна політика історичної пам'яті, обережна та неповна політика засудження комунізму (так, засуджуються, і то частково, певні особи та організації, але не ідеологія комунізму, яка була основою та одним з напрямів реалізації злочинних дій), не усвідомлення окупаційного сенсу комуністичного режиму в Україні у 1921–1991 рр., окупація РФ Криму у 2014 р., занадто велика зацентрованість історичних досліджень на рідних для місцевих істориків регіонах – усі ці та інші, похідні, чинники блокували й гальмують розвиток відповідних досліджень та формування історичної пам'яті в сучасного південноукраїнського населення щодо страждань західноукраїнського населення на початковому етапі встановлення на території Західної України «комуністичного раю».

Аналіз досліджень і публікацій. У роки російської комуністичної окупації України (так званий період «УССР») тема репресій, депортацій, західних українців не могла бути актуалізована. Це сталося тільки в умовах незалежності України у цілій низці досліджень (Адамовський, 2004; Сивирин, 2005; Токарський, 2011). У деяких з них є певні зауваження, що були враховані нами при розкритті заявленої теми. У низці праць про політику історичної пам'яті в Україні констатувався принциповий висновок про особливості історичної пам'яті населення Південної України, в якій переважає проросійський, російськоцентричний варіант (Любовець, 2013, с. 25). Проте часто робився неправильний висновок про необхідність врахування цього постколоніального стану як «місцевої специфіки» (хоча йдеться просто про переважання інформаційних впливів з Росії) і фактично капітуляція перед проросійськими поглядами, їх консервація. Хибність цих поглядів виявилася з усією очевидністю у 2014 р., коли найбільш небезпечною ситуація для України під ударами Росії стала саме у зрусифікованих ментально та мовно областях. Але заявлений нами у цій статті підхід не апробувався, тобто півде-

нноукраїнська ситуація щодо історичної пам'яті, меморіалізації на території Південної України не виокремлювалася із загальноукраїнського контексту.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу проблем існування історичної пам'яті про комуністичний геноцид західноукраїнського населення середини ХХ ст. на території сучасної південної частини Української держави. Значною мірою ця тема належить до жанру так званої «сучасної історії», що зумовило наше звернення до таких груп джерел, як наукові та публіцистичні наративи, зокрема, представлені у друкованій та електронній пресі, широке використання інформаційних повідомлень з Інтернет мережі і значно меншою мірою архівних джерел.

Виклад основного матеріалу. Окрім тектонічних змін кінця 1980 – початку 1990-х рр., важливою передумовою заповнення численних білих (насправді червоних від крові) сторінок історії було жевріння історичної пам'яті серед переселенців та їхніх нащадків. Ця пам'ять зумовила перехід деяких з них на українські світоглядні позиції і, зокрема, боротьбу за пробудження пам'яті про советські злочини щодо них та їх предків.

Найяскравішим прикладом є постать відомої дисидентки, учасниці новітньої хвилі українського національного руху Ганни Михайленко, що у своїх інтерв'ю та виступах наголошувала на тому, що в Одесі вона опинилася внаслідок депортацій початку 1950-х рр. із Західної України («Інтерв'ю Ганни Михайленко», 2001).

Прикладом іншої долі є постать Івана Ніточко. У 1949 р. він народився у селі Устянове у бойківській родині, а вже через два роки разом з батьками був депортований до села Маринового Березівського району Одеської області (Державний архів Одеської області). У радянські роки І. Ніточко був бригадиром, головою сільради Маринового, головою колгоспу зробив кар'єру у комуністичній партії, а проте не втратив української національної ідентичності, пам'яті про предків, що й дозволило йому на зламі ХХ та ХХІ ст., передусім на посаді директора Державного архіву Одеської області стати головним популяризатором зазначеної теми в Одесі та Одеській області. І. Ніточко так визначив стан історичної пам'яті своїх односельців та водночас своє кредо: «З кожним роком залишається менше й менше тих, хто може донести до наступних поколінь правду про пережите. На

жаль, багато з молодших, і не тільки в моєму рідному Мариновому, не знають, що вони є українцями-бойками, як не знають і мови, звичаїв, традицій своїх дідів і прадідів. Дехто з дітей примусово переселених навіть не розуміє, навіщо нині порушувати це питання. Мовляв, минув час, рани загоїлися і тепер це зайве. Та переважна більшість з ними не згодна. Я належу до останніх» (Ніточко, 2020). Заслугою автора є чітке формулювання депортаційної, злочинної, репресивної, сутності переселення 1951 р. бойків на Одещину. Проте на цьому тлі дисонують запевнення автора у тому, що, мовляв, причини дій ССРСР полягали винятково в економічній площині. Також явною спробою прилаштуватися до важких політичних умов сьогодення українців на території Південної України, пом'якшити акценти, є інша теза про почасті відсутність у советської влади такого мотиву, як боротьба з українським національним рухом, підпіллям ОУН (Ніточко, 2011, с. 5). Тому автор не поставив питання про геноцидну сутність комуністичної політики.

Важливою для пробудження інтересу до проблеми депортації є діяльність уродженки смт. Криве Озеро Миколаївської області, дитини родини депортованих 1951 р. з Бескидів, колишніх мешканців Лютовищ і Скородного, Ольги Самборської. Хоча вже тривалий час вона мешкає за межами України, використовуючи інформаційні можливості ХХІ ст., пані Ольга заснувала у 2009 р. інтернет-портал «Домів». Хоча на сьогодні, на жаль, портал зупинився у розвитку, до середини 2010-х рр. він систематично публікував відповідні матеріали, учнівські роботи південноукраїнських дітей про історію депортації. Важливими були коментарі до основних статей, в яких нащадки переселенців ділилися спогадами. О. Самборська активно реагувала на ці коментарі, можна сказати, дистанційно беручи участь у житті Кривого Озера і загалом Миколаївщини та Херсонщини. При тому вона демонструвала націоналістичний світогляд, що суперечив космополітичній та русифікаторській асиміляційній політиці в Україні, зокрема, й щодо нащадків депортованих.

На високий науковий практичний та теоретичний рівень підняла вивчення теми післявоєнних депортацій західних українців на південь УСССР доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені

Петра Могили Т. Пронь. У численних статтях та докторській дисертації вона розкрила різні аспекти теми (Пронь, 2012а, 2012b, 2012с, 2013). Найціннішими є ті статті та фрагменти статей, у яких авторка спирається на усну історію депортованих і їх нащадків, що опинилися на півдні України, та осмислення теоретичних аспектів.

Так, з позиції сьогодення вже виглядає досить дивним той факт, що вченому доводилося обґрунтовувати вкрай очевидний концепт депортації. Проте поняття геноциду до подій початку 1950-х рр. нею не використовувалося, хоча багато свідчень жертв та тез самої авторки фактично підводять близько до цього концепту («завдана бойкам глибока психологічна травма» і т. п.). Вона, на жаль, утрималася від використання компаративних підходів, вписування події у загальноукраїнський та світовий контекст, наприклад, порівняння з депортацією кримських татар у 1944 р.

Дослідження теми продовжено у серії статей одеських істориків С. Ковальчука та Н. Петрової (Ковальчук & Петрова, 2016, 2017). У концептуальному плані події проаналізовано крізь призму концепту «переселення», а не депортації та геноциду, що могли б, зокрема, поглибити аналіз джерельної бази. Автори утрималися від аналізу проблеми асиміляції (у працях Т. Пронь та інших теж проблема асиміляції, що і була метою советського окупаційного режиму, підміняється словом «інтеграція», хоча остання передбачала б українізацію місцевого масово зрусифікованого населення, чого аж ніяк не відбувалося), русифікації, що мала довготривалі негативні наслідки аж дотепер для півдня України та України загалом.

Статті херсонських дослідників О. Федорченка та О. Шинкаренка написані наче у концептуальному вакуумі, створюючи враження, що йдеться начебто про банальну трудову міграцію населення, а не акт геноциду-злочину (Федорченко, 2016; Шинкаренко, 2006).

У загальному контексті висвітлення історії тоталітарних репресій проти українського народу про західноукраїнську трагедію писав одеський професор С. Цвілюк (2008).

Засобом формування історичної пам'яті, а водночас і відображенням процесів усередині суспільства, були публікації в унікальних для регіону україномовних газетах – одеських «Чорноморських новинах» та сімферопольській «Кримській світлиці».

На тлі ігнорування української історії (або просто її русифікаторського викривлення) ці газети вели послідовну лінію на створення української візії історії. Висновки українських істориків в одеській газеті популяризували А. Пляченко та В. Дяченко, згадуючи, зокрема, і першу хвилю репресій проти західних українців з боку комуністсько-російських окупантів у 1939–1941 рр., масові розстріли (Пляченко, 2013; Дяченко, 2015). Неодноразово у газеті публікувався вже загаданий І. Ніточко.

Серед статей у «Кримській світлиці» привертає особливу увагу стаття жертви репресій А. Гошко-Кіт, яка проводила паралелі між трагедією західних українців і татар (Гошко-Кіт, 2007). М. Мамчак звернув увагу на такий маловідомий і актуалізований аспект, як спротив західноукраїнського населення советським окупантам вже наприкінці 1939 р. (Мамчак, 2011). До проблеми депортації привертав увагу відомий кримський вчений П. Вольвач (Вольвач, 2017).

Важливим імпульсом формування історичної пам'яті були події зовнішнього походження. Так, у південноукраїнських обласних центрах у 2015–2020 рр. було проведено низку виставок Музею советської окупації (директор Р. Круцик), презентувалася книжка Р. Круцика «Дем'янів лаз», Українським інститутом національної пам'яті, на яких висвітлено питання репресій, зокрема, й щодо західноукраїнського населення. У 2019 р. публіцист, історик, журналіст, уродженець Херсонщини, випускник історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету і певний час вчитель історії у Херсоні, Р. Кабачій презентував у Херсоні свою книгу «Вигнані в степи. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 роках». Позитивно, що виставку відвідали одинадцятикласники Херсонського ліцею.

З Херсонщиною жваві зв'язки зберігала та зберігає уродженка села Дудчани на Херсонщині, яка народилась у родині депортованих із Західної Бойківщини Наталя Кляшторна, авторка книг про культуру бойків та депортацію (1951) (Кляшторна, 2006). В одній з найважливіших її статей, що є результатом польових досліджень у селах Херсонщини, де були поселені депортовані, вона показала, що вони зіткнулися на новому місці з цілковитою неможливістю продовжувати на новому місці звичний для них

спосіб життя і значними складностями в адаптації до нових умов своєї традиційної субетнічної культури, піддавалися русифікації, що найбільше вразила молоде покоління.

Важливим засобом формування історичної пам'яті є музейні експозиції та загальна підручникова література. Ознайомлення з експозиціями музеїв і відповідною літературою свідчить, що проблематика депортацій західноукраїнського населення як частини історії півдня України є недостатньою. Наприклад, у підручнику з історії України професора Одеської музичної Академії А. Стьопіна згадано про репресії проти західноукраїнського населення у 1939–1940 рр., але не згадано про масові розстріли 1941 р. і репресії та депортації 1944–1951 рр.

У посібнику з історії Херсонщини про депортацію сюди бойків не згадано взагалі, а розділ про історію краю у другій половині ХХ ст. загалом написаний здебільшого у советському дискурсі «відбудови» та «інтернаціональної співпраці трудящих» (Цибуленко та ін., 2017).

Усе вищеописане лише певною мірою було відображенням стану масової свідомості, хоча певний позитивний вплив на населення не можна виключати. Бракує науково вивіреної сучасної соціології, яка могла б виявити тенденції формування пам'яті південноукраїнського населення, зокрема, такого його субстрату, як ще живі депортовані та їхні нащадки. Втім, поєднання дій окремих активістів, загальноукраїнських ініціатив (важливе значення мало прийняття у 2018 р. Верховною Радою України постанови про відзначення щороку у другу неділю вересня «Дня пам'яті примусового виселення автохтонних українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках») зумовило деякий рух у напрямі міцнішого вмонтування пам'яті про страждання депортованих. Меморіали депортованим були встановлені у Зміївці (2001), згаданому вище селі Маринове (2010), Кривому Озері (2012), Дудчанах (2016).

Усі встановлення були оформлені як знакові меморіальні заходи. Так, в основу Зміївського пам'ятника заклали землю з трьох колись українських сіл, привезених з Польщі. У Дудчанах честь відкрити пам'ятник була надана найстаршій представниці бойків Катерині Воляр (1925 р.н.) і наймолодшому бойківському

нащадку Денисові Петяху (2013 р.н.). На церемонії були присутні представники бойківських громад Михайлівки, Гаврилівки, Зміївки, Качкарівки.

На більшості пам'ятників є написи, що інформують про насильницький, депортаційний, характер переселення. Виняток становить пам'ятник у Кривому Озері, напис на якому камуфлює поняття «депортація», а інформує лише про переселення. До того ж пам'ятник виконаний в стилі надгробку, на відміну від інших, що суперечить ідеї незнищенності депортованих, частині яких попри все вдалося зберегти свою культуру і навіть передати її нащадкам. Усе викликало справедливе обурення О. Самборської.

Ці акції супроводжувалися іншими ініціативами: розбудовою греко-католицьких громад або Української православної церкви Київського патріархату (від 2018 р. – ПЦУ), заснуванням бойківського фестивалю у Зміївці, ініціативою про повернення до Дудчан з Перемишля старих церковних дзвонів.

Утім ці прояви активності не втілились у такий важливий сегмент сучасного стану сіл, як їхні герби. У жодному, попри те, що деякі з них розроблялися західноукраїнськими спеціалістами, не відображений західноукраїнський, зокрема, бойківський, компонент, натомість у гербі Зміївки розміщені шведські корони, що символізують присутність шведського компонента.

Висновки. Історична пам'ять на території південноукраїнських областей сучасної України про злочини советського режиму проти західноукраїнського населення є тільки частково сформованою. Вона далеко не остаточно вписана у надважливі контексти концептів окупації, геноциду. Майже усі згадані нами факти та публікації охоплюють період до 2017 р. Натомість складається враження, що з вимиранням останніх живих свідків депортацій історична пам'ять про неї слабшає. Це також відображає процес асиміляції молоді, що насправді відбувається передусім по лінії русифікації, проросійськості і не зводиться тільки до проблеми зникнення, розчинення бойківської культури в загальноукраїнській, що є насправді закономірним процесом для будь-якої нації. Але той факт, що на території Південної України досі є актуальною проблема асиміляції українців у «російському морі», – вже загрозливий для існування Української держави. Тому, на жаль, доводиться констатувати, що великою мірою комуністична оку-

паційна машина досягла своєї геноцидно-асиміляційної мети. Сьогодні на території Південної України (тим більше, беручи до уваги окупацію Криму Російською Федерацією) формування історичної пам'яті про депортованих є справою нечисленних ентузіастів, що посилюється загальною слабкістю українських та проукраїнських сил. В інформаційному полі останніми роками проблема депортацій західних українців у другій половині 1940 – початку 1950-х рр. затуляється пам'яттю про депортацію кримських татар 1944 р., що має значно сильнішу підтримку на державному рівні, проблемами сучасних біженців та переселенців з Донбасу і Криму. Залишається дуже актуальною проблема ознайомлення південноукраїнського населення з подіями на території Західної України у 1939–1941 рр., злочинами комуністичних каральних органів проти українців. Необхідним є подальше вдосконалення загальних, зокрема популярних нарисів з історії Одещини, Миколаївщини, Херсонщини, Криму, підручкової та довідкової літератури. Усі ці проблеми можна буде розв'язати лише в умовах єдиної державної політики, головними принципами якої має бути реальна, а не декларативна соборність, відстоювання національних прав українців як титульної нації України. Проведене нами дослідження не вичерпує заявленої проблеми. Найбільш перспективним наслідком має бути широке міждисциплінарне, передусім на базі соціології, вивчення джерел і засобів формування історичної пам'яті, механізмів, що мають зупинити асиміляцію й русифікацію нащадків переселенців у контексті надважливої проблеми зміцнення української нації, що може існувати винятково в умовах національної Української державності.

Джерела та література

- Адамовський, В.І. (2004). *Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину*. (Дис. ... канд. іст. наук). Київ.
- «Вигнані на степи»: у Херсоні презентували видання про депортацію польських українців. (2019). Взято з <https://pik.ua/news/url/vignani-na-stepi-u-hersoni-prezentovali-vidannja-pro-deportatsiju-polskih-ukrajintziv>.
- Відвідування бібліотеки. (2019). Взято з <https://hlor.ks.ua/main/692-vdv-duvannya-bbloteki.html>.
- Вольвач, П. (2017). *Підкорити народ: як українців переселяли до Криму*. Взято з <https://ua.krymr.com/a/28317332.html>.

- Гошко-Кіт, А. (2007, 6 липня). Нас об'єднали бараки. *Кримська світлиця*, 27.
- ДАОО – Державний архів Одеської області.
- Домів / Domiv – портал насильно переселених мешканців Бескидів. (б.р.). Взято з <https://bojky.wordpress.com/about/>
- Дяченко, В. (2015, 6 червня). Злочини комунізму під час Другої світової війни. *Чорноморські новини*, 043–044 (21615–21616).
- «Життя після переселення»: інтерв'ю з Іваном Ніточком. (2020). Взято з http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=2984.
- Зміївка: мала Європа на Півдні України. (2007). Взято з https://risu.ua/zmijivka-mala-yevropa-na-pivdni-ukrajini_n15586.
- Інтерв'ю Ганни Михайленко. (2001). Взято з <https://rozmova.wordpress.com/2019/01/25/hanna-mykhailenko/>.
- Історія України: конспект лекцій. (2020). Взято з <https://sites.google.com/site/historystiopin/>
- Кляшгорна, Н. (2010). *Бойки на Херсонщині: проблеми збереження субетнічної самобутності*. Взято з <https://dudchany.org.ua/boyky-na-hersonschyni/>.
- Кляшгорна, Н.О. (2006). *Акція-51. Останні свідки*. Вінниця.
- Ковальчук, С.В., & Петрова, Н.О. (2016). Українці-переселенці на Одещині 1944–1946 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*, 27, 155–165. Одеса: ОНУ.
- Ковальчук, С.В., & Петрова, Н.О. (2017). Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944–1947 рр. В В.Г. Кушнір (Ред.), *Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання* (с. 168–178). Одеса.
- Любовець, О.М. (2013). Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*, 6, 117–125.
- Мамчак, М. (2011, 23 грудня). Перше антибільшовицьке повстання у Західній Україні. *Кримська світлиця*, 47–49 (1667), с. 15.
- Ніточко, І.І. (2020, 7–9 травня). 126 днів і все життя. *Чорноморські новини*, 035–036 (22153–22154).
- Ніточко, І.І. (2011). *Остання депортація. До 60-ти річчя примусового переселення 1951 року*: наук.-довідкове вид. Одеса: Астропринт.
- Переселені бойки на Херсонщині хочуть повернути свої дзвони*. (2016). Взято з <https://www.radiosvoboda.org/a/28183126.html>.
- Переселенцям в Кривому Озері поставили надгробник*. (2012). Взято з <https://bojky.wordpress.com/2012/09/19>.
- Петрова, Н.О., & Ковальчук, С.В. (2016). Українці – переселенці на Одещині 1944–1946 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської

- області). *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*, 27, 155–165.
- Пляченко, А.** (2013, 19 вересня). Міфи і правда про «золотий вересень». *Чорноморські новини*, 074 (21442).
- Пронь, Т.** (2012а). Болісна точка в історичній пам'яті України: переселення українців з Польщі в 1944–1946 роках у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 29, 173–182. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла».
- Пронь, Т.** (2012б). Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*, 17, 59–72.
- Пронь, Т.** (2013). *Міждержавний обмін територіями і населенням СРСР/України й Польщі в 1944–1951 роках та його наслідки*. (Автореф. дис. ... д-ра іст. наук). Донецьк.
- Пронь, Т.** (2012с). Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944–1946 рр.). *Краєзнавство*, 1, 150–157.
- Сивирин, М.А.** (2005). *Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.* (Автореф. дис. ... канд. іст. наук). Львів.
- Суцук, О.П.** (2009). *Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області)*. (Дис. ... канд. іст. наук). Луцьк.
- Токарський, В.В.** (2011). *Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* (Автореф. дис. ... канд. іст. наук). Луцьк.
- Урочисте відкриття і освячення пам'ятного знака. (2016). Взято з <https://khoda.gov.ua/urochiste-vidkrittva-i-osvyachennya-pamyatnogo-znaka>.
- Федорченко, О.В.** (2016). Переселення колгоспного селянства до Нижньосірогозького району в 1949–1952 рр. *Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. краєзнав. конф. (16–17 вересня 2016 р.). (с. 168–170). Каховка – Херсон: Гілея.
- Цвілюк, С.А.** (2008). *Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор в період сталінського тоталітаризму*. Одеса.
- Цибуленко, Л.О., Водотика, С.Г., Батенко, Г.В. та ін.** (2017). *Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодні*: навч.-метод. посіб. для вищих та загальноосвітніх навчальних закладів. Херсон.
- Шинкаренко, О.** (2006). На нових землях: з історії переселення в Херсонську область протягом 1944–1952 рр. *Константи*, 1 (12), 59–72.

References

- Adamovskyi, V.I.** (2004). *Deportatsii naselennia Ukrainy v pershii polovyni XX stolittia: prychny, naslidky, shliakhy povnennia na Batkivshchynu* [Deportations of the population of Ukraine in the first half of the twentieth century: causes, consequences, ways to return home]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- «Vyhnanii na stepy»: u Khersoni prezentuvaly vydannia pro deportatsiiu polskykh ukraintsv [“Exiled to the steppes”: in Kherson presented a publication on the deportation of Polish Ukrainians]. (2019). Retrieved from <https://pik.ua/news/url/vignani-na-stepi-u-hersoni-prezentuvali-vidan-nja-pro-deportatsiju-polskih-ukrajintsv> [in Ukrainian].
- Vidviduvannia biblioteki [Visiting the library]. (2019). Retrieved from <https://hlor.ks.ua/main/692-vdvdvannya-bbloteki.html> [in Ukrainian].
- Volvach, P.** (2017). *Pidkoryty narod: yak ukraintsv pereseliali do Krymu* [To conquer the people: how Ukrainians were relocated to the Crimea]. Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/28317332.html> [in Ukrainian].
- Hoshko-Kit, A.** (2007, July 6). Nas obiednaly baraki [We were united by barracks]. *Krymska svitlytsia – Crimean room*, 27 [in Ukrainian].
- DAOO – Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region] [in Ukrainian].
- Domiv / Domiv – portal nasylnu pereselenykh meshkantsiv Beskydiv* [Domiv – portal of forcibly relocated Beskids]. (n.d.). Retrieved from <https://bojky.wordpress.com/about/> [in Ukrainian].
- Diachenko, V.** (2015, June 6). Zlochyny komunizmu pid chas Druhoi svitovoi viiny [Crimes of communism during the Second World War]. *Chornomorski novyny – Black Sea news*, 043–044 (21615–21616) [in Ukrainian].
- «Zhyttia pislia pereselennia»: interviiu z Ivanom Nitochkom [Life after Resettlement: an Interview with Ivan Nitochko]. (2020). Retrieved from http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=2984 [in Ukrainian].
- Zmiivka: mala Yevropa na Pivdni Ukrainy* [Zmiivka: small Europe in the South of Ukraine]. (2007). Retrieved from https://risu.ua/zmiivka-mala-yevropa-na-pivdni-ukrajini_n15586 [in Ukrainian].
- Interviu Hanny Mykhailenko* [Interview with Hanna Mykhaylenko]. (2001). Retrieved from <https://rozmova.wordpress.com/2019/01/25/hanna-mykhailenko/> [in Ukrainian].
- Istoriia Ukrainy: konspekt lektsii* [History of Ukraine: lecture notes]. (2020). Retrieved from <https://sites.google.com/site/historystiopin/> [in Ukrainian].

- Kliashstorna, N.** (2010). *Boiky na Khersonshchyni: problemy zberezhenia subetnichnoi samobutnosti [Fights in the Kherson region: problems of preserving sub-ethnic identity]*. Retrieved from <https://dudchany.org.ua/boyky-na-hersonschyni/> [in Ukrainian].
- Kliashstorna, N.O.** (2006). *Aktsiia-51. Ostanni svidky [Action-51. The last witnesses]*. Vinnytsia [in Ukrainian].
- Kovalchuk, S.V., & Petrova, N.O.** (2016). Ukraintsi-pereselentsi na Odeschyni 1944–1946 rr. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti) [Ukrainian immigrants in Odessa region in 1944–1946 (according to the materials of the State Archives of Odessa region)]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I.I. Mechnykova – Notes of the Faculty of History of Odessa National University named I.I. Mechnikov*, 27, 155–165 [in Ukrainian].
- Kovalchuk, S.V., & Petrova, N.O.** (2017). Mainovyi ta sotsialnyi stan pereselentsiv na Odeschynu v 1944–1947 rr. [Property and social status of migrants to the Odessa region in 1944–1947]. In V.H. Kushnir (Ed.), *Mihratsii v istorii i etnichnykh protsesakh Ukrainy. Odeski etnografichni chytannia – Migrations in the history and ethnic processes of Ukraine. Odessa ethnographic readings* (pp. 168–178) [in Ukrainian].
- Liubovets, O.M.** (2013). Natsionalna pamiat v Ukraini: rehionalnyi aspekt [National memory in Ukraine: regional aspect]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 6, 117–125 [in Ukrainian].
- Mamchak, M.** (2011, December 23). Pershe antybilshovytske povstannia u Zakhidnii Ukraini [The first anti-Bolshevik uprising in Western Ukraine]. *Krymska svitlytsia – Crimean room*, 47–49 (1667), p. 15 [in Ukrainian].
- Nitochko, I.I.** (2020, May 7–9). 126 dniv i vse zhyttia [126 days and a lifetime]. *Chornomorski novyny – Black Sea news*, 035–036 (22153–22154) [in Ukrainian].
- Nitochko, I.I.** (2011). *Ostannia deportatsiia. Do 60-ty richchia prymusovoho pereselennia 1951 roku: naukovo-dovidkove vydannia [The last deportation. To the 60th anniversary of forced resettlement in 1951: scientific reference book]*. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
- Pereseleni boiky na Khersonshchyni khochut povernuty svoi dzvony [Resettled fighters in the Kherson region want to return their bells]*. (2016). Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28183126.html> [in Ukrainian].
- Pereselentsiam v Kryvomu Ozeri postavyly nadhrobnyk [Resettled fighters in the Kherson region want to return their bells]*. (2012). Retrieved from <https://bojky.wordpress.com/2012/09/19/> [in Ukrainian].
- Petrova, N.O., & Kovalchuk, S.V.** (2016). Ukraintsi – pereselentsi na Odeschyni 1944–1946 rr. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti) [Ukrainians – migrants in the Odessa region in 1944–1946

- (according to the materials of the State Archives of the Odessa region)]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnogo universytetu im. I.I. Mechnykova – Notes of the Faculty of History of Odesa National University named I.I. Mechnikov*, 27, 155–165 [in Ukrainian].
- Pliachenko, A.** (2013, September 19). Mify i pravda pro «zoloty veresen» [Myths and truth about the "golden September"]. *Chornomorski novyny – Black Sea news*, 074 (21442) [in Ukrainian].
- Pron, T.** (2012a). Bolisna tochka v istorychnii pamiaty Ukrainy: peresele-nnia ukraintsv z Polshchi v 1944–1946 rokakh u spohadakh ochevydtsiv [A sore point in the historical memory of Ukraine: the resettlement of Ukrainians from Poland in 1944–1946 in the memories of eyewitnesses]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seria: Istoriiā – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History*, 29, 173–182. Uzh-gorod [in Ukrainian].
- Pron, T.** (2012b). Masove peresele-nnia ukraintsv z Polshchi v URSS v 1944–1946 rr.: kliuchovi kontsepty udokumentovanoho ta istoriohra-fichnogo naratyvu [Mass resettlement of Ukrainians from Poland to the USSR in 1944–1946: key concepts of documented and historio-graphical narrative]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*, 17, 59–72 [in Ukrainian].
- Pron, T.** (2013). *Mizhderzhavnyi obmin terytoriiamy i nasele-nniam SRSR/ Ukrainy y Polshchi v 1944–1951 rokakh ta yoho naslidky [Interstate exchange of territories and population of the USSR/Ukraine and Poland in 1944–1951 and its consequences]*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Donetsk [in Ukrainian].
- Pron, T.** (2012c). Peresele-nnia ukrainskoho nasele-nnia z Polshchi v Odesku oblast ta yoho inte-hratsiia v lokalne seredovyshche kraiu (1944–1946 rr.) [Resettlement of the Ukrainian population from Poland to the Odessa region and its integration into the local environment of the region (1944–1946)]. *Kraieznavstvo – Local study*, 1, 150–157 [in Ukrainian].
- Syvyryn, M.A.** (2005). *Deportatsii ta peremishchennia nasele-nnia zakhidnykh zemel Ukrainy 40-kh – pochatku 50-kh rr. XX st. [Deportations and displacement of the population of the Western lands of Ukraine in the 1940s – early 1950s]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
- Sushchuk, O.P.** (2009). *Radianska karalno-represyvna systema: 1944–1953 rr. (za materialamy Volynskoi oblasti) [Political repressions in the western regions of Ukraine in 1939–1941]*. (Candidate's thesis). Lutsk [in Ukrainian].

- Tokarskyi, V.V.** (2011). *Politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr.* [Political repressions in the western regions of Ukraine in 1939–1941]. (Extended abstract of candidate's thesis). Lutsk [in Ukrainian].
- Urochyste vidkryttia i osviachennia pamiatnoho znaka [Grand opening and consecration of the memorial]*. (2016). Retrieved from <https://khoda.gov.ua/urochiste-vidkryttya-i-osvyachennya-pamyatnogo-znaka> [in Ukrainian].
- Fedorchenko, O.V.** (2016). Pereseleattia kolhospnoho selianstva do Nyzhno-sirohozkooho raionu v 1949–1952 rr. [Relocation of the collective farm peasantry to the Nizhny Sirogoz district in 1949–1952]. *Mynule i suchasnist: Khersonshyna. Tavriia. Kakhovka: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi kraieznavchoi konferentsii* (16–17 veresnia 2016 r.) – *Past and present: Kherson region. Tavriia. Kakhovka: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical local lore conference* (September 16–17, 2016). (pp. 168–171). Kakhovka – Kherson [in Ukrainian].
- Tsviliuk, S.A.** (2008). *Trahediia neskorenoi natsii. Politychnyi i natsionalnyi teror v period stalinskoho totalitaryzmu* [The tragedy of an unconquered nation. Political and national terror during Stalin's totalitarianism]. Odesa [in Ukrainian].
- Tsybulenko, L.O., Vodotyka, S.H., Batenko, H.V. et al.** (2017). *Khersonshchyna: vid naidavnishykh chasiv do sohodennia: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia vyshchykh ta zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Kherson region: from ancient times to the present: Educational and methodical manual for higher and general educational institutions]. Kherson [in Ukrainian].
- Shynkarenko, O.** (2006). Na novykh zemliakh: z istorii pereseleattia v Khersonsku oblast protiahom 1944–1952 rr. [In new lands. From the history of resettlement in the Kherson region during 1944–1952]. *Konstanty – Constants*, 1 (12), 59–72 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.08.2020 р.

УДК 94(477)(092)"1917/1921":930.25
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215322

Руслана ДАВИДЮК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Степана Бандери, 12, м. Рівне, Україна, індекс 33000 (davrus63@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Валерій ШЕРЕТЮК

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Степана Бандери, 12, м. Рівне, Україна, індекс 33000 (v.sheretiuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3280-7744>

Бібліографічний опис статті: Давидюк, Р., & Шеретюк, В. (2020). Пам'ять про репресованих діячів Української революції 1917–1921 рр. крізь призму розсекречених архівів радянських спецслужб. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 297–311. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215322>.

**ПАМ'ЯТЬ ПРО РЕПРЕСОВАНИХ ДІЯЧІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.
КРІЗЬ ПРИЗМУ РОЗСЕКРЕЧЕНИХ АРХІВІВ
РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ**

Анотація. Мета дослідження. У науковій статті розглядається вплив процесу розсекречення архівів радянських спецслужб на відновлення історичної пам'яті щодо учасників Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., які у міжвоєнний період проживали у Волинському воєводстві як політичні емігранти, а після встановлення більшовицької влади були репресовані. Доведено, що розсекречення архівно-кримінальних справ стосовно українських діячів сприяє поверненню їхніх імен у публічний та медійний простір. **Методологія** дослідження ґрун-

© Руслана Давидюк, Валерій Шеретюк, 2020

тується на принципах науковості, історизму, верифікації. У ході дослідження використовувались такі методи, як біографічний, проблемно-історичний, пошуковий, а також методи мікроісторії та локальної історії. **Наукова новизна** статті полягає в аналізі процесів відновлення історичної пам'яті про діячів Української революції 1917–1921 рр., згодом українських політичних емігрантів на території Західної Волині, зокрема Рівненщини. З'ясовано, що важливим поштовхом до цього стало розсекречення архівів спецслужб і повернення у публічний простір імен репресованих громадських, військових, політичних діячів. **Висновки.** Після поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. її військові, громадсько-політичні діячі вимушено емігрували на територію Другої Речі Посполитої. Частина з них оселилися у Волинському воєводстві, утворивши групу українських політичних емігрантів. На першому етапі Другої світової війни вони потрапили під пресинг органів НКВС, багато з них було заарештовано і засуджено. Більшовицька пропаганда називала діячів УНР «петлюрівцями», асоціювала їх з «ворогами народу», намагалася усіляко очорнити і затерти імена. Відкриття архівів спецслужб та розсекречення матеріалів архівно-кримінальних справ слугувало поштовхом до відновлення пам'яті про учасників перших національно-визвольних змагань, повернення імен репресованих діячів у сучасний публічний та медійний простір, зокрема на території Рівненщини.

Ключові слова: УНР-івська еміграція; Волинське воєводство; «радянська»; репресії; архівно-кримінальні справи; історична пам'ять.

Ruslana DAVYDIUK

PhD hab. (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University, 12 Stepan Bandera Str., Rivne, Ukraine, postal code 33000 (davrus63@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Valerii SHERETIUK

PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University, 12 Stepan Bandera Str., Rivne, Ukraine, postal code 33000 (v.sheretiuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3280-7744>

To cite this article: Davydiuk, R., & Sheretiuk, V. (2020). Pamiat pro represovanykh diiachiv Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. kriz pryzmu rozsekrechenykh arkhiviv radianskykh spetssluzhb [The memory of the repressed activists of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 through the prism of declassified archives of the Soviet special services]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 297–311. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215322> [in Ukrainian].

THE MEMORY OF THE REPRESSED ACTIVISTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 THROUGH THE PRISM OF DECLASSIFIED ARCHIVES OF THE SOVIET SPECIAL SERVICES

Summary. *The purpose of the study.* The scientific article examines the impact of the process of declassification of the Soviet secret service archives on the restoration of historical memory regarding the participants of the Ukrainian National Democratic Revolution in 1917–1921 who lived in Volyn Voivodeship as political emigrants during the interwar period and were repressed after the establishment of Bolshevik rule. It has been proven that the declassification of archival and criminal cases against Ukrainian activists contributes to the return of their names to the public and media space. **The research methodology** is based on the principles of scientificity, historicism and verification. The study uses such methods as biographical, problem-historical, exploratory, as well as methods of microhistory and local history. **The scientific novelty** of the article is in the analysis of the processes of restoring the historical memory of the Ukrainian revolution activists in 1917–1921, who later became Ukrainian political emigrants in the territory of the Western Volyn, in particular Rivne region. It was found that an important impetus for this was the declassification of secret service archives and the return to public space of the names of repressed public, military and political figures. **Conclusions.** After the defeat of the Ukrainian National Democratic Revolution of 1917–1921, its military, public and political figures were forced to leave the territory of the Second Polish Republic. Some of them settled in Volyn Voivodeship, forming a group of Ukrainian political emigrants. At the first stage of World War II, they came under pressure from the NKVD, many of whom were arrested and convicted.

Bolshevik propaganda called Ukrainian People's Republic activists "petliurists", associated them with "enemies of the people", and tried in every way to denigrate and obliterate their names.

The opening of the archives of special services and the declassification of archival-criminal materials served as an impetus to restore the memory of the participants of the first national liberation fighters, return the names of repressed figures to the modern public and media space, in particular in Rivne region.

Key words: *Ukrainian People's Republic emigration; Volyn Voivodeship; "Sovietization"; repressions; archival and criminal cases; historical memory.*

Постановка проблеми. Історична пам'ять є важливим чинником національної ідентичності, адже допомагає формувати із народу націю. У радянський час державна машина намагалася нищити українську національну пам'ять, повсюдно впроваджуючи комуністичний топонімічний дискурс. Військових і громадсько-політичних діячів УНР більшовицька ідеологія асоціювала зі словом «ворог народу», усіяло очорнювала, викреслила з публічного простору, позбавляла волі, а часто і життя. Розсекречення архівів спецслужб дають змогу повернути імена незаконно репресованих діячів у сучасний дослідницький та публічний простір, гідно вшановувати пам'ять про них.

Метою статті є аналіз повернення й відновлення історичної пам'яті про репресованих військових та громадсько-політичних діячів Української революції, політичних емігрантів міжвоєнного часу, через призму розсекречення архівно-кримінальних справ (АКС) архівів радянських спецслужб.

Аналіз останніх досліджень. З огляду на специфіку поставленої проблеми, тема наукової статті не знайшла ґрунтовного розгляду у сучасній історіографії. При її написанні вартісними були думки нащадків заарештованих учасників Української революції, зокрема спогади М. Бачинського (2004), Н. Негребецької (2005), Ю. Ступницького (2004), наукові праці Т. Пилиповича (2016), а також матеріали серії книг «Реабілітовані історією. Рівненська область» (Жив'юк та ін., 2019). Джерельну основу для підготовки наукової статті склали архівно-кримінальні справи, заведені більшовицькими спецслужбами на колишніх учасників

перших національно-визвольних змагань, що у міжвоєнний час формували українську політичну еміграцію у Другій Речі Посполитій та жили на території Західної Волині.

В умовах відзначення 100-річного ювілею Української національно-демократичної революції учергове постає питання вшанування пам'яті її учасників. Свого часу радянська історіографія, «цілком підпорядкована політичним цілям і наказам комуністичного уряду» (Оглоблин, 1978, с. 59), все національне розглядала винятково у ракурсі боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Своєрідним маркером української національної ідентичності було вороже ставлення більшовицького режиму до її носіїв. Учасників перших визвольних змагань, що після поразки вимушено стали політичними емігрантами, називали не інакше, як «запроданці», «прислужники», «хруні», «буржуазно-націоналістичне охвістя», «контрреволюціонери».

Після поразки революції, громадсько-політичні діячі, військові Армії УНР, щоб зберегти своє життя і свободу, змушені були залишити малу батьківщину і виїхати у політичну еміграцію. Багато з тих, хто опинилися на території Другої Речі Посполитої, намагалися, попри обмеження і заборони польської влади, поселитися на території Волинського воєводства. Те, що більшість жителів воєводства складало україномовне православне населення, полегшувало емігрантам особистісну реалізацію, послаблювало почуття ностальгії.

Значну групу емігрантів склали колишні вояки Армії УНР, які у нових умовах змушені були заробляти собі на прожиття важкою фізичною працею. Напередодні закриття таборів для інтернованих у Волинське воєводство, за посередництвом Українського центрального комітету (УЦК), приїхали чимало колишніх військових для роботи на цукроварнях, каменоломнях, лісових розробках. Після започаткування «волинського експерименту», у 1928 р. за підтримки воєводи Генрика Юзевського на Волині оселилися соратники Симона Петлюри, які згодом стали послами і сенаторами до польського парламенту, активістами проурядової партії Волинське українське об'єднання (ВУО), ініціаторами просвітянського, кооперативного, мистецького життя регіону. Цих людей об'єднувала служба, праця на користь УНР, часто їх називали «петлюрівцями».

На початку Другої світової війни, коли Західну Волинь за таємними протоколами Ріббентропа-Молотова, приєднали до СРСР, прихильники колишньої УНР опинилися під оптичним прицілом НКВС. На їхню трагічну долю проливають світло матеріали архівно-кримінальних справ, які впродовж десятиліть були засекречені, а їхні фігуранти зтерті з історичної мапи національної пам'яті.

Розсекречення і відкриття архівів спецслужб допомагає відновити історичну справедливість, віддати належну шану борцям УНР, повернути їхні імена у публічний та медійний простір. Велике значення для повернення історичної пам'яті має реалізація суспільно важливого наукового проекту «Реабілітовані історією», серія науково-документальних видань якого містить відомості про сотні тисяч жертв політичних репресій в Україні.

Архівно-кримінальні справи на учасників революційних подій, з одного боку, розкривають механізми державного терору, з іншого, ілюструють трагічну долю окремої людини. Звичайно, АКС є специфічним джерелом, подекуди суб'єктивним, що потребує верифікації з іншими документами, однак їх оприлюднення повертає пам'ять про незаконно засуджених людей в українські родини. Розсекречені документи допомагають усвідомити масштаби репресій проти «петлюрівців» і дійти висновку, що на першому етапі Другої світової війни (1939–1941) середовище УНР-івської еміграції у регіоні було ліквідоване.

У радянський час АКС зберігалися в архівних підрозділах КДБ УРСР, а у 90-х рр. частково були передані до державних центральних і обласних архівів, згідно з указом Президії Верховної Ради України № 1525-ХІІ від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» («Про передачу архівних документів», 1991, ст. 631). У межах цього рішення у 90-х рр. було передано більше 1,5 млн справ, з яких близько 169 тис. – АКС (Даниленко та ін., 2009, с. 13).

Більшість АКС на діячів УНР, що проживали у Волинському воєводстві, зберігається у державних архівах Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) у Києві та архівних підрозділах управлінь СБУ названих областей. Водночас час-

тина справ розпорошена по архівних підрозділах управлінь СБУ інших областей, переважно у фонді «Припинені» (справи на осіб, які реабілітовані). Правда, частина колишніх діячів УНР залишаються nereабілітованими до сьогодні, відповідно, їхні справи зберігаються в «Основному» фонді.

Процес відновлення історичної пам'яті значною мірою активізувало прийняття Закону України від 9 квітня 2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» («Про доступ до архівів», 2015). Важливим є поновлення процесу реабілітації жертв тоталітарного режиму. Це стало можливим, коли на виконання Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 5 травня 2018 р., розпочалася робота зі створення комісій з реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму. Були створені Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті та регіональні комісії з реабілітації при обласних державних адміністраціях. Їхня діяльність регулюється Законом України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» («Про реабілітацію жертв репресій», 2018) та Типовим положенням про регіональну комісію з реабілітації, затвердженим наказом Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 р. («Типове положення», 2018).

Уже зроблено перші кроки, зокрема, Регіональна комісія з реабілітації при Рівненській обласній державній адміністрації 7 серпня 2020 р. розглянула справу підстаршини полку «Чорних Запорожців» Антіна Мороза, нагородженого «Залізним хрестом за Зимовий похід і бої». А. Мороза арештували 13 лютого 1941 р., однак через початок німецько-радянської війни не встигли засудити і вивезли на схід, де він у лютому 1942 р. помер у тюрмі № 2 м. Астрахань (ГДА СБУ м. Рівне, ф. 4(Р), спр. 12689, арк. 57 зв.). На засіданні регіональної комісії було ухвалено рішення визнати Антіна Мороза реабілітованим. Сподіваємось, що Національна комісія з реабілітації затвердить це рішення на найближчому засіданні.

Звичайно, попереду ще багато роботи щодо повернення історичної пам'яті про незаконно репресованих людей. Чимало

учасників Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. залишаються не реабілітованими. Зокрема, мова йде про повстанських отаманів, наприклад, гайсинського отамана Ананія Волинця, що з 1919 р. був у Дієвій армії УНР. Після інтернування у таборах, жив у Рівному, займався кооперативною, громадською, партійною роботою. Вироком кримінальної колегії Вінницького обласного суду 31 січня – 2 лютого 1941 р. засуджений до розстрілу (ГДА СБУ м. Київ, ф. 5(Р), оп. 1, спр. 68253, арк. 468–468 зв.). Уродженець Київщини, повстанський отаман, сотник Армії УНР Григорій Щербанюк після революції осів у с. Сінне Тучинської гміни Рівненського повіту. З липня до грудня 1941 р. був бургомістром Тучина. Арештований у 1945 р., помер у рівненській в'язниці, не дочекавшись вироку (ГДА СБУ м. Рівне, ф. 4(Р), оп. 1, спр. 5408, арк. 65–67). 15 лютого 1993 р. Г. Щербанюка було реабілітовано прокуратурою Рівненської області, але наступного року реабілітація була скасована (ГДА СБУ м. Рівне, ф. 4(Р), оп. 1, спр. 5408, арк. 68–72). У постанові «про скасування висновку про реабілітацію» від 29 грудня 1994 р. вказувалося: «Щербанюк обвинувачувався у тому, що під час німецької окупації був призначений на посаду бургомистра Тучинського району... Пізніше постачав банду ОУН продуктами харчування» (ГДА СБУ м. Рівне, ф. 4(Р), оп. 1, спр. 5408, арк. 71). Позбавлений у 1995 р., отриманої трьома роками раніше реабілітації, інженер міністерства шляхів сполучення УНР Анатолій Гурандо, через те, що за нацистського режиму керував технічно-транспортним відділом при окружній управі в Сарнах, був членом «Просвіти» (ГДА СБУ м. Рівне, ф. 4(Р), оп. 1, спр. 19198, арк. 139–140). Однак зараз ці справи доступні для дослідників, тому на рівні дослідницькому пам'ять повертається.

Таким чином, відкриття архівів, розсекречення документів приводить до поступового відновлення національної пам'яті про діячів революції на локальному, регіональному рівнях. Через вивчення архівів спецслужб вдалося з'ясувати, що уродженець Рівного Микола Негребецький був телеграфістом при штабі Симона Петлюри. Переживши інтернування у таборі Каліша, повернувся до рідного міста. У міжвоєнний період проводив активну громадську діяльність як активіст товариств «Просвіта», «Відродження», член Українського національно-демократичного об'єд-

нання (УНДО), згодом Фронту національної єдності (ФНС). Більшовики засуджували М. Негребецького двічі: Особлива нарада (ОН) НКВС СРСР 8 березня 1941 р. ув'язнила його на 8 років таборів. Таке ж покарання, 8 років ВТТ, визначила ОН при МДБ СРСР 25 грудня 1948 р. Постраждала і родина Миколи Сильвестровича: дружина і дві неповнолітні доньки були вислані 1941 р. у Казахстан (Давидюк, 2012, с. 350). Після розсекречення архівних документів пам'ять про земляка повернулася у публічний простір Рівного. У 2016 р. його іменем назвали одну з вулиць обласного центру, а у січні 2020 р. встановлено меморіальну дошку на приміщенні ЗОШ № 5 на цій же вулиці («У Рівному відкрили меморіальну дошку», 2020).

Учасник Першої світової війни, двох Зимових походів, підполковник Армії УНР Леонід Ступницький, після інтернування у таборах Польщі, з 1922 р. поселився в Острозі. Працював агрономом на цукроварні с. Бабин, усіляко долучався до культурно-просвітницької роботи. У 1940 р., намагаючись уникнути репресій, разом зі старшим сином Юрієм залишив Острог і вирушив до Львова, аби звідти дістатися до зони нацистської окупації (Ступницький, 2004, с. 17–18). Однак при спробі перетнути радянсько-німецький кордон був затриманий радянськими прикордонниками й відправлений до в'язниці у Бресті. Позаяк розгляд справи затягнувся до початку німецько-радянської війни, то, скориставшись воєнним хаосом, він вийшов на волю у липні 1941 р. Родина підполковника Армії УНР, дружина з молодшим сином і своєю матір'ю, були виселені у Казахстан (Архів УМВС РО, ф. 26, спр. 5068, арк. 244–244 зв.). Згодом Леонід Ступницький долучився до боротьби УПА та загинув у бою з частинами НКВС (підірвався гранатою) 30 липня 1944 р. поблизу с. Дермань Другий (нині Здолбунівський район). Посмертно йому було присвоєно звання генерал-хорунжого УПА. У радянські часи місце поховання підполковника Армії УНР небайдужим країнам вдалося зберегти, нині ж на могилі встановлено пам'ятник. Синові Юрію після арешту вдалося втаємничити як своє справжнє прізвище, так і інформацію про батька, тому АКС була заведена на вигадане прізвище Ковальчука Юрія Леонтійовича. Під цим прізвищем,

Юрія реабілітували у 1992 р. (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5230, арк. 77–77 зв.). Сьогодні в Острозі та Рівному є вулиці названі на честь Леоніда Ступницького.

У січні 2020 р. повернулася до Рівного через перейменування вулиці пам'ять про Сергія Бачинського, уродженця Катеринославщини («Рішення Рівненської міської ради», 2019). Член УЦР, секретар президії Трудового конгресу від Селянської спілки, товариш міністра закордонних справ, учасник наради Директорії УНР у Вінниці, переговорів з Антантою у Бірзулі, Одесі. Згодом декан, завідувач кафедри, член правління Українського державного університету у Кам'янці-Подільському С. Бачинський у листопаді 1920 р. евакуювався до м. Тарнова. Був обраний секретарем Ради Республіки. З 1921 р. до 1939 р. жив у Волинському воєводстві, займався кооперативною, просвітницькою, журналістською роботою, вчителював, працював агрономом (Давидюк, 2014, с. 30–34). 29 лютого 1940 р. органи НКВС заарештували відомого діяча, згодом його перевезли до Києва. 24 травня 1941 р. Київський обласний суд засудив С. Бачинського до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконали у Києві 22 червня 1941 р. (ГДА СБУ м. Київ, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 69848, Т. 2, арк. 97 зв.–98). Лише через півстоліття його син дізнався, що батько покоїться у Биківні. Пам'ять про Сергія Бачинського сьогодні вшанована через історичні дослідження, а також через спогади його сина Михайла Бачинського, нині жителя м. Львів (Бачинський, 2004, с. 146–147).

Зберігає пам'ять на особистісному рівні донька старшини Армії УНР Пилипа Шевела Олександра Новацька, яка нині живе у м. Білосток (Польща). Матеріали АКС на П. Шевела підтверджують, що він був ад'ютантом командувача Північною групою військ УНР Володимира Оскілка, згодом служив у кінному полку 3-ї Залізної дивізії, у міжвоєнний час займався господарством, користувався авторитетом у рідному місті. 2 листопада 1940 р. був арештований та засуджений на 8 років таборів ОН НКВС (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 781, арк. 43). Його родина, дружина і четверо малих дітей, були вислані у Казахстан (Архів УМВС РО, ф. 26, спр. 5069, арк. 146–146 зв.). У 1941 р. П. Шевела амністували як польського громадянина, і він зміг приїхати до сім'ї у Казахстан. Після війни (1946) родина Шевелів, розуміючи, що

спокою у рідній Дубровиці не знайде, виїхала до Польщі у рамках польсько-українського трансферу. Помер П. Шевело 1974 р. у Познані, але мріяв бути похованим у рідній Дубровиці. Лише у 1995 р. донька Олександра змогла перевезти прах батька на малу батьківщину. З її ініціативи на місці батьківського будинку у Дубровиці встановлено пам'ятний знак усім землякам, вивезеним з України (Жив'юк та ін., 2019, с. 25–26).

Був амністований 16 вересня 1941 р. як польський громадянин уроженець с. Дерев'яне Рівненського повіту Андрій Лайко, у минулому поручник Армії УНР. Заарештували його 6 листопада 1940 р., ОН НКВС СРСР 21 травня 1941 р. засудила на 8 років ВТТ. Пригадали, що у міжвоєнний період А. Лайко був членом «Просвіти», обирався вйтом Клеванської гміни, секретарював у партії «Сельроб» у рідному селі, у 30-х рр. симпатизував УНДО (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3791, арк. 14). Після амністії А. Лайко служив у армії генерала Андерса, брав участь у битві під Монте-Кассіно. У 1946 р. емігрував до Канади, згодом до Великобританії, де помер у 1964 р. Правнук Андрія Лайка Тарас Пилипович ретельно відновлює історію своєї родини. Талановитий вчитель Рівненської гімназії «Гармонія» видав монографію (Пилипович, 2016, с. 225–226), побував у Монте-Кассіно. Пам'ять про поручника Армії УНР Андрія Лайка увічнена через назву вулиці у Рівному (Жив'юк, 2019, с. 137).

Відновлення історичної справедливості, пам'ять про репресованих земляків повертається через публікацію багатотомного видання «Реабілітовані історією». За приблизними підрахунками, жертвами політичних репресій радянського тоталітарного режиму лише на Рівненщині стали близько 30 тис. осіб, які є на сьогодні реабілітованими. До категорії реабілітованих належать також близько 34 тис. осіб, які були вислані як спецпоселенці у віддалені райони СРСР. Водночас мартиролог жертв більшовицького режиму ще далеко неповний, тому дослідницька робота продовжується, а відтак поступово відновлюється історична пам'ять.

Висновки. Розсекречені документи спецслужб, зокрема архівно-кримінальні справи на учасників національно-визвольних змагань у ХХ ст., є інформативним джерелом, що проливає світло як на специфіку роботи більшовицьких спецслужб, так і повернення із забуття тисяч імен і відновлення пам'яті про них. Исто-

ричні дослідження, оперті на розсекречені архівно-кримінальні справи, зокрема всеукраїнське багатотомне видання «Реабілітовані історією», сприяють поступовому відновленню пам'яті про учасників Української революції, які згодом, вже як політичні емігранти, зазнали репресій від більшовицького режиму. Власне участь в Українській революції ставала причиною політичних репресій з боку більшовицького режиму. Повернення в історичну пам'ять імен борців за українську незалежність спричинилося до поступового повернення їх у публічний простір міст і містечок регіону. Якщо на початках незалежності Української держави іменами видатних діячів УНР були названі вулиці, проспекти, то імена менш відомих учасників революції, що зазнали репресій, лише сьогодні поступово знаходять місце на мапі місьць історичної пам'яті. Хоча це лише початок нелегкого, але надзвичайно потрібного шляху повернення власної пам'яті для української нації.

Джерела та література

Архів УМВС РО – Архів УМВС у Рівненській області.

Бачинський, М. (2004). *Сергій Бачинський: спогади сина*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

ГДА СБУ м. Київ – Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

ГДА СБУ м. Рівне – Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне.

Давидюк, Р. (2012). Микола Негребецький: доля українського громадського діяча Волині (20–40 рр. ХХ ст.). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*: зб. наук. пр. (с. 346–353). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.

Давидюк, Р. (2014). Сергій Бачинський. *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині* (с. 18–38). Рівне: ПП ДМ.

Даниленко, В.М., Ішук, О., Кокін, С., Лошицький, О., & Сут, В. (Упоряд.). (2009). *Галузевий державний архів СБУ: Путівник*. Харків: Права людини.

ДАРО – Державний архів Рівненської області.

Жив'юк, А.А. (Ред.). (2019). *Вулиці Рівного Вам розкажуть*: бібліографічний покажчик. Рівне: Волинські обереги.

Жив'юк, А.А., Білоконь, О.А., Давидюк, Р.П., Марчук, І.В., & Хаврук, І.А. (Упоряд.). (2019). *Реабілітовані історією. Рівненська область* (Кн. 9). Рівне: ТЗОВ «Овід».

- Негребецька, Н.** (2005). *Дороги долі: спогади*. Рівне: [б. в.].
- Оглоблин, О.** (1978). Завдання української історіографії на еміграції. *Український історик*, 4, 59–63.
- Пилипович, Т.** (2016). *Під чужими мундирами – українські серця: участь українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни*. Київ: Кондор.
- Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років*: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 316-VIII. (2015). Взято з <http://www.memory.gov.ua/laws/zakon-ukraini-pro-dostup-do-arkhiviv-represivnikh-organiv-komunistich-nogo-totalitarnogo-rezhimu>.
- Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки*: Указ Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. № 1525-XII. (1991). *Відомості Верховної Ради України*, 46, Ст. 631.
- Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років*: Закон України від 20.01.2018 р. № 962-XII. (2018). Взято з <https://zakon.help/law/962-XII/edition20.01.2018/>
- Рішення Рівненської міської ради*. (2019). Взято з <http://rivnerada.gov.ua/PublicServicesAPI/api/file-attachment/download-file/6877/true>.
- Ступницький, Ю.** (2004). *Спогади про пережите* 2-ге вид. Львів; Торонто: Вид-во «Літопис УПА».
- Типове положення про регіональну комісію з реабілітації*: Наказ Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926. (2018). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1282-18/sp:max20%20-%20n140#Text>.
- У Рівному відкрили меморіальну дошку Миколі Негребецькому*. (2020). Взято з <https://suspilne.media/10056-u-rivnomu-vidkri-li-memorialnu-dosku-mikoli-negrebeckomu-so-varto-znati-pro-istoricnu-postat>.

References

- Arkhip UMVS RO – Arkhip UMVS u Rivnenskkii oblasti [Archive of the Ministry of Interior of Ukraine in Rivne region] [in Ukrainian].
- Bachynskyi, M.** (2004). *Serhii Bachynskyyi: spohady syna [Serhii Bachynskyi: memories of his son]*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefaniyka [in Ukrainian].
- HDASBU m. Kyiv – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv] [in Ukrainian].

- HDASBU m. Rivne – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Rivne [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Rivne] [in Ukrainian].
- Davydiuk, R.** (2012). Mykola Nehrebetskyi: dolia ukrainskoho hromadskoho diiacha Volyni (20–40 rr. XX st.) [Mykola Negrebetsky: the fate of the Ukrainian public figure of Volyn (20–40s of the XX century)]. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini – Volyn and the people of Volyn in the Second World War* (pp. 346–353). Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Davydiuk, R.** (2014). Serhii Bachynskyi [Serhiy Bachynsky]. *Z poliakamy za Ukrainu: Naddniprianska emihratsiia v suspilno-politychnomu zhytti mizhvoiennoi Volyni – With Poles for Ukraine: Naddnipyrianska Ukraine emigration in the socio-political life of interwar Volhynia* (pp. 18–38). Rivne: PP DM [in Ukrainian].
- Danylenko, V.M., Ishchuk, O., Kokin, S., Loshytskyi, O., & Sut V.** (Comps.). (2009). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: putivnyk [SSU Branch-Wise State Archive: Guide-book]*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].
- DARO – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archives of Rivne region] [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A.A.** (Ed.). (2019). *Vulytsi Rivnoho Vam rozkazhut: bibliografichni pokazhchyk [The streets of Rivne will tell you: a bibliographic index]*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A.A., Bilokon, O.A., Davydiuk, R.P., Marchuk, I.V., & Khavruk, I.A.** (Comps.). (2019). *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast [Rehabilitated by history. Rivne region]*. (Vol. 9). Rivne: TZOV «Ovid» [in Ukrainian].
- Nehrebetska, N.** (2005). *Dorohy doli: spohady [Roads of destiny: memories]*. Rivne: [n.p.] [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1978). Zavdannia ukrainskoi istoriografii na emihratsii [The Objectives of Ukrainian Historiography Outside Ukraine]. *Ukrainskyi istoryk – The Ukrainian Historian*, 4, 59–63 [in Ukrainian].
- Pylypovych, T.** (2016). *Pid chuzhymy mundyramy – ukrainski sertsia: uchast ukraintziv u skladi Armii henerala Andersa v roky Druhoi svitovoi viiny [Under foreign uniforms are Ukrainian hearts: the participation of Ukrainians in General Anders' Army during World War II]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
- Pro dostup do arkhiviv represyvnykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv: Zakon Ukrainy vid 9 kvitnia 2015 r. № 316-VIII [On access to the archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917–1991: Law of Ukraine of April 9,*

- 2015, № 316-VIII]. (2015). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/laws/zakon-ukraini-pro-dostup-do-arkhiviv-represivnikh-organiv-komunistichnogo-totalitarnogo-rezhimu> [in Ukrainian].
- Pro peredachu arkhivnykh dokumentiv Komitetu derzhavnoi bezpeky Ukrainy do derzhavnykh arkhiviv respubliky: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 9 veresnia 1991 r. № 1525-XII [On the transfer of archival documents of the Committee of State Security of Ukraine to the state archives of the republic: Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of Ukraine of September 9, 1991, № 1525-XII]. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 46, art. 631 [in Ukrainian].
- Pro reabilitatsiiu zhertv represii komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv*: Zakon Ukrainy vid 20.01.2018 r. № 962-XII [On the rehabilitation of victims of repression of the communist totalitarian regime of 1917–1991: Law of Ukraine of January 20, 2018, № 962-XII]. (2018). Retrieved from <https://zakon.help/law/962-XII/edition/20.01.2018/> [in Ukrainian].
- Rishennia Rivnenskoï miskoi rady [Decision of Rivne City Council]*. (2019). Retrieved from <http://rivnerada.gov.ua/PublicServicesAPI/api/file-attachment/download-file/6877/true> [in Ukrainian].
- Stupnytskyi, Yu.** (2004). *Spohady pro perezhyte [Memories of experiences]* (2nd ed.). Lviv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
- Typove polozhennia pro rehionalnu komisiiu z reabilitatsii*: Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy vid 25 zhovtnia 2018 roku № 926 [Typical regulations on the regional commission for rehabilitation: Order of the Ministry of Culture of Ukraine of October 25, 2018, № 926]. (2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1282-18/sp:max20%20-%20n140#Text> [in Ukrainian].
- U Rivnomu vidkryly memorialnu doshku Mykoli Nehrebetskomu [A memorial plaque to Mykola Negrebetsky was unveiled in Rivne]*. (2020). Retrieved from <https://suspilne.media/10056-u-rivnomu-vidkrili-memorialnu-dosku-mikoli-negrebeckomu-so-varto-znati-pro-istoricnu-postat> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.09.2020 р.

УДК 94(477.8)"1941"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215309

Оксана КАЛИЩУК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, пр. Воли, 13, м. Луцьк, Україна, індекс 43000 (kaliszczuk.oksana@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-4566-2019>

Бібліографічний опис статті: Каліщук, О. (2020). Історична травма і проблема її (не)пам'ятання: досвід трагедії Луцької в'язниці 1941 року. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 312–329. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215309>.

ІСТОРИЧНА ТРАВМА І ПРОБЛЕМА ЇЇ (НЕ)ПАМ'ЯТАННЯ: ДОСВІД ТРАГЕДІЇ ЛУЦЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ 1941 року

Анотація. *Мета дослідження* полягає в аналізі та відтворенні особливостей пам'яті про одну з трагічних сторінок української історії ХХ ст. – розстріл в'язнів радянських тюрем працівниками НКВС влітку 1941 р. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Дотримано принципи науковості, історизму, системності, верифікації, об'єктивності та ціннісного підходу до досліджуваних явищ. Використано комплексний і критичний підходи до використання археографічного й історіографічного матеріалів, рівно ж описовий, хронологічний, структурно-системний і системно-аналітичний методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше розстріл працівниками НКВС в'язнів тюрем Західної України (зокрема в Луцьку) інтерпретовано в русі нового напрямку наукових досліджень *тетуру studies* та *trauma studies*. **Висновки.** *Проблему історичних/колективних травм слід визнати надактуальною для сучасного українського суспільства. В інди-*

© Оксана Каліщук, 2020

відуальній, родинній та колективній (національній) пам'яті кількох поколінь залишилися спогади про розстріли літа 1941 р. у західноукраїнських тюрмах. Упродовж майже півстоліття радянська влада намагалася маніпулювати історичною пам'яттю українського народу, прагнула замовчати й приховати сталінські комуністичні злочини. Попри усі зусилля та використані ресурси це їй не вдалося. Публікації спогадів очевидців, родичів жертв, розсекречені архівні документи стали основою функціонування цих подій у науковому та суспільному дискурсах. Нині у «пропрацюванні» цієї травми використовують низку комеморативних практик: траурні заходи, меморіалізацію, музейні виставки, реконструкції та ін. Важливу роль для пам'ятання трагедії Луцької в'язниці відіграли ексгумаційні роботи, здійснені у 2009 та 2017 рр. Слід уважати, що в сучасній Україні пам'ять про події червня 1941 р. стала складовою національної/колективної пам'яті й обов'язковим елементом розрахунку з травматичним минулим та запорукою психічного здоров'я нації.

Ключові слова: Луцька в'язниця; історична травма; історична пам'ять.

Oksana KALISHCHUK

PhD hab. (History), Professor, Department of History of Ukraine and Archaeology, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 13 Volya ave., Lutsk, Ukraine, postal code 43000 (kaliszczuk.oksana@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-4566-2019>

To site this article: Kalishchuk, O. (2020). Istorychna travma i problema yii (ne)pamiatannia: dosvid trahedii Lutskoi viaznytsi 1941 roku [Historical trauma and the problem of its oblivion: the experience of the Lutsk prison tragedy in 1941]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 312–329. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215309> [in Ukrainian].

HISTORICAL TRAUMA AND THE PROBLEM OF ITS OBLIVION: THE EXPERIENCE OF THE LUTSK PRISON TRAGEDY IN 1941

Summary. The purpose of the study is to analyze and reproduce the features of the memory of one of the most tragic events in the Ukrainian history in the twentieth century – the execution of prisoners in the Soviet prisons by NKVD officers in the summer of 1941. The research methodology is based on the use of general scientific and special historical methods. The scientific principle was put at the core of this research and adheres to the principles of historicism, systematization, verification, objectivity and value approach to the studied events.

The author uses comprehensive and critical approaches to the use of archeographic and historiographical materials as well as descriptive, chronological, structural-systemic and system-analytical methods. The scientific novelty is in the fact that for the first time the execution of prisoners in the Western Ukraine (particularly in Lutsk) by NKVD officers was interpreted in the direction of a new direction of scientific research – memory and trauma studies. Conclusions. The problem of historical/collective traumas should be considered very relevant for modern Ukrainian society. Memories of the summer 1941 executions in the western Ukrainian prisons live in the individual, family, and collective (national) memory of several generations. For almost half a century, the Soviet government tried to manipulate the historical memory of the Ukrainian people, seeking to silence and hide Stalin's communist crimes. Despite all the efforts and resources used, it failed. Publications of eyewitness memoirs, relatives of the victims, declassified archival documents became the basis for the functioning of these events in scientific and social discourses. Currently, a number of commemorative practices are used in the "study" of this trauma: mourning events, memorialization, museum exhibitions, reconstructions, etc. Exhumation works carried out in 2009 and 2017 played an important role in commemorating the tragedy of the Lutsk prison. It should be noted that in modern Ukraine the memory of the events of June 1941 became a component of national/collective memory and a mandatory element of remembering the traumatic past and the guarantee of the nation's mental health.

Key words: *Lutsk prison; historical trauma; historical memory.*

Постановка проблеми. На фоні пильної уваги дослідників у світі до проблем колективної свідомості та процесів трансформації ідентичностей на фоні «всесвітнього тріумфу пам'яті», *trauma studies* студії історичної травми в Україні залишають бажати кращого. Пошук відповіді на питання, як той чи той травматичний досвід урешті-решт перетворюється на історичну травму є важливим теоретичним і практичним завданням для вчених-гуманітаристів. Адже у випадку минулого українських (за влучним висловом Тімоті Снайдера «кривавих земель» (Снайдер, 2011) загалом і західноукраїнських теренів, зокрема ХХ ст., перенасичене таким травматичним досвідом, котрий потребує інтерпретації, репрезентації та подолання.

Поняттям «історична травма» нині позначають кумулятивне (сукупне) емоційне та психологічне враження, накопичене і впродовж життя окремої людини, і в наступних поколіннях. Класичним прикладом такого досвіду вважають Голокост і саме в студіях цієї проблеми вперше з'явився цей концепт. Що більше – механізм повернення такої травматичної пам'яті був запущений з'явою пам'яті про Шоа. Історична травма – це колективна травма, що розглядається в історичному контексті; ілюструє кумулятивний ефект від емоційного та психологічного враження особи чи покоління, спричиненого травматичним досвідом чи подією (Горностаї, 2018, с. 58). Своєю чергою, травматичною пам'яттю ми визначаємо таку пам'ять, витоки якої криються у певному жахливому досвіді; найчастіше її визначають особлива виразність, нав'язливість, неконтрольованість, стійкість і соматична проявленість (Misztal, 2003, p. 161).

Аналіз останніх досліджень. В останні десятиліття, після здобуття незалежності України, історики отримали можливість досліджувати такі раніше табуовані теми, як розстріли в'язнів у тюрмах Західної України. Цьому сприяло і відкриття доступу до архівних фондів та зняття грифів секретності із низки справ, а також і можливість використання *oral history*. Чи не вперше цю тему порушив І. Білас (1994). Серед інших назвемо також праці дослідників Г. Бальбузи (2008) та О. Романіва й І. Федущак (2002). Однак комплексного дослідження подій літа 1941 р. у Луцькій в'язниці досі немає.

Метою запропонованої студії є опублікувати інформацію про цей комуністичний злочин та проаналізувати особливості функціонування пам'яті про ті трагічні події в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Передовсім слід згадати який відгомін мала трагедія Луцької в'язниці серед волинян відразу по ній. Офіційне поховання жертв комуністичного злочину, на якому були присутні тисячі людей, відбулося у серпні 1941 р. Протоієрей Леонід Долінський свідчив: «До Луцька з'їхалось близько шістдесяті позамісцевих священників і десятки тисяч людей. По відслуженню заупокійних літургій у всіх церквах Луцька о 13 год. з собору рушили до в'язниці процесії з вінками. Процесію, в якій йшло 78 священників та кілька дияконів, очолив єпископ Полікарп. По дорозі до в'язниці, а ще більше у в'язниці, відбувались жахливі сцени. Нелюдські крики, ридання, прокляття і навіть сміх божевільних, над юрбами виривався масовий стогін тих, хто оплакував смерть своїх найближчих. Ридання перемішувались з церковними співами, підняті в розпачі руки до неба здіймались над пригнобленими горем масами, але сам похід, що розтягнувся на два кілометри, відбувся в порядку під мури в'язниці» (Д[олін]ський, 1990). Інший учасник тих заходів, священник із села Романів Максим Федорчук, так пригадував хресний хід 1941 р.: «У Луцьку дня 24 серпня відбулася величава панахида по героях, що полягли у в'язниці. Народу було кільканадцять тисяч з цілої Волині. Думаю, що Луцьк ще не бачив такого зібрання людей протягом свого існування. Міліція мала досить праці, що упорядкувати похід. Після служби в Соборі похід вирушив до в'язниці. Священників було в поході осіб 60. Біля в'язниці – промови і панахида. Німці відкрили ворота і впустили поодинокі організації і духовенство. Страшний був плач. Під в'язницею – дві могили: в одній 800, а в другій 300 побитих. На подвір'ї в'язниці теж дві великих могили, хтось уже встиг зробити написи: 800 і 420 полеглих. Земля на подвір'ї в'язниці просякла кров'ю. З могил я взяв крові і землі до Романова, аби тут, на місці, віддати шану полеглим. За що полягли? Кому яку кривду зробили? А хлопці ж були, як дуби!!!» (Данилюк, 1995, с. 10).

Недовзі після трагедії було створено комісію щодо впорядкування могил, до складу якої увійшли громадський діяч «Просвіти»

С. Говдій, Лев Ліхтанський та вчитель-історик Омельчук. Останні двоє залишилися живими під трупами під час розстрілів. Ця комісія у липні 1941 р. за сприяння громадськості й національно-патріотичної інтелігенції, рідних помордованих, вцілілих у масакрі, насипали могили, обклали їх зеленим дерном, поставили дубові хрести-фігури, обгородили огорожею, закопали стовпчики, на яких прибили таблички з написами (Бальбуза, 2008, с. 158).

Після повернення комуністична влада робила усе, щоб затерти пам'ять про розстріляних нею невинних. Від 1944 р. в'язницю використовували за призначенням, і, як свідчив один із в'язнів І. Мануйлик, який тоді там перебував, його змушували зрізати хрести з цих могил. Хоча він відмовився, однак це було проведено. Могили були зрівняні із землею, а пізніше заасфальтовані (Мазурик & Баюк, 2017, с. 344–345). Як свідчив Й. Пікула наприкінці 1940-х рр., коли на подвір'ї тюрми провадили будівельні роботи були віднайдені людські кістки, які за розпорядженням працівників КДБ повантажили на автомобілі й вивезли до глибокого кар'єру, де і закопали (Куделя, 2001, с. 79). Тема жертв Луцької тюрми приховувалася упродовж десятиліть і лише в незалежній Україні вона зазвучала на повен голос.

23 та 30 липня 1989 р. на Замковій площі пройшли мітинги-реквієми. Як згадує М. Тиский, до Луцького міськвиконкому було подано заяву про те, що «згідно постанови ЦЛ ЛПРС «Про увіковічнення пам'яті жертв репресій періоду 30-х – 40-х років і початку 50-х років» просимо дозволити провести мітинг-реквієм громадськості м. Луцька 23 липня 1989 р...» (Тиский, 1999, с. 31). Проте влада дозволу не дала. Попри заборону, в мітингу взяли участь близько трьох тисяч лучан та гостей з багатьох районів області. Одними з перших відкрито заговорили тоді влітку 1989 р. у пресі про «могили під асфальтом» волинський письменник Микола Панасюк (Панасюк, 1989, с. 3) та Григорій Гуртовий. Хоча комуністична влада і її прихильники (як зосібна Микола Найденко (Найденко, 1994) ще намагалися заперечити факт злочину і перекинути провину на «фашистів та їх поплічників і зрадників». Однак під тиском громадськості прокуратура Волинської області порушила 31 липня 1989 р. кримінальну справу № 50-013-89 по факту розстрілу в'язнів 23–24 червня 1941 р. За словами першого заступника прокурора Волинської області П. Ду-

мала, в ході розслідування було допитано 47 свідків (з яких 11 колишніх в'язнів, котрі лишилися живими, 3 наглядачі), направлено 31 окреме доручення про встановлення і допит свідків, понад 70 запитів у різні установи та ін. (Лис, 1989, с. 3). Рік по тому прокурор області І. Заплотинський констатував допит майже ста свідків (серед яких 17 колишніх в'язнів і 4 наглядачі) та направлення понад 100 окремих доручень про встановлення і допит свідків (Козак, 1990, с. 3). У подальшому, за вказівкою Генеральної прокуратури України, ця кримінальна справа 12 серпня 1998 р. була направлена до Військової прокуратури Центрального регіону України та приєднана до матеріалів справи, яку розслідує воєнна прокуратура (Гуртовий, 1995, с. 90–92).

23 червня 1990 р. відбувся живий ланцюг, який простягнувся від управління КДБ до колишньої Луцької тюрми, де священники відслужили панахиду й освятили на одній з могил хрест із терновим вінком (Мандзюк, 1990). Від початку у пам'яті волинян ці події зафіксовані саме як комуністичний злочин, «людські жертви комуністичної окупації» (Коц & Засекін, 2010).

Пам'ять про розстріл енкаведистами в'язнів Луцької тюрми має й індивідуалізований вияв. Стали відомі імена жертв комуністичного злочину – Володимира Лотиша (Черненко, 2002), Івана Ляшука, Артема Нестеревича (Крещук, 1996, с. 1), Франека Щербинського (1990, с. 2). Уже з кінця 1980-х рр. почав лунаєти голос свідків, які вижили тієї літньої днини. Серед інших варто назвати імена Леоніда Долінського (1993, с. 5), Олекси Петрошука (1991, с. 2), Григорія Покотила (1991, с. 5; 2010, с. 262; Гуменюк, 1990, с. 5), Т. Присяжного (1953, с. 65–70; 1990, с. 7; 2000, с. 3), Зінаїди Рубіновської (Лис, 2009, с. 1, 4; 2012, с. 1, 3; Мальчевський, 1991; Сінкевич, 2006, с. 15), Б. Стасишина (1993, с. 5), Теклі Хілухи (Научук, 2015, с. 1, 3) та ін. Окремо у цьому контексті слід згадати особу Миколи Куделі (саме йому належить єдина на сьогодні ґрунтовна книга про події під мурами Луцької тюрми) – людини, яка залишилася живою після страшної розправи на подвір'ї Луцької в'язниці, згодом потрапила до неї знову, відбула заслання, а коли обставини дозволили на повен голос говорити про трагедію, то зробила усе можливе, щоб українці дізналися правду й поіменно стали відомими жертви енкаведистів (Куделя, 1996а, с. 5; 2003, с. 3; 1998а, с. 7; 1998b, с. 13–14; 1995, с. 3; 1998с;

2018, с. 40–43; 1998d, с. 2; 1996с, с. 1). Він сформулював своє бачення пам'ятання травми своєї нації і власного життя: «найбільшою шанобою для жертв комуністичного варварства буде те, якщо біля тюрми, де кожна жменька землі напоєна кров'ю найкращих людей краю, насиплять високу козацьку могилу, насиплять її із землі, доставленої сюди із міст, сіл та хуторів, де родилися і жили, звідки пішли на вічний спочинок в'язні мученики Луцької тюрми. Біля могили варто побудувати капличку, щоб у ній горіла лампадка, щоб вогонь великих душ не згасав, щоб кожний прочанин міг поставити свічку за упокій душі убієнних. А саму тюрму перетворити в музей, який би був за своїми експонатами найтрагічнішим за всі музеї. Тут має бути Святиня – Пантеон...» (Куделя, 2001, с. 79).

У 1990-х рр. з ініціативи громадськості у трьох місцях, де були поховані в'язні, встановили пам'ятні та меморіальні дошки. Четверте місце (могила на колишньому східному подвір'ї) залишилося неозначеним через його забудову. Нині у Старому місті (вул. Кафедральна) є цілий комплекс пам'ятних знаків, які засвідчують і нагадують про злочин радянської влади. На одній із плит застережливий напис для нащадків: «Тим, що прийде після нас. Ми полягли за Вашу Свободу. Бережіть її! 23 червня 1941». Неподалік, власне біля стіни колишньої в'язниці (зараз Свято-Архангельський чоловічий монастир ПЦУ), – хрест, під яким плита: «Розстріляним в'язням Луцької тюрми 23–24 червня 1941 року». На стіні внутрішнього двору монастиря розташовано цілу низку пам'ятних дощок із прізвищами розстріляних в'язнів та назвами населених пунктів, де вони мешкали («Стіна скорботи»). Під ними – плита, текст на якій звучить: «Пам'ять людська не забуде повік Братських могил стогін і крик. 23 червня 1996». 2004 р. на Замковій площі обласного центру Волині відкрили пам'ятник в'язням Луцької тюрми, розстріляним 23 червня 1941 р. Його автор – заслужений архітектор України, директор Волинської філії Українського державного науково-дослідного інституту проектування міст «Дніпромост» Андрій Бідзіля, а фінансував проєкт Микола Нечипорук з Канади (Якименко, 2004, с. 4). 2011 р. освятили пам'ятник знак жертвам розстрілу на місці, куди вивезли і де захоронені їхні останки (вул. Карпенка-Карого). На ньому, викарбувано: «Сюди у повоєнні роки вивезені останки в'язнів

Луцької тюрми, розстріляних 23 червня 1941 року. Пам'ятаймо свою історію...» (Каліщук, 2019, с. 256–257). На його освяченні міський голова Микола Романюк повторив знаний *message*: «Це символічний пам'ятний знак, тому що ніхто не знає, скільки людей тут похоронено. Він нагадуватиме нам про жахливі сторінки нашої історії. І ми мусимо цю пам'ять передати нашим дітям і внукам, аби вони робили все, щоб таке в Україні більше не повторилося» («Освячений пам'ятний знак», 2011).

15 травня 2018 р. у Верховній Раді відкрили виставку з промовистою назвою: «Великий терор: місця пам'яті». Окремий плакат розповідав про розстріли влітку 1941 р. на Західній Україні. Окрім іншого, йшлося і про знищення 23–24 червня 1941 р. понад 2 тисяч в'язнів Луцької тюрми та про розкопки й перезахоронення останків загиблих, які відбулися в Луцьку 2017 р.

У річниці трагедії у Луцькій в'язниці відбуваються реконструкції тих страшних подій літа 1941 р. («Ніч у Луцькій тюрмі», 2018, с. 19). На переконання учасників цих заходів, вони нагадують людям вічну істину: хто не пам'ятає історії – приречений на її повторення (Метельська, 2015, с. 3). Більш ніж промовистими слід уважати слова співорганізатора однієї з таких акцій Романа Тьохти: «Емоційна пам'ять є найкращою і пізнання історії в такий ігровий спосіб, грубо кажучи ігровий, є досить надійним, щоб відклалось щось в пам'яті» (Ткачук, 2018).

Висновки. За визнанням В. Огієнка, травматичні події відбуваються і репресуються в індивідуальне та колективне підсвідоме. Саме забування і репресування пам'яті слід визнати правдивим досвідом «опрацювання» травматичних подій; водночас відновлення справжньої пам'яті є запорукою відновлення психічного суспільного здоров'я (Огієнко, 2011, с. 154). Не випадково, В. Данилюк, пишучи про Луцьку катівню, твердить: «... Тільки тоді, коли нащадки пам'ятають про жах минулого, воно ніколи не повториться. Скромні вінки та квіти, покладені простими громадянами України до місць останнього спочинку найкращих синів та дочок нашого народу, свідчать, що ми пам'ятаємо. І продовжуємо сумувати» (Данилюк, 2003, с. 3).

Джерела та література

- Алкссєв, В. (2000, 22 червня). «Відступаючи – вбивати»: Цей наказ виконали у Луцькій тюрмі. *Досвітня зоря*, 25, с. 5.
- Бальбуза, Г.М. (2008). Трагедія в'язнів Луцької в'язниці у червні 1941 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*, 612, 152–158.
- Білас, І. (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* (Кн. 1–2). Київ: «Либідь» – «Військо України».
- Горностай, П.П. (2018). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 7 (21), 54–68.
- Гуменюк, Н. (1990, 11 жовтня). Доля у терновому вінку. *Народна трибуна*, 6, с. 5.
- Гуртовий, Г.О. (1995). Свідкують «живі мішені» убивць з НКВД. *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки: матеріали наукової іст.-краєзн. конф., присвяченої 50-й річниці Перемоги над фашизмом.* (с. 90–92). Луцьк.
- Д[олін]ський, Л. (1990, 1 вересня). Похорон у Луцьку. *Молодий лєнінець*, 104–105, с. 6.
- Данилюк, В. (2003, 26 червня). Про що мовчить Луцька катівня? *Віче*, 26, с. 3.
- Данилюк, В. (1995, 30 червня). Тюрма. *Віче*, 24, с. 10.
- Долінський, Л. (1993, 4 серпня). У братських могилах – цвіт Волині. *Народна трибуна*, 59, с. 5.
- Каліщук, О. (2019). Сталінські репресії. Уроки Західної України. (Не)пам'ятання минулого. В. Ільницький, М. Литвин, М. Галів (Ред.), *Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті* (с. 223–263). Дрогобич; Херсон: Видавничий дім «Гельветика».
- Козак, М. (1990, 22 червня). Страта без вироку / на запитання кореспондента Радянської Волині відповідає прокурор області І.Д. Заплотинський; бесіду вів М. Козак. *Радянська Волинь*, 119, с. 3.
- Коц, М.Г., Засєкін, В.Д. (2010). *Розстріл в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Крещук, С. (1996, 25 червня). Жовті троянди на розпеченому асфальті: Минулої неділі у Луцьку біля колишньої тюрми відбулися мітинг-реквієм і панахида в пам'ять в'язнів, розстріляних енкаведистами а початку війни, 55 років. *Волинь*, 70, с. 1.
- Куделя, М. (1996а, 8 березня). В ім'я правди. *Луцький замок*, 6, с. 5.

- Куделя, М.** (1998а, 20 червня). І небо плакало за ними...: Нові подробиці про енкаведистські масові розстріли у Луцькій в'язниці. *Волинь, 71*, с. 7.
- Куделя, М.** (1995, 22 червня). Пекло біля замку Любарта: 23 червня 54 роки тому, енкаведисти і більшовицькі активісти влаштували масовий розстріл в'язнів Луцької тюрми. *Волинь, 68*, с. 3.
- Куделя, М.** (2003, 21 червня). Злочин біля замку Любарта: Пам'ятаймо всі невинні жертви кривавої розправи. *Волинь, 69*, с. 3.
- Куделя, М.** (1998b, 25 червня). Луцька тюрма: До 57-ї річниці трагедії. *Українське слово, 25*, с. 13–14.
- Куделя, М.** (1996b, 15 серпня). Ой там, біля замку... *Українське слово, 32*, с. 13.
- Куделя, М.** (1998с, 7 лютого). Пекло біля замку Любарта. *Волинь, 15*, с. 7; 10 лютого (№ 16), с. 3; 12 лютого (№ 17), с. 3; 14 лютого (№ 18), с. 7; 17 лютого (№ 19), с. 3.
- Куделя, М.** (2018). Під мурами Луцької тюрми. *Українська культура: культурно-освітній та літературно-мистецький ілюстрований журнал, 3*, 40–43.
- Куделя, М.** (2001). *Під мурами Луцької тюрми: спогади*. Луцьк: Надстир'я.
- Куделя, М.** (1998d, 20 червня). Розстріл у Луцьку був найжахливішим. *Слава праці, 25*, с. 2.
- Куделя, М.** (1996с, 22 червня). Трагедія біля замку Любарта. *Слава праці, 25*, с. 1.
- Лис, В.** (2009, 2 липня). Вижила під час розстрілу: Зінаїда Федорівна Рубіновська – останній живий свідок розстрілу в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року. *Волинь, 71*, с. 1, 4.
- Лис, В.** (1989, 14 листопада). Кримінальна справа № 50-013-89. *Радянська Волинь, 219*, с. 3.
- Лис, В.** (2012, 26 червня). Трагедія, яку не маємо права забути. *Волинь-нова, с. 1, 3*.
- Мазурик, Ю., & Баюк, В.** (2017). Локалізація біля луцької в'язниці братської могили розстріляних в'язнів 23–24 червня 1941 року. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб., 13*, 344–345.
- Мальчевський, С.** (1991, 26 листопада). Свідок трагедії: Зіновія Федорівна Рубіновська (дівоче прізвище Трофимюк) була свідком трагедії, що розігралась в Луцькій тюрмі зразу ж після нападу фашистської Німеччини на нашу країну. *Колгоспна правда, с. 2*.
- Мандзюк, Ф.** (1990, 26 червня). Не треба боятися правди. *Молодь України, с. 2*.

- Метельська, М.** (2015, 25 червня – 1 липня). Лучани пережили «ніч перед розстрілом». *Відомості*, с. 3.
- Найденко, М.** (1994, 25 листопада). Бреши, та знай міру (Щодо подій в Луцькій тюрмі в перші дні війни 1941 року). *Справедливість*, 47, с. 3; 2 грудня (№ 48), с. 2; 9 грудня (№ 49), с. 3.
- Наумук, С.** (2015, 27 червня). Вона пережила чорний понеділок: мешканка села Баїв Луцького району Текля Хілуха була свідком розстрілу в'язнів у Луцькій тюрмі. *Волинь-нова*, с. 1, 3.
- Ніч у Луцькій тюрмі. (2018, 28 червня). *Волинські новини*, 25, с. 19.
- Огієнко, В.І.** (2011). Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам'ять*, 1, 148–160.
- Освячений пам'ятний знак. (2011, 1–7 грудня). *Віче*, 48, с. 2.
- Панасюк, М.** (1989, 26 липня). Могила під асфальтом. *Радянська Волинь*, 144, с. 3.
- Петрошук, О.** (1991, 20 листопада). В оковах смерти (Спомини з Луцької тюрми). *Народна трибуна*, 48, с. 2.
- Покотило, В.** (1991, 30 березня). Живий серед мертвих. Луцька в'язниця: червень 1941. Розповідає свідок. *Народна трибуна*, 14, с. 5.
- Покотило, В.** (2010). Спогади про трагедію в Луцькій тюрмі. Зі слів Григорія Васильовича Покотила. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України*: матеріали XXXV Міжнарод. іст.-краєзн. наук. конф., Луцьк, 16–17 вересня 2010 р. (Вип. 35, с. 262). Луцьк.
- Присяжний, Т.** (1953). Масові вбивства в Луцьку. *Літопис Волині*, 1, 65–70. Нью-Йорк – Вінніпег – Буенос-Айрес.
- Присяжний, Т.** (1990, 30 серпня). Масові вбивства у Луцьку. *Народна трибуна*, 1, с. 7.
- Присяжний, Т.** (2000, 24 червня). Розстрілювали нас в упор кулеметами... *Волинь*, 72, с. 3.
- Романів, О., & Федущак, І.** (2002). *Західноукраїнська трагедія*. Львів; Нью-Йорк: НТШ ім. Шевченка.
- Сінкевич, О.** (2006, 21 вересня). За вірші Шевченка відрізали язика й прохромлювали багнетом голови!: У Луцькій візниці енкаведисти гвалтували українок, які намагалися урятувати від розстрілу польку! *Сім'я і дім*, 38, с. 15.
- Снайдер, Т.** (2011). *Криваві землі. Європа поміж Гітлером і Сталіним*. Київ: Грані-Т.
- Сташишин, Б.** (1993, 4 серпня). Спогади про розстріли у Луцькій в'язниці. *Народна трибуна*, 59, с. 5.

- Тиский, М.** (1999). *Весна тривоги і надії*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Ткачук, О.** (2018). *Ніч у тюрмі: в Луцькій буцегарні відтворили страшні події 1941-го року*. Взято з <https://www.5ua/regiony/nich-u-tiurmi-u-lutskii-butsehari-vidtvoryly-strashni-podii-1941ho-roku-172332.html>.
- Черненко, Г.** (2002, 13 червня). Три портрети ціною в життя. *Сім'я і дім*, с. 5.
- Щербинська, Г.Ф.** (1990, 23 червня). «Хто знав Франека Щербинського?». *Молодий ленінець*, 74–75, с. 2.
- Якименко, М.** (2004, 24 червня). Луцькій трагедії немає забуття. *Голос України*, 115, с. 4.
- Misztal, B.A.** (2003). *Theories of Social Remembering*. Maidenhead; Philadelphia.

References

- Aliexsieiev, V.** (2000, June 22). «Vidstupaiuchy – vbyvatu»: Tsei nakaz vykonaly u Lutskii tiurmi ["Retreat – kill": This order was carried out in Lutsk prison]. *Dosvitnia zoria – Dawn*, 25, p. 5 [in Ukrainian].
- Balbuza, H.M.** (2008). Trahediiia viazniv Lutskoi viaznytsi u chervni 1941 roku [The tragedy of Lutsk prison prisoners in June 1941]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Derzhava ta armiiia – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". State and army*, 612, 152–159 [in Ukrainian].
- Bilas, I.** (1994). *Represyivno-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive Penal System in Ukraine 1917–1953. Socio-Political and Historical-Legal Analysis]*. (Vol. 1–2). Kyiv: «Lybid» – «Viisko Ukrainy» [in Ukrainian].
- Hornostai, P.P.** (2018). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective research trauma as an issue of social and political psychology]. *Problemy politychnoi psykholohii – Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state*, 7 (21), 54–68 [in Ukrainian].
- Humeniuk, N.** (1990, October 11). Dolia u ternovomu vinku [Fate in the crown of thorns]. *Narodna trybuna – People's Tribune*, 6, p. 5 [in Ukrainian].
- Hurtovyi, H.O.** (1995). Svidkuiut «zhyvi misheni» ubyvti z NKVD ["Live targets" of murderers from the NKVD testify]. *Volyn v Druhii svitovii viini ta pershi povoienni roky: materialy naukovoï ist.-kraiezn. konf., prysviachenoï 50-y richnytsi Peremohy nad fashyzmom – Volhynia in the Second World War and the first postwar years: Proceedings of*

- the scientific historical and local lore conference dedicated to the 50th anniversary of the Victory over fascism. (pp. 90–92). Lutsk [in Ukrainian].
- D[olin]skiy, L.** (1990, September 1). Pokhoron u Lutsku [Funeral in Lutsk]. *Molodyi leninets – Young Leninist*, 104–105, p. 6 [in Ukrainian].
- Danyliuk, V.** (2003, June 26). Pro shcho movchyt Lutska kativnia? [About which the Lutsk torture chamber is silent?]. *Viche – Chamber*, 26, p. 3 [in Ukrainian].
- Danyliuk, V.** (1995, June 30). Tiurma [Prison]. *Viche – Chamber*, 24, p. 10 [in Ukrainian].
- Dolinskyi, L.** (1993, August 4). U bratskykh mohylakh – tsvit Volyni [In mass graves – the color of Volhynia]. *Narodna trybuna – People's Tribune*, 59, p. 5 [in Ukrainian].
- Kalishchuk, O.** (2019). Stalinski represii. Uroky Zakhidnoi Ukrainy. (Ne)pamiatannia mynuloho [Stalin's repressions. Lessons of Western Ukraine. (Un) remembering the past]. In V. Ilnytskyi, M. Lytvyn, & M. Haliv (Eds.), *Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychny i naslidky, polityka pamiaty – Repressions of the Soviet totalitarian regime in the western lands of Ukraine (1939–1953): causes and consequences, politics of memory* (pp. 223–263). Drohobych; Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
- Kozak, M.** (1990, June 22). Strata bez vyroku / na zapytannia korespondenta Radianskoi Volyni vidpovidaie prokuror oblasti I.D. Zaplotynskiy; besidu viv M. Kozak [Execution without a sentence / to the question of the correspondent of Soviet Volyn the prosecutor of the region I.D. Zaplotynskiy]. *Radianska Volyn – Soviet's Volhynia*, 119, p. 3 [in Ukrainian].
- Kots, M.H., & Zasiiekin, V.D.** (2010). *Rozstril viazniv Lutskoi tiurmy 23 chervnia 1941 roku [Execution of prisoners of Lutsk prison on June 23, 1941]*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia [in Ukrainian].
- Kreshchuk, S.** (1996, June 25). Zhovti troiandy na rozpechenomu asfalti: mynuloi nedili u Lutsku bilia kolyshnoi tiurmy vidbulysia mitynh-rekviem i panakhyda v pamiat viazniv, rozstrilianykh enkavedystamy z pochatku viiny, 55 rokiv [Yellow roses on the hot asphalt: Last Sunday in Lutsk near the former prison there was a requiem rally and a memorial service in memory of prisoners shot by Enkavedists at the beginning of the war]. *Volyn – Volhynia*, 70, p. 1 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1996a, March 8). V imia pravdy [In the name of truth]. *Lutskiyi zamok – Lutsk Castle*, 6, p. 5 [in Ukrainian].

- Kudelia, M.** (1998a, June 20). I nebo plakalo za nymy...: novi podrobtytsi pro enkavedytski masovi rozstrily u Lutskii viaznytsi [And the sky cried for them...: New details about the Enkavedist mass shootings in Lutsk prison]. *Volyn – Volhynia*, 71, p. 7 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1995, June 22). Peklo bilia zamku Liubarta: 23 chervnia 54 roky tomu, enkavedysty i bilshovytski aktyvisty vlashtuvaly masovyi rozstril viazniv Lutskoi tiurmy [Hell near Lubart Castle: June 23, 54 years ago, Enkavedists and Bolshevik activists staged a mass shooting of Lutsk prison prisoners]. *Volyn – Volhynia*, 68, p. 3 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (2003, June 21). Zlochyn bilia zamku Liubarta: pamiataimo vsi nevyynni zhertvy kryvavoi rozpravy [Crime at Lubart's Castle: Remember all the innocent victims of the bloody massacre]. *Volyn – Volhynia*, 69, p. 3 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1998b, June 25). Lutska tiurma: do 57-yi richnytsi trahedii [Lutsk prison: to the 57th anniversary of the tragedy]. *Ukrainske slovo – Ukrainian word*, 25, pp. 13–14 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1996b, August 15). Oi tam, bilia zamku... [Oh, there near the castle]. *Ukrainske slovo – Ukrainian word*, 32, p. 13 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1998c, February 7). Peklo bilia zamku Liubarta [Hell near Lubart's castle]. *Volyn – Volhynia*, 15, p. 7; February 10 (№ 16), p. 3; February 12 (№ 17), p. 3; February 14 (№ 18), p. 7; February 17 (№ 19), p. 3 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (2018). Pid muramy Lutskoi tiurmy [Under the walls of Lutsk prison]. *Ukrainska kultura: kulturno-osvitnii ta literaturno-mystetskyi iliustrovanyi zhurnal – Ukrainian culture Magazine*, 3, 40–43 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (2001). *Pid muramy Lutskoi tiurmy: spohady [Under the walls of Lutsk prison: memory]*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1998d, June 20). Rozstril u Lutsku buv naizhakhlyvishym [The shooting in Lutsk was the most horrific]. *Slava pratsi – The glory of labor*, 25, p. 2 [in Ukrainian].
- Kudelia, M.** (1996c, June 22). Trahediiia bilia zamku Liubarta [The tragedy near the castle of Lubart]. *Slava pratsi – The glory of labor*, 25, p. 1 [in Ukrainian].
- Lys, V.** (2009, July 2). Vyzhyla pid chas rozstrilu: Zinaida Fedorivna Rubinovska – ostannii zhyvyi svidak rozstrilu viazniv Lutskoi tiurmy 23 chervnia 1941 roku [Survived during the execution: Zinaida Fyodorovna Rubinovska was the last living witness of the execution of prisoners of the Lutsk prison on June 23, 1941]. *Volyn – Volhynia*, 71, p. 1, 4 [in Ukrainian].

- Lys, V.** (1989, November 14). Kryminalna sprava № 50-013-89 [Criminal proceedings № 50-013-89]. *Radianska Volyn – Soviet's Volhynia*, 219, p. 3 [in Ukrainian].
- Lys, V.** (2012, June 26). Trahedii, yaku ne maiemo prava zabuty [A tragedy we have no right to forget]. *Volyn-nova – Volhynia-new*, p. 1, 3 [in Ukrainian].
- Mazuryk, Yu., & Baiuk, V.** (2017). Lokalizatsiia bilia lutskoï viaznytsi bratskoï mohyly rozstrilianykh viazniv 23–24 chervnia 1941 roku [Localization near the Lutsk prison of the mass grave of the executed prisoners June 23–24, 1941]. *Staryi Lutsk – Old Lutsk*, 13, 344–345 [in Ukrainian].
- Malchevskiy, S.** (1991, November 26). Svidok trahedii: Zinoviia Fedorivna Rubinovska (divoche prizvyshche Trofymyuk) bula svidkom trahedii, shcho rozihralas v Luts'kii tiumri zrazu zh pislia napadu fashystskoi Nimechchyny na nashu krainu [Witness of the tragedy: Zinovia Fedorivna Rubinovska (maiden name Trofimyuk) witnessed the tragedy that took place in Lutsk prison immediately after the attack of Nazi Germany on our country]. *Kolhospna pravda – Collective farm truth*, p. 2 [in Ukrainian].
- Mandziuk, F.** (1990, June 26). Ne treba boiatysia pravdy [No need to be afraid of the truth]. *Molod Ukrainy – Youth of Ukraine*, p. 2 [in Ukrainian].
- Metelska, M.** (2015, June 25 – July 1). Luchany perezhlyly «nich pered rozstrilom» [Lucians survived the "night before the shooting"]. *Vidomosti – Data*, p. 3 [in Ukrainian].
- Naidenko, M.** (1994, November 25). Breshy, ta znai miru (Shchodo podii v Luts'kii tiumri v pershi dni viiny 1941 roku) [Lie, but know the measure (regarding the events in Lutsk prison in the first days of the war 1941)]. *Spravedlyvist – Fairness*, 47, p. 3; December 2 (№ 48), p. 2; December 9 (№ 49), p. 3 [in Ukrainian].
- Naumuk, S.** (2015, June 27). Vona perezhyla chornyi ponedilok: meshkanka sela Baiv Luts'koho raionu Teklia Khilukha bula svidkom rozstrilu viazniv u Luts'kii tiumri [She survived Black Monday: a resident of the village of Baiv, Lutsk district, Teklya Khilukha, witnessed the execution of prisoners in Lutsk prison]. *Volyn-nova – Volhynia-new*, p. 1, 3 [in Ukrainian].
- Nich u Luts'kii tiumri [Night in Lutsk prison]. (2018, June 28). *Volynski novyny – Volhynian's news*, 25, p. 19 [in Ukrainian].
- Ohienko, V.I.** (2011). Kulturna travma u suchasniï zarubizhniï istoriografii: kontsept ta metod ["Cultural trauma" in modern foreign historiography:

- concept and method]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 1, 148–160 [in Ukrainian].
- Osviachenyi pamiatnyi znak [Consecrated memorial sign]. (2011, December 1–7). *Viche – Chamber*, 48, p. 2 [in Ukrainian].
- Panasiuk, M.** (1989, July 26). Mohyla pid asfaltom [Grave under the asphalt]. *Radianska Volyn – Soviet's Volhynia*, 144, p. 3 [in Ukrainian].
- Petroshchuk, O.** (1991, November 20). V okovakh smerty (Spomyny z Lutskoï tiumry) [In the shackles of death (memories from Lutsk prison)]. *Narodna trybuna – People's Tribune*, 48, p. 2 [in Ukrainian].
- Pokotylo, V.** (1991, March 30). Zhyvyi sered mertvykh. Lutska viaznytisia: cherven 1941. Rozpovidaie svydok [The living among the dead. Lutsk Prison: June 1941. Witness tells]. *Narodna trybuna – People's Tribune*, 14, p. 5 [in Ukrainian].
- Pokotylo, V.** (2010). Spohady pro trahediiu v Lutszii tiumri. Zi sliv Hryhoriia Vasylovycha Pokotyly [Memories of the tragedy in Lutsk prison. According to Hryhoriy Vasyliovych Pokotyly]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Lutsk v istorii Volyni ta Ukrainy: materialy XXXV Mizhnar. ist.-kraiezn. nauk. konf., Lutsk, 16–17 veresnia 2010 r. – Past and present of Volyn and Polissya: Lutsk in the history of Volyn and Ukraine: Proceedings of the XXXV International historical and local lore Science Conf., Lutsk, September 16–17, 2010.* (Iss. 35, p. 262). Lutsk [in Ukrainian].
- Prysiazhnyi, T.** (1953). Masovi vbyvstva v Lutsku [Mass killings in Lutsk]. *Litopys Volyni – Volhynian Chronicle*, 1, 65–70. New-York – Vinnyep – Buenos-Aires [in Ukrainian].
- Prysiazhnyi, T.** (1990, August 30). Masovi vbyvstva u Lutsku [Mass killings in Lutsk]. *Narodna trybuna – People's Tribune*, 1, p. 7 [in Ukrainian].
- Prysiazhnyi, T.** (2000, June 24). Rozstriliuvaly nas v upor kulemetamy... [We were shot at point-blank range with machine guns]. *Volyn – Volhynia*, 72, p. 3 [in Ukrainian].
- Romaniv, O., & Fedushchak, I.** (2002). *Zakhidnoukrainska trahediia [Western Ukrainian Tragedy]*. Lviv; Niu-York: NTSh im. Shevchenka [in Ukrainian].
- Sinkevych, O.** (2006, September 21). Za virshi Shevchenka vidrizaly yazyky y prokholmliuvaly bahnetom holovy!: U Lutszii viaznytisi enkavedysty gvaltuvaly ukrainok, yaki namahalyisia uriatuvaty vid rozstrilu polku! [For Shevchenko's poems, tongues were cut off and the head was limped with a bayonet!: In the Lutsk prison, Enkavedists raped Ukrainian women who tried to save a Polish woman from being shot!]. *Simia i dim – Family and Home*, 38, p. 15 [in Ukrainian].

- Snaider, T.** (2011). *Kryvavi zemli. Yevropa pomizh Hitlerom i Stalinym [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]*. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].
- Stasyshyn, B.** (1993, August 4). Spohady pro rozstrily u Lutszii viaznyi [Memories of the shootings in Lutsk prison]. *Narodna trybuna – People's Tribune*, 59, p. 5 [in Ukrainian].
- Tyskyi, M.** (1999). *Vesna tryvoh i nadii [Spring of worries and hopes]*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia [in Ukrainian].
- Tkachuk, O.** (2018). *Nich u tiurmi: v Lutszii butseharni vidtvoryly strashni podii 1941-ho roku [Night in prison: the terrible events of 1941 were recreated in Lutsk Butsegarna]*. Retrieved from <https://www.5ua/regiony/nich-u-tiurmi-u-lutszii-butseharni-vidtvoryly-strashni-podii-1941ho-roku-172332.html> [in Ukrainian].
- Chernenko, H.** (2002, June 13). Try portrety tsinou v zhyttia [Three portraits at the cost of life]. *Simia i dim – Family and Home*, p. 5 [in Ukrainian].
- Shcherbynska, H.F.** (1990, June 23). «Khto znava Franeka Shcherbynskoho?» [“Who knew Franek Shcherbynsky?”]. *Molodyi leninets – Young Leninist*, 74–75, p. 2 [in Ukrainian].
- Yakymenko, M.** (2004, June 24). Lutszii trahedii nemaie zabuttia [The Lutsk tragedy is not forgotten]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, 115, p. 4 [in Ukrainian].
- Misztal, B.A.** (2003). *Theories of Social Remembering*. Maidenhead; Philadelphia.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2020 р.

УДК 94:323.282(477):304.4(47+57)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215326

Людмила СТРІЛЬЧУК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та філософії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, пр. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, індекс 43000 (strelczuk@ua.fm)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0700-6080>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/G-8696-2019>

Бібліографічний опис статті: Стрільчук, Л. (2020). Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 330–346. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215326>.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ НЕПАМ'ЯТАННЯ В СРСР

***Анотація.** Мета дослідження* полягає в аналізі причин та особливостей репресивної політики радянської влади щодо власних громадян, які в силу різних причин у роки Другої світової війни опинилися у статусі переміщених осіб за межами СРСР. Метою дослідження є також вивчення особливостей формування політики непам'ятання у Радянському Союзі щодо форм та методів процесу репатріації і репресій проти репатріантів.

***Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Дотримано принципи науковості, історизму, системності, верифікації, об'єктивності та ціннісного підходу до досліджуваних явищ. Міждисциплінарне дослідження орієнтоване на залучення історико-порівняльного і історико-системного методів, прийомів мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна** полягає у продовженні студій, започаткованих вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема, репресивної політики радянської влади щодо власних*

© Людмила Стрільчук, 2020

громадян, які після Другої світової війни були репатрійовані в СРСР із західних окупаційних зон та радянської зони окупації.

Висновки. Керівництво СРСР доклало максимальних зусиль аби повернути до країни радянських громадян, які опинилися після закінчення Другої світової війни в Європі як переміщені особи. Принизливі умови репатріації та фільтрації продемонстрували ставлення радянського режиму до репатріантів. Радянська тоталітарна держава зробила усе, аби повоєнне радянське суспільство було ізольоване від «неблагонадійних елементів», витрачаючи заради досягнення цієї мети колосальні кошти, задіючи значні людські та матеріальні ресурси. Створюваний десятиліттями міф про «чудове життя у соціалістичному суспільстві» продовжував підтримуватися і після війни, а тому допустити в радянський соціум осіб, які несли потенційну загрозу сформованому міфowi було небезпечно. Громадянам, яким довелося пройти репатріацію та принизливі процедури перевірок і фільтрацій, фактично, війна закінчувалася лише за ворітьми перевірконо-фільтраційних пунктів. Над ними, та їх рідними ще кілька десятиліть висіло тавро «перебував на окупованих територіях», яке, фактично, багато у чому обмежувало нормальне існування у радянських реаліях. Репресії проти радянських репатріантів, – це ще одна злочинна сторінка радянського режиму, яка заслуговує на різностороннє дослідження і повернення із непам'ятання.

Ключові слова: репатріація; репресії; західні окупаційні зони; переміщені особи; Друга світова війна; СРСР.

Liudmyla STRILCHUK

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of World History and Philosophy, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 13 Volia ave., Lutsk, Ukraine, postal code 43000 (stirilczuk@ua.fm)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0700-6080>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/G-8696-2019>

To site this article: Strilchuk, L. (2020). Represii proty radianskykh repatriantiv pislia Druhoi svitovoi viiny: formuvannia polityky nepamiatannia v SRSR [Repression against Soviet repatriates after World War II: formation of the policy of oblivion in the USSR]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a*

collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 330–346. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215326> [in Ukrainian].

REPRESSION AGAINST SOVIET REPATRIATES AFTER WORLD WAR II: FORMATION OF THE POLICY OF OBLIVION IN THE USSR

Summary. *The purpose of the study is to analyze the causes and features of the repressive policy of the Soviet government towards its own citizens, who, for various reasons, found themselves in the status of displaced persons outside the USSR during the World War II. The study also aims to identify the features of the formation of a policy of oblivion in the Soviet Union on the forms and methods of repatriation and repression against repatriates.*

The research methodology is based on the application of general scientific and special historical methods. The author adheres to the scientific principle and principles of historicism, systematization, verification, objectivity and value approach to the studied phenomena. Interdisciplinary research is focused on the involvement of historical-comparative and historical-system methods, techniques of microhistorical analysis. The scientific novelty lies in the continuation of studies initiated by domestic and foreign researchers, in particular, the repressive policy of the Soviet government towards its own citizens who were repatriated to the USSR after the Second World War from the western and the Soviet occupation zone.

Conclusions. *The Soviet leadership made every effort to return its own citizens who found themselves in Europe after the end of World War II as displaced persons. The degrading conditions of repatriation and filtration demonstrated the attitude of the Soviet regime towards repatriates. The Soviet totalitarian state did everything to isolate post-war Soviet society from "unreliable elements", for which purpose enormous funds were spent and considerable human and material resources were used. The myth of "a wonderful life in a socialist society" created for decades continued to be maintained after the war, and therefore it was dangerous to admit into Soviet society those who posed a partial threat to the myth. Citizens who had to go through repatriation and humiliating procedures of checks and filtrations, in fact, the war ended only at the gates of checkpoints. Above them, and their relatives, for several decades hung the brand "was in the occupied territories", which, in fact, in many ways limited the normal existence in Soviet realities.*

Repression against Soviet repatriates is another criminal page of the Soviet regime that deserves a comprehensive study and return from oblivion.

Key words: *repatriation; repressions; western occupation zones; displaced persons; World War II; USSR.*

Постановка проблеми. Більше семи десятиліть тому завершилася найкровопролитніша війна в історії людства – Друга світова, яка, окрім численних жертв і небачених досі руйнувань, порушила усталене життя мільйонів людей. Серед довжелезного списку жертв війни – сотні тисяч радянських громадян, які через різні причини – чи то військовий полон, чи як примусові робітники, або політичні біженці опинилися у статусі переміщених осіб. Усі ці люди, на завершальному етапі Другої світової війни та у перші роки після її завершенні, опинилися у статусі репатріантів, яких СРСР за усіляку ціну намагався повернути на комуністичну батьківщину. Однак ціною повернення до Союзу РСР, для більшості репатріантів стали необґрунтовані репресії.

Аналіз останніх досліджень. Запропонована стаття головним чином базується на архівних документах, виявлених авторкою у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Окрім того, важливими для підготовки статті стали факти, опубліковані у монографії М. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» (Куницький, 2007), у якій автор розкриває особливості діяльності радянських репатріаційних місій у західних окупаційних зонах та перебігу репатріації.

Серед праць вітчизняних дослідників слід акцентувати увагу на роботах І. Біласа (1994), О. Буцько, Т. Пастушенко (2011), яка вивчала репатріацію радянських остарбайтерів, і праці Н. Мелешко, що стосуються особливостей перевірки та фільтрації радянських репатріантів на території УРСР. Досліджували репатріаційні процеси і російські історики, зокрема, В. Земсков (1995), А. Латишев (Латышев, 2015), Г. Іванова (Иванова, 2006).

Мета запропонованої студії полягає в аналізі причин та особливостей репресивної політики радянської влади щодо власних громадян, які з різних причин у роки Другої світової війни опи-

нилися у статусі переміщених осіб за межами СРСР. Метою дослідження є також вивчення особливостей формування політики непам'ятання у Радянському Союзі щодо форм та методів процесу репатріації і репресій проти репатріантів. Важливим, з точки зору авторки, є публікація виявлених фактів з метою розкриття злочинних репресій радянської влади проти власних громадян.

Виклад основного матеріалу. Холодна війна відсунула проблеми репатріації радянських громадян на узбіччя уваги істориків: у героїзованих і переможній версії війни, яка наголошувала винятково фронтову звитягу, місця їм не було. Однак в останні десятиліття ця тема викликає інтерес істориків, оскільки численні аспекти пов'язані із репатріацією, фільтрацією та репресіями проти радянських громадян, що після завершенні війни були повернуті до СРСР, не є досі дослідженими.

Тоталітарний радянський режим не хотів відкривати широкому загалу не зовсім зручні факти радянської дійсності: примусовий характер репатріації, принизливі процеси перевірки та фільтрації власних громадян, важкі умови утримання у фільтраційних і трудових таборах, наявність чималої кількості «ненадійних» фільтрантів. Відсутність у радянський період доступу до автентичних джерел не лише зумовила численні білі плями у цій політизованій темі, але й спричинила появу низки невіддвержених документально суджень, сприяла поширенню міфів, формуванню хибних стереотипів, відголоски яких закріпилися як у свідомості поколінь, так і на сторінках наукових праць. Фактично, радянським тоталітарним режимом було зроблено усе для того, аби репатріація як така, та репатріанти потрапили у площину замовчування та непам'ятання. І це не випадково, адже жодного логічного пояснення чи виправдання репресіям щодо репатріантів у радянського тоталітарного режиму не існувало, та й бути не могло.

Як стверджує дослідник процесів репатріації М. Куницький: «... від самого початку війни ставлення радянського керівництва до військовополонених визначилося досить чітко: під підозру потрапляли всі військовослужбовці і цивільні люди, які навіть на недовгий час опинялися за лінією фронту. У зраді Батьківщини підозрювалися бійці і командири, котрі, ризикуючи життям, у важких умовах пробивалися з боями на з'єднання з

Червоною армією. Одинаків і невеликі групи оточенців (які про- ривалися крізь лінію фронту) зустрічали, як цілком імовірних зрадників Батьківщини» (Куницький, 2007, с. 61–62).

Відомо, що у роки війни переважну більшість офіцерів, які вийшли із оточення, було засуджено військовими трибуналами за статтею 193-21 за «самовільний відступ...» («Справка комиссии», 1996, с. 92). Поширилася практика заочного засудження військових, які перебували за лінією фронту, як зрадників. Достатньою підставою для такого рішення були отримані оперативним шляхом дані про їх нібито антирадянську діяльність. Вердикт виносився без суду, слідства і перевірки, іноді лише за наклепницькою заявою (Стрільчук, 1998а, с. 95).

У наказі НКВС Союзу РСР № 001683 від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування територій, звільнених від військ противника» територіальному державному апарату і особливим відділам НКВС ставилося завдання негайно заарештувати і передати до суду «зрадників і провокаторів, які перебували на службі німецької окупаційної влади і сприяли їм у проведенні антирадянських заходів, переслідуванні партійно-радянського активу і чесних радянських громадян» (Білас, 1994, с. 185–186). Під таке розпливчате формулювання могли потрапити велика частина жителів звільнених територій, з метою виживання вимушених під час окупації брати участь в житті окупаційного режиму. За даними архівних документів, як «ворожих елементів» арештовували часто не лише співробітників окупаційних установ і поліції, але й прибиральниць, продавців, двірників, що працювали в німецьких організаціях, і просто чоловіків призовного віку, які з якихось причин не потрапили до армії (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2, арк. 57–58). Ще однією категорією яка потрапила під пильну увагу радянських каральних органів, було населення, що підтримувало український національно-визвольний рух, як то учасники УПА чи просто симпатичи цього руху.

А тим часом, поза межами Союзу РСР перебували значна кількість радянських громадян, які з різних причин були викинуті війною із рідних домівок: це і військовополонені, і примусові робітники, і в'язні концентраційних таборів. Слід зауважити, що у статусі переміщених осіб (ПО) перебували частина колишніх

радянських громадян, які відступали разом із німецькими військами: це колишні поліцаї, працівники німецької окупаційної адміністрації. Були серед радянських ПО і люди, які називали себе політичними біженцями радянської тоталітарної системи, вояки УПА та ін., які за всяку ціну намагалися уникнути примусової репатріації до СРСР (Strilchuk, 2016, 269–270).

Ще до закінчення війни – 23 жовтня 1944 р. – Постановою РНК СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації на чолі з генерал-полковником Ф. Голіковим. Згаданим відомством було встановлено, що на кінець війни майже 5 млн радянських громадян перебували поза межами Союзу РСР. Більшість із них становили так звані східні робітники, тобто цивільні особи, вивезені на примусові роботи в Німеччину чи інші країни (Куницький, 2007, с. 73). Уціліли також 1,7 млн. військово-полонених (включаючи осіб, які перебували на службі у фашистів) (Земсков, 1995, с. 3).

Вище радянське керівництво було стурбоване повідомленнями англо-американських джерел про те, що більшість радянських військовополонених нібито не бажають повертатися до СРСР, але достовірність цієї інформації піддавалася сумніву (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785). І це не випадково, адже Союз РСР не міг допустити розвінчання створеного ним же міфу «про найкраще життя в країні комунізму». Радянське керівництво всіма можливими засобами намагалось повернути максимально можливу частину своїх громадян. Ще до завершення війни газета «Правда» 11 листопада 1944 р. опублікувала інтерв'ю Ф. Голікова, де йшлося про те «... що Батьківщина не забула і не відреклася від тих, хто потрапив у фашистське рабство, і що всі вони будуть прийняті дома, як сини Батьківщини». У ньому наголошувалося, що «навіть ті радянські громадяни, які під німецьким насиллям і терором здійснювали дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо вони чесно виконуватимуть свій обов'язок по поверненню на Батьківщину» (Холодницький & Житарюк, 1997, с. 165).

І якщо із радянської зони окупації усі без винятку радянські громадяни в обов'язковому порядку поверталися в СРСР, то складніше виглядало питання із поверненням радянських ПО із західних окупаційних зон, значна частина із яких відмовилися

повертатися в СРСР, або ж зволікали із рішенням. Для цього при відділі репатріації було створено спеціальні офіцерські групи, які займалися розшуком та агітацією (із метою повернення) радянських громадян у західних окупаційних зонах. Результатами діяльності офіцерських груп відділу репатріації було повернення в СРСР більше як півмільйона громадян (Strilchuk, 2016, р. 270).

Однак визволення із ворожого полону і повернення до Союзу РСР на практиці не означало завершення випробувань для сотні тисяч радянських репатріантів. Усі репатрійовані у СРСР потрапляли до фільтраційних таборів, які були створення радянським тоталітарним режимом з метою перевірки тих, хто побував на ворожій території. Фактично, у житті репатріантів розпочиналася нова трагічна сторінка підозр, звинувачень, репресій.

Військовополонені та цивільні особи в СРСР проходили перевірку і фільтрацію в окремих таборах. Першими, ще у роки війни, були створені табори для радянських військовослужбовців, які побували у військовому полоні чи на окупованій території. Перевірочно-фільтраційні табори (ПФТ) для цивільних репатріантів було створено лише наприкінці війни. Отож, перші перевірочно-фільтраційні табори в СРСР були створені 6 січня 1942 р. (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785, арк. 107), для утримання й перевірки радянських військовополонених та оточенців. Ці табори структурно підпорядковувалися управлінню у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР. А з 19 липня 1944 р. спецтабори були передані у відання ГУЛАГу НКВС СРСР (Иванова, 2006, с. 269). Особливістю, притаманною усім ПФТ, було те, що військовим, які в них утримувалися, не пред'являлося жодних звинувачень, їх провини тільки належало встановити.

Подальша доля військовослужбовців Червоної Армії, що побували у ворожому полоні чи перебувати на окупованій території, наприклад, в оточені, вирішувалася працівниками особливих відділів (з квітня 1943 р. – відділів СМЕРШ) ПФТ НКВС СРСР. Ці табори, створені у 1942 р не вписувалися у радянську пененціарну систему, а були фактично елементом окремої складної структури, яка складалася із, власне, самих таборів та особливих відділів, що діяли при військових частинах військ НКВС, збірно-пересильних пунктів і запасних військових частин. Ця система

перевірки виконувала різні функції: організаційну (впорядкування величезного потоку військовополонених і оточенців, які не мали при собі документів); ідеологічну (політичне виховання військовослужбовців, що перебували якийсь час під ворожим впливом); наглядову (взяття на облік органами держбезпеки перевіряємих); каральну (перевірка поведінки військовослужбовців на предмет порушення військової присяги і уголовного кодексу, а також виявлення колабораціоністів), економічну (трудове використання утриманців таборів) (Латышев, 2015, с. 72).

Уже після закінчення війни, 22 січня 1946 р. відділ перевірко-фільтраційних таборів НКВС СРСР був розформований, а його функції передані ГУЛАГу НКВС СРСР. На час розформування відділу діяли 29 ПФТ, з них 4 – в Україні (№ 258 (Харків), № 0310 (Ворошиловград; нині м. Луганськ), № 240 (Сталіно; нині м. Донецьк), № 0327 (Київ)) (Буцько & Пастушенко, 2011, с. 120).

Порядок організації і проходження перевірки військовослужбовців Червоної армії регламентувався постановами Державного комітету оборони СРСР № 1069-сс від 27 грудня 1941 р. (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4233, арк. 36) та РНК СРСР № 1166-344-сс від 24 січня 1944 р. (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5850, арк. 10), згідно із якими усі, хто побував в полоні, через збірно-пересильні пункти мали надходити до спецтаборів НКВС на перевірку, звідти – передаватися до військкоматів для відправки до армії або, частково, на роботу в промисловості (Смирнов, 1999). Усі спецтабори НКВС СРСР організовувалися при промислових підприємствах (Стрільчук, 1998а, с. 96), і під час перевірки військовослужбовці, за винятком офіцерського складу, використовувалися на роботах (Іванова, 2006, с. 230). Наприклад, станом на січень 1946 р у ПФТ утримувалися 129 937 осіб (Буцько & Пастушенко, 2010).

Не поодинокими були випадки, коли радянські військові, що побували у ворожому полоні, успішно пройшовши перевірку та фільтрацію, усе ж залишалися для радянської системи поза законом. Про те, що тільки невелика кількість із них успішно проходили фільтрацію, свідчить хоча б той факт, що станом на 1947 р. не існувало чітких положень, які б визначали правовий

статус колишніх військовополонених, котрі успішно пройшли перевірку та фільтрацію (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785, арк. 107).

Дещо по-іншому складалася ситуація із ПФТ для цивільних репатріантів. Такі табори створювалися на завершальному етапі війни, що пояснюється просуванням лінії фронту на захід, і, відповідно визволенням в'язнів концентраційних таборів та остарбайтерів, з наступною їх репатріацією до Союзу РСР. Оскільки на відбудову промисловості гостро були потрібні трудові ресурси, лівова частина цивільних репатріантів скеровувалися поближче до промислових об'єктів.

Уже перший досвід репатріації ПО на територію УРСР наприкінці 1944 р. засвідчив надзвичайно важливу організаційну роль у цьому процесі центральних органів державної влади. Саме вони мали організувати та контролювати процес репатріації, забезпечувати репатріантів роботою, житлом і харчуванням. Функції координатора цієї роботи в УРСР поклалися на спеціально створену структуру РНК Української РСР – Відділ справах репатріації, який очолив М. Зозуленко. Такі ж відділи було організовано при РНК РРФСР, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, на всіх діючих фронтах, при виконкомках Рад, території яких були у зоні окупації і гітлерівських військ (Стрільчук, 1998b, с. 130–131).

Після перетину кордону репатріантів направляли в області їх довоєнного проживання, де кожен із них мав пройти перевірку та фільтрацію. До того ж, проходження фільтрації за місцем довоєнного проживання значно спрощувало, а отже, і пришвидшувало перевірку (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4256, арк. 129).

Наступним етапом була фільтрація громадян. Важливо було влити в радянське суспільство повноцінних громадян, які не заплямували свою репутацію у роки війни, перебуваючи на окупованих територіях. У травні 1945 р. ДКО прийняв постанову, що затверджувала 10-денний строк проведення реєстрації та перевірки цивільних репатріантів з подальшою відправкою їх на місця довоєнного проживання. На практиці ж люди перебували у фільтраційних таборах від одного місяця до пів року, що значно переважувало ПФП (Удот, 2016, с. 89).

Основна маса репатріантів проходили перевірку та фільтрацію в ЗПП НКО та ПФП НКВС. Виявлені «підозрілі елементи» направлялися для більш ретельної перевірки до спецтаборів НКВС, які пізніше отримали назву ПФТ. Подальша доля цих людей – важка праця у виправних трудових таборах ГУЛАГу.

Важкі випробування, що випали на долю примусових робітників і військовополонених у роки Другої світової війни, складні і болючі процеси репатріації, перевірки та фільтрації були далеко не останнім випробуванням, що випало на долю широких мас радянських громадян. Ті, кому пощастило пройти перевірку радянських репатріаційних місій, хто зміг уникнути радянських концентраційних таборів у післявоєнний період, виявилися далеко не у завидному становищі. Тавро «репатріант», яке вішала на них радянська тоталітарна система, ставало значною перешкодою на їх життєвому шляху.

У архівах міститься маса документів, листів, які підтверджують факт примусового трудовлаштування і розселення репатріантів, зокрема: «...Ми були репатрійовані із Франції, і хоча є вихідцями із Західної України, нас направили на роботу шахтарями в місто Орджонікідзе на шахту імені В. Леніна... на чисельні прохання про дозвіл повернутися на Західну Україну, до своїх сімей не отримали жодної відповіді... (підписало лист 9 осіб). 29.03.1947 р.» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 12).

«...надсилаємо заяву І.С. Грищенко, який просить звільнити його від роботи в м. Маріуполі із заводу «Азовсталь» і направити на попереднє місце проживання (у Київську область, м. Фастів). Громадянин Грищенко скаржитися, що, перебуваючи далеко від попереднього місця проживання, він не може вирішити питання про свою партійність, тому що залишившись на окупованій території за завданням і не дав досі звіту перед своєю партійною організацією. Прошу вашої вказівки. Зозуленко. 17.01.1947 р.» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 111).

Уповноваженим у справах репатріації розіслав таємну вказівку в обласні центри, її суть зводилася до такого: «не поселяти, під будь-яким приводом, у містах обласного значення та у м. Києві репатріантів». Саме тому у фондах архівів зустрічаємо чимало скарг громадян, які пройшли перевірку і фільтрацію, але не змогли поселитися у місцях довоєнного проживання, наприклад:

«...відмовити у прописці на постійне місце проживання в місті Києві громадянину Герман Г.В., тому що направлення з пересильно-фільтраційного табору вказує Київську область, а не місто Київ...» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 59). Або: «Повідомляємо, що репатрійований з Франції громадянин Нагіна М.М. прибув до нас 12 листопада 1946 року з метою замешкання у Львові (де проживав до війни). З відомих Вам причин ми його прописати у Львові не могли, а поселили у приміському селі Скнилів за 3 км. від Львова, де надали йому житло, забезпечили паливом, видали грошову допомогу (600 крб.), овочі, забезпечили працею у Львові... Однак, незважаючи на це, громадянин Нагіна М.М., і після отримання роз'яснень з Міністерства внутрішніх справ СРСР особисто про те, що МВС санкції на його прописку у Львові не дає, вимагає все таки щоб його відправили на попереднє місце проживання...» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 1).

Окрім перевірки, радянська влада ставила собі за мету морально перевиховати, сформувати відповідний світогляд у репатріантів. З цією метою у ПФТ партійні агітатори розгорнули активну роботу. Так, у звіті про культурно-масову роботу серед репатріантів Самбірського ЗПП-323 читаємо: «На 9 лютого 1946 року силами репатріантів та уповноваженими областей (агітаторами) проведено 208 доповідей, які охопили 26 835 репатріантів, проведено 84 лекції, що охопили 5 906 репатріантів, проведено 26 490 бесід – охоплено 300 130 репатріантів» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4242. арк. 31). Головним завданням агітаторів було зорієнтувати репатріантів на роботу в галузях промисловості і сільському господарстві саме у тих місцях, де це було потрібно, а також переконати їх у правильності репатріації і методів, якими вона проходила.

Аналіз вищевикладених фактів передбачає висновок, що вище партійне керівництво СРСР доклало колосальних зусиль, аби повернути радянських громадян у максимальній кількості. Однак перебіг репатріації, наступна за нею перевірка та фільтрація репатріантів стали ще однією злочинною сторінкою радянського тоталітарного режиму проти власних громадян. Замість доправити маси людей до кордону СРСР і розпустити їх по домівках, радянські репатріаційні органи хворих, знесилених і

зневірених людей піддавали тривалим принизливим перевіркам, які, до того ж, далеко не кожен був здатен витримати як з психологічно-морального боку, так і з точки зору так званої благонадійності.

ПФТ, що здебільшого не відповідали навіть рівню концентраційних таборів фашистів, відрізняючись значно гіршими умовами утримання: голодним існуванням, антисанітарією, для частини репатріантів стали в'язницею на довгі місяці, а іноді й роки. І якщо перевірка проходила позитивно, то і в такому разі поневіряння репатріантів не закінчувалися: їх відправляли працювати на промислові об'єкти і в сільське господарство, абсолютно не враховуючи бажань самих людей. Адже так було зручно державі – заповнити якомога швидше вакуум дефіциту робочих рук у тій чи тій галузі. Проходили роки, перш ніж репатрійовані особи могли переїхати до своїх родин, близьких. Окрім того, влада навішувала на репатріантів образливі ярлики, з якими важко було пробивати дорогу у заклади вищої освіти, партійні та державні структури. До того ж, більшості репатріантів доводилося розпочинати своє життя, практично, з чистої сторінки, не маючи абсолютно нічого, навіть товарів першої необхідності. Ті мізерні і досить часто несвоєчасні грошові допомоги були надто малими, щоби якось зарадити репатріантам у їх скрутному матеріальному становищі. Однак усе пізнається у порівнянні. Навіть вищеохарактеризоване життя здавалося таким яскравим і омріяним тій частині репатріантів, які опинилися на довгі роки у таборах за колючим дротом, і багато кому із них, так і не судилося повернутися до своїх домівок.

У Союзі РСР про особливості репатріації та фільтрації, як, власне, і про сам факт репатріації, воліли не говорити на широкий загаль, замовчуючи та вішаючи принизливі ярлики на репатріантів. А тому у повоєнні десятиліття ця тема перебувала під ідеологічним табу і тим самим була зведена у непам'ятання.

Висновки. Союзом РСР було докладено значних зусиль аби повоєнне радянське суспільство було ізольоване від «неблагонадійних елементів», заради цієї мети витрачалися колосальні кошти, задіявалися значні людські та матеріальні ресурси. Створений десятиліттями міф про «чудоове життя у соціалістичному

суспільстві» продовжував підтримуватися і після війни, а тому допустити в радянський соціум осіб, які несли порційну загрозу сформованому міфowi було небезпечно.

Громадянам, яким довелося пройти репатріацію та принизливі процедури перевірок і фільтрацій, фактично війна закінчувалася лише за ворітьми перевірко-фільтраційних пунктів. Над ними, та їх рідними ще кілька десятиліть висіло тавро «перебував на окупованих територіях», яке, фактично у багато чому обмежувало нормальне існування у радянських реаліях. Репресії проти радянських репатріантів, – це ще одна злочинна сторінка радянського режиму, яка заслуговує на різностороннє дослідження і повернення із непам'ятання.

Джерела та література

- Білас, І.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* (Кн. 1–2). Київ: «Либідь» – «Військо України».
- Буцько, О.В., & Пастушенко, Т.В.** (2010). *Перевірко-фільтраційні табори*. Взято з http://www.history.org.ua/?termin=Perevirochno_f_t.
- Буцько, О., & Пастушенко, Т.** (2011). *Перевірко-фільтраційні табори. Енциклопедія історії України* (Т. 8, с. 119–120). Київ: В-во «Наукова думка».
- Іванова, Г.М.** (2006). *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Москва: «Наука».
- Земсков, В.Н.** (1995). Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.). *Социология исследования*, 5, 3–13.
- Куницький, М.П.** (2007). *Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор)*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня».
- Латышев, А.В.** (2015). Проверочно-фильтрационные лагеря НКВД СССР: кадры, ведомственные интересы и проверка военнослужащих Красной Армии (1941–1945 гг.). *Вестник Челябинского государственного университета*, 6 (361), 72–79.
- Смирнов, М.Б.** (1999). *Система мест заключения в СССР: 1929–1960*. Взято с <http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm>.
- Справка комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. (1996). *Новая и новейшая история*, 6, 92.
- Стрільчук, Л.** (1998а). Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення.

Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки, 1, 94–98. Луцьк.

- Стрільчук, Л.** (1998b). Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*, 3, 129–133. Луцьк.
- Удот, О.** (2016). Фільтраційні табори для радянських репатріантів на території України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*, 1, 86–91.
- Холодницький, В., & Житарюк, Н.** (1997). Репатріація радянських громадян (1944–1952 рр.). *Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи*, 1, 161–170. Київ – Чернівці.
- ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Strilchuk, L.** (2016). Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Codrul Cosminului*, 22 (2), 267–284.

References

- Bilas, I.** (1994). *Represyвно-karalna sistema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz [Repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953): socio-political and historical-legal analysis]*. (Vols. 1–2). Kyiv: «Lybid» – «Viisko Ukrainy» [in Ukrainian].
- Butsko, O.V., & Pastushenko, T.V.** (2010). *Perevirochno-filtratsiini tabory [Testing and filtration camps]*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Perevirochno_f_t [in Ukrainian].
- Butsko, O., & Pastushenko, T.** (2011). *Perevirochno-filtratsiini tabory [Testing and filtration camps]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 8, pp. 119–120). Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Ivanova, G.M.** (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoy aspekt [The history of the GULAG, 1918–1958: socio-economic, political and legal aspects]*. Moskva: «Nauka» [in Russian].
- Zemskov, V.N.** (1995). *Repatriatsiya sovetskikh grazhdan i ikh dalneishaya sudba (1944–1956 gg.) [Repatriation of Soviet citizens and their further fate (1944–1956)]*. *Sotsiologiya issledovaniya – Sociology of research*, 5, 3–13 [in Russian].

- Kunyt'skyi, M.P.** (2007). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian v SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor) [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after the Second World War (Ukrainian vector)]*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].
- Latyshev, A.V.** (2015). Proverochno-filtratsionnye lagerya NKVD SSSR: kadry, vedomstvennye interesy i proverka voennosluzhashchikh Krasnoy Armii (1941–1945 gg.) [Inspection and filtration camps of the NKVD of the USSR: cadres, departmental interests and inspection of the Red Army servicemen (1941–1945)]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Chelyabinsk State University*, 6 (361), 72–79 [in Russian].
- Smirnov, M.B.** (1999). *Sistema mest zaklyucheniya v SSSR: 1929–1960 [The system of places of detention in the USSR: 1929–1960]*. Retrieved from <http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> [in Russian].
- Spravka komissii po reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy [Certificate of the Commission for the Rehabilitation of Victims of Political Repression]. (1996). *Novaya i noveyshaya istoriya – New and recent history*, 6, 92 [in Russian].
- Strilchuk, L.** (1998a). Dolia viiskovopolononykh i deportovanykh hromadian SRSR u roky Druhoi svitovoi viiny ta pislia yii zakinchennia [The fate of prisoners of war and deported citizens of the USSR during the Second World War and after it]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Volyn State University named after Lesya Ukrainka. Historical sciences*, 1, 94–98. Lutsk [in Ukrainian].
- Strilchuk, L.** (1998b). Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian ta stvorennia taboriv dlia peremishchenykh osib u pershi povoienni roky [Forced repatriation of Soviet citizens and the establishment of camps for displaced persons in the first postwar years]. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu – Collection of educational and methodical materials and scientific articles of the historical faculty*, 3, 129–133. Lutsk [in Ukrainian].
- Udot, O.** (2016). Filtratsiini tabory dlia radianskykh repatriantiv na terytorii Ukrainy pislia Druhoi svitovoi viiny [Filtration camps for Soviet repatriates on the territory of Ukraine after the Second World War]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. Istoriia – Scientific Bulletin of Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi. History*, 1, 86–91 [in Ukrainian].
- Kholodnytskyi, V., & Zhytariuk, N.** (1997). Repatriatsiia radianskykh hromadian (1944–1952 rr.) [Repatriation of Soviet citizens (1944–1952)].

Pytannia istorii, istoriohrafii, dzhereloznavstva ta arkhivoznavstva Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy – Issues of history, historiography, source studies and archival studies of Central and Eastern Europe, 1, 161–170. Kyiv – Chernivtsi [in Ukrainian].

TsDAVOV Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine] [in Ukrainian].

Strilchuk, L. (2016). Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951) [Reasons for the compulsory nature of the ukrainians' repatriation, from the western zones of occupation to the USSR, after the second world war (1945–1951)]. *Codrul Cosminului*, 22 (2), 267–284 [in Romanian].

Стаття надійшла до редакції 05.08.2020 р.

УДК 069.1(477):94:323.282(477)"19"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215328

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, вул. Козельницька, 4, м. Львів, Україна, індекс 79026; провідний науковий співробітник Комунального закладу Львівської обласної ради «Львівський історичний музей», пл. Ринок, 6, м. Львів, Україна, індекс 79008 (l.khakhula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-9306-2019>

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Бібліографічний опис статті: Хахула, Л., & Ільницький, В. (2020). Сучасні українські музейні наративи як чинники детравматизації пам'яті про тоталітаризми ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/45, 347–370. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215328>.

**СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ МУЗЕЙНІ НАРАТИВИ
ЯК ЧИННИКИ ДЕТРАВМАТИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО ТОТАЛІТАРИЗМИ ХХ ст.**

Анотація. Музеї як носії пам'яті та місця формування національної свідомості конструюють свій переказ з допомогою

© Любомир Хахула, Василь Ільницький, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

нарративів – певної розповіді-історії про минулі події. **Метою статті** є аналіз практик інструменталізації історичного знання про Другу світову війну та тоталітарні репресії середини ХХ ст. через пропагандивно-музейну діяльність в СРСР (на прикладі Меморіального комплексу «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.»), а також представлення головних аспектів подолання репресивно-тоталітарної спадщини львівськими музеями (Музей визвольної боротьби України, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейний комплекс «Територія терору»). **Методологічною основою** дослідження стала теорія Яна Ассмана про індивідуальну, комунікативну та культурну пам'ять. Застосований історико-культурний підхід передбачає не верифікацію історичних подій та фактів у музейних експозиціях, а дослідження музейно-виставкової діяльності як історичного і культурного феномена, його ролі у творенні новітніх політик пам'яті в Україні. **Наукова новизна** статті полягає у критичному аналізі раніше не досліджених аспектів діяльності музеїв як національних інституцій культури із просвітницькою місією. Встановлено, що мапа колективної пам'яті українців про війну та репресії середини ХХ ст. складається із часто несумісних нарративів. Інтеграція української культурної пам'яті з європейськими історичними інтерпретаціями відбувається у повільний й непослідовний спосіб. У результаті проведеного дослідження зроблено **висновки**. Багатолітній період «забуття з примусу», а також агресивна антиукраїнська політика пам'яті Радянського Союзу залишили по собі гібридні історичні нарративи про репресивну політику 1939–1953 рр. в українській історії. У перші десятиліття незалежності України радянська ідеологічна спадщина відображалася в діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Її ознаками були інструменталізація досвіду війни під впливом актуальних політичних подій, несміливі спроби антропологізації війни. Сучасний «Національний музей історії України в Другій світовій війні» від часу утворення в 1974 р. і до сьогодні пройшов дві «нарративні зміни» – першу «лагодження радянської розповіді» в половині 1990-х рр., і другу – «україноцентричної антропологізації нарративу» після 2015 р. Останні зміни надалі тривають і є доказом «важкості переосмислення дотихчасових уявлень про війну». Відмінний мнемонічний нарратив представляли музеї західної частини України. Відмова від імперсько-радянських зразків одразу після проголошення незалежності, формування колективної свідомості українців як

проти ваги російській загрозі, консолідація навколо історичних травм та пошуки шляхів її подолання були притаманні трьом львівським музеям, створеним на початку XXI ст.: Музею визвольної боротьби України, Національному музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейному комплексу «Територія терору».

Ключові слова: наратив; інституції культури; репресії; Друга світова війна; культурна пам'ять.

Liubomyr KHAKHULA

PhD (History), Senior Researcher, Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Kozelnytska Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026; Leading Researcher, Municipal Institution of the Lviv Regional Council «Lviv Historical Museum», 6 Rynok Sq., Lviv, Ukraine, postal code 79008 (l.khakhula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-9306-2019>

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor, Department of Mobilization, Personnel and Human Resources Management and Defense Planning, Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy, 32 Heroyiv Maydana Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

To cite this article: Khakhula, L., & Ilnytskyi, V. (2020). Suchasni ukrainski muzeini naratyvy yak chynnyky detravmatyzatsii pam'ati pro totalitaryzmy XX stolittia [Present-day Ukrainian museum narratives as factors of detraumatization of the memory of the XX century totalitarianisms]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 347–370. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215328> [in Ukrainian].

**PRESENT-DAY UKRAINIAN MUSEUM NARRATIVES
AS FACTORS OF DETRAUMATIZATION
OF THE MEMORY OF THE XX CENTURY
TOTALITARIANISMS**

Summary. Museums, as a storage of memory and places of national consciousness shaping construct their exposition through narratives – a certain story about historical events. **The purpose of the article** is to analyze the practices of instrumentalization of historical knowledge about the World War II and totalitarian repressions of the mid-twentieth century. The object of study is propaganda in museum activities in the USSR (on the example of the Memorial Complex "Ukrainian State Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945"), as well as experience of presenting the main aspects of overcoming the repressive and totalitarian heritage of Lviv museums (The Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, The National Museum-Memorial of Victims of the Occupation Regimes "The Prison on Łącki Street", The Museum complex "Territory of Terror"). **The research methodology** is based on Jan Assmann's theory of individual, communicative and cultural memory. The applied historical and cultural approach allows not to involve verification of historical events and facts in museum exhibitions but analyze museum activities as a historical and cultural phenomenon, its role in creating the latest politics of memory in Ukraine. **The scientific novelty** of the article lies in the critical analysis of previously unexplored aspects of the activities of museums as national cultural institutions with an educational mission. It was proved that the map of the collective memory of Ukrainians about the war and repressions of the middle of the twentieth century consists of often mutually exclusive narratives. The integration of Ukrainian cultural memory with European historical interpretations is slow and inconsistent. As a result of the study, **conclusions** were drawn. The long period of "compulsory oblivion" as well as the aggressive anti-Ukrainian policy of the memory of the Soviet Union caused hybrid historical narratives about the repressive policies of 1939–1953 in Ukrainian history. In the first decades of Ukraine's independence, the Soviet ideological burden was reflected in the activities of the Memorial Complex "National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945" which peculiarities were the instrumentalization of the experience of war under the influence of current political events and timid attempts to anthropologize the war. Present-day The National Museum of History of Ukraine in the Second World War has undergone two narrative changes

since its foundation in 1974 – the first, "fixing the Soviet narrative" in the mid-1990s, and the second, "Ukrainian-centric anthropologizing of the narrative" after 2015. The latest changes continue and are proof of the difficulty of changing the hitherto perceptions of war. The museums of the western part of Ukraine represented a different mnemonic narrative. The abandonment of imperial-Soviet models immediately after the proclamation of independence, the formation of the collective consciousness of Ukrainians as a counterweight to the Russian threat, consolidation around historical traumas and finding ways to overcome it was characteristic of three Lviv museums created at the beginning of the XXI century – The Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, The National Museum-Memorial of Victims of the Occupation Regimes "The Prison on Łącki Street", The Museum complex "Territory of Terror".

Key words: *narrative; cultural institutions; repression; World War II; cultural memory.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття у публічному просторі України зростає роль музеїв як носіїв пам'яті та місць формування національної свідомості. Залучення музейних інституцій до державного календаря історичних свят, відкриття історично-актуальних виставок, особливо присвячених історії ХХ ст., викликає зацікавлення музеями у дослідників культурної пам'яті. Особливий інтерес для вчених становлять музеї, присвячені трагічним подіям середини ХХ ст. – періоду Другої світової війни та повоєнних років у контексті домінації тоталітарних практик. Вивчення інституційного досвіду та виставкових нарративів сучасних українських музеїв, присвячених репресивним діям сталінського і гітлерівського режимів, є важливою складовою для формування національної політики пам'яті задля консолідації українського суспільства, його інтеграції в європейський комеморативний, а відтак політичний, простір.

Поняття музейного наративу увійшло до наукового апарату наприкінці ХХ ст. як вираження домінування тенденцій залучення новітніх технічних досягнень до побудови експозицій. Наративні музеї не лише збирають, консервують, зберігають чи популяризують історичні артефакти, але й творять певну історію-розповідь. Наративний музей працює з такою категорією, як нематеріальна спадщина, спрямований на появу суспільної дис-

кусії навколо порушених в експозиції питань, передаючи знання і через відчуття, і через емоції (Folga-Januszewska & Kowal, 2019, s. 49–50).

Аналіз останніх досліджень. Найновіші дослідження музейних наративів здійснюються з різних перспектив – історичної, культурологічної, соціологічної, економічної. Поширений серед дослідників культурологічний напрям ґрунтується на теорії Яна Ассмана про три види колективної пам'яті: індивідуальну, комунікативну, культурну (Assmann, 2008). В останні роки низку розвідок про музейні інституції, присвячені спадщині тоталітаризму, опублікували польські дослідники (Kobielska, 2016; Bugumił & Wawrzyniak, 2010, s. 3–21; Bugumił, 2011, s. 149–170; Żychlińska, 2013, s. 39–55; Korzeniewski, 2015, s. 105–138). В Україні вийшли студії Валентини Хархун про спадщину комунізму в українських та польських музеях (Хархун, 2015, с. 16–32; Хархун, 2016, с. 75–86). У 2017–2019 рр. тривав спільний українсько-литовський проєкт «Музей як простір полілогу домінуючих та альтернативних наративів: від теорії до практики», результатом якого стала публікація, присвячена правовим, теоретичним, методологічним та практичним аспектам діяльності історичних музеїв України і Литви як місць конструювання суспільно-політичних дискурсів й наративів на пострадянському просторі (Шермукшніте та ін., 2019). Водночас сучасна українська соціогуманітаристика відчуває брак досліджень проблеми репрезентації у музеях травми репресивно-каральної політики в Україні 1939–1953 рр., а також головних аспектів пошуку шляхів детравматизації українського суспільства.

Мета статті. Метою пропонованої статті є аналіз практик інструменталізації історичного знання про трагедію середини ХХ ст. через пропагандивно-музейну діяльність у роках СРСР (на прикладі Меморіального комплексу «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.»), а також представлення головних аспектів подолання репресивно-тоталітарної спадщини львівськими музеями (Музей визвольної боротьби України, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейний комплекс «Територія терору»).

Результати досліджень. Теорія культурної пам'яті передбачає наявність матеріальних або ритуальних носіїв, які її утворюють (Saryusz-Wolska, 2014, s. 337). Такими носіями головно є слово та письмо як культурні контексти пам'яті, а також їх місце в суспільних та ідеологічних процесах. Музеї, а особливо історичні, завжди виступають відображенням домінантних моделей мислення, панівних ідеологій, переконань творців музейних експозицій про себе і навколишній світ (Kavanagh, 1990, p. 5). Їхній статус місць «ретрансляції історичного наративу і конструювання колективної пам'яті» сприяє популяризації історичних дискурсів та поширенню історичного знання через едукативні програми (Zubrzycki, 2014, s. 24).

В останні десятиліття у процесі реалізації політик пам'яті зросло значення музеїв, що розкривають травму тоталітаризмів середини ХХ ст. Після розпаду СРСР розрахунок із тоталітарним минулим став предметом експозицій низки музеїв Центрально-Східної Європи. Створено Дім терору в Будапешті (2002), Музей Варшавського повстання у Варшаві (2004), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові (2009), Музей окупацій та боротьби за свободу у Вільнюсі (2011) та ін. Наративи змінили й такі важливі місця пам'яті, як колишні концтабори.

Слід відзначити, що трагічний період 1939–1953 рр. залишається одним із легітимізаційних міфів сучасної України. Після проголошення незалежності у 1991 р. ідеологічна спадщина Радянського Союзу продовжувала сильно впливати на суспільні настрої великої частини українців. Наприклад, сконструйований в брежневський період міф «Великої вітчизняної війни» був інтегрований в новий український наратив війни в дещо гуманізованій формі, яка передбачала засудження радянського керівництва і командування та акцентування досвіду звичайних людей (Портнов, 2010, с. 30). Відтак в Україні кристалізувалася тенденція до т. зв. «конкуренції пам'яті»: «Ніде так не проявилися суперечки і напруження між індивідуальним пам'ятанням та офіційною інсценізацією пам'яті на користь режиму, як в колишніх республіках Радянського Союзу, які в 1990-х рр. здобули державний суверенітет. В особливій ситуації перебувала Україна, друга з огляду на важливість радянська республіка, яка була важливим театром

воєнних дій й заплатила велику ціну втрат, підрахованих до 6 млн. осіб. Ніде в Європі не триває зараз так сильна конкуренція між пам'яттю про гітлерівські звірства та спогадами про сталінську жорстокість, як у вільній від 1991 р. Україні. Лише сьогодні появились умови для спільної і/чи різнорідної роботи над пам'яттю про війну» (Wolff-Powęska, 2005, s. 16).

На початку 1990-х рр. інтелектуальним спадкоємцем радянської інтерпретації Другої світової війни залишався київський Меморіальний комплекс «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Ідея створення такої інституції зародилася, ще в роки війни, коли в червні 1943 р. Політичне бюро ЦК КПУ вирішило утворити «Музей Вітчизняної війни українського народу», метою якого мала бути демонстрація «героїчної боротьби українського народу в тісному зв'язку з народами СРСР за свою соціалістичну батьківщину, за Радянську Україну, проти німецько-фашистським загарбників» (*Музей війни народної*, 1999, с. 53). Чергові ініціативи з організації музею з'явилися наприкінці 1960 – початку 1970-х рр. Наближаючись до 30-ї річниці «Великої перемоги», партійне керівництво УРСР пришвидшило процес інституціоналізації музею героїчного характеру В березні 1974 р. рішенням Політбюро ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР утворено «Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.», проєкт якого музею передбачав також будівництво Меморіального комплексу на схилах Дніпра в районі Печерська. У 1976–1981 рр. згідно з проєктом скульптора Євгена Вучетіча і архітектора Євгена Стамо збудовано велетенський комплекс з пропагандистською вимовою (радянський героїчний наратив Музею доповнили великі скульптури довкола будинку – барельєф «Захист Дніпра», чаша «Вогонь слави», алея міст-героїв, а також 62-метрова скульптура «Мати–Батьківщина»).

«Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.» урочисто відкрито разом з Меморіальним комплексом 9 травня 1981 р. в присутності генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва та партійних діячів найвищого рівня Радянського Союзу («Пусть на земле», 1981). Саме з ініціативи Л. Брежнєва, ще в 1965 р. запроваджено святкування 9 травня як «Дня Перемоги» (Гриневич, 2005).

Музей був прикладом формування історичного міфу «Великої Перемоги» радянського народу над «темними силами імперіалізму» та «фашистською чумою». У виступі на урочистості Л. Брежнєв сказав: «Пам'ятаймо солдатів наших союзників із антигітлерівської коаліції. Але головний тягар в війні ліг на долю радянської людини» («Подвигу жить в веках», 1981, с. 24). Головно мілітарна експозиція була підпорядкована радянській парадигмі інтерпретації війни як «віроломної атаки фашистської Німеччини на СРСР», «визвольної боротьби народу проти нацистських загарбників», «перемоги всілякою ціною» та ін. Маючи оригінальні музейні артефакти, культурна інституція постала головню як музей, що славив воєнні зусилля Радянського Союзу і організаційну роль Комуністичної партії у визволенні народів СРСР від окупації («Мемориал над Днпром», 1985).

Певні зміни в Музеї відбулися в першій половині 1990-х рр. 1996 р. Указом Президента України Леоніда Кучми Меморіальний комплекс отримав статус національного, що привело до зміни назви – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Двома роками раніше було відкрито оновлену експозицію, яка дещо згладжувала «радянську інтерпретацію війни», була позбавлена частини ідеологічних шаблонів, але не виходила за рамки союзної ідеологічної концепції. У рецензії виставки, її співавтори – директор Музею Олександр Артёмов та керівник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України Михайло Коваль так інтерпретували місце війни в культурно-меморіальному ландшафті України: «Війна проти агресора була головним звершенням покоління тридцятих – сорокових років, яке в уявленні цього покоління перекривало всі разом узяті збочення і провини сталінського тоталітаризму тих часів, звершенням, яке водночас тією чи іншою мірою було успадковане наступними поколіннями, нашими сучасниками. (...) Експозиція повернула справжній образ війни – народної, де пріоритетною темою є вирішальна роль в війні широких народних мас» (Артёмов & Коваль, 1994, с. 150–151).

На думку польського історика Павла Махцевича, у 2008–2017 рр. директора Музею Другої світової війни в Гданську, «українізація» музейного наративу київського Музею, наголос на представленні перебігу Великої вітчизняної війни на території

України, виявилися складними для реалізації, адже над музейним колективом «тяжело бачення загальнорадянської історії» (Mach-sewicz, 2017, s. 74). Одним із вирішень «радянської дилеми» стало визнання факту початку Другої світової війни 1 вересня 1939 р., але виокремлення періоду 22 червня 1941 р. – 9 травня 1945 р. як часу, коли, внаслідок нападу Німеччини на територію Радянського Союзу, Друга світова війна стала війною «визвольною, справедливою, Вітчизняною» (Легасова, 1999, с. 9).

Водночас під впливом публічних дискусій кінця 1990 – початку 2000-х рр., музейний колектив щоразу більше усвідомлював нові виклики – необхідність представлення трагедії інших народів на території України (в 2001 р. Музей спільно із Загальноукраїнським Єврейським Конгресом організували виставку про трагедію в Бабиному яру (Ільге, 2006, с. 15), потребу опрацювання проблем боротьби УПА проти Червоної Армії, Волинської трагедії 1943 р., повоєнних сталінських репресій. Названі аспекти у жодний спосіб не були висвітлені на виставках «Національного музею історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У виданому 2013 р. путівнику, музейна експозиція була описана так: «Документальні і реліквійні матеріали достовірно показують початок Великої Вітчизняної війни, зокрема: катастрофічні для Червоної армії оборонні бої, відступ, втрати, героїзм і трагедію народу. (...) Експозиція свідчить про антилюдські плани і цілі нацизму, показує злочини гітлерівців проти мирних мешканців, злодійства щодо військовополонених, переконливо підкреслює подвиг Червоної армії, її всевітньо-історичне значення» (Фомина & Филатова, 2013, с. 17).

Важливі зміни в інституції культури відбулися у рамках декомунізаційних змін української публічної простору, коли в 2015 р. з назви Музею прибрано радянську ідеологічну конструкцію «Велика вітчизняна війна» і замінено на «Друга світова війна». Працівники «Національного музею історії України в Другій світовій війні» (нова назва інституції від 2015 р.) розпочали змінювати головну експозицію відповідно до принципів україноцентризму, проявом чого є нова періодизація війни («Україноцентричність головної експозиції», 2017). Запропонована Українським інститутом національної пам'яті періодизація Другої світової війни відображена в назвах залів, доповнених «українськими» вітринами.

Термінологічно запроваджено нові назви: «німецько-радянська війна» замість «Велика вітчизняна війна», або «вигнання з України нацистських окупантів» замість «визволення України від фашистських загарбників» («Методичні матеріали», 2015). Після російської агресії в Україні, Музей ініціював низку проєктів, пов'язаних з бойовими діями у східних областях України. На території Меморіального комплексу виставлено трофеї – російську бойову техніку. Музей як культурна інституція стає частиною сучасного українського переказу: перед оглядом головної експозиції відвідувачі потрапляють на виставку «На лінії вогню», підготовлену в рамках проєкту «Український схід», приуроченого до Дня героїв Небесної сотні і «присвяченого звитязі та жертвовності патріотів України, які наразі на східних теренах нашої держави відстоюють її суверенітет та територіальну цілісність» («Національний музей історії України», 2020).

З одного боку, музей розвивається в традиційному напрямі представлення української національної перспективи Другої світової війни, подібно як московський «Центральный музей Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» славить «російський і радянський тріумф над Рейхом», чи ново-орлеанський «The National World Museum» представляє американський досвід війни. З іншого – київський музей показує те, як «увічнення війни змінюється під впливом актуальних подій, і одночасно як важко змінити попередні уявлення про неї» (Machcewicz, 2017, s. 75–76).

Аналізуючи музейно-виставковий простір України, дослідники Іван Хома та Василь Банах визначили десять головних ідейно-сміслових наративів, присутніх у ньому: радянський, російський, імперський, колоніальний, національний, державницький, локальний, ліберальний та позитивістський (Шермукшніте та ін., 2019, с. 117–136). Народньо-націоналістична інтерпретація періоду 1939–1953 рр. як періоду жертвовної боротьби за державність залишалася окремим різновидом української «поділеної пам'яті» (Гриневич, 2005). Її антирадянський і націоналістичний зміст культивували українські суспільно-політичні діячі і комбатанти на еміграції, а також значна частина мешканців західноукраїнських областей. На початку 1990-х рр. тут запроваджено національну топографію як антитезу радянській культурі пам'яті (Wilfried, 2006, p. 56). Через інтерпретацію історії ОУН і УПА, а також

делегітимізацію міфу «Великої вітчизняної війни» частина українських еліт сформувала нове інтегральне бачення української історії. Відтак з початком 1990-х рр. в Західній Україні домінували «націоналістичні пам'ятники і музеї, присвячені героям ОУН і УПА, а також іншим подіям ХХ ст., засадничим для візії «національної історії» (Ільге, 2006 с. 15). Наприклад, у карпатському містечку Яремче утворений наприкінці 1960-х рр. Музей партизанської слави ім. Ковпака у 1993 р. перетворено на Карпатський крайовий музей визвольних змагань. Згодом у 2007 р. музей перейменовано на Яремчанський музей етнографії та екології Карпатського краю.

У Львові, місті яке мало особливе значення для конструювання націоналістичного міфу (велика частина діячів була пов'язана з містом, тут 22 червня 1941 р. проголошено Акт відновлення Української Самостійної Соборної Держави), музейні зміни настали одразу після 1991 р. 1993 р. у Львівському історичному музеї утворено Відділ історії визвольних змагань України, співробітники якого «збирали музейні предмети та готували науково-методичне підґрунтя для відображення музейними засобами основних етапів національного державотворення» (Бойко, 2017, с. 338). Водночас діяльність колективу відділу була спрямована на організацію окремого музею, присвяченою «визвольній боротьбі» українського народу. Ініціатива утворення музею передбачала висвітлення «жертвовного і героїчного шляху української нації до здобуття власної держави» через представлення «історії української державності від початку ХХ ст. – від перших формувань УСС – і до Акту проголошення незалежності України у 1991 році» (Архів КЗ ЛОР «ЛІМ», Концепція, 2008, арк. 1). Подібно до київського музею, львівський теж мав військово-історичних характер з наголосом на українському військовому визвольному чині.

У 2004 р. рішенням Львівської міської ради майбутньому музею надано в оренду на 50 років будинок на вул. Лисенка, 23а, пам'ятку архітектури, збудовану в 1789 р. на потреби львівського Куркового братства. Після Другої світової війни будинок належав Ансамблю пісні і танцю Прикарпатського військового округу Червоної Армії. Після ремонту в залах палацу за проектом українського художника Ореста Скопа відкрито постійно діючу музейну

експозицію. Варто додати, що значна частина експонованих пам'яток була переказана Львівському історичному музею у 1940–1945 рр. після ліквідації Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а також зібрана співробітниками у 1994–2012 рр.

Музей визвольної боротьби України урочисто відкрито 14 жовтня 2012 р., в символічну дату для українського календаря пам'яті – день утворення Української Повстанської Армії, від 2014 р. державне свято – День захисника України. Головним мотивом постійної експозиції є розповідь про чинну боротьбу проти окупантів: «Пам'ятки експозиції Відділу допомагають відвідувачам краще зрозуміти складні і трагічні сторінки нашої історії, ту жертвовність кращих синів та дочок нашої нації, які, незважаючи на всі перешкоди, боролись, гинули, але не встали на коліна перед ворогом і здобули Українську Державу» («Музей визвольної боротьби України», 2020).

Музей був збудований за тематико-хронологічним принципом, тому події ХХ ст. тісно пов'язані із діяльністю українських незалежницьких інституцій. Про початок Другої світової війни йдеться в залі «Діяльність УВО і ОУН в міжвоєнний період», де показано процес «приєднання західноукраїнських земель до СРСР, головні репресії НКВД проти цивільного населення та українських незалежницьких сил Західної України» (Архів КЗ ЛОР «ЛІМ», Тематико-експозиційний план, арк. 68). Головним мотивом періоду Другої світової війни є частина експозиції, присвячена діяльності Української Повстанської Армії. З допомогою оригінальних артефактів (головно зброї, фотографій), а також фотокопій документів показано утворення військової формації, її організаційну структуру, видавничу діяльність, систему нагород, діяльність медичної служби. На думку авторів концепції музею, «експозиційна лінія демонструє ментальні традиції українців – воїнів УПА» (Архів КЗ ЛОР «ЛІМ», Тематико-експозиційний план, арк. 1). У подібному дискурсі показано історію 14 дивізії гренадерів Ваффен СС «Галичина» – I Української дивізії Української національної армії і її головний бій проти Червоної Армії під Бродами в липні 1944 р.

Хоча після 2014 р. львівський Музей визвольної боротьби України не змінив провідного наративу, а навпаки, залишився в

головному суспільно-політичному нурті, його виставкова діяльність скерована значною мірою на вшанування останніх подій – Революції гідності 2013–2014 рр. і її героїв – Небесної Сотні. Останнім подібним проектом Музею разом з Львівською обласною державною адміністрацією є серія заходів під назвою «День народження героя Небесної сотні» та ціла низка тимчасових виставок, присвячених актуальним суспільно-політичним подіям.

Інституційна пам'ять про репресії 1939–1953 рр. отримала розвиток у діяльності Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», відкритого 2009 р. як «меморіал для наступних поколінь не як нагадування трагедії, а як символ незламності визвольної боротьби українців» («Національний музей-меморіал жертв», 2020). На місці львівського гетто (1941–1943) та пересильної тюрми № 25 (1944–1955) створюється музейний комплекс «Територія терору» для «опрацювання, збереження та передачі досвіду про тоталітарне минуле; пояснення механізмів функціонування тоталітарних ідеологій для розвитку історичної свідомості суспільства» («Музей «Територія Терору», 2020). Обидва музеї як місця пам'яті також будують свої наративи навколо ключової події – Другої світової війни. Львівське гетто не випадково є складовою частиною музейного комплексу, адже, як зауважив Джей Вінтер, саме пам'ять про Голокост дала поштовх до поширення масових практик комеморації жертв воєн, конфліктів, репресій ХХ ст. (Winter, 2007, p. 365).

Хоча розпад СРСР призвів до послаблення контролю і державної цензури над культурною діяльністю та до формування нових інтерпретацій історичного минулого, «нова дійсність не була повністю позбавленою зовнішнього впливу. Завжди залишався тиск нових сил – медій, ринкового споживачтва, а також політики пам'яті, реалізованої, що треба підкреслити, різними інституціями, пов'язаними з апаратом державної влади» (Zubrzycki, 2014, s. 24). Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» відкритий у будинку в'язниці (в міжвоєнній Польщі тюрма IV відділення Головної комендатури державної поліції; під час німецької окупації – слідча в'язниця гестапо, а у 1939–1941 рр. та 1944–1991 рр. – В'язниця № 1 та слідчий ізолятор НКВС (НКДБ)–МДБ–КДБ СРСР) неодноразово ставав у центрі процесів політичної інструменталізації

історії. Вже відкриття першої черги Музею отримало міжнародний розголос, коли тодішній голова СБУ Валентин Наливайченко у своїй промові «поставив в один ряд минулих господарів будинку: службовців польської кримінальної поліції, советського НКВС–МДБ–КГБ і німецького гестапо, таким чином прирівнявши всі три режими» (Павлишин, 2010). Майже через десятиліття в листопаді 2017 р. інтерпретація «окупації Західної України Польщею у 1918 році» завадила представнику консервативного уряду Республіки Польща, міністрові закордонних справ Вітольдові Ващиковському відвідати «Тюрму на Лонцького» («Польський міністр Ващиковський», 2017).

Польський історик Анджей Новак першою умовою успішної державної політики пам'яті назвав безперешкодну можливість пошуку історичної правди, тобто отримання якомога повнішого доступу до історичних документів, зокрема радянського періоду («Andrzej Nowak», 2015). Парадоксом українського розрахунку з радянським минулим стали слідчі дії Служби безпеки України щодо директора «Тюрми на Лонцького» Руслана Забілого та його колег-істориків у вересні 2011 р. Звинувачення у намірах розголошення державної таємниці та переслідування за професійну діяльність стали частиною повернення до політичних і наукових традицій радянського наративу. З іншого боку, тиск державного апарату на музейні інституції, зміна їх керівників з волі профільних міністрів стала частиною політичної культури і в сусідній Польщі, наприклад, у випадках Музею Другої світової війни в Гданську чи Музею історії польських євреїв «POLIN».

Ще однією особливістю музеїв «Територія терору» та «Тюрма на Лонцького» є їх автентичність як місць пам'яті «про тоталітарне минуле» і водночас освітніх платформ, створених для «пояснення механізмів функціонування тоталітарних ідеологій для розвитку історичної свідомості суспільства» («Музей «Територія Терору», 2020). Формування колективної пам'яті українського народу в процесі співпереживання трагедії понад двохсот тисяч євреїв – жертв нацистської окупації чи понад п'ятсот тисяч в'язнів пересильної тюрми № 25 є важливою ознакою інтеграції у європейський комеморативний простір.

Висновки. Трагедія українського народу середини ХХ ст., зумовлена світовою війною, репресивною політикою радянського

та нацистського тоталітарних режимів, сьогодні представлена трьома видами колективної пам'яті: індивідуальною, комунікативною, культурною. Поряд з бібліотеками, архівами, важливими агентами культурної пам'яті є музеї – культурні інституції, покликані репрезентувати історичне минуле через науково-просвітницьку та виставкову діяльність.

Багатолітній період «вимушеного забуття», а також агресивна антиукраїнська політика пам'яті Радянського Союзу залишили по собі гібридні історичні наративи про місце репресивної політики 1939–1953 рр. в українській історії. У перші десятиліття незалежності України радянська ідеологічна спадщина відображалася у діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Її ознаками були інструменталізація досвіду війни під впливом актуальних політичних подій, несміливі спроби антропологізації війни. Сучасний «Національний музей історії України в Другій світовій війні» від часу утворення в 1974 р. і до сьогодні пройшов дві «нарративні зміни» – першу «лагодження радянської розповіді» в середині 1990-х рр., і другу – «україноцентричної антропологізації нарративу» після 2015 р. Останні зміни надалі тривають і є доказом «важкості переосмислення дотихчасових уявлень про війну».

Відмінний мнемонічний нарратив представляли музеї західної частини України. Відмова від імперсько-радянських зразків одразу після проголошення незалежності, формування колективної свідомості українців як противаги російській загрози, консолідація навколо історичних травм та пошуки шляхів її подолання була притаманна трьом львівським музеям, створеним на початку ХХІ ст.: Музею визвольної боротьби України, Національному музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейному комплексу «Територія терору».

Важливою суспільною та науковою проблемою залишається трансформація нарративів українських музейних інституцій після Революції Гідності 2013–2014 рр. та початку російсько-української війни. Аналіз місця історичних інтерпретацій в формуванні сучасних українських політик пам'яті є актуальним та перспективним викликом для історичної науки.

Джерела та література

- Артёмов, О.С., & Коваль, М.В. (1994). Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». *Український історичний журнал*, 6, 150–151.
- Архів КЗ ЛОР «ЛІМ» – Архів Комунального закладу Львівської обласної ради «Львівський історичний музей».
- Бойко, В. (2017). Історія ЗУНР у Музеї визвольної боротьби України. О. Роман (Ред.), *Наукові записки Львівського історичного музею*, 17, 331–341.
- Гриневич, В. (2005). Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Неприкосновенный запас*, 2. Взято з <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/raskolotaya-pamyat-vtoraya-mirovaya-vojna-v-istoricheskom-soznanii-ukrainskogo-obshhestva.html>.
- Їльге, В. (2006). Змагання жертв. *Критика*, 5, 14–17.
- Легасова, Л.В. (1999). Головна експозиція Меморіалу: від концепції до втілення. *Музей війни народної: зб. наук. ст. (с. 5–14)*. Київ: Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років.
- Мемориал над Днепром: Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов»*. (1985). Киев: Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.
- Методичні матеріали до відзначення Дня пам'яті та примирення та 70-ї річниці дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (8–9 травня 2015 р.)*. (2015). Взято з <https://old.uinp.gov.ua/news/metodichni-materiali-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem>.
- Музей «Територія Терору»: місія*. (2020). Взято з <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/mission-statement/>.
- Музей визвольної боротьби України*. (2020). Взято з <http://www.lhm.lviv.ua/location/liberation.html>.
- Музей війни народної: зб. наук. ст. (1999)*. Київ: Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років.
- Національний музей історії України у Другій світовій війні. Архів виставок*. (2020). Взято з https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/past_exhibitions/.
- Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»: місія*. (2020). Взято з <http://www.lonckoho.lviv.ua/muzej/misiya>.

- Павлишин, А.** (2010). Історія однієї в'язниці. Тюрма на Лонцького: чиєї правди більше? *Український тиждень*, 39. Взято з <https://web.archive.org/web/20170104054551/http://tyzhden.ua/Publication/7425>.
- Подвигу жить в веках. Торжественное открытие в городе-герое Киеве мемориального комплекса «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» 9 мая 1981 года.* (1981). Киев: Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.
- Польський міністр Ващиковський відмовився відвідати «Тюрму на Лонцького» у Львові.* (2017). Взято з <https://www.istpravda.com.ua/short/5a005f8361703/>.
- Портнов, А.** (2010). *Упражнения с историей по-украински*. Москва: ОГИ; Полит.ру; Мемориал.
- Пусть на земле торжествует мир! Пребывание Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища Л.И. Брежнева в городе-герое Киеве на торжественном открытии мемориального комплекса 9 мая 1981 г.* (1981). Москва: Политиздат.
- Україноцентричність головної експозиції Національного музею.* (2017). Взято з <https://warmuseum.kiev.ua/ua/projects/method/uacenter.pdf>.
- Фомина, В., & Филатова, Н.** (2013). *Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». Фотоальбом*. Киев: Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.
- Хархун, В.** (2015). Музеї комунізму в контексті польської музеальної політики. *Агора. Вип. 14: Музеї та культурна дипломатія* (с. 16–32).
- Хархун, В.** (2016). Радянська спадщина як об'єкт політики пам'яті в Україні (музейний аспект). *Агора. Вип. 17: 25 років Незалежності України: витоки державотворення* (с. 75–86).
- Шермукшітє, Р., Банах, В., Вербицька, П., Гнідик, І., Конюхов, С., Кулявічюс, С. та ін.** (2019). *У лабіринтах наративів: досвід музеїв Литви і України*: кол. моногр. Vilnius: Vilnius University Press.
- Andrzej Nowak o polityce historycznej.* (2015, 28 listopada). Pobrane z https://www.youtube.com/watch?v=-Z_9L4fE8mA.
- Assmann, J.** (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bugumił, Z.** (2011). Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 149–170.

- Bugumil, Z., & Wawrzyniak, J.** (2010). Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 3–21.
- Folga-Januszewska, D., & Kowal, P.** (2019). Definicja muzeum narracyjnego. P. Kowal & K. Wolska-Pabian (Red.), *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* (s. 49–50). Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas.
- Kavanagh, G.** (1990). *History Curatorship*. London: Leicester University Press.
- Kobielska, M.** (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo.
- Korzeniewski, B.** (2015). Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. J. Kałużny, A. Korzeniewska, & B. Korzeniewski (Red.), *Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015)* (s. 105–138). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej.
- Machcewicz, P.** (2017). *Muzeum*. Kraków: Znak.
- Saryusz-Wolska, M.** (2014). Pamięć kulturowa. M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (s. 337–338). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Wilfried, J.** (2006). The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1, 50–81.
- Winter, J.** (2007). The Generation of Memory: Reflections on the «Memory Boom» in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, 363–397.
- Wolff-Powęska, A.** (2005). Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów. *Przegląd Zachodni*, 2, 3–40.
- Zubrzycki, G.** (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. R. Kostro, K. Wóycicki, & M. Wysocki (Red.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* (s. 13–25). Warszawa: Muzeum Historii Polski.
- Żychlińska, M.** (2013). Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. A. Szpociński (Red.), *Przeszłość w dyskursie publicznym* (s. 39–55). Warszawa: Collegium Civitas; Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

References

- Artomov, O.S., & Koval, M.V.** (1994). Nova ekspozytsiia memorialnoho kompleksu «Ukrainskyi derzhavnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rr.» [New exposition of the memorial complex "Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945"]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 150–151 [in Ukrainian].
- Arkhiv KZ LOR «LIM» – Arkhiv Komunalnoho zakladu Lvivskoi oblasnoi rady «Lvivskyi istorychnyi muzei» [Archive of the Municipal Institution of the Lviv Regional Council "Lviv Historical Museum"] [in Ukrainian].
- Boiko, V.** (2017). Istoriiia ZUNR u Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy [History of the Western Ukrainian People's Republic in the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine]. In O. Roman (Ed.), *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu – Proceedings of the Lviv Historical Museum*, 17, 331–341 [in Ukrainian].
- Grinevich, V.** (2005). Raskolotaya pamyat: Vtoraya mirovaya voyna v istoricheskom soznanii ukrainskogo obshchestva [Shattered Memory: World War II in the Historical Consciousness of Ukrainian Society]. *Neprikosnovennyi zapas – Inviolable Reserve*, 2. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/raskolotaya-pamyat-vtoraya-mirovaya-vojna-v-istoricheskom-soznanii-ukrainskogo-obshchestva.html> [in Russian].
- Yilhe, V.** (2006). Zmahannia zherty [Victims competition]. *Krytyka – Critics*, 5, 14–17 [in Ukrainian].
- Lehasova, L.V.** (1999). Holovna ekspozytsiia Memorialu: vid kontseptsii do vilennia [The main exposition of the Memorial: from concept to realization]. *Muzei viiny narodnoi – People's War Museum* (pp. 5–14). Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Velykoi vitchyznianoï viiny 1941–1945 rokiv [in Ukrainian].
- Memorial nad Dneprom: putevoditel po memorialnomu kompleksu «Ukrainskyi gosudarstvennyi muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov»* [Memorial over the Dnieper: A guide to the memorial complex "Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945"]. (1985). Kiev: Ukrainskyi gosudarstvennyi muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov [in Russian].
- Metodychni materialy do vidznachennia Dnia pamiaty ta prymyrennia ta 70-yi richnytsi dnia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini (8–9 travnia 2015 r.)* [Methodical materials to celebration of the Day of Remembrance and Reconciliation and the 70th Anniversary of the Victory over Nazism in the World War II (8–9 of May, 2015)]. (2015).

- Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/metodichni-materiali-dovidnachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem> [in Ukrainian].
- Muzei «Terytorii Teroru»: misiia* [Museum «Territory of Terror»: mission]. (2020). Retrieved from <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/mission-statement/> [in Ukrainian].
- Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy* [Museum of the Liberation Struggle of Ukraine]. (2020). Retrieved from <http://www.lhm.lviv.ua/location/liberation.html> [in Ukrainian].
- Muzei viiny narodnoi* [Museum of the People's War]. (1999). Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Velykoi vitchyznianoi viiny 1941–1945 rokiv [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Arkhiv vystavok* [National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Exhibition archive]. (2020). Retrieved from https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/past_exhibitions/ [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei-memorial zhertv okupatsiinykh rezhymiv «Tiumra na Lontskoho»: misiia* [The National Museum-Memorial of Victims of the Occupation Regimes "The Prison on Łącki Street": mission]. (2020). Retrieved from <http://www.lonckoho.lviv.ua/muzej/misiya> [in Ukrainian].
- Pavlyshyn, A.** (2010). Istoriiia odniiiei viaznytsi. Tiumra na Lontskoho: chyiei pravdy bilshhe? [The story of one prison. The Prison on Łącki Street: Whose Truth Is More?]. *Ukrainskyi tyzhden – Ukrainian week*, 39. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20170104054551/http://tyzhden.ua/Publication/7425> [in Ukrainian].
- Podvig zhit v vekakh. Torzhestvennoe otkrytie v gorode-geroe Kieve memorialnogo kompleksa «Ukrainskiy gosudarstvennyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov» 9 maya 1981 goda* [The deed will live for ages. The solemn opening of the memorial complex "Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945" in the hero-city of Kiev on May 9, 1981]. (1981). Kiev: Ukrainskiy gosudarstvennyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov [in Russian].
- Polyskiy ministr Vashchykovskiy vidmovyvsia vidvidaty «Tiumru na Lontskoho» u Lvovi* [Polish Minister Vashchykovsky refused to visit the Lontsky Prison in Lviv]. (2017). Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/short/5a005f8361703/> [in Ukrainian].
- Portnov, A.** (2010). *Uprazhneniya s istoriey po-ukrainski* [Exercises with history in Ukrainian]. Moskva: OGI; Polit.ru; Memorial [in Russian].

- Pust na zemle torzhestvuet mir! Prebyvanie Generalnogo sekretarya TsK KPSS, Predsedatelya Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR tovarishcha L.I. Brezhneva v gorode-geroe Kieve na torzhestvennom otkrytii memorialnogo kompleksa 9 maya 1981 g.* [May peace prevail on Earth! Stay of the General Secretary of the Central Committee of the CPSU, Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR Comrade Leonid Brezhnev in the hero-city of Kiev at the opening ceremony of the memorial complex on May 9, 1981]. (1981). Moskva: Politizdat [in Russian].
- Ukrainotsentrychnist holovnoi ekspozitsii Natsionalnoho muzeiu [Ukrainocentricity of the main exposition of the National Museum].* (2017). Retrieved from <https://warmuseum.kiev.ua/ua/projects/method/uacenter.pdf> [in Ukrainian].
- Fomina, V., & Filatova, N.** (2013). *Memorialnyy kompleks «Natsionalnyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov».* Fotoalbum [Memorial complex "National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945". Photo album]. Kiev: Natsionalnyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov [in Russian].
- Kharkhun, V.** (2015). *Muzei komunizmu v konteksti polskoi muzealnoi polityky* [Museums of Communism in the Context of Polish Museum Policy]. *Ahora. Vol. 14: Muzei ta kulturna dyplomatiia – Agora. Vol. 14: Museums and cultural diplomacy* (pp. 16–32) [in Ukrainian].
- Kharkhun, V.** (2016). *Radianska spadshchyna yak ob'iekt polityky pamiaty v Ukraini (muzeinyi aspekt)* [Soviet heritage as an object of memory policy in Ukraine (museum aspect)]. *Ahora. Vol. 17: 25 rokiv Nezalezhnosti Ukrainy: vytyky derzhavotvorennia – Agora. Vol. 17: 25 years of Ukraine's independence: the origins of state formation* (pp. 75–86) [in Ukrainian].
- Shermukshnitie, R., Banakh, V., Verbytska, P., Hnidyk, I., Koniukhov, S., Kuliavichius, C. et al.** (2019). *U labiryntakh naratyviv: dosvid muzeiv Lytvy i Ukrainy* [In the labyrinths of narratives: the experience of museums in Lithuania and Ukraine]. Vilnius: Vilnius University Press [in Ukrainian].
- Andrzej Nowak o polityce historycznej [Andrzej Nowak on historical politics].* (2015). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=Z_9L4fE8mA [in Polish].
- Assmann, J.** (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych* [Cultural memory. Writing, remembering and political identity in ancient civilizations]. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

- Bugumił, Z.** (2011). Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych [A place of remembrance versus a simulation of the past – World War II at historical exhibitions]. *Kultura i Społeczeństwo – Culture and Society*, 4, 149–170 [in Polish].
- Bugumił, Z., & Wawrzyniak, J.** (2010). Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna [Destruction narratives. War trauma in the city museums of St. Petersburg, Warsaw and Dresden]. *Kultura i Społeczeństwo – Culture and Society*, 4, 3–21 [in Polish].
- Folga-Januszewska, D., & Kowal, P.** (2019). Definicja muzeum narracyjnego [Definition of a narrative museum]. In P. Kowal, K. Wolska-Pabian (Ed.), *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych – Museum and Change. The fate of narrative museums* (pp. 49–50). Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas [in Polish].
- Kavanagh, G.** (1990). *History Curatorship*. London: Leicester University Press.
- Kobielska, M.** (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny [Polish culture of remembrance in the 21st century: dominants. The Katyn massacre, the Warsaw Uprising and martial law]*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo [in Polish].
- Korzeniewski, B.** (2015). Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989 [Changes in the image of the Second World War in Polish museums after 1989]. In J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski (Eds.), *Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015) – World War II in Cultural Memory in Poland and Germany: 70 Years Later (1945–2015)* (pp. 105–138). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej [in Polish].
- Machcewicz, P.** (2017). *Muzeum [Museum]*. Kraków: Znak [in Polish].
- Saryusz-Wolska, M.** (2014). Pamięć kulturowa [Cultural memory]. In M. Saryusz-Wolska, & R. Traba. (Ed.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci – Modi memorandi. Lexicon of the culture of remembrance* (pp. 337–338). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR [in Polish].
- Wilfried, J.** (2006). The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1, 50–81.

- Winter, J.** (2007). The Generation of Memory: Reflections on the «Memory Boom» in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, 363–397.
- Wolff-Powęska, A.** (2005). Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów [Winners and losers. World War II in the collective memory of nations]. *Przegląd Zachodni – Western Review*, 2, 3–40 [in Polish].
- Zubrzycki, G.** (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów [Between history, common memory and national mythology: challenges and opportunities for contemporary museums]. In R. Kostro, K. Wóycicki, & M. Wysocki (Eds.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości – History of Poland anew. New narratives of history and museum representations of the past* (pp. 13–25). Warszawa: Muzeum Historii Polski [in Polish].
- Żychlińska, M.** (2013). Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego [Heroes among the ruins. The Romantic Code as the Foundation of Polish Historical Policy on the Example of the Warsaw Uprising Museum]. In A. Szpociński (Ed.), *Przeszłość w dyskursie publicznym – The past in public discourse* (pp. 39–55). Warszawa: Collegium Civitas; Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 08.09.2020 р.

УДК 94:159.953(477): 37.035(477)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215325

Ірина ТИМКІВ

кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії та суспільних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, індекс 46027 (irinavasiruk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9676-9572>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3918167/iryna-tymkiv/>

Бібліографічний опис статті: Тимків, І. (2020). Прагматичні концептуалізації історичної пам'яті у проблемному полі політичного виховання. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 371–382. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215325>.

ПРАГМАТИЧНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Анотація. *Мета статті* – окреслити функціональний потенціал історичної пам'яті та проаналізувати її роль у практиках і стратегіях політичного виховання молоді. **Методологічною основою дослідження** слугують провідні принципи наукового пізнання: науковості, системності, історизму та плюралізму. Статтю виконано із використанням таких методів, як проблемно-хронологічний, системно-структурний, логіко-аналітичний, емпірико-теоретичний. **Наукова новизна.** Доведено, що звернення до історичної пам'яті може стати дієвим інструментом політичної освіти та виховання молоді, однак воно безпосередньо залежить від цілей, які ставлять перед собою держава і влада. **Висновки.** Визначено особливості політичного виховання в Україні й проаналізовано вплив на цей процес основних компонентів історичної пам'яті, її соціокультурний і духовний простір. Процес політичного виховання багатогранний за метою, завданнями,

© Ірина Тимків, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

змістовим наповненням, формами, методами і прийомами. Здійснення політичного виховання із врахуванням прагматизму історичної пам'яті як його актуального складника вимагає оновлення змісту і методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін та створення у державі системи політичної освіти і виховання. Ключовими рисами історичної пам'яті, що розкривають її прагматичні концептуалізації, визначено емоційну забарвленість та вибірковість. Прагматична зорієнтованість історичної пам'яті визначає вибір чинних історичних осіб та подій. У такий спосіб героями національно-державницької версії історії стають персоналії, які є своєрідними символами становлення і утвердження державності.

Ключові слова: історична пам'ять; політичне виховання; освіта; молодь; політика.

Iryna TYMKIV

PhD (Philosophy), Lecturer, Department of Philosophy and Social Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2 Maksym Kryvonis Str., Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (irinavasiruk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9676-9572>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3918167/iryna-tymkiv/>

To cite this article: Tymkiv, I. (2020). *Prahmatychni kontseptualizatsii istorychnoi pam'iaty u problemnomu poli politychnoho vykhovannia* [Pragmatic conceptualizations of historical memory in the problem field of political education]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46*, 371–382. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215325> [in Ukrainian].

PRAGMATIC CONCEPTUALIZATIONS OF HISTORICAL MEMORY IN THE PROBLEM FIELD OF POLITICAL EDUCATION

Summary. *The purpose of the article is to outline the functional potential of historical memory and analyze its role in the practices and strategies of political education of youth. The methodological basis of research serve as key principles of scientific knowledge: scientific,*

*systematic, historical and pluralism. The article uses such methods as: problem-chronological, systemic and structural, logical and analytical, empirical and theoretical. **The scientific novelty.** It has been proved that recourse to historical memory can be an effective tool for political education and upbringing of young people, but it directly depends on the goals set by the state and government. **Conclusions.** The article identifies the features of political education in Ukraine and analyzes the impact on this process of the main components of historical memory, its socio-cultural and spiritual space. The process of political education is multifaceted in purpose, objectives, content, forms, methods and techniques. The implementation of political education, taking into account the pragmatism of historical memory as its relevant component, requires updating the content and methods of studying social sciences and humanities and creating a system of political education and upbringing in the state. Among the characteristic features of historical memory that determine its pragmatic conceptualizations are its emotional coloration and selectivity. The pragmatic orientation of historical memory determines the choice of current historical figures and events. In this way, the heroes of the national-state version of history are personalities who are a kind of symbols of the formation and establishment of statehood.*

Key words: *historical memory; political education; education; youth; politics.*

Постановка проблеми. Вивчення окремих аспектів функціонування історичної пам'яті, її функцій, особливостей, реалізації комеморативної політики різними державами ще з ХХ ст. не втрачають актуальності. У сучасному соціумі спостерігається низка маніпуляцій з історичною та колективною пам'яттю, яку часто використовують як засіб для здійснення політичних маніпуляцій, легітимації чи делегітимації. Цим зумовлена потреба ґрунтовного теоретичного вивчення і практичного впровадження ефективної стратегії політичного виховання молоді, один з ключових елементів якого – історична пам'ять.

Аналіз основних досліджень. В українському науковому дискурсі історична пам'ять розглядається у філософських, психолого-педагогічних, політичних, соціологічних та історичних контекстах. Серед фундаментальних теоретичних напрацювань виокремлено праці, присвячені проблемам виховання (у тому числі політичного). Це дослідження К.-О. Апеля, В. Андрущенка, В. Сухомлинського, Г. Ващенко, В. Бега, Ю. Габермаса, Дж. Дьюї,

Н. Лумана, М. Михальченка, В. Масненко, М. Пролесєва, І. Радіонової, Г. Онкович, К. Ясперса, О. Вишневецького, В. Кременя, Б. Буяка, С. Рябова, Л. Стародубцевої та ін.

Аналіз проблеми історичної пам'яті у навчальних та виховних практиках політичного виховання вимагає звернення до проблем філософсько-педагогічної антропології (Ф. Анкерсміт, Т. Адорно, Г. Гадамер, М. Гайдеггер, К. Ясперс, В. Андрищенко, М. Култаєва, М. Михальченко та ін.).

XX ст. актуалізувало дослідження проблем історичної/колективної/соціальної/культурної пам'яті. Зокрема А. Бергсон, Е. Дюркгейм та М. Хальбвакс започаткували теорію пам'яті. Подальшого вивчення проблеми пам'яті набули у Т. Адорно, Ф. Йейтс, М. Фуко, П. Нора, П. Рікера, П. Хаттона, Я. Ассмана, П. Коннертона, Й. Рюзена, Р. Козеллека, Б. Шацької, А. Ассман, Ж. Мінка, М. Барга, Л. Репніної, І. Савельєвої, М. Румянцевої, Ж. Тощенко та ін.

Проблема формування та функціонування історичної пам'яті перебуває у полі студій сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих центрів, таких як: Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, Г. Корж, В. Жадько, А. Киридон, І. Гирич, С. Єкельчик, В. Масненко, В. Артюх, О. Смоляр, Ю. Кисла, А. Коник, Л. Нагорна, О. Смоляр, В. Степанков, Н. Яковенко, Я. Калакура, О. Бойко, В. Солдатенко, В. В'ятрович, І. Кресіна, О. Фостачук та ін.

Дослідження функціонального потенціалу історичної пам'яті та його реалізації в освітніх і виховних практиках зумовило актуалізацію окремих проблем української історії, що перебували у сфері наукових зацікавлень А. Капелера, Я. Грицака, В. Кременя, В. Лісового, Л. Зашкільняка, Н. Яковенко, І. Гирича, А. Портнова.

Мета статті – окреслити функціональний потенціал історичної пам'яті та проаналізувати її роль у практиках і стратегіях політичного виховання молоді.

Виклад основного матеріалу. Перед сучасною молоддю постає низка запитань щодо формування та структурування політико-ідеологічного простору держави. Зокрема, вони пов'язані із з'ясуванням їхнього ставлення до тих ідеологічних цінностей, які представляються суб'єктами політичного процесу, формування

політичних і ідеологічних пріоритетів, уявлень про конкретні цілі в контексті політичних відносин, способів та засобів їхнього досягнення.

Філософська система кожної історичної епохи висуває свій оригінальний чи актуальний уже знаний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховний ідеал (Буюк, 2012, с. 51). Як зазначав О. Вишневський (2008): «...через десять років життя ставитиме до українця зовсім інші вимоги, ніж ті, які ставило донедавна і до яких наша виховна традиція пристосувалася» (с. 566). Політичне виховання має враховувати особливості кожного з етапів суспільного розвитку і його сучасні виклики.

На сьогодні розроблено широкий спектр теорій виховання: персоналістичні, академічні (традиціоналістські, класичні, загальні), соціальні, спіритуалістичні (метафізичні), соціокогнітивні, психокогнітивні, технологічні (техносистемні та системні) (за О. Сухомлинською).

Понятійно-категоріальне визначення «політичного виховання» має методологічний характер і виступає актуальним завданням сучасної освітньої та виховної системи. Проблеми з дефініюванням пов'язані із багатозначністю визначення «виховання», яке лежить в його основі і може розглядатися і в контексті педагогічної діяльності, і як явище суспільного життя, пов'язане із соціальною адаптацією.

Особливості політичного виховання полягають у тому, що воно є двостороннім процесом і буде продуктивним лише за умови неперервної постійної взаємодії. Процес виховання – багатогранний за завданнями, змістом, формами, методами і прийомами.

Видатний педагог А. Макаренко писав: «Я під метою виховання розумію програму людської особистості, програму людського характеру, при цьому в поняття «характер» я вкладаю весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів та внутрішньої переконливості, і політичне виховання, і знання – абсолютно всю картину людської особистості; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати програму людської особистості, до якої повинні прагнути» (Макаренко, 1990). Педагог відносив до основних принципів виховання повагу і вимогливість, щирість і відкритість, принциповість, турботливість і уважність,

знання, вправи, загартування, працю, колектив, сім'ю, перше дитинство, кількість любові та міру суворості, дитячі радощі, гру, покарання, заохочення (Севастьянова, 2013, с. 130).

Дослідниця педагогічної спадщини А. Макаренка, О. Севастьянова зауважила: «Кожен викладач, учитель, вихователь завжди повинен пам'ятати, що насамперед йому треба розбудити у своїх вихованців шляхетність і людяність, бажання віддавати людям усе накопичене працею й відшліфоване знанням, виховати в них щедрість душі, вміння бачити все гарне, що зароджується і розквітає в нашому житті і суспільстві» (Севастьянова, 2013, с. 130).

На сьогоднішній день українська молодь перебуває у стані кардинальних політичних змін, що, зі свого боку, призводить до трансформації політичної культури на демократичних засадах в українському суспільстві. Відбувається переоцінка суспільних та культурних цінностей молодими громадянами (Царенко, 2011, с. 111).

Два компоненти у політичному вихованні: раціональний та емоційний – виділяє С. Рябов. Раціональний компонент полягає у передачі потрібної політичної інформації, формуванні певної системи політичних знань. Він втілюється у політичній освіті. Будь-яка політична організація намагається забезпечити необхідний для свого самозбереження та саморозвитку мінімум знань у своїх членів. Унаслідок цього вона змушена створювати свою систему політичної освіти, якою займається будь-яка держава. Через стандарти шкільної та вишівської освіти, засоби масової інформації, що контролюються нею, держава здійснює цілеспрямований вплив на політичну свідомість та поведінку громадян, намагається виробити в них якості, адекватні характеру політичного режиму. Систему державної політичної освіти складають шкільні та вишівські політологічні курси, політичні програми державних теле- і радіокомпаній, політичні рубрики газет і журналів, що контролюються урядом. У структурі політичних партій також діють свої системи політичної освіти, за допомогою яких партійні маси інформуються про цілі та завдання партії, програмні принципи її діяльності, стратегію і тактику. Системи партійної освіти передбачають партійні школи (у тому числі й вищі),

гуртки політичних знань, теоретичні та пропагандистські журнали, газети. Великі партії контролюють теле- і радіоканали або мають на них свої програми.

Емоційний компонент політичного виховання зводиться до вироблення певного ставлення до політичних об'єктів та явищ, він пов'язаний із формуванням сталих емоційних преференцій людей, які часом діють незалежно від свідомості у політичній сфері (Рябов, 1994, с. 167–168).

Дослідники виділяють такі функції політичного виховання, як виховна, освітньо-комунікативна та розвивально-нормативна (Грицай, 2009).

Саме завдяки політичному вихованню особистість засвоює та розвиває характерні для тієї політичної системи, що її оточує, суспільні цінності й моральні засади, правила і норми, звичаї та традиції, які, зазнаючи певних трансформацій, передавалися від покоління до покоління у колективній та історичній пам'яті.

Два підходи у розробці теоретичних і методологічних аспектів у проблемі виховних можливостей історичної пам'яті: традиціоналістський (історична пам'ять – складова нації як етнічної, «природної» спільноти) та конструктивістський (пов'язує об'єктивізацію історичної пам'яті з процесами взаємодії та комунікації багатьох позицій) розглядає Г. Корж (2012).

Осмислення гуманістичного потенціалу історичної пам'яті йшло паралельно з освоєнням величезного масиву знань про людину і набутий нею досвід цивілізованого співжиття. Досить звернутися до класичної гегелівської спадщини, щоб зрозуміти її головний посил: призначення пам'яті – «робити події сучасними», наповнювати прагматичні рефлексії щодо минулого життям сьогодення (Нагорна, 2012, с. 18).

Актуальним при дослідженні концептуалізації історичної пам'яті у проблемному полі політичного виховання буде звернення до аналізу її структури. Зокрема, В. Полянський виділяє такі основні компоненти історичної пам'яті:

- *етноісторична пам'ять* у вигляді спогадів про походження та предків. Осягнення і осмислення минулого народу є одним з вирішальних факторів залучення людини до духовного життя;

- *соціальна пам'ять*, в яку входять уявлення людей про спосіб і рівень життя на різних етапах існування етносу;

- *політична пам'ять*, що включає в себе знання людей про колишні форми державного устрою. Якщо етнос мав свою державність, її становлення і розвиток викликає великий інтерес. Втрата державності з тих чи тих історичних причин тягне за собою хворобливі емоції;

- до *соціокультурної пам'яті* входить широка палітра уявлень індивідів про витоки рідної мови, народний епос, національні традиції і звичаї, про зародження писемності, про моральні і соціальні норми, які утвердилися у певному суспільстві;

- *конфесійна пам'ять*. В її основі – уявлення індивідів про культові обряди минулого і прийняття релігії. У певних умовах на якийсь період часу релігія може висунутися на перший план в етнічну самосвідомість і чинити вирішальний вплив на поведінку людей в позитивному або негативному аспектах.

- *пам'ять про історично сформовані форми спілкування з іншими народами*, про культуру міжнаціонального спілкування. В історичних традиціях і звичаях усіх етносів закладені шанобливе ставлення і терпимість до людей інших національностей і віросповідання. Затвердження цивілізованих відносин між народами відбувається не стихійно. Воно можливе лише в тому випадку, якщо індивіди, а також їхні етнічні лідери зможуть поставити загальнолюдські інтереси вище національних і діяти відповідно до них (Полянський, 1999, с. 16–17).

Структуру соціокультурного та духовного простору національної пам'яті можна репрезентувати як сукупність умовних блоків, серед яких:

- 1) люди, ідеї, наративні комплекси, часописи;
- 2) монументальний/семантичний простір (пам'ятники, архітектура, назви вулиць, парків, площ);
- 3) університети, осередки духовності і культури;
- 4) архіви, бібліотеки, музеї;
- 5) живопис, музика, театр (Буряк, 2012, с. 46).

Морально-етичний виховний потенціал історичної пам'яті визначається такими ціннісними засадами, як гуманізм, демократизм, толерантність, культурна релевантність (Корж, 2012, с. 11).

Для історичної пам'яті характерним є прагматичний аспект. Умотивовано його можна пов'язувати із такими її характеристиками, як емоційна забарвленість та вибірковість. «Кожен чи кожна із нас певною мірою дисциплінує свою пам'ять на кшталт Шерлока Голмса, запам'ятовуючи насамперед те, що, на його чи її власну думку, вкрай важливо для подальшого існування, забуваючи непотрібні для сьогодення і майбуття моменти минулого досвіду. Соціальний запас знання – це не хаотичне нагромадження всього того, що знали дотепер, а впорядкований набір релевантних для сьогодення думок, навичок, умінь, рецептів, ритуалів і практик. Причому це впорядкування пам'яті здійснюють у відповідних інститутах відповідальні за це фахівці» (Кебуладзе, 2013, с. 30).

На думку І. Гирича, шкільна історія ніколи не керувалася, або керувалася лише частково, міркуваннями науковості (науковість і об'єктивність – речі, які далеко не завжди збігаються). Навпаки, вона завжди підпорядковувалася критеріям політичної доцільності виховання підростаючого покоління в дусі, вигідному замовнику – державі або громаді інтелектуалів, яка проектує таку систему історичних цінностей, що дозволить досягти певних політичних цілей (Гирич, 2011, с. 56).

Прагматична зорієнтованість історичної пам'яті, що є невід'ємною складовою політичної освіти і виховання, визначає вибір діючих історичних осіб та подій. У такий спосіб героями національно-державницької версії історії стають персоналії, що є своєрідними символами становлення і утвердження державності. Як зазначає Ю. Ганжуров: «При такому підході головними історичними персоналіями стають передовсім державні та політичні керманічі, діячі науки та культури, а також «народні герої». Так само вирішується доля подій. До основних об'єктів потрапляють ті, що відбивають важливі етапи становлення державності (боротьба за незалежність, національна революція тощо). За такою вибірковістю втрачається неперервність подій. В результаті виклад історії мовою національної пам'яті призводить до відомої «гри з часом»: хронологічні прогалини, пролонгація часу чи його стиснення» (Ганжуров, б.р.).

Як пише В. Кебуладзе, «Ми не маємо пам'ятати все принаймні тому, що існують, так би мовити, офіційні місця пам'яті

(музеї, меморіали, пам'ятники, які самою своєю назвою виказують свою питому функцію) й професійні пригадувачі (історики, бібліотекарі, музеєзнавці тощо)» (Кебуладзе, 2013, с. 30–31). Посилаючись на А. Шюца, автор стверджує, що «добре обізнаний громадянин» має знати не про минуле, а про експертів з минулого, до яких завжди можна звернутися у відповідних інституціях. Одна з головних відмінностей демократичного суспільства від тоталітарного й авторитарного полягає в тім, що в першому ці експерти – справжні науковці, що формують свої наративи в конкуренції з наративами інших інтелектуалів, натомість у тоталітарних й авторитарних суспільствах експерти з історії обслуговують панівний наратив, що легітимує тоталітарну чи авторитарну владу. Такі експерти навіть і не науковці у властивому сенсі, адже вони не відкриті до вільного обговорення власних ідей; це – державні чиновники, що займаються не так наукою, як ідеологією» (Кебуладзе, 2013, с. 31).

Висновки. Таким чином, реалізація завдань політичного виховання із врахуванням прагматизму історичної пам'яті, що є його актуальною складовою, вимагає оновлення змісту, форм, методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін та створення у державі системи політичної освіти і виховання. Звернення до історичної пам'яті може бути дієвим інструментом політичної освіти та виховання молоді, однак мусимо констатувати, що воно перебуває у безпосередньому зв'язку із цілями, що їх ставлять перед собою держава та влада.

Джерела та література

- Буряк, Л.** (2012). Соціокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування. *Національна та історична пам'ять*, 4, 42–51.
- Буяк, Б.** (2012). *Політичне виховання молоді (філософсько-освітній аспект)*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка.
- Вишневський, О.** (2008). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Київ: Знання.
- Ганжуров, Ю.** (б.р.). *До питання актуалізації концептів національної пам'яті*. Взято з <http://www.memory.gov.ua/publication/do-pitannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-pam-yati>.
- Гирич, І.** (2011). *Концептуальні проблеми історії України*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.

- Грицай, С. (2009). *Актуальні проблеми громадсько-політичного виховання*. Взято з http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/11.html.
- Кебуладзе, В. (2013). Пам'ять і забуття. *Філософська думка*, 6, 29–35.
- Корж, Г. (2012). *Історична пам'ять у стратегіях національно-патріотичного виховання*. (Автореф. дис. ... канд. філософ. наук). Харків.
- Макаренко, А. (1990). *О воспитании*. Москва: Политиздат.
- Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Полянський, В. (1999). Историческая память в этническом самосознании народов. *Социс*, 3, 11–20.
- Поснова, Г. (2004). Особливості політичної культури молоді. *Соціальна психологія: Український науковий журнал*, 6, 17–26.
- Рябов, С. (1994). Структура і функції знань про політику. *Політичні питання*, 1, 167–169.
- Севастьянова, О. (2013). Проблема виховання в педагогічній спадщині. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 7 (266), ч. II, 126–132.
- Царенко, О. (2011). Особливості формування політичної свідомості в процесі політичної соціалізації. *Наукові праці. Політологія*, 163 (175), 108–112. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили.

References

- Buriak, L. (2012). Sotsiokulturnyi ta dukhovnyi chasoprostir natsionalnoi pam'iaty: problema strukturuvannya [Socio-cultural and spiritual space-time of national memory: the problem of structuring]. *Natsionalna ta istorychna pam'iat – National and historical memory*, 4, 42–51 [in Ukrainian].
- Buiak, V. (2012). *Politychne vykhovannia molodi (filosofsko-osvitnii aspekt) [Political education of youth (philosophical and educational aspect)]*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka [in Ukrainian].
- Vyshnevskiy, O. (2008). *Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky [Theoretical foundations of modern Ukrainian pedagogy]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Hanzhurov, Yu. (n.d). *Do pytannia aktualizatsii kontseptiv natsionalnoi pam'iaty [To the question of actualization of the concept of national memory]*. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/publication/dopytannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-pam-yati> [in Ukrainian].
- Hurych, I. (2011). *Kontseptualni problemy istorii Ukrainy [Conceptual problems of Ukrainian history]*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].

- Hrytsai, S.** (2009). *Aktualni problemy hromadsko-politychnoho vykhovannia [Current issues of socio-political education]*. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/11.html [in Ukrainian].
- Kebuladze, V.** (2013). Pamiat i zabuttia [Memory and oblivion]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 6, 29–35 [in Ukrainian].
- Korzh, H.** (2012). *Istorychna pamiat u stratehiakh natsionalno-patriotichnoho vykhovannia [Historical memory in the practices and strategies of political education]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Makarenko, A.** (1990). *O vospitanii [About education]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Nahorna, L.** (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]*. Kyiv : IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Polianskyi, V.** (1999). Istoricheskaya pamyat v etnicheskom samosoznanii narodov [Historical memory in the ethnic identity of the people]. *Sotsis – Socis*, 3, 11–20 [in Russian].
- Posnova, H.** (2004). Osoblyvosti politychnoi kultury molodi [Features of political culture of youth]. *Sotsialna psykholohiia: Ukrainskyi naukovyi zhurna – Social psychology: Ukrainian scientific journal*, 6, 17–26 [in Ukrainian].
- Riabov, S.** (1994). Struktura i funktsii znan pro polityku [Structure and functions of policy knowledge]. *Politychni pytannia – Political questions*, 1, 167–169 [in Ukrainian].
- Sevastianova, O.** (2013). Problema vykhovannia v pedahohichnii spadshchyni [The problem of education in the pedagogical heritage]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University*, 7 (266), pt. II, 126–132 [in Ukrainian].
- Tsarenko, O.** (2011). Osoblyvosti formuvannia politychnoi svidomosti v protsesi politychnoi sotsializatsii [Features of the formation of political consciousness in the process of political socialization]. *Naukovi pratsi. Politolohiia – Scientific works. Politology*, 163 (175), 108–112. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyla [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.08.2020 р.

УДК 94:159.953(477):323.28(477.8)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215318

Олена ОХРИМЧУК

кандидат філософських наук, завідувач сектору координації роботи територіальних органів Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах, Український інститут національної пам'яті, вул. Липська, 16, м. Київ, Україна, індекс 01021 (o.okhrimchuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8653-8490>

Бібліографічний опис статті: Охрімчук, О. (2020). Діяльність Українського інституту національної пам'яті з відновлення та збереження пам'яті про радянські репресії у західних областях. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 383–400. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215318>.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ З ВІДНОВЛЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ

Анотація. Мета статті – розкрити і проаналізувати діяльність, яку здійснює Український інститут національної пам'яті щодо відновлення пам'яті про радянські репресії у західних областях у період з 1939 до 1953 р., а також запропонувати заходи для підвищення ефективності цієї роботи. **Методологія дослідження** базується на поєднанні спектру теоретико-методологічних підходів, принципів, методів та прийомів, системності, науковості, авторської об'єктивності, використанні загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення). Емпіричною базою дослідження стали нормативно-правові акти та офіційні звіти і повідомлення Українського інституту національної пам'яті. Загальнонаукові методи дали змогу опрацювати зібрану інформацію для її структурування й отримання висновків про ефективність цієї роботи і шляхи її підвищення. Наукова новизна

© Олена Охрімчук, 2020

статті полягає в тому, що вперше на основі звітів Українського інституту національної пам'яті за 2016–2019 рр. та повідомлень на його офіційній Інтернет-сторінці висвітлено державні заходи з відновлення пам'яті про радянські репресії у західних областях; проаналізовано їх особливості відповідно до напрямів (нормотворчість, декомунізація та реабілітація жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр., популяризація, освіта). **Висновки.** У нинішніх складних умовах дедалі актуальнішою стає проблема осмислення феномена національної пам'яті. В українців вона відзначається амбівалентністю, розбіжними тлумаченнями минулого, не підпорядкованими єдиній ціннісно-смысловій логіці; виразним регіональним виміром суперечностей в осмисленні історії українських земель. Ці чинники використовує у гібридній війні проти України Російська Федерація. Вона маніпулює значною впливовістю радянської ідентичності, яка гальмує укорінення української національної ідентичності, щоб послабити ціннісні підвалини нашої державності. Тому країна потребує національної консолідації і активної гуманітарної політики, зокрема з відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Центральним органом виконавчої влади, який реалізує цю політику, є Український інститут національної пам'яті, який, з-поміж іншого, здійснює низку заходів задля відновлення пам'яті суспільства про радянські репресії у західних областях і має потенціал до підвищення результативності цієї сфери гуманітарної політики держави.

Ключові слова: ідентичність; консолідація; державна політика відновлення та збереження національної пам'яті; репресії; декомунізація; реабілітація; популяризація.

Olena OKHRIMCHUK

PhD (Philosophy), Head of the Sector for Coordination of the Work of Territorial Bodies of the Department for Ensuring the Implementation of the Policy of National Memory in the Regions, Ukrainian Institute of National Remembrance, 16 Lipska Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01021 (o.okhrimchuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8653-8490>

To cite this article: Okhrimchuk, O. (2020). Diialnist Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pam'iaty z vidnovlennia ta zberezhenia pam'iaty pro radianski represii u zakhidnykh oblastiakh [Ukrainian Institute of National Remembrance activities on the restoration and preservation of memory of

the Soviet repressions in the western regions]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 383–400. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215318> [in Ukrainian].*

UKRAINIAN INSTITUTE OF NATIONAL REMEMBRANCE ACTIVITIES ON THE RESTORATION AND PRESERVATION OF MEMORY OF THE SOVIET REPRESSIONS IN THE WESTERN REGIONS

Summary. The purpose of the article is to describe and analyze activities of the Ukrainian Institute of National Memory on restoring the memory of Soviet repression in the western regions in the period from 1939 to 1953, as well as to propose measures to improve effectiveness of this work. The research methodology is based on a combination of a range of theoretical and methodological approaches, principles, methods and techniques, systematics, science, authorial objectivity, and the use of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization). Regulations, official reports and communications of the Ukrainian Institute of National Memory were the empirical basis of the study. General scientific methods made it possible to process the collected information in order to structure it and obtain conclusions about the effectiveness of this work and ways to improve it. The scientific novelty of the article is that for the first time the state measures to restore the memory of Soviet repression in the western regions are covered on the basis of reports of the Ukrainian Institute of National Memory for 2016–2019 and messages covered on its official website covered. The peculiarities of these measures are analyzed in accordance with the directions (rule-making, decommunization and rehabilitation of victims of repressions of the communist totalitarian regime of 1917–1991, popularization, education). Conclusions. In the current difficult conditions, the problem of understanding the phenomenon of national memory is becoming increasingly important. Among Ukrainians, it is marked with ambivalence and divergent interpretations of the past that do not adhere to a single value-semantic logic; there is a clear regional dimension of contradictions in understanding the history of Ukrainian lands. These factors are used by the Russian Federation in the hybrid war against Ukraine. It manipulates the significant influence of the

Soviet identity, which inhibits the rooting of Ukrainian national identity in order; to weaken the value foundations of our statehood. Therefore, the country needs national consolidation and an active humanitarian policy, in particular to restore and preserve the national memory of Ukrainian people. The central executive body that implements this policy is the Ukrainian Institute of National Remembrance, which, among other things, takes a number of measures to restore the public memory of Soviet repression in the western regions and has the potential to increase effectiveness of this area of humanitarian policy.

Key words: *identity; consolidation; state policy of restoration and preservation of the national memory; repressions; decommunization; rehabilitation; popularization.*

Постановка проблеми. У статті обґрунтовано необхідність духовної консолідації суспільства. Розглянуто національну пам'ять як чинник самоідентифікації нації. Пам'ять зберігає знання, уявлення і ціннісні оцінки вирішальних для державотворення подій минулого, чим сприяє самоусвідомленню, самозбереженню, консолідованому співіснуванню громадян держави. Через високий мобілізаційний потенціал національної пам'яті держава має використовувати його в гуманітарній політиці. Наразі державним органом, відповідальним за реалізацію політики відновлення та збереження національної пам'яті, є Український інститут національної пам'яті. Із 2015 р. він здійснює активну різнопланову діяльність, спрямовану на повернення українцям правдивої власної історії, в тому числі знань про репресії радянського тоталітарного режиму, викриття і засудження його злочинів. У статті проаналізовано заходи Інституту щодо відновлення пам'яті про радянські репресії у західних областях і надано рекомендації щодо їх змістового та формального розширення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціально-історичної пам'яті сьогодні є досить популярною в різних галузях знань – філософії, політології, історії, психології, соціології тощо. Тему розробляють такі вітчизняні вчені: Л. Нагорна, Н. Яковенко, Я. Грицак, М. Степико, М. Розумний, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, Д. Веденєєв, А. Киридон, Л. Зашкільняк, О. Сташевська, О. Яворська. Наприклад, М. Степико розглядає феномен колективної пам'яті з точки зору значущості для утвердження української національної ідентичності, М. Розумний – як безпековий

чинник, складову гібридної агресії проти України, А. Киридон та Ю. Зерній досліджують державну політику національної пам'яті.

Досить продуктивно українські науковці вивчають і питання формування, механізмів функціонування, основних властивостей національної пам'яті.

Попри виокремлення різними вченими різних рис цього явища, вони сходяться у тому, що національна пам'ять є сукупністю процесів і результатом сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Це – форма зберігання та передачі інформації, образів, символів, ціннісних орієнтацій, наративів національної історії, значущих для самоідентифікації і моделювання майбутнього.

Мета статті – розкрити й проаналізувати діяльність, яку здійснює Український інститут національної пам'яті щодо відновлення пам'яті про радянські репресії у західних областях у період з 1939 до 1953 р., а також запропонувати заходи для підвищення ефективності цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. Сучасні події в Україні розкривають перед нашою державою, з одного боку, нові можливості модернізації та демократичного розвитку, а з іншого – ставлять дуже серйозні виклики: протистояння військово-інформаційній агресії і загрозам територіальній цілісності та державності з боку Російської Федерації, викорінення корупції, подолання політичної нестабільності, проведення глибоких реформ. Для цього країна потребує моральної консолідації суспільства та формування цілісного соціокультурного і гуманітарного простору. Саме гуманітарну сферу – церкву, телебачення та інші засоби масової інформації, книги, кіно та інші культурні індустрії – використовує зовнішній ворог, Російська Федерація, в нинішній війні, яку часто називають гібридною, з метою дестабілізації внутрішньої ситуації, збільшення напруги в нашому суспільстві.

Серед гуманітарних гібридних інструментів особливе місце посідає маніпулювання історією. Агресор користується амбівалентністю історичної пам'яті українців, розбіжностями у тлумаченні минулого, значною впливовістю радянської ідентичності, недостатністю представленості у колективній пам'яті українців знань та уявлень про історичне минуле інших етнічних груп.

«Реалізуючи неоімперський проєкт «русский мир», Росія прагне знищити історичну пам'ять українців як важливу підвалину національної консолідації та цементування державності», – пояснюється в колективній монографії Національного інституту стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: Український фронт» (Горбулін, 2017, с. 392).

Тож гуманітарний простір і його захист нині стали запорукою національної безпеки та державної незалежності. В Україні сформовано запит на державну гуманітарну політику, спрямовану на формування духовно цілісної нації, об'єднаної спільними візіями минулого – сучасного – майбутнього.

Така робота потребує тривалих цілеспрямованих зусиль. У Національній доповіді «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів і загроз на Донбасі» Національної академії наук України зазначається: тривале військове протистояння та зростання людських втрат, перебування населення на окупованих і прилеглих до них територіях під інформаційним впливом російської пропаганди посилюють тенденції непорозуміння й протистояння у суспільстві. Їхнє подолання потребує величезної роз'яснювальної та пропагандистської роботи. Громадянське порозуміння потребуватиме тривалого часу і має стати невід'ємною частиною складного й комплексного процесу інтеграції та консолідації українського суспільства, укріплення патріотизму й української громадянської ідентичності людей (Лібанова, 2015, с. 17).

Під ідентичністю розуміємо усвідомлення нацією національно-державних, соціально-економічних, політичних, духовних цінностей, ідеалів, інтересів і цілей, спільності історичної долі, свого місця серед інших національних спільнот на основі уявлень про саму себе й інші нації (Карлова, 2013, с. 3).

У науковій літературі вже усталилося розуміння, що в основі національної ідентичності лежить передусім національна пам'ять як здатність передавати від покоління до покоління сталу інформацію, що забезпечує спадковість передачі фактів та їх оцінок. Кожна спільнота осмислює, вшановує власні традиції державотворення, борців за незалежність, зберігає героїчні сторінки історичного досвіду (цінності, що стали в певний час виграшними) і, навпаки, викреслює, «забуває» трагічні події, явища, ідеали, що не отримали позитивного розвитку.

За словником ключових термінів «Національна та історична пам'ять» Українського інституту національної пам'яті, національна пам'ять – це селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень і ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі та цивілізаційні досягнення і консенсусно сприймаються в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного перспективного розвитку (Киридон, 2013, с. 291).

Погоджуємося із зауваженням О. Яворської, що національна пам'ять ґрунтується на споріднених категоріях колективної, історичної, культурної, індивідуальної, біографічної пам'яті (Яворська, 2017, с. 133). І ще вважаємо за доцільне акцентувати на особливості, яку виділила О. Стасевська, а саме – щоб загальноприйняті уявлення про минуле країни, нації, про їхній розвиток стали національною пам'яттю, вони мають бути представленими в публічному просторі, активно транслюватися й обговорюватися там, формуючи у такий спосіб соціально-культурні ідентичності (Стасевська, 2018, с. 125).

Національна пам'ять як феномен суспільної свідомості володіє потужним мобілізаційним і консолідаційним потенціалом великої кількості людей задля досягнення спільної мети. І навпаки, різні інтерпретації історичних подій ризикують створювати й різні дискурси, які конфронтують один з одним (Мацишина, 2018, с. 67).

Позитивно, що після Революції Гідності Українська держава перейшла від суто теоретичного осмислення проблем, пов'язаних із національною пам'яттю, до їх практичного розв'язання. Найголовніше – активізації та оптимізації державної політики відновлення і збереження національної пам'яті з метою формування національної ідентичності та зміцнення державності.

Кабінет Міністрів України Постановою від 12 листопада 2014 р. № 684 затвердив Положення про Український інститут національної пам'яті, відповідно до якого Інституту повернуто повноваження центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Тобто Інститут виконує державну функцію «закорінення» у свідомості громадян спільного уявлення

про минуле задля розуміння сьогодення та формування спільного бачення майбутнього. Як небезпідставно зазначено в Аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» Національного інституту стратегічних досліджень, політика пам'яті завжди спрямована на створення «потрібного» синтезу теперішнього з минулим. З цієї точки зору є сенс говорити про державну політику пам'яті, яку можна визначити як систему цілей і заходів, здійснюваних суб'єктом цієї політики задля створення таких умов, за яких особа ідентифікувала би себе з національною державою та/або з відповідним наддержавним утворенням (Яблонський, 2019, с. 20).

Основними завданнями Інституту є реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, а саме: організація всебічного вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності; увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, воєн, жертв політичних репресій; організація дослідження історичної спадщини та сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів; популяризація історії України, її видатних особистостей; подолання історичних міфів («Деякі питання Українського інституту», 2014). З урахуванням багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей України Інститут має популяризувати роль Українського народу в боротьбі проти тоталітаризму, відстоюванні прав і свобод людини; сприяти недопущенню використання символів тоталітарних режимів; наданню оцінки тоталітарним режимам, примусовим депортаціям, політичним репресіям, діям організаторів і виконавців таких злочинів; формуванню патріотизму, національної свідомості, активної позиції. Відповідно до цих завдань, Інститут організовує вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності; увічнення пам'яті жертв політичних репресій, збирання інформації, створення та наповнення баз даних щодо свідчень очевидців політичних репресій; забезпечує увічнення їх пам'яті, ведення обліку, впорядкування і збереження місць їх поховання; сприяє виготовленню друкованої, кіно- та відеопродукції, сценічному й іншому художньому втіленню образів осіб, що чинили опір тоталітарним режимам, політичним репресіям та інше.

Як бачимо, метою державної політики відновлення та збереження національної пам'яті є дати виважену, історично й науково обґрунтовану оцінку минулим подіям на всій території України, трактувати їх у моральному, а не політичному вимірі. Політика національної пам'яті має бути спрямована на повернення нації правдивої власної історії, викриття і засудження злочинів минулого.

Нині політика національної пам'яті розвивається на підставі таких базових ціннісних засад: ушанування пам'яті про боротьбу Українського народу проти комунізму, нацизму й іноземної окупації; героїчні зусилля для створення незалежної Української держави, відстоювання особистої свободи, гідності і прав людини; збереження пам'яті про жертв, втрати і збитки українського народу від комуністичного та нацистського режимів; засудження будь-яких форм терору; популяризація культурних, духовних, суспільних здобутків українського народу; прагнення до примирення і порозуміння навколо складних питань минулого; усвідомлення прагнення до здобуття незалежності і творення власного демократичного майбутнього як спільної визначальної цінності для всіх українців, популяризація регіональних особливостей боротьби за незалежність.

Для розширення можливостей реалізації політики на місцевих рівнях з урахуванням регіональних особливостей Український інститут національної пам'яті згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 799 створив регіональні представництва («Деякі питання діяльності», 2018); п'ять між-регіональних територіальних органів як структурні підрозділи Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах охоплюють всі області і мають там головні офіси та робочі місця. Зокрема, до сфери Західного міжрегіонального відділу входять Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська області, головний офіс – у Львові. Наразі триває кадрове наповнення територіальних органів. Однак уже тепер активне включення цих підрозділів у діяльність Інституту засвідчило істотне наповнення загальнодержавного дискурсу регіональними особливостями, розширення сфери охоплення політики національної пам'яті на місцях, у тому числі щодо пам'яті про радянські репресії загалом, і на Західній Україні зокрема.

Аналіз звітів про роботу Українського інституту національної пам'яті за 2016–2019 рр. засвідчує вагомий внесок Інституту в інформування суспільства та відновлення пам'яті про радянські репресії у західних областях. Інституту належить ініціатива та провідна роль у творенні законодавчої бази щодо засудження тоталітарного комуністичного режиму, заборони використання його символіки. Завдяки системній нормотворчій роботі Інституту в 2015 р. розпочалася масштабна реформа декомунізації з метою очищення публічного простору від комуністичної спадщини, масового переосмислення та належної оцінки злочинів тоталітарних режимів. Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» засуджено комуністичний тоталітарний режим і заборонено пропаганду його символіки, встановлено порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму – зміна назв областей, районів та населених пунктів, вулиць, інших топонімів, у яких використані імена або псевдоніми осіб, котрі обіймали керівні посади в комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), каральних органах, були пов'язані з діяльністю комуністичної партії, річницями жовтневого перевороту 1917 р., встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст., демонтаж пам'ятників зазначеним та іншим особам. І найголовніше – Законом запроваджено адміністративну або кримінальну відповідальність за пропаганду комуністичного режимів та використання символіки.

Важливим у контексті пам'яті про жертв репресій є ще один акт, розроблений Інститутом разом із представниками громадських об'єднань у сфері реабілітації жертв політичних репресій – Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». У травні 2018 р. Закон набрав чинності. Відповідно до нього, створено регіональні комісії при обласних державних адміністраціях і Національну комісію з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті. Станом на вересень 2020 р. від-

булося 10 засідань Національної комісії, на яких розглянуто 553 пропозиції. За підсумками, 308 осіб визнано реабілітованими/потерпілими або відмовлено у визнанні (з них – 218 потерпілі); заявникам направлено 107 листів-роз'яснень, що вони вже реабілітовані; документи щодо 138 осіб відправлено на доопрацювання. Таким чином, Інститут забезпечує практичну реалізацію державної процедури відновлення прав осіб, які були репресовані комуністичним тоталітарним режимом.

Інститут організовує пошук місць поховань. У серпні 2020 р. в селищі Володимирець перепоховали останки 14 упівців, виявлених в селі Іваничі (Рівненщина) на місці контактного бою 1944 р. з НКВДистами. Наразі встановлено імена трьох загиблих – це Федір Бондарчук, Дмитро Мельник і Василь Стельмах. Минулого року в селі Соснівці Дубенського району Рівненської області за результатами пошукових робіт було локалізовано братську могилу з останками 8 вояків УПА, яких урочисто перепоховали в урочищі Гурби Здолбунівського району Рівненської області. В Шумську на Тернопільщині перепоховали 14 вояків – учасників збройного підпілля ОУН, закатованих НКВД у 1940–1950-х рр.

Інший напрям діяльності Інституту – популяризаційно-просвітницька робота. Для поширення знань про події Другої світової війни в Україні, зокрема на Західній Україні, було створено тематичний сайт «Українська Друга світова». Там можна знайти десятки тематичних добірок – історичних довідок, карт, фото- і відео- та інформаційних матеріалів. Серед них розвінчування 50 радянських міфів, у тому числі про так званий «Золотий вересень», коли українці буцімто радо вітали прихід радянських військ. Сайт містить виставку «Українська Друга світова», створену 2015 р., яка також розкриває теми «Перші совіти. Радянський режим на анексованих територіях», «Нескорені. Війна після війни». Через карти, документи та світлини показує окупацію західних областей, форсовану колективізацію та репресії на тих землях, боротьбу Української повстанської армії проти радянського режиму після війни. Вуличний варіант виставки експонувався у Києві біля Київської міської державної адміністрації, залізничному вокзалі, в аеропорту Бориспіль, у Львові (в рамках Форуму видавців), Одесі, Черкасах, а банерний – у Луцьку, Вінниці, Дніпрі, Черкасах, Чернігові, Тернополі, Одесі та всіх інших обласних

центрах, а також у Ніжині, Конотопі, Прилуках, Новгород-Сіверську. Демонструвалася в обласних державних адміністраціях, університетах, красзнавчих та історичних музеях, будинках культури, бібліотеках, торговельно-розважальних центрах, де її переглянули мільйони містян – державних службовців, вчителів і викладачів, школярів і студентів, працівників культури, пересічних громадян.

Тема радянських репресій у західних областях у період 1939–1953 рр. була широко представлена у 2017 р. під час комплексу заходів з нагоди 75-ї річниці формування Української повстанської армії. Адже УПА була військово-політичною формацією Українського визвольного руху, яка чинила відчайдушний спротив комуністичному репресивному апарату. Цю сторінку висвітлює вулична виставка «УПА – відповідь нескореного народу», а точніше її друга частина – «Повстанці проти комунізму». Унікальні фотографії, розсекречені документи, мапи та інфографіка передають атмосферу безкомпромісної боротьби українських націоналістів за створення Української держави, представляють бойові дії між загонами УПА та частинами військ НКВД–МГБ, ідеологічне протиборство між націоналістами й комуністами. Зазначені питання розкриваються також у брошурі «УПА – відповідь нескореного народу».

Український інститут національної пам'яті сприяв вшануванню у 2017 р. жертв акції «Вісла». У зв'язку із її 70-ми роковинами за ініціативи Інституту відбувся «круглий стіл» «Акція «Вісла» – злочин польського комуністичного режиму», учасники якого ухвалили Звернення до Верховної Ради України та Сейму Республіки Польща. Спільно із Тернопільською обласною державною адміністрацією Інститут створив виставку «Втрачений світ», в якій представлені предмети культури українського населення Закарпаття, а також документи, що розкривають злочин депортації українців Польщі.

Крім того, було підготовлено та поширено тематичні інфографіки про причини, хід та наслідки акції «Вісла», операції «Запад», інформаційні матеріали для засобів масової інформації, обласних державних адміністрацій, працівників культури, освітан.

У 2019 р. в Україні відзначалися роковини депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшся,

Любачівщини, Західної Бойківщини. До цієї пам'ятної дати Інститут ініціював прийняття Кабінетом Міністрів України розпорядження «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з відзначення 75-х роковин депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках» (5 липня 2019 р. № 501-р). На його виконання Інститут провів серію наукових, освітніх і меморіальних заходів. Серед них – у Києві мітинг-реквієм і молебень біля пам'ятного хреста жертвам Голодомору та політичних репресій в Україні на Алеї Героїв Небесної Сотні; пам'ятна академія і драма-концерт «Вигнані з Раю» в Національному академічному драматичному театрі імені Івана Франка за участі представників державної влади, духовенства, ЗМІ, делегацій товариств депортованих українців, артистів Івано-Франківського академічного обласного музично-драматичного театру імені Івана Франка; науковий «круглий стіл» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та презентацію інформаційно-просвітницьких стендів «Вигнання». 18 банерів цієї виставки представляють у фотографіях, документах, картах та діаграмах історію Закерзоння – Лемківщини, Надсяння, Любачівщини, Холмщини, Південного Підляшшя, Західної Бойківщини, розкривають передумови, хід та наслідки депортацій із найзахіднішої частини українського світу. Виставка є спільним проектом Українського інституту національної пам'яті, Інституту народознавства та українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України, Інституту історії церкви Українського католицького університету, Історико-краєзнавчого музею міста Винники та Світової федерації українських лемківських організацій. До слова, у вересні-жовтні 2020 року організаційними зусиллями Центрального міжрегіонального відділу зазначені інформаційно-просвітницькі стенди експонувалися у Вінниці в обласному молодіжному центрі «Квадрат».

Також відбулися заходи у Львові, де науковці Києва, Львова, Тернополя, Івано-Франківська обговорювали цю тему на конференції «Депортації в системі злочинів тоталітарного комуністичного режиму». Цей науковий форум співорганізували Український інститут національної пам'яті, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Український католицький

університет, Історико-краєзнавчий музей міста Винники. У Тернополі відбувся Всеукраїнський форум «Советська окупація Західної України 1939 року: погляд через 80 років». Фахівці з Тернополя, Києва, Львова (загалом понад 200 осіб) аналізували наслідки окупації Західної України комуністичним режимом. Крім того, до 75-х роковин депортації українців Закарпаття Інститут створив тематичний відеоролик, який уже переглянули у соціальних мережах майже 50 тисяч зацікавлених осіб.

Інститут активно працює для освітнього простору. Для закладів освіти до пам'ятних дат готуються методичні рекомендації та інформаційні матеріали, що використовуються вчителями під час підготовки і проведення уроків історії, виховних, урочистих, меморіальних заходів. У вересні 2019 р. було підготовлено та поширено методичні рекомендації «Пам'ятаймо про депортації 1944–1951 р. До 75-х роковин початку примусового виселення українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини» (Методичні рекомендації «Пам'ятаймо про депортації 1944–1951 років»). Матеріали містять такі розділи: Вступні зауваги, Ключові повідомлення та Історична довідка (розкриває передумови, етапи, особливості облаштування, акцію «Вісла», обмін прикордонним ділянками державних територій СРСР і Польщі 1951 р.). Також доповнені додатками: резюме; спогади очевидців; документи; інфографіки. Щоб перевірити ступінь опанування теми, фахівці Інституту пропонують провести тест, для якого розробили спеціальні завдання.

Для популяризації історичної освіти інтерактивними засобами Український інститут національної пам'яті розробив і виготовив настільну гру «УПА – відповідь нескореного народу». Вона викликала інтерес та схвалення, особливо серед учителів історії та учнів. Гру можна використовувати як під час вивчення теми, так і підготовки до ЗНО з цієї теми, турнірів, олімпіад тощо. Посібник до гри, який містить фото, документи та ілюстрації з Архіву Центру досліджень визвольного руху; Галузевого державного архіву Служби безпеки України; Державного архіву Волинської області; Державного архіву міста Нюрнберга (ФРН); Електронного архіву українського визвольного руху avr.org.ua; Архіву видавництва «Літопис УПА»; Військово-історичного клубу «Сотня

Сіроманці» (Чикаго, США), поглиблює знання про боротьбу Української повстанської армії проти НКВД у період 1939–1953 рр.

Ще один інтерактивний освітній проєкт стосовно проблематики радянських репресій у західних областях заслуговує на увагу. Йдеться про набір електронних карток «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)», який складається із 42 листівок із коротким текстом-резюме, доповненим звуковим рядом (голос за кадром – журналіста, радіоведучого Василя Шандро) і QR кодом, який веде на довідкові матеріали (карти, художні або документальні фільми, виставки Інституту). Листівки розповідають про ціну, яку заплатили українці в боротьбі з нацизмом, перебуваючи не тільки в Червоній армії, а й у лавах Об'єднаних Націй, про злочини проти людяності обох тоталітарних систем – сталінської комуністичної та гітлерівської нацистської, про Україну напередодні Другої світової, пакт Молотова–Ріббентропа, тактику «випаленої землі», остарбайтерів, Голокост, Український визвольний рух, а також про радянську анексію Західної України 17 вересня 1939 р.; розстріли в тюрмах НКВД в Західній Україні в перші тижні війни, коли було вбито понад 22 тисячі бранців; виселення українців із Польщі внаслідок встановлення радянсько-польського кордону 9 вересня 1944 р.

Висновки. Таким чином, Український інститут національної пам'яті у різний спосіб та різними заходами сприяє відновленню пам'яті суспільства про радянські репресії у західних областях у довоєнний та післявоєнний періоди. Діяльність здійснюється у багатьох напрямках: нормотворчому, пошуковому, популяризаційному, освітньому. Водночас потенціал цього центрального органу виконавчої влади в означеній проблематиці ще далеко не вичерпаний. На нашу думку, доцільними будуть такі рекомендації Інституту:

1. Активізувати роботу Західного міжрегіонального відділу, підсилити його кадрове наповнення, наприклад, провести конкурсний відбір начальника відділу з метою призначення на посаду висококваліфікованого фахівця із достатнім досвідом управлінської роботи і рівнем володіння знань з історії України.

2. Територіальним органам створити проєкти щодо висвітлення методів, виконавців, жертв радянських репресій в їхніх регіонах та започаткувати міжрегіональні обміни цими проєктами

для популяризації інформації про особливості радянських тоталітарних практик на різних землях України і усвідомлення їх нелюдської природи.

3. Розширити тематику такого напряму роботи Інституту, як «Усна історія», включивши до неї записи спогадів потерпілих від радянських репресій, у тому числі в західних областях, а також їхніх рідних, проведення освітнього конкурсу родинних історій, тощо.

Джерела та література

- Горбулін, В.П.** (Ред.). (2017). *Світова гібридна війна: Український фронт*. Київ: НІСД.
- Деякі питання діяльності Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 799.* (2018). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/799-2018-п#Text>.
- Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684.* (2014). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п#Text>.
- Карлова, В.В.** (2013). *Національна свідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект*. (Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управ.). Київ.
- Киридон, А.М.** (Кер. авт. кол.). (2013). *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. Київ: НВЦ «Пріоритети».
- Лібанова, Е.М.** (Ред.). (2015). *Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз події на Донбасі (національна доповідь)*. Київ: НАН України.
- Мацшина, І.В.** (2018). Стратегія формування національної пам'яті: інституціональний дискурс В. Ющенка. *Політичне життя*, 4, 67–72. doi: 10.31558/2519-2949.2018.4.11.
- Пам'ятаймо про депортації 1944–1951 років: методич. рекомен.* (2019). Взято з <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv>.
- Стасевська, О.А.** (2018). Експлікація аксіологічного аспекту концепту «історична пам'ять». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 1 (36), 123–135. doi: 10.21564/2075-7190.36.123270.
- Україна в роки Другої світової війни (1939–1945).* (2018). Взято з <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/lystivky/ukrayina-v-roky-drugoyi-svitovoyi-viyny-1939-1945>.
- Українська Друга світова: виставка.* (б.р.). Взято з <http://www.wv2.memory.gov.ua/vystavka/>

- Яблонський, В.М.** (Ред.). (2019). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь*. Київ: НІСД.
- Яворська, О.М.** (2017). Конотаційний спектр поняття пам'яті. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 40, 126–135. doi: 10.24919/2522-4557.2017.40.117687.

References

- Horbulin, V.P.** (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: Ukrainyskyi front [World Hybrid War: Ukrainian Front]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Deiaki pytannia diialnosti Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pam'iaty: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 zhovtnia 2018 r. № 799 [Some issues of the Ukrainian Institute of National Memory: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from October 3, 2018, № 799]*. (2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/799-2018-п#Text> [in Ukrainian].
- Deiaki pytannia Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pam'iaty: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 lystopada 2014 r. № 684 [Some issues of the Ukrainian Institute of National Memory: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from November 12, 2014, № 684]*. (2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п#Text> [in Ukrainian].
- Karlova, V.V.** (2013). *Natsionalna svidomist yak dukhovna osnova derzhavotvorchykh protsesiv v Ukraini: upravlynskyi aspekt [National consciousness as a spiritual basis of state-building processes in Ukraine: administrative aspect]*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.M.** (Ed.). (2013). *Natsionalna ta istorychna pamiat: slovnyk kliuchovykh terminiv [National and historical memory: a glossary of key terms]*. Kyiv: NVTs «Priorities» [in Ukrainian].
- Libanova, E.M.** (Ed.). (2015). *Polityka intehratsii ukrainskoho suspilstva v konteksti vyklykiv ta zahroz podii na Donbasi (natsionalna dopovid) [The policy of integration of Ukrainian society in the context of challenges and threats of events in Donbass (national report)]*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Matsyshyna, I.V.** (2018). *Stratehiia formuvannia natsionalnoi pam'iaty: instytutsionalnyi dyskurs V. Yushchenka [Strategy for national memory formation: institutional discussion of V. Yushchenko]*. *Politychne zhyttia – Political life*, 4, 67–72. doi 10.31558/2519-2949.2018.4.11 [in Ukrainian].
- Pamiataimo pro deportatsii 1944–1951 rokiv: metodychni rekomendatsii [Let us remember the deportations of 1944–1951: Guidelines]*. (2019).

Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv> [in Ukrainian].

- Stasevska, O.A.** (2018). Eksplikatsiia aksiolohichnoho aspektu kontseptu «istorychna pamiat» [Explication of the axiological aspect of the concept «historical memory»]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho» – National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine"*, 1 (36), 123–135. doi: 10.21564/2075-7190.36.123270 [in Ukrainian].
- Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945) [Ukraine during the Second World War (1939–1945)]*. (2018). Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/lystivky/ukrayina-v-roky-drugoyi-svitovoyi-viiny-1939-1945> [in Ukrainian].
- Ukrainska Druha svitova: vystavka [Ukrainian Second World War: Exhibition]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.ww2.memory.gov.ua/vystavka/> [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V.M.** (Ed.). (2019). *Polityka istorychnoi pamiaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: analitychna dopovid [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: an analyst report]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Yavorska, O.M.** (2017). Konotatsiynyi spektr poniattia pamiaty [Connotation spectrum of the concept of memory]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Filolohiia» – Problems of Humanities. "Philology" Series*, 40, 126–135. doi: 10.24919/2522-4557.2017.40.117687 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.09.2020 р.

УДК 304.4(477):37.016:94"654"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215313

Світлана Біла

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (bilasvitlana24@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

Ірина Лозинська

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (loz.iryana@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9128-0209>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3737472/lozynska-iryna>

Бібліографічний опис статті: Біла, С., & Лозинська, І. (2020). Методичні засади реалізації політики пам'яті при вивченні новітньої історії. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 401–422. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215313>.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ПРИ ВИВЧЕННІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати оптимальні засоби, методичні прийоми реалізації політики пам'яті при вивченні новітньої історії України (при розгляді тем з історії рідного краю у хронологічних межах 1939–1959 рр.) саме як засобу виховання консолідованої толерантної нації. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, верифікації, використання загальнонаукових та спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше охарактеризовано теоретико-методичні засади реалізації політики пам'яті при розгляді тем з регіональної історії.

© Світлана Біла, Ірина Лозинська, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

Висновки. При дотриманні принципів об'єктивності, багатоперспективності, толерантності в учнів формується цілісний образ історичної пам'яті, який здатний об'єднувати український соціум, а не провокувати нові конфлікти. Важливими засадами реалізації державної політики пам'яті на уроках новітньої історії і під час організації позакласної краєзнавчої роботи у школі є критичний аналіз старшокласниками різноманітних джерел, самостійна дослідницька робота учнів з історичними документами, фотографіями, художньою літературою, пресою, творами кіномистецтва. Виконання школярами пошукових проєктів, написання есе, створення мультимедійних презентацій, присвячених історії окремих родин забезпечить реалізацію політики пам'яті як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні. Об'єктивна, багаторакурсна та виважена мікроісторія генерує цілісну спільну канву історії української нації.

Ключові слова: політика пам'яті; новітня історія; метод проєктів; метод усної історії; фотографії.

Svitlana BILA

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (bilasvitlana24@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

Iryna LOZYNSKA

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (loz.iryna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9128-0209>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3737472/lozynska-iryna>

To cite this article: Bila, S., & Lozynska, I. (2020). Metodychni zasady realizatsii polityky pam'iaty pry vyvchenni novitnoi istorii [Methodological approaches for the realization of the politics of memory in the study of Modern History]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific*

articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 401–422. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215313> [in Ukrainian].

METHODOLOGICAL APPROACHES FOR THE REALIZATION OF THE POLITICS OF MEMORY IN THE STUDY OF MODERN HISTORY

Summary. *The purpose of the study is to find out the optimal means, methods of implementing the politics of memory in the study of Modern History of Ukraine (when considering topics in the history of the native land in chronological terms 1939–1959) as a means of educating a consolidated tolerant nation. The research methodology is based on the principles of historicism, verification, use of general scientific and special-historical methods. The scientific novelty is that for the first time, the authors characterize the theoretical and methodological principles of realization of the politics of memory when considering topics in the regional history. Conclusions.* By adhering to the principles of objectivity, multi-perspective, tolerance, students form a holistic image of historical memory, which is able to unite Ukrainian society, rather than provoke new conflicts. Important principles for the implementation of the state politics of memory at the lessons of modern history and in the organization of extracurricular work in local history at school is a critical analysis of various sources by senior students, students' independent research work with historical documents, photographs, fiction, press, works of cinematography etc. The students' research projects, written essays, multimedia presentations on the history of individual families will ensure the realization of the politics of memory both at the regional and the national level. An objective, multifaceted and balanced micro-history generates a holistic common outline of the history of the Ukrainian nation.

Key words: *politics of memory; recent history; project method; oral history and photography methods.*

Постановка проблеми. У сучасних українських реаліях минуле залишається переважно чинником роз'єднання української нації, а не її консолідації. Відтак для української освіти актуальними є виклики протистояння новим лініям розколу українського соціуму. Формування історичної пам'яті в учнів на уроках новітньої історії України є невід'ємним завданням сучасної шкільної історичної освіти. У науковій літературі є чимало визначень поняття

«історичної пам'яті» (Вашкевич, 2009; Нагорна, 2012; Томаченко, 2010; Трегуб, 2008; Удод, 2011; Шаповал, 2008, 2013), але червоною канвою переважної більшості досліджень є акцентування на «політиці історичної пам'яті як чинника та дієвого засобу консолідації українського суспільства» (Бабка, 2016, с. 3). В. Бабка акцентує на тому, що «історична пам'ять – це чинник, що визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства» (Бабка, 2016, с. 4).

Метою дослідження є з'ясування оптимальних засобів, методичних прийомів реалізації політики пам'яті при вивченні новітньої історії України (при розгляді тем з історії рідного краю у хронологічних межах 1939–1959 рр.) саме як засобу виховання консолідованої толерантної нації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окресленою проблемою частково (переважно висвітлення теоретичних засад реалізації політики пам'яті в контексті сучасної української освіти) займалися Л. Чупрій (2011), О. Удод (2011, 2013), П. Вербицька (2012), І. Селищева (2017), Г. Луцишин (2015), В. Карлова (2008), О. Томаченко (2010) та ін.

Так Л. Чупрій одним із перших серед дослідників зацентрував, що шкільна історична освіта є вагомим складовою державної політики пам'яті. На його думку, для реалізації політики пам'яті у школі потрібно дотримуватися принципів антропологізації та гуманізації освіти, створювати якісно нові, об'єктивні й толерантні підручники, їх розширені електронні версії, застосовувати при вивченні історії друковані джерела (краєзнавчі, етнографічні, археологічні матеріали, художню літературу) (Чупрій, 2011, с. 25–26). Науковець також відзначив, що оптимальним шляхом формування історичної пам'яті у школярів є організація і проведення різних форм краєзнавчої роботи у школі, зокрема, здійснення учнями досліджень з регіоналістики (Чупрій, 2011, с. 25–26).

Натомість О. Удод підкреслює, що «шкільна історична освіта є потужним ретранслятором знань про минуле, та модератором історичної пам'яті нового покоління українських громадян» (Удод, 2013, с. 12).

На його думку, важливим завданням в реалізації політики пам'яті в Україні «є досягнення єдності, повної взаємодії соціальної пам'яті, історіографії, історичної освіти, певного рівня історичної свідомості, що забезпечує більш-менш схожі підходи до трактування історичного минулого. Невідповідність між ними, розрив, зумовлює конверсію історичної пам'яті, соціальну мімікрію, подвійні моральні стандарти, «війни пам'ятників», дискримінацію національних символів і героїв тощо» (Удод, 2013, с. 12). Шкільна історична освіта, на його переконання, не має призводити до нових конфліктів у сучасному українському соціумі. Історію конфліктів та війн необхідно пояснювати учням не публіцистично й емоційно, а науково (Удод, 2013, с. 12). Учений акцентує, що педагогам необхідно толерантно оцінювати історичні процеси, висвітлювати об'єктивні передумови конфліктів і в жодному разі не формувати «образ ворога» (Удод, 2013, с. 11). О. Удод зауважує, що на уроках історії школярі повинні самі формулювати висновки з певних проблем, вчитель не має права нав'язувати їм певні стереотипи (Удод, 2013, с. 11).

П. Вербицька акцентує, що «сучасна історична освіта має потенційні можливості стати чинником примирення різних моделей історичної пам'яті, засобом конструктивного суспільного діалогу про минулі та сучасні проблеми суспільного розвитку» (Вербицька, 2012, с. 254–255). Науковець наголошує, що важливою умовою ефективної реалізації політики пам'яті в Україні є застосування багатоаспектного підходу, а саме вивчення історичних подій та процесів під різними кутами зору. На думку П. Вербицької, саме «робота з контроверсійними і вразливими питаннями у процесі вивчення історії забезпечує особистість необхідними навичками для конструктивної взаємодії у суспільстві» (Вербицька, 2012, с. 255). Підкреслюючи, що «моральний обов'язок викладача історії полягає не лише у формуванні знань, але й розумінні молодими людьми поведінки людей у минулому... розмірковуванні про те, якими були мотиви дій людей у минулому» (Вербицька, 2012, с. 255) вчена наголошує, що у шкільній історичній освіті має превалювати «детальне дослідження історичних подій, виявлення позитивного взаємовпливу різних культур, критичний аналіз та відкрита дискусія вразливих і контроверсійних питань» (Вербицька, 2012, с. 255). «Саме такі методи та

підходи сприятимуть подоланню соціальних упереджень та стереотипів» (Вербицька, 2012, с. 255). Вповні справедливо П. Вербицька пріоритетними напрямками історичної освіти відзначає застосування проблемності у навчанні, формування у школярів критичного мислення, толерантності та готовності до конструктивного діалогу, поваги до інших поглядів і думок. Ефективними шляхами формування історичної пам'яті в учнів є використання методу усної історії (зокрема спогадів родичів, які були свідками складних процесів), творів кіномистецтва, художньої літератури та матеріалів ЗМІ (Вербицька, 2012, с. 255).

І. Селищева проаналізувала поняття і структуру історичної пам'яті та з'ясувала роль історичної освіти у її реалізації в сучасній українській державі (Селищева, 2017, с. 222–223). Водночас І. Селищева відзначає, що заполітизована і необ'єктивна історія в сучасному українському соціумі відіграє негативну роль.

Г. Луцишин детально розглянув можливості впровадження політики пам'яті у системі освіти як засобу національної консолідації. Учений стверджує, що «саме легковажне ставлення до політики пам'яті сприяє руйнівному впливу на суспільно-політичний розвиток держави» (Луцишин, 2015, с. 37).

Заслугою В. Карлової є аналіз закордонного досвіду реалізації політики пам'яті в освіті (Карлова, 2008).

Виклад основного матеріалу. Новітня історія України, особливо у її регіональному вимірі має благодатне підґрунтя для формування історичної пам'яті у школярів. Саме за допомогою об'єктивного та багатоаспектного пояснення вчителем і самостійного дослідження учнями складних перепитій післявоєнного часу місцевої історії у школярів формується неупереджений погляд на історичні процеси, здатність їх критично осмислювати, інтерпретувати й оцінювати в умовах полікультурного соціуму. Відтак, у старшокласників формується толерантний, позбавлений упереджень та стереотипів цілісний образ історичної пам'яті, який здатен об'єднувати, а не спонукає до конфліктів (Баханов, 2011а, 2011б; Буслюк, 2012; Карнацевич, 2012; Теремецька, 2012; Чаркіна, 2017; Драновська, 2010). Згідно з програмою з історії України, учні 10–11-х класів мають можливість вивчати теми, присвячені Другій світовій війні, діяльності УПА на теренах Західної України, політику радянської влади у цьому регіоні щодо

різних верств населення (репресії проти української інтелігенції та діячів національно-визвольного руху, переселенські акції лемків, антисемітські заходи тощо) («Навчальні програми», б.р.).

Дієвим методичним прийомом формування історичної пам'яті в учнів про ці важливі події є метод усної історії, завдяки якому можна зібрати достовірні спогади живих учасників подій або представників родин (Задорожна, 2006). Цей метод допоможе учням виявити локальні сліди злочинів радянської репресивної машини, віднайти родинні легенди про повсякденне життя в умовах радянського тоталітарного режиму та Другої світової війни, діячів національно-визвольного руху, можливо, навіть невідомих для широкого загалу. Розрізнені фрагментарні спогади можуть стати відправною точкою для подальших системних наукових пошуків. Наприклад, власне метод усної історії допоміг нам дізнатися про всі складнощі життя в 1939–1959 рр. пересічної дрогобицької родини Будз-Трапових (виклики та небезпеки повсякдення, епізодичні прояви співпраці з оунівським підпіллям, постійна загроза депортації в Сибір тощо).

Ефективним для реалізації політики пам'яті при вивченні новітньої історії України є метод пошукових проєктів з наступною презентацією знахідок (старих побутових речей, які належали людям цієї епохи) та старих фотографій з сімейних альбомів особистостей, які були пов'язані з національно-визвольним рухом або були репресовані, або певним іншим чином протидіяли репресивній машині або просто намагалися вижити у складних умовах Другої світової війни та повоєнній реальності (Баханов, 2000; Возна, 2016; Кириченко, 2010; Дороніна, 2006). Досвід показує значну зацікавленість старшокласників такою пошуковою роботою (Курин, 2016). На наступних заняттях можна буде презентувати калейдоскоп сімейних фото. Після презентації фотографій учнями педагогу доцільно провести з ними бесіди з метою з'ясування, що нового можна довідатися про цей період з історії Дрогобича. Адже ці візуальні джерела безумовно формують більш яскравий образ минулого, аніж сухий виклад фактів у підручнику. Наприклад, після перегляду низки фотографій з сімейного фотоальбому родини Будз-Трапових можна дізнатися про такі аспекти життя дрогобичан у 1930–1950 рр.: незмінну роль церкви у духовному вихованні дрогобицької молоді як у міжвоєнний період,

так і повоєнні роки. Зокрема, на фото 1 (Додатки) зображений відомий культурно-просвітницький діяч, парох храму Св. Трійці о. Северин Бараник, який опікувався Марійським товариством молоді Дрогобича (Чава, 2017, с. 269). 26 червня 1941 р. закатований енкаведистами, у червні 2001 р. о. С. Бараник проголошений блаженним, 27 червня 2010 р. у м. Дрогобич єпископ Юліян (Вороновський) освятив перший храм у честь блаженних Дрогобицьких мучеників (о. С. Бараника, о. В. Байрака, о. Я. Сеньківського). На фото 2 (Додатки) бачимо о. Володимира Куновського, який попри перехід на православ'я у 1946 р. намагався зберігати національно-релігійну окремішність та греко-католицьку обрядовість у дрогобичан, зокрема, обряд Св. Причастя. За свою діяльність отруений енкаведистами у 1955 р. (Прах, 2015, с. 571–572); повсякденне життя дрогобичан в часі Другої світової війни та після неї (насадження нової комуністичної тоталітарної ідеології з одночасним збереженням національних традицій святкування релігійних свят та елементів українського національного одягу (фото 3, 4, 5, 6, 7, 8)) (Додатки); невідомих діячів національно-визвольного руху (фото 9) (Додатки).

Результатами пошуково-дослідницьких проєктів може бути написання учнями доповідей «Найвидатніший представник родини», «Моя родина в часі Другої світової війни».

Варто також долучати школярів до написання творчих робіт, а саме есе (Гаврилова, 2011). Теми для учнівських есе можуть бути такі: «Що означає політика пам'яті для мене конкретно», «Сімейні легенди про складні повоєнні часи», «Як моя родина пережила переселення (депортацію в Сибір)» «Повсякденне життя дрогобичан у повоєнні роки».

Позитивні результати у процесі формування історичної пам'яті дає проведення уроків – практичних занять, на яких вчитель пропонує для учнів завдання попрацювати зі спеціально відібраними документами і зробити самостійну оцінку подій або відповісти на серію проблемних та дискусійних питань. При цьому можна використовувати елементи художніх творів і фільмів, мемуарну літературу, літературу краєзнавчого характеру, і періодичну пресу (Євтушенко, 2008; Задорожна 2005a, 2005b; Чернік, 2016; Добриця, 2013; Ільницький, 2016; Ільницький & Галів, 2009, 2015; Ільницький, Галів, & Литвин, 2019). Можна давати

школярам навіть завдання підібрати статті, присвячені тим чи тим подіям місцевої історії 1939–1959 рр. Доцільно проводити й уроки у формі ігрових судових засідань на тему «засудження переселенських акцій радянської влади», уроки аукціони-фото-виставки «Моя вулиця (місто, село, школа) до, під час та після Другої світової війни», уроки-мультимедійні презентації на тему «історична пам'ять українського народу на прикладі життя окремої родини» (Комаров, 2006).

Ще більші можливості для реалізації політики пам'яті має позакласна краєзнавча робота у школі, зокрема історичні гуртки, факультативи, шкільні музеї. Власне на історико-краєзнавчому факультативі або краєзнавчому гуртку школярі мають змогу більш детально дослідити регіональну історію, переглянути цікаві документальні та художні фільми, присвячені цій складній добі. Під час позакласної краєзнавчої роботи педагог має змогу організувати диспути, наукові конференції-презентації, фестивалі народних пісень з тематики українського визвольного руху. Історико-краєзнавчий або етнографічний музеї можуть уміщати матеріальні речі (предмети побуту та мистецтва, зброю, фотографії), які яскраво формують в учнів чіткий образ історичної пам'яті.

Висновки. При вивченні новітньої історії України, зокрема, і в її регіональному вимірі, створюються оптимальні умови для реалізації політики пам'яті як чинника, що здатний об'єднувати, а не роз'єднувати українське суспільство, нейтралізувати непорозуміння і конфлікти у трактуванні минулих подій. Основними принципами реалізації державної політики пам'яті у школах є об'єктивність, толерантність, багатоаспектність, проблемний, полікультурний підхід, спрямованість навчання на формування в учнів дослідницьких навичок та критичного мислення. Саме ретельне дослідження учнями історії своїх родин забезпечить реалізацію політики пам'яті як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях. Об'єктивна мікроісторія здатна формувати якісно нове консолідуюче бачення історії всього українського народу. Основними засобами формування історичної пам'яті в старшокласників є наукова, науково-популярна, художня література, історичні документи, візуальні та речові джерела, зокрема фотографії, фрагменти документальних та художніх фільмів, предмети побуту тощо оптимальними методами реалізації політики

пам'яті при вивченні новітньої історії – проблемно-дослідницькі, дискусійні, проєктні, метод усної історії, інформаційно-комунікаційні технології.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є вивчення шляхів та методичних прийомів реалізації політики пам'яті при вивченні історії дисидентського руху у Дрогобичі.

Джерела та література

- Артюх, В.О. (2013). *Що таке історична пам'ять?* Взято з http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/31202/1/Artyukh_%20istorychna_pamyat.pdf.
- Бабка, В. (2016). *Історична пам'ять як фактор політичного впливу в Незалежній Україні*. (Дис. ... канд. політ. наук). Ніжин.
- Баханов, К. (2000). Навчання історії за проєктною системою. *Історія в школах України*, 3, 33–37.
- Баханов, К.О. (2011а). Методичні основи вивчення полікультурності на уроках історії. *Історія та правознавство*, 9, 2–5.
- Баханов, К.О. (2011б). Полікультурна компетентність учителів історії. *Історія та правознавство*, 19–21, 2–4.
- Буслюк, С. (2012). Формування толерантності засобами технології критичного мислення. *Історія в сучасній школі*, 6, 30–31.
- Вашкевич, В.М. (2009). *Феномен історичної пам'яті*. Взято з http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F1.pdf.
- Вербицька, П.В. (2012). Проблеми історичної пам'яті у проєкції на завдання сучасної історичної освіти. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка». Держава та армія*, 724, 251–254.
- Возна, З. (2016). Метод проєктів: історичний аспект становлення і розвитку. *Історія в школі*, 1, 6–14.
- Гаврилова, Л.Г. (2011). Жанр есе: поняття, специфіка, ознаки, поради щодо його підготовки і написання. *Історія та правознавство*, 32, 2–6.
- Галів, М.В., & Ільницький, В. (Упоряд.). (2008). *Шлях горіння: спогади ветеранів ОУН і УПА про національно-визвольну боротьбу в 1940–1950-х рр.* Дрогобич: ПП «Посвіт».
- Добриця, М.В. (2013). Використання історичного кіно на уроках історії. *Історія та правознавство*, 5, 5–8.
- Дороніна, О. (2006). Метод проєктів на уроках історії та в позакласній роботі. *Історія України*, 6 (454), 14–20.

- Драновська, С.В. (2010). *Історична освіта в ЗНЗ у XXI ст.: досвід та перспективи розвитку*. Взято з http://www.nbuuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/pedalm/texts/2010_-7/009.pdf.
- Євтушенко, Л. (2008). Робота з історичними документами як засіб формування історичного мислення сучасного учня. *Історія в школах України*, 6, 11–13.
- Задорожна, Л. (2005а). «3 повідомлення Інформбюро...» (Історико-документальна основа уроків із тем «Україна під час Другої світової війни»). *Історія України, 11 клас. Історія в школах України*, 7, 32–38.
- Задорожна, Л. (2005b). Почути живу історію (Форми і методи розвитку дослідницьких навичок у старшокласників під час опанування історичних джерел). *Історія в школах України*, 10, 20–24.
- Задорожна, Л. (2006). «Діти війни»: спогади як джерело історичних знань. *Історія в школі*, 5, 22–25.
- Зерній, Ю. (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*, 1 (2), 71–76.
- Гльницький, В. (2016). *Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954)*. Дрогобич: Посвіт.
- Гльницький, В., & Галів, М. (2009). Створення та діяльність винищувальних батальйонів у Дрогобицькій області (1944–1948). *Український визвольний рух*, 13, 195–230.
- Гльницький, В., & Галів, М. (2015). Матеріали радянських спецорганів про українське і польське підпілля на Дрогобиччині (серпень-вересень 1944 р.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 2, 486–491.
- Гльницький, В., Галів, М., & Литвин, М. (Ред.). (2019). *Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті*. Дрогобич; Херсон: Видавничий дім «Гельветика».
- Карлова, В. (2008). Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн. *Науковий вісник. «Демократичне врядування»*, 1, 45–67.
- Карнацевич, І. (2012). Мультиперспективність на практиці. Як втілити теоретичні засади на уроці. *Історія в сучасній школі*, 2, 29–33.
- Кириченко, Т.В. (2010). Із досвіду застосування презентацій та навчальних проєктів на уроках історії. *Історія та правознавство*, 35, 9–11.
- Комаров, Ю. (2006). Мить, зупинись! Ти – історична! З досвіду використання фотоматеріалів на уроках історії. *Історія в школах України*, 4, 15–20.

- Курин, М.М.** (2016). Про що можна довідатися із сімейного фотоальбому. Родинне дерево. Практичне заняття 1. Вступ до історії. 5 клас. *Історія та правознавство*, 12, 35–40.
- Луцишин, Г.І.** (2015). Державна політика історичної пам'яті як чинник консолідації українського суспільства. *Грані*, 8 (124), 33–37.
- Навчальні програми для 5–9, 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (новий стандарт)*. (б.р.). Взято з <http://osvita.ua/school/program/>
- Нагорна, Л.П.** (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ПШЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Прах, Б.** (2015). *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989)*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.
- Селищева, І.** (2017). Історична пам'ять у контексті історичної освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*, 1 (50), 222–230.
- Теремецька, Т.** (2012). Методичні аспекти формування міжгенічної толерантності в учнів загальноосвітніх закладів на уроках історії. *Історія в сучасній школі*, 3, 34–37.
- Томаченко, О.В.** (2010). Переосмислення історичних процесів у шкільній освіті України 1990-х рр. – початку ХХІ століття: теоретичні засади, генезис, зміст. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*, 22, 130–136.
- Трегуб, О.** (2008). Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості. *Магістеріум. Політичні студії*, 31, 25–29.
- Удод, О.А.** (2011). Актуальні проблеми сучасної історичної освіти: гармонія чи компроміс між наукою та історичною пам'яттю. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*, 8, 32–38.
- Удод, О.А.** (2013). *Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті*. Взято з irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis.
- Чава, І.** (2017). Громадсько-політична діяльність о. Северина Бараника у Дрогобичі (1932–1939). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 3, 267–275.
- Чаркіна, Т.І.** (2017). Теоретичні аспекти формування полікультурних компетенцій в сучасному освітньому просторі. *Історія та правознавство*, 1–2, 8–12.
- Чернік, С.Д.** (2016). Методика використання матеріалів ЗМІ на уроках історії у старшій школі. *Історія та правознавство*, 34–36, 9–13.
- Чупрій, Л.В.** (2011). *Історична освіта як складова державної політики пам'яті*. Взято з <http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvita-politika-pamyaty.html>.

Шаповал, Ю. (2008). Політика пам'яті в сучасній Україні. *Геополітика, примирення та пам'ять*: матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції, Київ, 4–6 грудня 2008 р. Взято з <http://khpq.org/index.php?id=1230112797>.

Шаповал, Ю. (Ред.). (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПЕНД.

References

Artiukh, V.O. (2013). *Shcho take istorychna pamiat? [What is historical memory?]*. Retrieved from http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/31202/1/Artyukh_%20istorychna_pamyat.pdf [in Ukrainian].

Babka, V. (2016). *Istorychna pamiat yak faktor politychnoho vplyvu v Nezalezhnii Ukraini [Historical memory as a factor of political influence in Independent Ukraine]*. (Candidate's thesis). Nizhyn [in Ukrainian].

Bakhanov, K. (2000). Navchannia istorii za proektnoiu systemoiu [History teaching according to the project system]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine*, 3, 33–37 [in Ukrainian].

Bakhanov, K.O. (2011a). Metodichni osnovy vyvchennia polikulturnosti na urokakh istorii [Methodical bases of studying multiculturalism in history lessons]. *Istoriia ta pravoznnavstvo – History and jurisprudence*, 9, 2–5 [in Ukrainian].

Bakhanov, K.O. (2011b). Polikulturna kompetentnist uchyteliv istorii [Multicultural competence of history teachers]. *Istoriia ta pravoznnavstvo – History and jurisprudence*, 19–21, 2–4 [in Ukrainian].

Busliuk, S. (2012). Formuvannia tolerantnosti zasobamy tekhnolohii krytychnoho myslennia [Formation of tolerance by means of critical thinking technology]. *Istoriia v suchasni shkoli – History in the modern school*, 6, 30–31 [in Ukrainian].

Vashkevych, V.M. (2009). *Fenomen istorychnoi pamiaty [The phenomenon of historical memory]*. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F1.pdf [in Ukrainian].

Verbytska, P.V. (2012). Problemy istorychnoi pamiaty u proektsii na zavdannia suchasnoi istorychnoi osvity [Problems of historical memory in the projection on the tasks of modern historical education]. *Visnyk Natsionalnoho Universytetu «Lvivska politehnika». Derzhava ta armiiia – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". State and army*, 724, 251–254 [in Ukrainian].

Vozna, Z. (2016). Metod proektiv: istorychnyi aspekt stanovlennia i rozvytku [Project method: historical aspect of formation and development]. *Istoriia v shkoli – History at school*, 1, 6–14 [in Ukrainian].

- Havrylova, L.H.** (2011). Zhanr ese: poniattia, spetsyfika, oznaky, porady shchodo yoho pidhotovky i napysannia [Essay genre: concepts, specifics, features, advice on its preparation and writing]. *Istoriia ta pravo-znavstvo – History and jurisprudence*, 32, 2–6 [in Ukrainian].
- Haliv, M., & Ilnytskyi, V.** (Comps.). (2008). *Shliakh horinnia: spohady veteraniv OUN i UPA pro natsionalno-vyzvolnu borotbu v 1940–1950-kh rr.* [The Way of Burning: Memoirs of OUN and UPA Veterans on the National Liberation Struggle in the 1940s and 1950s]. Droho-bych: PP «Posvit» [in Ukrainian].
- Dobrytsia, M.V.** (2013). Vykorystannia istorychnoho kino na urokakh istorii [Use of historical cinema in history lessons]. *Istoriia ta pravo-znavstvo – History and jurisprudence*, 5, 5–8 [in Ukrainian].
- Doronina, O.** (2006). Metod proektiv na urokakh istorii ta v pozaklasnii roboti [Project method in history lessons and extracurricular activities]. *Istoriia Ukrainy – History at school*, 6 (454), 14–20 [in Ukrainian].
- Dranovska, S.V.** (2010). *Istorychna osvita v ZNZ u XXI st.: dosvid ta perspektyvy rozvytku* [Historical education in CEE in the XXI century: experience and prospects of development]. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/pedalm/texts/2010_-7/009.pdf [in Ukrainian].
- Yevtushenko, L.** (2008). Robota z istorychnymy dokumentamy yak zasib formuvannia istorychnoho myslennia suchasnoho uchnia [Working with historical documents as a means of forming the historical thinking of a modern student]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine*, 6, 11–13 [in Ukrainian].
- Zadorozhna, L.** (2005a). «Z povidomlennia Informbiuro...» (Istoryko-dokumentalna osnova urokov iz tem «Ukraina pid chas Druhoi svitovoi viiny»). *Istoriia Ukrainy*, 11 klas ["According to the Informbureau..." (Historical and documentary basis of lessons on "Ukraine during the Second World War"). History of Ukraine, 11th grade]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine*, 7, 32–38 [in Ukrainian].
- Zadorozhna, L.** (2005b). Pochuty zhyvu istoriiu (Formy i metody rozvytku doslidnytskykh navychok u starshoklasnykiv pid chas opanuvannia istorychnykh dzherel) [Hear a living history (Forms and methods of developing research skills in high school students while mastering historical sources)]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine*, 10, 20–24 [in Ukrainian].
- Zadorozhna, L.** (2006). «Dity viiny»: spohady yak dzherelo istorychnykh znan ["Children of War": memories as a source of historical knowledge]. *Istoriia v shkoli – History at school*, 5, 22–25 [in Ukrainian].

- Zernii, Yu.** (2007). Istorychna pamiat yak obiekt derzhavnoi polityky [Historical memory as an object of state policy]. *Stratehichni priorytety – Strategic priorities*, 1 (2), 71–76 [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V.** (2016). *Karpatskyi kraj OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954) [The Carpathian region of the OUN in the Ukrainian liberation movement (1945–1954)]*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., & Haliv, M.** (2009). Stvorennia ta diialnist vynyshchuvalnykh batalioniv u Drohobyskii oblasti (1944–1948) [Creation and activity of fighter battalions in the Drohobych region (1944–1948)]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian liberation movement*, 13, 195–230 [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., & Haliv, M.** (2015). Materialy radianskykh spetsorhaniv pro ukrainske i polske pidpillia na Drohobychchyni (serpen-veresen 1944 r.) [Materials of Soviet special bodies about the Ukrainian and Polish underground in the Drohobych region (August–September 1944)]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local lore collection*, 2, 486–491 [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., Haliv, M., & Lytvyn, M.** (Eds.). (2019). *Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychny i naslidky, polityka pamiaty [Repressions of the Soviet totalitarian regime in the western lands of Ukraine (1939–1953): causes and consequences, the politics of memory]*. Drohobych; Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
- Karlova, V.** (2008). Osoblyvosti vidnovlennia istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu u konteksti analizu dosvidu postsotsialistychnykh krain [Peculiarities of restoring the historical memory of the Ukrainian people in the context of the analysis of the experience of post-socialist countries]. *Naukovi visnyk. «Demokratychnе vriaduvannia» – Scientific Bulletin. "Democratic governance"*, 1, 45–67 [in Ukrainian].
- Karnatsevych, I.** (2012). Multiperspektyvnist na praktytsi. Yak vtilyty teoretychni zasady na urotsi [Multiperspectivity in practice. How to implement the theoretical principles of the lesson]. *Istoriia v suchasni shkoli – History in the modern school*, 2, 29–33 [in Ukrainian].
- Kyrychenko, T.V.** (2010). Iz dosvidu zastosuvannia prezentatsii ta navchalnykh proektiv na urokakh istorii [From the experience of using presentations and educational projects in history lessons]. *Istoriia ta pravoznavstvo – History and jurisprudence*, 35, 9–11 [in Ukrainian].
- Komarov, Yu.** (2006). Myt, zupynys! Ty – istorychna! Z dosvidu vykorystannia fotomaterialiv na urokakh istorii [Moment, stop! You are historical! From the experience of using photographs in history lessons]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine*, 4, 15–20 [in Ukrainian].

- Kuryn, M.M.** (2016). Pro shcho mozhna dovidatysia iz simeinoho fotoalbumu. Rodynne derevo. Praktychne zaniattia 1. Vstup do istorii. 5 klas [What you can learn from the family photo album. Family tree. Practical lesson 1. Introduction to history. 5th grade]. *Istoriia ta pravoznavstvo – History and jurisprudence*, 12, 35–40 [in Ukrainian].
- Lutsyshyn, H.I.** (2015). Derzhavna polityka istorychnoi pamiaty yak chynnyk konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [State policy of historical memory as a factor in the consolidation of Ukrainian society]. *Hrani – Faces*, 8 (124), 33–37 [in Ukrainian].
- Navchalni prohramy dlia 5–9, 10–11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (novyi standart) [Curricula for grades 5–9, 10–11 of secondary schools (new standard)].* (n.d.). Retrieved from <http://osvita.ua/school/program/> [in Ukrainian].
- Nahorna, L.P.** (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]*. Kyiv: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Prakh, B.** (2015). *Dukhovenstvo Peremyskoï yeparkhii ta Apostolskoï administratsii Lemkivshchyny. T. 1: Biohrafichni narysy (1939–1989) [Clergy of the Diocese of Peremyshl and the Apostolic Administration of the Lemko Region. Vol. 1: Biographical essays (1939–1989)]*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].
- Selyshcheva, I.** (2017). Istorychna pamiat u konteksti istorychnoi osvity [Historical memory in the context of historical education]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly – Higher and secondary school pedagogy*, 1 (50), 222–230 [in Ukrainian].
- Teremetska, T.** (2012). Metodychni aspekty formuvannia mizhethnichnoi tolerantnosti v uchniv zahalnoosvitnikh zakladiv na urokakh istorii [Methodological aspects of the formation of interethnic tolerance in students of secondary schools in history lessons]. *Istoriia v suchasniï shkoli – History in the modern school*, 3, 34–37 [in Ukrainian].
- Tomachenko, O.V.** (2010). Pereosmyslennia istorychnykh protsesiv u shkilniï osviti Ukrainy 1990-kh rr. – pochatku XXI stolittia: teoretychni zasady, henezys, zmist [Rethinking historical processes in school education in Ukraine in the 1990s – early XXI century: theoretical principles, genesis, content]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainky – Scientific Bulletin of Volyn Lesya Ukrainka National University*, 22, 130–136 [in Ukrainian].
- Trehub, O.** (2008). Istorychna pamiat yak zasib mobilizatsii natsionalnoi svidomosti [Historical memory as a means of mobilizing national consciousness]. *Mahisterium. Politychni studii – Magisterium. Political studies*, 31, 25–29 [in Ukrainian].

- Udod, O.A.** (2011). Aktualni problemy suchasnoi istorychnoi osvity: harmoniia chy kompromis mizh naukoiu ta istorychnoiu pamiattiu [Current issues of modern historical education: harmony or compromise between science and historical memory]. *Istoriia i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia – History and social sciences in schools of Ukraine: theory and methods of teaching*, 8, 32–38 [in Ukrainian].
- Udod, O.A.** (2013). *Shkilna istorychna osvita yak reprezentant polityky pamiati [School history education as a representative of the politics of memory]*. Retrieved from irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis64 [in Ukrainian].
- Chava, I.** (2017). Hromadsko-politychna diialnist o. Severyna Baranyka u Drohobychi (1932–1939) [Socio-political activity of Fr. Severin Baranyk in Drohobych (1932–1939)]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local lore collection*, 3, 267–275 [in Ukrainian].
- Charkina, T.I.** (2017). Teoretychni aspekty formuvannia polikulturnykh kompetensii v suchasnomu osvithnomu prostori [Theoretical aspects of the formation of multicultural competencies in the modern educational space]. *Istoriia ta pravoznavstvo – History and jurisprudence*, 1–2, 8–12 [in Ukrainian].
- Chernik, S.D.** (2016). Metodyka vykorystannia materialiv ZMI na urokakh istorii u starshii shkoli [Methods of using media materials in history lessons in high school]. *Istoriia ta pravoznavstvo – History and jurisprudence*, 34–36, 9–13 [in Ukrainian].
- Chuprii, L.V.** (2011). *Istorychna osvita yak skladova derzhavnoi polityky pamiati [Historical education as a component of the state policy of memory]*. Retrieved from <http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvi-ta-politika-pamyaty.html> [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (2008). Polityka pamiati v suchasni Ukraini [The politics of memory in modern Ukraine]. *Heopolityka, prymyrennia ta pamiat: materialy dopovidi na Mizhnarodnii naukovii konferentsii*, Kyiv, 4–6 hrudnia 2008 r. – *Geopolitics, Reconciliation and Memory: Proceedings of the International Scientific Conference*, Kyiv, December 4–6, 2008. Retrieved from <http://khpg.org/index.php?id=1230112797> [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (Ed.). (2013). *Kultura istorychnoi pamiati: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid [Culture of historical memory: European and Ukrainian experience]*. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.09.2020 р.

ДОДАТКИ

Фото 1

*О. Северин Бараник з парафіянками церкви Св. Трійці
(Вгорі третя зліва Марія Будз)*

Фото 2

*О. Володимир Куновський. Перше Св. Причастя.
Церква Св. Трійці в Дрогобичі. 1955 р.
(У другому ряду третя зліва Надія Трапова)*

Фото 3

Марія Будз з подругою кін. 30-х рр. XX ст.

Фото 4

Родина Будз кін. 30-х рр. XX ст.

Фото 5

Повсякдення родини Трапових (50-ті рр. XX ст.)

Фото 6

*Новоутворена родина Трапових. С. Дерезичі
Дрогобицького району. Поч. 50-х рр. XX ст.*

Фото 7

*1958 рік Новорічні свята
(Вгорі зліва Надія Трапова)*

Фото 8

*Родина Будз-Трапових. Свято Трійці.
Кін. 50-х рр. XX ст.*

Фото 9

*Повоєнні роки. Невідома учасниця
визвольного руху на Дрогобиччині*

УДК 304.4(477.86):94:323.28(477)"1939/1953"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215346

Сергій АДАМОВИЧ

доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (postup.g.f@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3897996/>

Бібліографічний опис статті: Адамович, С. (2020). Політика пам'яті на Прикарпатті щодо радянських репресій у 1939–1953 рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 423–432. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215346>.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ НА ПРИКАРПАТТІ ЩОДО РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ У 1939–1953 рр.

Анотація. Мета дослідження. Автор у статті розкрив процес формування політики пам'яті на Прикарпатті щодо сталінських репресій у 1939–1953 рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, верифікації, об'єктивності, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії проаналізовано зусилля громадських, наукових та державних структур у справі меморіалізації пам'яті про репресії радянського тоталітарного режиму на Івано-Франківщині в умовах незалежної України. **Висновки.** В Івано-Франківській області в кінці 80-х рр. ХХ ст. зусиллями активістів «Меморіалу» стало відомо про злочини тоталітарного режиму і розпочалася впорядкування місць пам'яті. На сучасному етапі в області функціонують кілька музейних та меморіальних комплексів, серед

© Сергій Адамович, 2020

яких виділяється своєю значимістю меморіальний комплекс «Дем'янів лаз», а органи місцевого самоврядування приділяють значну увагу формуванню політики пам'яті в краї.

Ключові слова: радянські репресії; Івано-Франківщина; Меморіал; Дем'янів лаз; Музей депортацій українців; декомунізація.

Serhiy ADAMOVIYCH

PhD hab. (History), Professor, Department of Theory and History of State and Law, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (postup.g.f@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3897996/>

To cite this article: Adamovych, S. (2020). Polityka pamiaty na Prykarpatti shchodo radianskykh represii u 1939–1953 rr. [The politics of memory in the Pricarpathians regarding Soviet repression in 1939–1953]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 423–432. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215346> [in Ukrainian].

THE POLITICS OF MEMORY IN THE PRICARPATHIANS REGARDING SOVIET REPRESSION IN 1939–1953

Summary. *The purpose of the study the author reveals the process of formation of the politics of memory in Prykarpattia regarding Stalin's repressions in 1939–1953. The research methodology is based on the principles of historicism, systematics, verification, objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. The scientific novelty is that for the first time in historiography the efforts of public, scientific and state structures in the matter of memorialization of the memory of the repressions of the Soviet totalitarian regime in Ivano-Frankivsk region in the conditions of independent Ukraine are analyzed. Conclusions.* *In the Ivano-Frankivsk region, in the late 1980s, Memorial activists became aware of the crimes of the totalitarian regime and the organization of memorial sites began. At present, there are a number of museum and memo-*

rial complexes in the region, among which the Demyaniv Laz memorial complex stands out, and local governments pay considerable attention to the formation of politics of memory in the region.

Key words: *Soviet repressions; Ivano-Frankivsk region; Memorial; Demyaniv Laz; Museum of deportations of Ukrainians; decommunization.*

Постановка проблеми. Мешканці Прикарпаття постраждали від репресій сталінського тоталітарного режиму чи не найбільше в Україні, оскільки в області був розгорнутий масштабний опір структур ОУН-УПА урядовій політиці СРСР. У зв'язку з цим особливо важливо задля вшанування жертв радянських репресій і формування національної свідомості молодшого покоління дбати про збереження історичної пам'яті про репресії комуністичного режиму. Адже, як зауважує Х. Федорищак, «політика пам'яті – це система формування національної ідентичності на засадах загальноновизнаних цінностей та поваги до культурного розмаїття» (Федорищак, 2017, с. 204).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відлига в період перебудови зробила можливим меморіалізацію історичної пам'яті про сталінські репресії на Прикарпатті. Піонером у цих дослідженнях став дослідник І. Андрухів (Андрухів & Француз, 2008, с. 141). Натомість після завершення Помаранчевої революції та Революції Гідності політикою пам'яті перейнялися на державному рівні, а в області дослідження здійснюють С. Адамович, М. Вітенко, С. Каспрук, Я. Коретчук, О. Левицький, Я. Петрів, Р. Салига (Вітенко, 2010, с. 114–127; Адамович, Кобильник, & Щербін, 2017; Левицький, 2010, с. 127–134; Петрів, Салига, & Каспрук, 2019.).

Мета статті – аналіз проведених громадським сектором, органами влади та місцевого самоврядування у період незалежності України дій задля збереження історичної пам'яті про репресії радянського тоталітарного режиму на Прикарпатті в 1939–1953 рр.

Виклад основного матеріалу. Меморіалізація пам'яті про сталінські репресії на Прикарпатті була започаткована створенням навесні 1988 р. науково-культурним товариством «Рух». 29 січня 1989 р. в м. Івано-Франківську на першому народному вічі вперше

було заявлено про «вшанування пам'яті мільйонів жертв сталінського режиму» (Петрів, Салига, & Каспрук, 2019, с. 5–6).

6 травня 1989 р. було створено перший в області первинний осередок товариства «Меморіал» при науково-культурному товаристві «Рух». Після установчої конференції обласної організації «Меморіал» 19 жовтня 1989 р., перепоховань останків 524 жертв комуністичного терору 29 жовтня 1989 р. в Дем'яновому лазу та 269 жертв Станіславської тюрми в меморіальному сквері м. Івано-Франківськ мешканці області і країни дізналися про жахливий масштаб репресій радянського тоталітарного режиму.

Зазначимо, що «Меморіал» зробив в області багато для збереження історичної пам'яті і в наступні роки. Станом на 2017 р. проведено 73 розкопки у 59 населених пунктах Івано-Франківської, Тернопільської і Львівської областей за участі судово-медичних експертів-криміналістів Омеляна і Геннадія Левицьких. Було розкопано 3265 жертв окупаційних режимів (Петрів, Салига, & Каспрук, 2019, с. 22).

Зі здобуттям незалежності активно, на відміну від східних та південних областей України, на Івано-Франківщині розпочався процес декомунізації історичної пам'яті, який зачепив і історичні постаті, що були причетні до сталінських репресій. Так, до 1996 р. лише в м. Івано-Франківськ було перейменовано 86 вулиць. У підсумку станом на початок загальноукраїнських декомунізаційних процесів в Україні в 2015 р. в Івано-Франківській області залишилися лише 76 об'єктів топоніміки і 4 пам'ятні знаки, що підпадали під дію закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» («Статистика перебігу декомунізації», 2016).

У зв'язку з підтримкою більшістю населення регіону національно-патріотичної ідеології традиційно значну увагу в краї меморіалізації пам'яті про сталінські злочини приділяють органи державної влади та місцевого самоврядування. Так, першим рішенням Івано-Франківської обласної ради першого демократичного скликання було рішення про відновлення села Посіч, виселеного радянською владою у 1950 р. (Петрів, Салига, & Каспрук, 2019, с. 30).

Багато зусиль було докладено до відкриття в 1996 р. в Івано-Франківську Музею визвольних змагань Прикарпатського краю ім. С. Бандери. засновником якого стали обласне товариство «Меморіал» та обласна рада, а серед його експозиційних відділів є відділ «Репресії. Дем'янів лаз» (Романів, 2007, с. 39). У 1998 р. як частину Музею визвольних змагань було відкрито першу чергу меморіального комплексу «Дем'янів лаз». Гостями музею є люди з усіх континентів світу (Левицький, 2010, с. 134). На сьогодні до структури музею входять ще філії у м. Косів, музей С. Бандери у с. Старий Угринів, філія у с. Княгиничі Рогатинського району.

Відзначимо, що у більшості громадських музеїв області висвітлюється тематика національно-визвольного руху. У 28 громадських музеях про жертви політичних репресій розповідають цілі тематичні розділи (Калина, 2007, с. 141).

Майже в кожному районному центрі споруджені пам'ятники борцям за волю України. Серед них слід відзначити пам'ятники в Городенці, Долині, Надвірній, які мають високу мистецьку та ідейну цінність. Кілька бункерів і криївок в області відновлено й музеєфіковано (місця останніх боїв Роберта, Гріма, Марка Боєслава), але не на всіх місцях масової загибелі встановлено хоча б хрести (Паньків, 2013, с. 358).

В Івано-Франківській області для меморалізації пам'яті про сталінські репресії у період незалежності активно працює обласний відділ пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України». Так, у 2016–2017 рр. Івано-Франківський обласний відділ опублікував двотомний мартиролог жертв сталінських репресій в області (Данилюк-Шекеряк, 2016, 2017).

У селищі Брошнів-Осада, де з 1946 до 1953 рр. був пересильний пункт для відправки людей в Сибір, Середню Азію і т. д., у травні 2010 р. було відкрито капличку з ініціативи депортованого з цього табору Олега Вівчаренка і тодішнього селищного голови Володимира Боровича та озвучено ідею створення Музею пам'яті. На сьогодні на місці концтабору створюється «Музей депортацій українців в ХХ столітті». Науковці та громадські активісти з Брошнів-Осади активно збирають артефакти для музею і записують свідчення в'язнів концтабору. Планується передача на баланс для закладу вагона-теплушки від «Укрзалізниці».

Ініціатори створення мезею визначились із дизайном музею, його змістовим та тематичним відтворенням в інтер'єрі й екстер'єрі (Адамович, 2020, с. 282–284).

У кінці 2019 р. «з метою пропагування української національної історії, формування політики пам'яті, патріотичного виховання молоді, а також належного вшанування в області 80-ї річниці початку масових депортацій українців Західної України тоталітарним режимом» («Про затвердження обласної комплексної програми», 2020) Івано-Франківська обласна рада оголосила 2020 р. Роком пам'яті депортацій українців в ХХ ст. У напрацьованій депутатським корпусом обласній комплексній програмі було передбачено протягом року відкрити Музей депортацій українців в Брошнів-Осадській селищній об'єднаній громаді, створити парк виселених сіл в урочищі «Дем'янів лаз», встановити пам'ятні знаки на місцях вивезених сіл, створити Інтернет-ресурс «Втрачений рай» з онлайн-картою, списками депортованих, записами спогадів, провести пам'ятні заходи, наукову конференцію та історичні реконструкції, видати друковану продукцію, присвячену депортаціям українців (10 книг). Планувалися також поїздка на територію Республіки Польща для прибирання українських цвинтарів і місць пам'яті, а також виготовлення документального фільму про депортації українців («Про затвердження обласної комплексної програми», 2020).

Однак на сучасному етапі через епідемію коронавірусу та масштабні повені на Прикарпатті не вдалося повною мірою вибачити кошти на фінансування планованих заходів. Однак роботи на музейними експозиціями в Брошнів-Осадській селищній об'єднаній громаді продовжуються, створений Інтернет-ресурс «Втрачений рай» і готуються до друку кілька книг із запланованої серії про депортації українців.

Висновки. Івано-Франківська область, незважаючи на входження до складу УРСР лише в 1939 р., понесла значні людські втрати в результаті сталінських репресій. Після початку Перебудови в кінці 80-х рр. ХХ ст. зусиллями громадських активістів, передовсім «Меморіалу», про злочини тоталітарного режиму стало відомо широким колам суспільства і розпочалася впорядкування місць пам'яті. На сучасному етапі в мережі Музею визвольних змагань Прикарпатського краю ім. С. Бандери функціонує низка

музейних та меморіальних комплексів, серед яких виділяється своєю значимістю меморіальний комплекс «Дем'янів лаз». Органи державної влади в області, а особливо місцевого самоврядування, приділяють значну увагу формуванню політики пам'яті в краї, прикладом чого є проголошення на Прикарпатті 2020 р. Роком пам'яті депортацій українців в ХХ ст.

Перспективи подальших розвідок цього питання. У подальших дослідженнях вбачаємо необхідність проаналізувати роль окремих особистостей у викритті злочинів тоталітарного режиму і вивчити детальніше етап становлення історичної пам'яті про злочини на початку дев'яностих років ХХ ст.

Джерела та література

- Адамович, С.** (2020). Від Брошнівського збірного пункту до Музею депортацій українців ХХ ст. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю.* (с. 282–284). Львів.
- Адамович, С.В., Кобильник, Р.В., & Щербін, Л.В.** (2017). *Нереабілітована пам'ять.* Івано-Франківськ: Лілея НВ.
- Андрухів, І.О., & Француз, А.Й.** (2008). *Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки.* Івано-Франківськ: Нова Зоря.
- Вітенко, М.** (2010). Радянський терор на Прикарпатті 1939–1941 рр. *Комуністичні репресії на Прикарпатті в 1939–1941 рр.: матеріали всеукраїнської наукової конференції.* (с. 114–127). Івано-Франківськ.
- Данилюк-Шекеряк, Г.** (Ред.). (2016). *Жертви сталінського терору на Прикарпатті (1939–1941 рр.)* (Т. 1–2; Т. 1). Івано-Франківськ: Місто НВ.
- Данилюк-Шекеряк, Г.** (Ред.). (2017). *Жертви сталінського терору на Прикарпатті (1939–1941 рр.)* (Т. 1–2; Т. 2). Івано-Франківськ: Місто НВ.
- Калина, В.** (2007). Роль громадських музеїв Івано-Франківщини у висвітленні історії визвольного руху. *Історія українського визвольного руху в експозиції історичних музеїв: матеріали конференції, присвяченої 65-ій річниці УПА та 10-річчю Івано-Франківського музею визвольних змагань Прикарпатського краю (8–9 жовтня 2007 р.)*. (с. 141–150). Івано-Франківськ.
- Левицький, О.** (2010). Роль судово-медичної експертизи в дослідженні виявлених поховань жертв НКВД на Прикарпатті. *Комуністичні*

- репресії на Прикарпатті в 1939–1941 рр.*: матеріали всеукраїнської наукової конференції. (с. 127–134). Івано-Франківськ.
- Паньків, М.** (2013). Пам'ятки національно-визвольної боротьби українського народу в 40–50-х рр. ХХ століття на Прикарпатті. *Галичина*, 24, 357–362.
- Петрів, Я.В., Салига, Р.М., & Каспрук, С.Д.** (Упоряд.). (2019). *Історія Івано-Франківського обласного історико-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса*. Івано-Франківськ: Місто НВ.
- Про затвердження обласної комплексної програми «Вишанування в області Року пам'яті депортацій українців у ХХ столітті» на 2020 рік*: рішення Івано-Франківської обласної ради від 21.02.2020 р. № 1407-34/2020. (2020). Взято з <https://orada.if.ua/decision/1407-34/>
- Романів, О.** (2007). Проблеми вивчення та експонування матеріалів боротьби ОУН і УПА на прикладі Івано-Франківського музею визвольних змагань Прикарпатського краю. *Історія українського визвольного руху в експозиції історичних музеїв*: матеріали конференції, присвяченої 65-ій річниці УПА та 10-річчю Івано-Франківського музею визвольних змагань Прикарпатського краю (8–9 жовтня 2007 р.). (с. 32–41). Івано-Франківськ.
- Статистика перебігу декомунізації у розрізі областей*. (2016). Взято з <https://old.uinp.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vpro-dovzh-2016-roku>.
- Федорищак, Х.І.** (2017). *Інституційні механізми реалізації політики пам'яті на державному рівні (на прикладі України та Республіки Польща)*. (Дис. ... канд. політ. наук). Івано-Франківськ.

References

- Adamovych, S.** (2020). Vid Broshnivskoho zbirnoho punktu do Muzeiu deportatsii ukraintsiiv XX st. [From the Broshniv collection point to the Museum of Deportations of Ukrainians of the 20th Century]. *Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pamiaty: materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu – Totalitarianism as a system of destruction of national memory: Proceedings of the all-Ukrainian scientific-practical conference with international participation*. (pp. 282–284). Lviv [in Ukrainian].
- Adamovych, S.V., Kobylyuk, R.V., & Shcherbin, L.V.** (2017). *Nereabilitovana pamiat [Unrehabilitated memory]*. Ivano-Frankivsk: Lileia NV [in Ukrainian].
- Andruxhiv, I.O., & Frantsuz, A.Y.** (2008). *Pravda istorii. Stanislavshchyna v umovakh teroru i represii: 1939–1959 roky [The truth of history*.

- Stanislavshchyna in conditions of terror and repression: 1939–1959*]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria [in Ukrainian].
- Vitenko, M.** (2010). Radianskyi teror na Prykarpatti 1939–1941 rr. [Soviet terror in Prykarpattia 1939–1941]. *Komunistychni represii na Prykarpatti v 1939–1941 rr.: materialy vseukrainskoi naukovoï konferentsii – Communist repressions in Prykarpattia in 1939–1941*: Proceedings of the All-Ukrainian scientific conference. (pp. 114–127). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Danyiuk-Shekeriak, H.** (Ed.). (2016). *Zhertvy stalinskoho teroru na Prykarpatti (1939–1941 rr.) [Victims of Stalinist terror in Prykarpattia (1939–1941)]*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
- Danyiuk-Shekeriak, H.** (Ed.). (2016). *Zhertvy stalinskoho teroru na Prykarpatti (1939–1941 rr.) [Victims of Stalinist terror in Prykarpattia (1939–1941)]*. (Vols. 1–2; Vol. 2). Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
- Kalyna, V.** (2007). Rol hromadskykh muzeiv Ivano-Frankivshchyny u vysvitleni istorii vyzvolnoho rukhu [The role of public museums of Ivano-Frankivsk region in covering the history of the liberation movement]. *Istoriia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu v ekspozytsii istorychnykh muzeiv: materialy konferentsii, prysviachenoï 65-ii richnytsi UPA ta 10-richchiu Ivano-Frankivskoho muzeiu vyzvolnykh zmahan Prykarpatskoho kraiu (8–9 zhovtnia 2007 r.) – History of the Ukrainian Liberation Movement in the Exposition of Historical Museums*: Proceedings of the Conference Dedicated to the 65th Anniversary of the Ukrainian Insurgent Army and the 10th Anniversary of the Ivano-Frankivsk Museum of Liberation Struggles of the Precarpathian Region (October 8–9, 2007). (pp. 141–150). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Levytskyi, O.** (2010). Rol sudovo-medychnoi ekspertyzy v doslidzhenni vyjavlenykh pokhovan zhertv NKVD na Prykarpatti [The role of forensic medical examination in the study of the discovered burials of NKVD victims in Prykarpattia]. *Komunistychni represii na Prykarpatti v 1939–1941 rr.: materialy vseukrainskoi naukovoï konferentsii – Communist repressions in Prykarpattia in 1939–1941*: Proceedings of the All-Ukrainian scientific conference. (pp. 127–134). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Pankiv, M.** (2013). Pamiatky natsionalno-vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu v 40–50-kh rr. XX stolittia na Prykarpatti [Monuments of the national liberation struggle of the Ukrainian people in the 40–50s of the XX century in Prykarpattia]. *Halychyna – Galicia*, 24, 357–362 [in Ukrainian].

- Petriv, Ya.V., Salyha, R.M., & Kaspruk, S.D.** (Comps.). (2019). *Istoriia Ivano-Frankivskoho oblasnoho istoryko-prosvitnytskoho tovarystva «Memorial» im. V. Stusa [History of the Ivano-Frankivsk Regional Historical and Educational Society "Memorial" named after Vasily Stus]*. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia oblasnoi kompleksnoi prohramy «Vshnuvannia v oblasti Roku pamiaty deportatsii ukraintziv u XX stolitti» na 2020 rik: rishennia Ivano-Frankivskoi oblasnoi rady vid 21.02.2020 r. № 1407-34/2020 [About the statement of the regional complex program "Commemoration in the field of the Year of memory of deportations of Ukrainians in the XX-th century" for 2020: Decision of the Ivano-Frankivsk Regional Council from 21.02.2020 № 1407-34/2020].* (2020). Retrieved from <https://orada.if.ua/decision/1407-34/> [in Ukrainian].
- Romaniv, O.** (2007). Problemy vyvchennia ta eksponuvannia materialiv borotby OUN i UPA na prykladi Ivano-Frankivskoho muzeiu vyzvolnykh zmahan Prykarpatskoho kraiu [Problems of studying and exhibiting materials of the OUN and UP struggle on the example of the Ivano-Frankivsk Museum of Liberation Struggles of the Prykarpattia Region]. *Istoriia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu v ekspozitsii istorychnykh muzeiv: materialy konferentsii, prysviachenoj 65-ii richnytsi UPA ta 10-richchiu Ivano-Frankivskoho muzeiu vyzvolnykh zmahan Prykarpatskoho kraiu (8–9 zhovtnia 2007 r.) – History of the Ukrainian Liberation Movement in the Exposition of Historical Museums: Proceedings of the Conference Dedicated to the 65th Anniversary of the Ukrainian Insurgent Army and the 10th Anniversary of the Ivano-Frankivsk Museum of Liberation Struggles of the Precarpathian Region (October 8–9, 2007).* (pp. 32–41). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Statystyka perebihu dekomunizatsii u rozrizi oblastei [Statistics of decommunization in the context of regions].* (2016). Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku> [in Ukrainian].
- Fedorushchak, Kh.I.** (2017). *Instytutsiini mekhanizmy realizatsii polityky pamiaty na derzhavnomu rivni (na prykladi Ukrainy ta Respubliky Polshcha) [Institutional mechanisms for the implementation of memory policy at the state level (on the example of Ukraine and the Republic of Poland)]*. (Candidate's thesis). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.08.2020 р.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Збірник наукових праць Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Серія Історія. Випуск 4/46 (2020)

Головний редактор **Василь Ільницький**
Технічний редактор **Ольга Лужецька**
Коректор **Олександр Голубєв**

Підписано до друку 03.12.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 27,12. Тираж 50. Замовлення № 1120-295.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

PROBLEMS OF HUMANITIES

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

History Series. Issue 4/46 (2020)

Editor-in-chief **Vasyl Ilnytskyi**
Technical Editor **Olha Luzhetska**
Corrector **Oleksandr Golubev**

Signed for printing on 03.12.2020. Format 60x84/16. Offset paper.
Times New Roman Font. Digital printing. Printer's sheet 27.12.
Circulation 50. Order № 1120-295.
Printed from the finished original layout.

"Helvetica" Publishing House
65101, Ukraine, Odessa, Inglezi Street, 6/1
Telephone: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Certificate of the subject of publishing
DK № 6424 dated October 4, 2018